

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)

BULLETIN

OF THE KARAGANDA UNIVERSITY

PHILOLOGY
Series

2025 • Volume 30 • Issue 4(120)

ISSN 2518-198X (Print)
ISSN 2663-5127 (Online)
Индексі 74623
Индекс 74623

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ФИЛОЛОГИЯ сериясы

Серия ФИЛОЛОГИЯ

PHILOLOGY Series

2025

30-том • 4(120)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 4(120)
Volume 30 • Issue 4(120)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Жауапты хатшы

филол. ғыл. канд., қауымд. проф. **Б.А. Қалиев**

Редакция алқасы

Ж.Ж. Жарылғанов,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
Ш.М. Мәжітаева,	филол. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
У.М. Бахтикиреева,	филол. ғыл. д-ры, РХДУ ШТИ, Мәскеу (Ресей);
С.А. Матяш,	филол. ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік университеті (Ресей);
М. Джусупов,	филол. ғыл. д-ры, Өзбек мемлекеттік әлем тілдері университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Н.Ж. Шаймерденова,	филол. ғыл. д-ры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы (Қазақстан);
К.А. Төлеубаева,	филол. ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті (Қазақстан);
И.С. Насипов,	филол. ғыл. д-ры, М. Ақмолла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Уфа (Ресей);
З.К. Темиргазина,	филол. ғыл. д-ры, Павлодар педагогикалық университеті, (Қазақстан);
А. Бочковска,	ғылым докторы, Николай Коперник университеті, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	филол. ғыл. д-ры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы (Қазақстан);
Л.И. Мингазова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
А.Ш. Юсупова,	филол. ғыл. д-ры, Қазан федералды университеті, Татарстан Республикасы (Ресей);
Е.Ю. Протасова,	пед. ғыл. д-ры, проф., Хельсинк университеті (Финляндия)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Атқарушы редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректорлары

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина, М.М. Кириллова

Компьютерде беттеген

О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Филология» сериясы. — 2025. — 30-т., 4(120)-шығ. — 221 б. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде тіркелген. 05.12.2025 ж. № KZ56VPY00135888 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.12.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 27,62 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 180.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет көшесі, 28. Тел. (7212) 35-63-16.

E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, 2025

Главный редактор
канд. филол. наук, ассоц. проф. **Ж.Ж. Ибраимова**

Ответственный секретарь
канд. филол. наук, ассоц. проф. **Б.А. Калиев**

Редакционная коллегия

Ж.Ж. Жарылганов,	д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Ш.М. Мажитаева,	д-р филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
У.М. Бахтикиреева,	д-р филол. наук, ИИЯ РУДН, Москва (Россия);
С.А. Матяш,	д-р филол. наук, Оренбургский государственный университет (Россия);
М. Джусупов,	д-р филол. наук, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент (Узбекистан);
Н.Ж. Шаймерденова,	д-р филол. наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы (Казахстан);
К.А. Толеубаева,	канд. филол. наук, Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
И.С. Насипов,	д-р филол. наук, Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы, Уфа (Россия);
З.К. Темиргазина,	д-р филол. наук, Павлодарский педагогический университет (Казахстан);
А. Бочковска,	хабилитированный доктор, Университет Николая Коперника, Торунь (Польша);
Д.Д. Шайбакова,	д-р филол. наук, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы (Казахстан);
Л.И. Мингазова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
А.Ш. Юсупова,	д-р филол. наук, Казанский федеральный университет, Республика Татарстан (Россия);
Е.Ю. Протасова,	д-р пед. наук, проф., Университет Хельсинки (Финляндия)

Адрес редакции: Казахстан, 100024, г. Караганда, ул. Университетская, 28
E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Сайт: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Исполнительный редактор

PhD Г.Б. Саржанова

Корректоры

С.С. Балкеева, И.Н. Муртазина, М.М. Кириллова

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». — 2025. — Т. 30, вып. 4(120). — 221с. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ56VPY00135888 от 05.12.2025 г.

Подписано в печать 30.12.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 27,62 п.л. Тираж 200 экз. Цена договорная. Заказ № 180.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28. Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@karnu-buketov.edu.kz

© Карагандинский национальный исследовательский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor

Candidate of philological sciences, Associate Professor **Zh.Zh. Ibraimova**

Responsible secretary

Candidate of philological sciences, Associate Professor **B.A. Kaliyev**

Editorial board

Zh.Zh. Zharylgapov,	Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
Sh.M. Mazhitaeva,	Dr. of philol. sciences, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
U.M. Bahtikireeva,	Dr. of philol. sciences, Peoples' Friendship University of Russia, Moscow (Russia);
S.A. Matyash,	Dr. of philol. sciences, Orenburg State University (Russia);
M. Dzhusupov,	Dr. of philol. sciences, Uzbek State University of world languages, Tashkent (Uzbekistan);
N.Zh. Shaimerdenova,	Dr. of philol. sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty (Kazakhstan);
K.A. Toleubaeva,	PhD, Buketov Karaganda National Research University (Kazakhstan);
I.S. Nasipov,	Dr. of philol. sciences, M. Akmulli Bashkir State Pedagogical University, Ufa (Russia);
Z.K. Temirgazina,	Dr. of philol. sciences, Pavlodar Pedagogical University (Kazakhstan);
A. Baczowska,	Habilitation doctor, Nicolaus Copernicus University, Torun (Poland);
D.D. Shaibakova,	Dr. of philol. sciences, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty (Kazakhstan);
L.I. Mingazova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
A.Sh. Yusupova,	Dr. of philol. sciences, Kazan Federal University, Republic of Tatarstan (Russia);
E.Yu. Protassova,	Dr. of ped. sciences, professor, Helsingin Yliopisto (Finland)

Postal address: 28, Universitetskaya Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com

Web-site: <https://philology-vestnik.buketov.edu.kz>

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Proofreaders

S.S. Balkeyeva, I.N. Murtazina, M.M. Kirillova

Computer layout

O.A. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. — 2025. — Vol. 30, Iss. 4(120). — 221 p. — ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online).

Proprietary: NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ56VPY00135888 dated 05.12.2025.

Signed in print 30.12.2025. Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 27,62 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 180.

Printed in the Publishing house of NLC «Karaganda National Research University named after academician Ye.A. Buketov».

28, Universitetskaya Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: printed@kamu-buketov.edu.kz

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENT

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Жетпісбаева Қ.Б., Жұбатова Б.Н.</i> Лингвомәдениеттану және мәдени лингвистика: салыстырмалы талдау.....	6
<i>Khassenov B., Ibraimova Zh.</i> Evolution of Labial Consonants	19
<i>Елеужанова А.К., Бейсембаева Г.З., Ереханова Ф.Т., Жусубалина Ж.М., Абдыкаримова С.А.</i> Репрезентация нейротехнологической терминологии в подкастах и лексикографических источниках.....	27
<i>Нурбаева А.М., Байсыдық И.Б., Оспанов Е.Т.</i> Когнитивные и лингвокультурные факторы влияния культурного кода на эффективность рекламы в Казахстане: анализ слоганов за 2018–2024 гг.	42
<i>Оналбаева А.Т., Жумагулова Б.С.</i> Обряд «тасаттық» как лингвокогнитивный феномен.	55
<i>Нұрсұлтанқызы Ж., Снасанова Г.Ж., Байдаулетова А.Ө.</i> Фитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы	69
<i>Баймұрынов Ж.М., Ақатаева Ш.Б., Жукеев Т.Б., Жангабылова З.К., Мұқтар Т.Т.</i> Тұрлаусыз мүшелер теориясына	78
<i>Омарбекова Г.</i> Эмотивті лингвоэкология және ұлттық концептілер: қазақ паремиологиясына эмотивті-прагматикалық көзқарас	96
<i>Karshigayeva A., Mursal A., Tlegenova G., Maralbek E.</i> Study of the lexical composition and peculiarities of language use based on the frequency dictionary of Abay's works	106

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Rasulova A.A.</i> Literary hero and time as the main problem in Mir Jalal's stories.....	115
<i>Kazhymurat A., Kamzabekuly D.</i> The image of Abai in the works of Alash intellectuals: spiritual continuity and ideological harmony	125
<i>Orazalina A.B., Beisenova Z.S., Smagulov Z.K.</i> Aesthetic principles of R. Nurgali in journalistic works	135
<i>Amanbekkyzy Zh., Syzdykova G.O., Husainova L.M.</i> The cognitive meaning of the concept of “death” in Shakarim's poems.....	144
<i>Bazylova B., Token M., Mamedova F.</i> Modern interactive methodological techniques for working with fiction text (based on the analysis of the ethical dilemma of “good and evil” in the work “Les Misérables” by Victor Hugo)	154
<i>Дьяков Д.В.</i> Эволюция образа Ивана в контексте фольклорной циклизации	163
<i>Макатова А.А., Әбсадық А.А.</i> XIX ғасырдағы қазақ фольклорының баспаға жариялануы («Дала уалаяты газеті» негізінде).....	176
<i>Сайлаухан А.Б., Мамбетов Ж.О., Кенжеқожаева А.</i> Бақсылық дәстүрдің аймақтық ерекшеліктері және құрылымдық сипаты	186
<i>Худайбергенев Н.Д., Абиханова Г.Д.</i> Балаларға арналған 7-8 буынды және 11 буынды өлеңдердің ырғақтық трансформациясы.....	196
<i>Демьянова Ю.А., Абишева В.Т.</i> Трансформация жанра устного рассказа в современном коммуникативном пространстве.....	209

2025 жылғы «Қарағанды университетінің хабаршысы. “Филология” сериясы» журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші — Указатель статей, опубликованных в журнале Вестник “Вестник Карагандинского университета. Серия Филология” в 2025 году — Index of articles published in «Bulletin of the Karaganda University. “Philology” Series in 2025

219

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

Ғылыми мақала
FTAMP 16.01.11
<https://doi.org/10.31489/2025PHI4/6-18>

Мақаланың редакцияға түскен күні: 12.05.2025 ж.
Қабылданған күні: 05.06.2025 ж.

Қ.Б. Жетпісбаева^{1*}, Б.Н. Жұбатова²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(e-mail: kaluash_88@mail.ru)

Лингвомәдениеттану және мәдени лингвистика: салыстырмалы талдау

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысын этнолингвистика зерттеп келсе, кейіннен жаңа ғылыми бағыт — лингвомәдениеттанудың қалыптасуына ұласты. Бұл салада посткеңестік және батыстық дәстүрлер арасында әдіснамалық айырмашылықтар бар: қолданылатын ұғымдар, терминдер мен зерттеу әдістері мазмұны мен сипаты жағынан айтарлықтай ерекшеленеді. Осы айырмашылық лингвомәдениеттануды батыстық бағыт — мәдени лингвистикамен салыстырғанда анық байқалады. Мақалада осы екі ғылыми бағыттың салыстырмалы талдауы ұсынылып, олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталады. Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика бағытында жазылған зерттеу жұмыстарына талдау жасалынып, аталған екі бағытта қолданылып жүрген ұғымдар мен атаулардың жанасу деңгейі мен даму бағыттары қарастырылады. Сонымен қатар батыстық лингвомәдени зерттеулердегі *мәдени категория*, *мәдени метафора* және *мәдени схема* атты талдау құралдарының мазмұны сипатталады. Мәдени Лингвистиканың теориялық негізін құрайтын *үлестірілген когниция* және *мәдени когниция* ұғымдары айқындалып, мәдени концептуалдау нәтижесі лингвомәдениеттану бағытының зерттеу бірлігі болып табылатын *концепт* ұғымына сәйкес келетіндігі туралы тұжырым жасалынады. Зерттеудің практикалық маңызы — батыстық мәдени лингвистика әдіснамасының ерекшеліктерін анықтау арқылы шетелдік басылымдарда ғылыми мақала жариялауды көздейтін отандық зерттеушілерге метатілге қатысты ұсыныстар беруінде. Сондай-ақ мақала отандық ғалымдарды мәдени лингвистиканың ерекшеліктерімен таныстырып, лингвомәдениеттану метатіліндегі терминдік аппаратқа нақтылау енгізудің өзектілігін негіздейді.

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, Мәдени Лингвистика, концепт, мәдени концептуалдау, мәдени когниция.

Kipicne

Тіл, мәдениет және адам (сана) үштігіне негізделіп, лингвомәдени сипатта жазылған отандық және батыс ғалымдарының зерттеулерімен танысу барысында бір-біріне жақын, сонымен бірге бір-бірінен дербес әрі қатар дамып жатқан бағыттар арасындағы әдіснамалық айырмашылықтар көзге түседі. Аталған айырмашылықтар тіл мен мәдениет арақатысын зерттеуде қолданылатын әдіснамалар мен тәсілдерге авторлардың жасаған сараптауы барысында анықталды. Шетелдік және отандық ғылыми зерттеулерде тілге «*мәдени ақпаратты тасымалдаушы құрал*» деген анықтама берілгенімен, бұл байланыстың теориялық негіздері, тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасқа негізделген үдеріс пен оның нәтижесін көрсетудегі өзіндік ерекшеліктері алға шығады. Отандық лингвомәдениеттануда қарастырылатын *әлемнің тілдік бейнесі*, *әлемнің ұлттық бейнесі*, *әлемнің концептуалды бейнесі*, *мәдени фон*, *мәдени реңдерек (коннотация)* және т.б. терминдер мен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: kaluash_88@mail.ru

терминдік тіркестер батыс ғалымдарының метатеориясында кездеспейді. *Linguistic picture of the world, linguoculturological aspect* тәрізді терминдік тіркестер отандық ғалымдардың ағылшын тіліне аударылған еңбектерінде ғана қолданылғанмен, батыс ғалымдарының метатілінде мұндай терминдер қолданылмайды. Бұл жерде біз қазақстандық және посткеңестік ғылыми кеңістік ортақтығын атап өткіміз келеді. Қазақ тіл біліміндегі лингвомәдениеттану мен орыс лингвомәдениеттануы арасында әдіснама тұрғысынан бір-бірінен айтарлықтай айырмашылық жоқ екені белгілі. Ал батыс ғалымдары тіл мен мәдениет байланысын зерттеуде өзгеше әдіснама қолданады. Мысалы, көп жағдайда отандық зерттеу жұмыстарында *концепт* термині тіл мен мәдениет арасындағы байланыстың көрінісі, әрі зерттеу бірлігі ретінде қолданылса, батыстық зерттеулерде *мәдени концептуалдау*, *мәдени скрипт* терминдері пайдаланылады. Сонымен қатар кейбір отандық зерттеулерде лингвомәдени байланысты басқа атаулармен де (*лингвомәдени рема*, *мәдени доминант*, *ұлттық-мәдени компонент*) беріп жатады. Шындығында, бір ұғымның әртүрлі аталуы, оған қатысты бірнеше терминнің жарыса қолданылуы зерттеушілерді жаңылыстырып, олардың бір-бірін түсінуіне кедергі туғызатыны анық.

Отандық және батыстық лингвомәдени зерттеулердегі аталған айырмашылықтар осы саладағы шетелдік зерттеу жұмыстарын қазақ немесе орыс тіліне (немесе керісінше) аудару барысында да қиындық тудырады. Себебі тіл мен мәдени концептуалдау негізінде қалыптасқан *Мәдени Лингвистика* (түпнұсқада: *Cultural Linguistics*) атты пәнаралық саланы отандық лингвомәдениеттанудың батыстық *баламасы* ретінде тану — қате түсінік. Сондықтан да доктор Берт Питерстің [1] мақаласын орыс тіліне аудару барысында О.Н. Дубровскаяның *Cultural Linguistics* терминдік тіркесін *лингвокультурология* (лингвомәдениеттану) деп аударуы — осы бұрыс түсініктің айқын нәтижесі. Бұл аударманы кезінде К. Мизин мен Ж. Коростенский [2] сынаған болатын, себебі батыс ғылыми қауымдастығында мақұлданып, қабылданған, Австралия университетінің профессоры Фарзад Шарифиан есімімен байланыстырылатын *Мәдени Лингвистика* деп аталатын ғылыми бағыт, басқаша айтқанда *батыс мәдени лингвистикасы* мен орыс ғалымдарының танымындағы *лингвомәдениеттану* — бір нәрсе емес. Неге? Бұл орынды, әрі өзекті сұраққа біз лингвомәдени зерттеулердегі отандық және батыстық тәсілдер арасындағы айырмашылықтар мен ортақтықтарды анықтауға тырысамыз.

Материалдар және әдістер

Зерттеу материалдары ретінде лингвомәдениеттану мен Мәдени Лингвистиканың теориялық мәселелеріне арналған зерттеулер алынды. Ал нақты концепт пен мәдени концептуалдану арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды айқындауда *жүрек* соматизміне арналған Ф. Шарифиан [3], Ю. Кочи [4] және посткеңестік лингвомәдениеттанудағы *жүрек* концептісіне арналған А. Исатай мен С. Жанболатованың [5], Н. Канапиянова және А. Алимханның [6], И. Мадаминованың [7] зерттеулері материал болып табылады. Авторлар отандық лингвомәдениеттану және батыстық Мәдени Лингвистика арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауда салыстырмалы талдау әдісін қолданады. Аталған әдіс арқылы тіл мен мәдениет тоғысынан туындаған осы ғылыми бағыттардың қалыптасу тарихы және әдіснамалық ерекшеліктері жағынан салыстырылып, ара-жігі анықталады. Нәтижесінде отандық лингвомәдениеттану мен батыстық Мәдени Лингвистика арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтардың орын алу себептері талданады.

Әдебиетке шолу

Посткеңестік лингвомәдениеттану лингвистикадағы антропоэлекті парадигманың өнімі ретінде қарастырылып [8], Тіл — Адам — Мәдениет үштігіне негізделеді. Бүгінгі күні лингвомәдениеттану ауқымды салаға айналып, лингвокогнитология [9] және коммуникативті лингвомәдениеттану [10] бағыттарын қамтитынын айта аламыз. Лингвомәдениеттану этнолингвистикамен де шектеседі, себебі екеуінің де зерттеу мазмұны этнос — тіл — мәдениет арақатынасымен байланысты. Бірақ, ғалымдардың түсіндіруінше, «этнолингвистика қазіргі тілдік материалдарды диахрондық тұрғыдан қарастырса, лингвомәдениеттану тілдік деректерді өткен күн тұрғысынан да, қазіргі уақыт межесінен де рухани мәдениет негізінде зерттейді» [11:153]. В. Маслова лингвомәдениеттануды тілде сақталған халық мәдениетінің көрінісін зерттейтін мәдениеттану мен лингвистиканың тоғысында пайда болған ғылым деп түсіндіреді. Бұл жерде В. Маслова когнитивті лингвистиканы сөз етіп тұрмаса да, лингвомәдениеттану бағытында жазылған жұмыстардың менталды болмысты қамтитынын жоққа шығара алмаймыз. Себебі бұл бағыттағы зерттеу жұмыстарының ажырамас ұғымы болып табылатын

концепт терминінің «тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ететін сана ретінде анықталуы кез келген лингвомәдени зерттеудің танымдық сипатқа ие» екендігін көрсетеді [12:8]. Бірақ лингвомәдениеттанудағы когнитивті сипаттың *санасы* мен *мөлшері* батыс зерттеушілері тарапынан сұрақ тудыруда [13:284].

Ал Фарзад Шарифиан батыстық Мәдени Лингвистиканың* XX ғасырда тіл мен мәдениет байланысына негізделген этнолингвистиканың бір бөлігі ретінде танылған *мәдени лингвистика* (кіші әріптермен: cultural linguistics) саласынан бастау алатындығын айтады және өзі ұсынып отырған бағытты *таным — тіл — мәдениет* үштігіне негізделген, когнитивті лингвистика мен антрологиялық лингвистика салаларын біріктіретін пәнаралық бағыт ретінде түсіндіреді [14:13-16]. Осы тұста антрополог Гари Палмердің қосқан үлесін атап өткен орынды. Себебі ол алғашқылардың бірі болып, XX ғасырдағы когнитивті зерттеулердің мәдениет атты күрделі феноменді ескерусіз қалдырып жатқандығына назар аударды [15:3-6]. Алайда осы идеяны дамытқан Ф. Шарифиан бұл бағыттың теориялық негізін қалыптастырып, оны талдау құралдарымен жабдықтады. Бағыттың атауын ағылшын тілінде бас әріптермен белгілеуінің өзі бұл саланың алғашқы нұсқасына қарағанда ауқымының тарылғанын, нақтылана түскенін, яғни сипатының жалпыдан жалқыға ауысқанын аңғартады. Жалпы, бағыт атауын бас әріппен жазуды қолдану — батыстық ғылымда кең тараған тәсіл (салыстырыңыз: ауқымды ғылыми сала — когнитивті лингвистика және Дж. Лакофф пен В. Лангакер теориясына негізделген Когнитивті Лингвистика). Демек, Мәдени Лингвистика ғылыми тәсіл, әрі пәнаралық бағыт деп танылады.

Мәдени Лингвистика мен лингвомәдениеттанудың зерттеу пәні ортақ, бірақ осыған қарамастан олар бір-бірінен дербес әрі қатар дамуда, сонымен бірге әрбір саланың ұстанатын әдіс-тәсілі мен принциптеріне сай өзіндік ерекшеліктері бар. Осы ерекшеліктерді лингвомәдениеттанудың Мәдени Лингвистикамен салыстырғанда лингвистикалық және экстралингвистикалық мәліметтерді қамтитындығын алға тартатын жұмыстар да кездеседі [16:284]. Бұл жердегі «экстралингвистикалық ақпарат қоғамдағы мәдени-тарихи, әлеуметтік дәстүрлер мен әлеуметтік-мәдени өмір шындығын қамтитынын» [17:9] ескерсек, Мәдени Лингвистиканың талдау құралдары да дәл осындай тілдік емес деректерге сүйенетінін айта аламыз (оған алда тоқталатын боламыз).

Теориялық негізі жүйеленген және талдау құралдары қалыптасқан Мәдени Лингвистиканың кемшін тұстары да бар. Оның тіл мен мәдениет байланысын толық түсіндіре алатынымен келіспейтін ғалымдар да бар [18], [19]. Б. Питерс мәдениеттер арасындағы айырмашылықты қалыптастыратын әдет-ғұрып немесе салт-дәстүр емес, мәдени құндылықтар жүйесіндегі айырмашылықтар екенін алға тартады. Сол себепті ол Ф. Шарифианның *мәдени құндылық* ұғымына лайықты дәрежеде назар аудармауын Мәдени Лингвистиканың кемшілігі деп есептейді [1:41-43]. Осы арада Б. Питерс мәдени құндылықтарды «нақты лингвомәдени ортада таралған және осы ортаға тән көзқарастар, ұстанымдар мен күнделікті қарым-қатынастарға негіз бола алатын құндылықтар» деп анықтап, бұл ұғымның А. Вежбицкая негізін қалаған *Табиғи Семантикалық Метатіл* (Natural Semantic Metalanguage) теориясында қарастырылғанын, сонымен бірге қолданбалы этнолингвистикада жете зерттелгендігін алға тартады [1:47-48]. Біз бұл тұжырыммен толық келісе алмаймыз. Себебі соңғы зерттеулердің бірқатары А. Вежбицкая тәсілінің мәдени құндылықтарды түсіндіруде және аударуда мінсіз еместігін көрсетуде [20:572]. Дегенмен Б. Питерс кей тұстарда Ф. Шарифиан ұсынған талдау құралдарының мәдени құндылық (cultural value) ұғымын жеке-дара бөліп қарастырмаса да, қамтитындығын мойындайды: «... по крайне мере в работах Шарифиана, признается важность (культурных) ценностей, хотя и не явно. В некоторых работах это осуществляется за счет связи ценностей и культурных концептуализаций. Эта связь может быть очень неопределенной» [18:43]. Бұл жерде қозғалып отырған *құндылық* ұғымының лингвомәдениеттанудағы зерттелу деңгейіне келетін болсақ, оны А. Кикливич *әлсіз* деп бағалайды [13:13]. Алайда *лингвомәдени концепт* термині мен құндылық арақатысын белгілеген В.И. Карасик концептінің негізін құндылық құрайтындығын, оның мәдениетті зерттеуге қызмет ететіндігін, ал мәдениеттің құндылықтар қағидатына сүйенетіндігін айтады [21]. Құндылықтар мәселесі біз қарастырған зерттеулер мазмұнында қамтылады деуге толық негіз бар.

Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика арасындағы әдіснамалық айырмашылықтар күрделі сипатқа ие. Посткеңестік лингвомәдениеттануда белсенді қолданылып жүрген *лингвомәдени рема*, *мәдени код*, *тілдік тұлға*, *лингвомәдени концепт* тәрізді терминдердің мән-мағынасы мен

* Ф.Шарифиан негізін қалаған Мәдени Лингвистиканы аталған себептерге (осы бөлімде қозғалады) сүйене отырып, бас әріптермен беруді ұсынады.

шекарасының нақтыланбауы әдіснамалық «хаос» туғызуда [2:10]. Бір-бірінен айқын ажыратылған зерттеу құралдарының әлі де қалыптаспауы оның әлсіз тұстары болып саналады. А. Киклевич статистикасына сүйенсек, лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулерде *концепт* «адам санасындағы мәдениеттің жиынтығы» ретінде белсенді түрде қолданылады екен [13:283]. Посткеңестік ғалымдардың бұл терминге тым «әуестенуі» сынға да ұшырады [22:26].

Лингвомәдениеттануда *концепт* терминіне берілген анықтамалар көп. Бұл өз кезегінде терминнің лингвомәдениеттанудағы қолданысының әлі де нақтыланбағанын көрсетеді. Лингвомәдениеттануда концептіге берілген алғашқы анықтамалардың бірі мынадай: «концепт... — это индивидуальные представления, которым в некоторых чертах и признаках дается общая значимость. Концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода. Концепт есть образование ума» [23:268]. Ю. Степанов бойынша, концепт — «адамның менталды әлеміндегі мәдениеттің маңызды ұяшығы» [24:40]. Концепт ұжымдық және жеке сипатқа ие бола алады, яғни концептосфера концептілердің жиынтығы ретінде бір ұлттың немесе белгілі бір ұжымға тән ұлттық концептосфераны құрай алады, ал кейде кей концептілер тек бір ұлтқа ғана тән, баламасыз жеке сипатқа ие болуы мүмкін [25:125]. Концепт терминіне берілген анықтамалардың сан алуандығын бұл терминнің ауқымды ұғымдарды қамтуымен, әрі өзге де жанама салаларда қолданылуымен байланыстыруға болады. Дегенмен оның лингвомәдениеттанудағы қолданысы мен шекарасын нақтылап белгілеу қажеттігі айқын сезіледі. Себебі *концепт* ұғымын ғылымның нақты саласы шеңберінде айқындап алу осы терминнен туындайтын *концептосфера*, *әлемнің концептуалды бейнесі* тәрізді терминдік тіркестерді де өзара ажыратуға септігін тигізетіні анық. Бұл «шатысқан» мәселенің шешімі ретінде Б. Питерс Мәдени Лингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі атаулары мен ұғымдарын қамтитын сөздік құрастыруды ұсынған болатын [18:9]. Терминдерді жүйелеп, унификациялау туралы ұсыныс күн тәртібінен түскен жоқ. Лингвомәдениеттану шеңберінде концепт терминінің зерттеу бірлігі ретіндегі орны мен шекарасының белгіленбеуінен концептуалды талдау процедурасының қалай жүзеге асырылатыны да нақтыланбай келеді. Осыған қатысты талдау нәтижелерінің ғылыми шынайылығына, жарамдылығына күмәнмен қарау бар: «*концептуальный анализ* — до сих пор представляется размытым и недостаточно подкрепленным верификационно надежными исследовательскими процедурами, что создает основания для сомнений в его научной валидности» [22:26]. Лингвомәдени талдауды жекелеген лексемалардың семантикалық коннотацияларын талдау деп түсіну де бар [13:12]. Дегенмен қазіргі кезде лингвомәдениеттануда жаңадан әзірленіп жатқан категориялау теориясы әдіснамадағы осындай олқылықтың орнын толтырады [26:32] деп күтілуде.

Батыстық Мәдени Лингвистикаға келетін болсақ, ондағы терминдер мен ұғымдардың нақтыланып, олардың бір жүйеге түсірілуі оның басты артықшылығына айналды. Фарзад Шарифиан алғаш рет *мәдени концептуалдау* терминіне когнитивті процестің маңызды ұғымы ретінде анықтама беріп, оның мәдени когницияға тән *үлестірілген* (distributed) сипатқа ие екенін айтады. Басқаша айтқанда, бір мәдениет шеңберінде өмір сүретін оның мүшелері ойлау барысында және белгілі бір іс-әрекет кезінде өзара тәжірибе алмасуда үлгілер (шаблон) арқылы бір-бірімен байланыс орнатады. Аталған үлгілер адамның бойындағы концептуалдау, яғни ақиқат болмысты танып-білу қабілеті негізінде түзіледі. Бұл жерде, Шарифиан бір мәдениет шеңберінде өмір сүретін мүшелері санасында қалыптасқан мәдени когниция бар екендігі, әрі оның адамдар арасында біркелкі емес болса да таралғандығын айтады. Мәдени когниция арқылы байланысқан топ мүшелері арасында ақпарат паттерндері өзара үлестірілген сипатта болады. Осы жерде былай тұжырымдауға болады: бір мәдениет астында біріккен топ мүшелері бір мәдени когницияны тасымалдайды, ал мәдени когниция оны тасымалдаушылар арасында біркелкі таралмайды, яғни үлестірілген сипатқа ие. Осы мәдени когниция мен үлестірілген когниция терминдік атауларын біріктіріп, Шарифиан олардың қатынасын мәдени концептуалдау нәтижелері (өнімдері) ретінде таныстырып, оның ұжымдық сипатқа ие дүниетанымды қалыптастыратынын айтады [3]. Ал Мәдени Лингвистикаға Ф. Шарифиан тіл және мәдени концептуалдау арасындағы байланысты түсіндіруге арналған пәнаралық сала [14:13] деп анықтама береді. Бұл жерде *мәдени концептуалдау* ұғымын адамның концептуалдау қабілеті деп түсіндіруге болады. Аталған когнитивті үдеріс, яғни мәдени концептуалдау жеке және ұжымдық сипатта көрініс беріп, белгілі бір мәдениет аясында ұжымдасқан топ мүшелерінің бір-бірімен ойлау және мінез-құлық *үлгілерімен* үнемі өзара алмасуы барысында жүреді. Бұл жерде мәдени концептуалдаудың тілде ғана емес, сонымен қатар адам өмірінің көптеген аспектілерінде көрініс

табатын құбылыс екенін айта кеткен жөн. Оған өнер, эмоция, бейвербалды тіл (ым-ишарат), мәдени шаралар, салт-дәстүр (ұлттық би, рәсім) секілді адамдарға тән әрекеттер мен олардың нәтижелері мысал бола алады. Ал мәдени концептуалдау мәдениет пен когниция (таным) арасындағы өзара байланысқа негізделген мәдени когнициядан бастау алып, Мәдени Лингвистиканың талдау құралдары арқылы тілде көрініс табады (1-сурет). Басқаша айтқанда, тіл ұжымдық сипаттағы мәдени концептуалдау процесінің өткені мен қазіргі *формасын* сақтап тұрған *жад* болып табылады [3:37-39].

1-сурет. Мәдени когниция → Мәдени концептуалдау (талдау құралдары) → Тіл

Ф. Шарифианның пікірінше, тіл мен мәдени концептуалдау арасындағы байланысты зерттеуде когнитивті үдерістердің өнімі болып табылатын категориялау мен схемалау талдау құралдарының қызметін атқарады. Яғни мәдени концептуалдау тілде категория, схема және метафора тәрізді құралдар арқылы көрініс табады. Осы тұжырымға сәйкес, Ф. Шарифиан Мәдени Лингвистиканың талдау құралдарын белгілеп көрсетті, олар: *мәдени категория*, *мәдени схема* және олардың тілдегі көрінісі болып саналатын *мәдени метафора* [27].

Мәдени Лингвистиканың теориялық негізі мен талдау құралдарының нақты сипатқа ие болу себебі бұл бағыттың Ф. Шарифиан тарапынан жүйеленіп, бірізді дамуында жатыр. Әрине, бүгінде Ф. Шарифианның ұсынған талдау құралдарын одан әрі жетілдіріп, қолдану аясын кеңейтіп, жаңа түрлерін [28], [29] дамытып жатқан ғалымдар да бар. Осы әдебиетке шолу бөлімінде біз отандық және батыстық лингвомәдени зерттеулердің ерекшеліктеріне арналған зерттеулер мен аталған бағыттарда қолданылатын негізгі ұғымдарға тоқталдық. Аталған мақала шолу барысында қамтылмаған мәселелер негізінде лингвомәдениеттану мен Мәдени Лингвистика арасындағы әдіснамалық және теориялық айырмашылықтармен қатар, ортақ тұстарын анықтауды көздейді.

Нәтижелер мен талқылау

Батыстық және отандық лингвомәдени зерттеулердің арасындағы айырмашылықтар аталған салалардың қалыптасу тарихымен тікелей байланысты. Сондықтан лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистиканың жеке бағыт ретінде бөлініп шығуына негіз болған этнолингвистиканың, когнитивті лингвистиканың және мәдениеттанудың үлесін атап өтуіміз қажет. Отандық лингвомәдениеттанудағы *концепт* терминінің сана мен таным секілді ұғымдарды қамтуы лингвомәдени зерттеулердің когниция мәселелерін де қарастыратынын көрсетеді.

Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика бағыттарының арасындағы айырмашылықтар туралы сөз еткенде, олардың бір-бірінен тәуелсіз, жеке-дара дамуындағы басты себептердің бірі тілдік кедергі екендігін баса айтқымыз келеді. Біз бұл жерде посткеңестік кеңістіктегі орыс тіліндегі лингвомәдени зерттеулердің ағылшын тілді аудиторияға кең танылмай келгенін айтып отырмыз. Тіл кедергісі аталып отырған екі бағыт арасында ғылыми ақпараттар алмасуына кері әсер еткені сөзсіз. Бұл құбылыс «посткеңестік ғылымның «консервіленген» немесе «томаға-тұйық халде өмір сүруі» деп аталуда [22:25]. Бұған посткеңестік ғалымдардың ағылшын тіліндегі жарияланымдарының батыс ғалымдарына енді ғана танылып жатқандығын қосуға болады. Сонымен қатар осы тұста ғылыми бағыт пен салаларды топтастырудағы ағылшын-саксондық және континенталды үлгілер арасындағы айырмашылықтар да белгілі бір дәрежеде рөл атқарғанын жоққа шығара алмаймыз. Аталған факторлар лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика арасындағы орын алған алшақтықтың себебін түсіндіреді.

Мәдени Лингвистика мен лингвомәдениеттану арасындағы ортақтықтардың бірі — екеуінің де талдау құралдары экстралингвистикалық деректерге сүйенетіндігі. Екі бағыт үшін де тілден тыс тұрған қосымша ақпараттарға сүйене отырып талдау жүргізу қажеттігі бар. Демек, екеуіне лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпараттарға сүйену маңызды. Қарастырылып отырған

екі бағыттың да метатілінде *мәдени құндылық* ұғымы арнайы термин арқылы аталып, бөліп қарастырылмаса да, олардың талдау құралдары мен лексикалық бірліктерінің контексті арқылы анықталып, қамтылады. Теориялық негізі жүйеленген және талдау құралдары қалыптасқан Мәдени Лингвистиканы *мәдени құндылық* ұғымына лайықты дәрежеде назар аудармайды деген айыптауларға қарамастан, мәдени құндылық (cultural value) ұғымы белгілі дәрежеде қамтылған. *Құндылық* ұғымының лингвомәдениеттанудағы зерттелу деңгейі әлсіз деп бағаланса да, концептінің негізінде құндылық жатқанды, оның мәдениетті зерттеуге қызмет ететіндігі белгілі. Құндылықтар мәселесі арнайы термин арқылы аталып, бөліп қарастырылмаса да, екі бағыттағы зерттеулерде де қамтылатынына көз жеткіздік.

Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика бір-бірінен әдіснамалық тұрғыдан алшақтайтыны анықталды. Посткеңестік кеңістіктегі лингвомәдениеттанудағы *лингвомәдени рема*, *мәдени код*, *тілдік тұлға*, *лингвомәдени концепт* терминдердің мазмұны мен қамтитын белгілерінің нақтыланбауының өзі әдіснамалық тұрғыдан шатысуға әкеліп соқтыруда. Бір-бірінен айқын ажыратылған зерттеу құралдарының әлі де қалыптаспауы да оның кемшіліктеріне жатады. Қазіргі лингвомәдениеттанудағы зерттеулерде *концепт* термині ең жиі қолданылатын терминге айналды. Алайда бұл терминге берілген анықтамалардың көптігі оның мазмұн межесінің нақтыланбағанын танытады. Сонымен бірге бұл терминнің ауқымды ұғымдарды қамтуына, әрі өзге де салаларда қолданылуына байланысты. Лингвомәдениеттанудағы *концепт* ұғымының қолданысы мен шекарасын нақтылап белгілеу қажеттігі бар, себебі ол осы терминнен туындайтын *концептосфера*, *әлемнің концептуалды бейнесі* тәрізді терминдік тіркестерді де бір-бірінен ажыратуға көмектесе алады. Кезінде Б. Питерс ұсынған Мәдени Лингвистика мен лингвомәдениеттануда қолданылатын терминдер мен ұғымдар сөздігін құрастыру өз өзектілігін әлі де жойған жоқ. Терминдерді бір ізге салып, жүйелеу жұмысы болашақта атқарылатын істердің қатарында. *Концепт* терминінің нақтыланбауынан лингвомәдениеттанудағы концептуалды талдау процедурасын жүзеге асыру алгоритмдері де нақты сипатталмай келеді. Осыдан келіп талдау нәтижелерінің шынайылығы күмән туғызуда. Отандық лингвомәдени зерттеулерде концептуалды талдауды жекелеген лексемалардың семантикалық коннотацияларын талдаумен шектеу — қазіргі кезде орын алған қате түсініктердің бірі. Сондықтан лингвомәдениеттануда жасалып жатқан категориялау теориясы бұл мәселелерді шешуге көмектеседі деп күтілуде.

Отандық лингвомәдениеттанудағы терминдер мен ұғымдарды ажыратуда орын алған қиындықтардың бір себебі «мәдени ақпарат тілде қандай атау(лар) арқылы көрініс табады?» деген сұраққа лингвомәдениеттануда нақты жауаптың болмауында жатыр. Басқаша айтқанда, тіл арқылы *таңбаланған* мәдениет көрінісі әртүрлі атаулармен аталып, алуан түрлі сипатталып жүр. Ресейде төрт лингвоконцептологиялық мектеп (Воронеж, Краснодар, Волгоград, Кемерово) қалыптасқандығын ескерсек, бұл хаостың пайда болуы — қалыпты жағдай. Ал Мәдени Лингвистикаға келетін болсақ, ондағы терминдер мен ұғымдардың нақтыланып, олардың бір жүйеге түсірілуі оның басты артықшылығына айналды. Мәдени Лингвистика — тіл және мәдени концептуалдау арасындағы байланысты түсіндіруге арналған пәнаралық сала. Ал *мәдени концептуалдау* деп адамның концептуалдау қабілетімен байланысты когнитивті үдерісті атайды. Бұл үдеріс кезінде қауымдастық мүшелерінің бір-бірімен ойлау және мінез-құлық *үлгілерімен* үнемі өзара алмасады. Мәдени концептуалдау нәтижесі тек қана тілде көрініс таппайды, адам өмірінің түрлі аспектілерінде бейнеленеді. Мәдени концептуалдау мәдени когнициядан басталып, талдау құралдары арқылы тілде көрініс табады. Мәдени концептуалдау тілде категория, схема және метафора тәрізді құралдар арқылы көрініс табады. Мәдени Лингвистиканың талдау құралдарына *мәдени категория*, *мәдени схема* және олардың тілдегі көрінісі болып саналатын *мәдени метафора* жатады.

Мәдени Лингвистика мен лингвомәдениеттану арасындағы түсіністікті қамтамасыз ету үшін біз оларда қолданылатын талдау құралдары немесе терминдері арасындағы сәйкестікті орнатуға тырысамыз. Мәдени Лингвистикадағы *схема* термині отандық когнитивті лингвистикадағы *фрейм*, *сценарий*, *скрипт*, *менталды модель*, *жады нысаны* тәрізді терминдермен мағыналас. Схема ақпаратты ұйымдастыруға, түсіндіруге және жеткізуге көмектеседі, ал *мәдени схема* талдау құралы ретінде белгілі бір мәдениетте қалыптасқан сенімдер, әдет-ғұрыптар мен нормалар, мінез-құлық ерекшеліктері мен құндылықтарды қамтиды. Мысалы, үйлену тойы кез келген мәдениетте бар маңызды әрі дәстүрлі шара болғанымен, қазақтардағы үйлену тойының ұлттық дүниетанымына тән өзіндік ерекшеліктері бар екені сөзсіз. Қазақ мәдениетіндегі бұл шара адамның өміріндегі елеулі кадам ретінде жылдар бойы қалыптасқан салт-дәстүр негізінде жүзеге асырылады. Құда түсу, сырға

салу, ұзату, беташар тәрізді рәсімдер үйленудің алғашқы қадамдары ретінде танылып, аталған рәсімдерді атқару реті, оған қатысушылардың (аға-жеңгелері, құда-құдағи т.с.с) алатын орны мен қызметі барысында атқарылатын жоралғылар мен ырымдар мәдени схема ретінде анықталады. Тағы бір мысал. Қазақ мәдениетінде ежелден тойланатын Наурыз мерекесін қарастырсақ, аталған мерекенің шығу тегі иран мәдениетімен байланысты болғанымен, қазақтардың (мәдени) танымына бейімделгені анық. Жеті дақылдан тұратын мерекелік наурыз көже дайындау, дастарқанға *ақ* қою, үлкендермен амандасу тәрізді дәстүрлердің қазақ дүниетанымына сай жүзеге асырылуы барысында сақталатын реттілік пен наным-сенімдер аталған мәдени схемалардан тұрады.

Мәдени категория — белгілі бір мәдениеттегі оқиғаларды, нысандар мен өмірлік тәжірибелерді жүйелейтін құрал. Оның негізінде адамның ұқсату қабілеті жатыр. Ол *категориялау* деп аталатын когнитивті үдеріс арқылы жүзеге асады. Мысалы, қазақтардағы *шаңырақ* ұғымы халықтың танымында киіз үйдің күмбезді сүйегі ретінде қабылдануымен қатар, таным, ақпарат, ойлау секілді ұғымдық категориялар арқылы тілде «отбасы», «әулет», «баспана» секілді семантикалық бірліктерді қамтып, мәдени категорияға мысал бола алады.

Мәдени Лингвистикада мәдени метафора — белгілі бір мәдениет өкілдерінің мәдени категория және мәдени схема арқылы қоршаған ортаны тану, жүйелеу және түсіну құралы. Мысалы, *той* категориясына қайта оралсақ, қазақ дүниетанымында қыз баланың қоғамдық-әлеуметтік рөлінің «*қыз — қонақ*» ретінде концептуалдауы қазақ тіліндегі «*Қыз — жат-жұрттық*», «*Қыз — өріс, ұл — қоныс*», «*Қыз — қонақ*», «*Қыздың жолы жіңішке*» тәрізді мақалдар арқылы вербалданып, *төркіндеу дәстүрі* мәдени схемасы арқылы да көрініс табады. Бұл жерде қыз баланың тұрмысқа шыққаннан кейін әке-шешесіне, туған-туысқандарына қонақ ретінде келуі қазақ танымында аталған мәдени метафораның берік орнағанын көрсетеді. Осы тұста мәдени метафораны Джорж Лакофф пен Марк Джонсон теориясындағы концептуалды метафора ұғымынан [30] ажырата білу маңызды. Себебі екі ұғым да ойлау мен мәдениеттің тілдегі көрінісін анықтауға бағытталғанымен, оны анықтауда қолданылатын өлшемдер әртүрлі. Дж. Лакофф пен М. Джонсонның түсіндіруі бойынша, адам өзін қоршаған әлемді метафоралар қалыбы арқылы қабылдайды, яғни адам дерексіз ұғымдарды (target domain) өзіне таныс нақты атаулар (source domain) арқылы қабылдайды және осы арқылы нақты атаулар (source domain) арқылы *махаббат* деп аталатын дерексіз ұғым концептуалды метафора теориясы шеңберінде қазақ қисса-дастандары секілді поэтикалық шығармаларда *дерт* ретінде анықталады. Қазақ тіліндегі *ғашықтық жарасы*, *ғашықтық дерті*, *махаббат азабы* секілді поэтикалық тұрақты тіркестер «*махаббат — дерт*» концептуалды метафорасын құруға алып келеді [31: 276-277]. Басқаша айтар болсақ, концептуалды метафора когнитивті үдерістер арқылы қалыптасатын әмбебап құрылымдарға ұмтылса, мәдени метафора белгілі бір мәдениетте орнаған сенімдер мен құндылықтарға негізделген мәдени ерекшеліктер арқылы өзгешелікті (diversity) анықтауға тырысады, яғни мәдени метафораға мәдениеттің ерекшелігі негіз болады.

Мәдени Лингвистиканың аталған талдау құралдарына лингвомәдениеттанудағы *концепт* ұғымы сәйкес келеді. Лингвомәдениеттанудағы концепт — мәдени концептуалдаудың нәтижесі. Ал Мәдени Лингвистикадағы *мәдени концептуалдау* — когнитивті үдеріс, сонымен бірге оның нәтижесі де. Қазіргі кезде *концепт* когнитивті лингвистикада, когнитивті психологияда, лингвомәдениеттануда қатар қолданылып жүрген, құрылымы нақты әрі дәл белгіленбеген термин. Бұл *концепт* терминінің лингвомәдени бірлік ретіндегі эпистемиологиялық аясының айқындалмағандығын көрсетеді.

Когнитивті процестің нәтижесі ретіндегі мәдени концептуалдау отандық лингвомәдениеттанудағы *концепт* ұғымының баламасы екендігіне Мәдени Лингвистикада [3], [4] мен лингвомәдениеттанудағы [5], [6], [7] «жүрек» соматизмін зерттеуге арналған еңбектерге салыстырмалы талдау арқылы көз жеткіздік. Лингвомәдениеттанудағы *концепт* ұғымы «тілдік ақпаратты кодтайтын, сөздің ішкі мазмұнын, мәнін танытатын, оның затқа, реалийге қатысын, шындықты бейнелеуін көрсететін және сол ақпаратты келер ұрпаққа жеткізетін тілдік таңбалар жиынтығы» ретінде анықталып, концептілердің жүйесі қоршаған орта туралы қалыптасқан ақпараттар жиынтығы түрінде *ғаламның тілдік бейнесін* құрайтыны анықталды [5:119-120]. Бұл жердегі *ғаламның тілдік бейнесі*, негізінен, Мәдени Лингвистикада сипатталатын *мәдени когниция* ұғымына сәйкес келеді. Себебі мәдени когниция адамдардың өзара әлеуметтік және тілдік қарым-қатынасының нәтижесінде қалыптасатын танымның белсенді формасы [27:3]. Авторлар «тілдегі концептілерге лингвомәдени талдау жасау арқылы олардың тілдегі ұлттық-мәдени ерекшелігі» анықталатындығын мойындайды, әрі концептінің мәдени реңкке ие екендігімен де келіседі [5:121-122]. Бұл жерде лингвомәдениеттанудағы концепт категориясы ненің, қандай факторлардың әсерінен

калыптасады деген сұраққа нақты теориялық негіздеме қажет екендігі байқалады. Дегенмен «концепт — санадағы мәдениет элементтерінің тіл немесе сөйлеу процесі арқылы жүзеге асатын менталды көрінісі» [32:76-77] деген анықтамаға сүйенер болсақ, онда лингвомәдениеттанудағы *концепт* Мәдени Лингвистиканың теориялық негізі бойынша берілген сызбадағы *мәдени концептуалдау* ұғымына сәйкес келеді.

Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистикадағы зерттеу материалдарына келетін болсақ, нақты зерттеу проблемасына сәйкес материал екеуіне де ортақ, ол белгілі бір автордың шығармасы, кітап немесе лексикографиялық еңбек пен мен жинақтар болуы мүмкін. Соған қарамастан отандық лингвомәдениеттануға зерттеу материалдары ретінде сөздіктерді алып, сонымен ғана шектеледі деген сын тағылуда. Мәдени реңкке ие концептілерді анықтауда сол тілдегі фразеологизмдер қорының немесе түсіндірме сөздіктердің негізгі зерттеу материалы ретінде жиі қолданылуы мәдениетті тіл арқылы емес, дискурс негізінде зерттеу қажеттігін ескертеді [33:211]. Ал Мәдени Лингвистикадағы зерттеу материалдары ретінде дискурс қарастырылады, мәдени концептуалдау нәтижесін дәйектеуде дискурс-талдау қолданылады. Сонымен қатар отандық лингвомәдени зерттеулерде тілдегі мәдениеттің көрінісі тек жалпылама *концепт* деп анықталса, Мәдени Лингвистика шеңберінде *мәдени схема*, *мәдени категория* және *мәдени метафора* арқылы беріледі. Бұл айырмашылық екі бағыттағы зерттеулердің нәтижесін анықтауда ерекше көзге түседі. Сол себепті де батыстық лингвомәдени зерттеулер жүйеленген және бірізді сипатқа ие. Алайда Мәдени Лингвистиканың талдау құралдарын тағы да жетілдіріп толықтыру қажет деген пікірлер де бар, тіпті осы жолда алғашқы талпыныстар да жасалуда. Мұның өзі екі бағыттың да үнемі даму үстінде екенін көрсетеді.

Қорытынды

Тіл, мәдениет және адам (сана) үштігіне негізделіп, тіл мен мәдениет арасындағы байланысты ашуға бағытталған посткеңестік және батыс ғалымдарының зерттеулері арасында айырмашылықтар бар. Бұл айырмашылықтардың себебі тіл мен мәдениет арақатысын зерттеуде қолданылатын әдіснамада жатыр. Ерекшелік ең алдымен олардың метатеориясындағы ұғымдар мен терминдерден көрінеді. Отандық лингвомәдениеттануда олардың ағылшын тіліне аударылған аудармаларында қолданылғанмен, батыс ғалымдарының метатеориясында кездеспейді. Бір-бірімен қатар, әрі бір-бірінен дербес дамудағы лингвомәдениеттану мен Мәдени Лингвистика өз әдіснамасы қалыптасқан жеке бағыттар, сондықтан ғылыми зерттеулер жазуда терминдерді механикалық аудару ғылыми қауымдастық арасында түсініспеушілік туғызып, бір ұғымның әртүрлі аталуы, оған қатысты бірнеше терминнің жарыса қолданылуы зерттеушілерді жаңылыстырып, олардың бір-бірін түсінуіне кедергі туғызуда.

Лингвомәдениеттану мен Мәдени Лингвистиканың бастаулары ортақ болғанмен, олардың әрқайсысы дербес даму үстіндегі бағыт. *Мәдени Лингвистика* (түпнұсқада: Cultural Linguistics) атты пәнаралық саланы отандық лингвомәдениеттанудың батыстық *баламасы* ретінде қабылдау қате, бұл ортақ ғылыми кеңістіктегі ғалымдардың бірін-бірі түсінуіне кедергі туғызуда. Посткеңестік зерттеулерде жиі қолданылатын *концепт* терминінің мазмұны кең. Ол батыстық зерттеулердегі *мәдени концептуалдау*, *мәдени скрипт* ұғымдарымен мағыналас.

Фарзад Шарифиан негізін салған Мәдени Лингвистика мен посткеңестік кеңістіктегі лингвомәдениеттану — өз әдіснамасы мен метатілі белгілі бір дәрежеде айқындалған бағыттар. Мақаланың мақсаты осы екі бағыттың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау.

Батыстық және отандық лингвомәдени зерттеулер арасындағы айырмашылықтар аталған салалардың қалыптасуына тарихымен тікелей байланысты. Сондықтан лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистиканың жеке бағыт ретінде бөлініп шығуына негіз болған этнолингвистиканың, когнитивті лингвистиканың және мәдениеттанудың үлесін атап өтуіміз қажет. Мәдени Лингвистика ғылыми тәсіл, әрі пәнаралық бағыт ретінде танылған. Ол *таным* — *тіл* — *мәдениет* үштігіне негізделген, когнитивті лингвистика мен антрологиялық лингвистика салаларын біріктіретін пәнаралық бағыт. Ал лингвомәдениеттану мәдениеттану мен лингвистиканың тоғысында пайда болған ғылым деп түсіндіріледі, оның когнитивті табиғаты кең қарастырылмайды.

Лингвомәдениеттану мен Мәдени Лингвистиканың ұқсастықтары тілді мәдениет ұғымымен байланыстыра зерттеудің қажеттілігін мойындауында жатыр. Екі бағыттағы зерттеулер де тілдік емес ақпараттарды талдауды маңызды деп таниды. Мәдени құндылық ұғымы екі бағытта да зерттеу фокусынан тысқары деп сыналғанмен, біздің талдауымыз бұл мәселенің екі бағыттағы зерттеулерде де қамтылғанын анықтады.

Екі бағыт арасындағы айырмашылықтар олардың әдіснамалық негізі мен терминдерінің шекараларының белгіленіп, нақтылану дәрежесінде. Нақты әрі айқын зерттеу құралдарының қалыптаспаған лингвомәдениеттануда терминдік хаос орын алған. Бір терминге берілген анықтамалар да әртүрлі. Бір ұғымды бірнеше терминмен атау орын алған. Бұл ұғымдар ауқымын белгілеуді қолға алу керектігін көрсетеді. Лингвомәдениеттанудың негізгі атаулары мен ұғымдарын жүйелеу, оларды қамтитын терминдер сөздігін құрастыру — болашақта атқарылатын істердің бірі. Лингвомәдени талдау процедурасының да нақтыланбауы оның әлсіз тұстарына жатады. Ал батыстық Мәдени Лингвистиканың терминдері мен ұғымдары нақты, жүйеленген, талдау құралдары *мәдени категория*, *мәдени схема* және *мәдени метафора* болып, нақтыланған. Негізгі бөлімде біз бұл талдау құралдарының әрқайсысына тоқталып, мысалдар арқылы түсіндіруге тырыстық.

Қарастырылып отырған екі бағыттағы зерттеулерді түсіну үшін біз ұғымдар сәйкестігін анықтауды көздедік. Екі бағыттағы зерттеулерді салыстыру арқылы Лингвомәдениеттанудағы *концепт* ұғымы Мәдени Лингвистиканың *мәдени концептуалдау*, *мәдени схема*, *мәдени метафора* секілді зерттеу құралдарына толық болмаса да ішінара сәйкес келсе, *ғаламның тілдік бейнесі* ұғымына Мәдени Лингвистикадағы *мәдени когниция* ұғымы тұспалдас келеді.

Лингвомәдениеттану және Мәдени Лингвистика арасындағы айырмашылық зерттеу материалдарынан да байқалады. Лингвомәдени зерттеулердің материалдары ретінде көбіне статикалық сипаттағы тілдік материалдар — лексикографиялық еңбектер таңдалса, Мәдени Лингвистика тілдік құбылысты динамикалық дискурс негізінде зерттеу қажет деп есептеп, көбіне дискурс-талдау әдісін қолданады. Қарастырылған бағыттардың әрқайсысының қалыптасқан не қалыптасу үстіндегі өз әдіснамасы мен метатілі бар, алайда олардың біреуінің әлсіз тұстары екіншісінің артықшылығын танытпайды, екеуі де үздіксіз даму үстіндегі бағыттар болып табылады, ал салыстыру әдісі арқылы анықталған айырмашылықтар олардың даму бағытын белгілейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Питерс Б. Прикладная этнолингвистика — это лингвокультурология, но лингвокультурология ли? / Б. Питерс // Жанры речи. — 2017. — № 1 (15). — С. 37–50. DOI: 10.18500/2311-0740-2017-1-15-37-50.
- 2 Mizin K. “Western” Cultural Linguistics and “Post-soviet” Linguoculturology: Causes of Parallel Development / K. Mizin., J. Korostenski // Linguistic studies. — 2019. — Issue 37. — P. 7–13. DOI: 10.31558/1815-3070.2019.37.1.
- 3 Sharifian F. Cultural Conceptualizations and Language: Theoretical Framework and Applications / F. Sharifian — Amsterdam: John Benjamins, 2011. — 255 p.
- 4 Kóczy J. More Than Emotions: Cultural Conceptualizations of ‘Heart’ in Hungarian / J. Kóczy // Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture Series. — Leiden–Boston: Brill, 2023. — Vol. 37. — P. 75–107. DOI: 10.1163/9789004548640.
- 5 Исатай А. Қазақ және түрік фразеологизмдеріндегі «жүрек» концептісі [Электрондық ресурс] / А. Исатай, С. Жанболатова // «Қазақстан ғылымының дамуы мен келешегі жастар көзімен» атты студенттердің VII ЖОО аралық дәстүрлі ғылыми апталығының еңбектері. — Қаскелең, 2018. — Б. 119–130. — Кіру режимі: <https://repository.sdu.edu.kz/handle/123456789/1363> (кіру күні: 25.10.2024).
- 6 Канапиянова Н. М. Мұқағали Мақатаев шығармасындағы «жүрек» концептісі / Н. М. Канапиянова., А. А. Алимхан // Актуальные научные исследования в современном мире. — 2021. — Вып. 3 (71). — Б. 118–123.
- 7 Madaminova I. The Concept of Heart in Conceptual Language System [Electronic resource] / I. Madaminova // European Scholar Journal. — 2022. — Vol. 3. — № 2. — P. 53–55. — Access mode: <http://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/1843/1551> (Date of request: 25.04.2025).
- 8 Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пос. / В.А. Маслова. — М.: Академия, 2001. — 208 с.
- 9 Воркачев С. Г. «Куда ж нам плыть?» — лингвокультурная концептология: современное состояние, проблемы, вектор развития [Электронный ресурс] / С. Г. Воркачев // Язык, коммуникация и социальная среда. — 2010. — № 8. — С. 5–27. — Режим доступа: <http://www.philology.ru/linguistics2/vorkachev-10a.htm> (дата обращения: 14.11.2024)
- 10 Воробьев В. В. Коммуникативная лингвокультурология — авангардное направление в XXI веке / В. В. Воробьев // Лингвокультурологические чтения: сб. ст. Междунар. науч. -практ. конф. — М., 2023. — С. 17–22.
- 11 Оспанова Ф. Ә. Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика пәндерінің арақатынасы / Ф. Ә. Оспанова // Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің хабаршысы. — 2012. — № 5. — Б. 151–155.
- 12 Слышкин Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: автореф. дис. ... д-ра фил. наук / Г. Г. Слышкин. — Волгоград, 2004. — 44 с.
- 13 Киклевич А. Польская и русская школы культурной лингвистики: сходство и различие подходов / А. Киклевич // East European Review. — 2019. — № 2. — С. 273–292.
- 14 Sharifian F. Cultural Linguistics / F. Sharifian. — Amsterdam: John Benjamins, 2017 — 199 p.

- 15 Palmer G. Toward a Theory of Cultural Linguistics / G. Palmer. — Austin: University of Texas Press, 1996. — 360 p.
- 16 Ли А. Российская лингвокультурология и культурная лингвистика на Западе и в Китае / А. Ли // Лингвокультурологические чтения: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. — М., 2023. — С. 283–286.
- 17 Мошкина М. А. Текстовая презентация экстралингвистической информации в сочинениях учащихся о родном крае: автореф. дис. ... канд. пед. наук. / М. А. Мошкина. — Екатеринбург, 2012. — 23 с.
- 18 Peeters B. On Linguoculturology and Cultural Linguistics / B. Peeters // Vestnik NSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication. — 2019. — Vol. 17. — Issue 4. — P. 6–11. DOI: 10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11.
- 19 Shahi M. Some reflections on Sharifian's approach to cultural linguistics / M. Shahi // Intercultural Pragmatics. — 2023. — Vol. 20, № 2. — P. 199–207. — DOI: 10.1515/ip-2023-2004
- 20 Mahyuni M. Going beyond Natural Semantic Metalanguage (NSM) on Culture Evaluation / M. Mahyuni, N. Ahmadi, M. Fadji // 2nd Annual Conference on Education and Social Science. — 2021. — P. 569–573. — DOI: 10.2991/assehr.k.210525.151.
- 21 Карасик В.И. Культурные доминанты в языке [Электронный ресурс] / В.И. Карасик // Языковая личность: культурные концепты. — Волгоград-Архангельск: Перемена, 1996. — С. 166–205. — Режим доступа: <https://philologos.narod.ru/ling/karasik.htm> (дата обращения: 25.04.2025)
- 22 Мизин К. Препятствия на пути к научной синергии основных версий культурной лингвистики / К. Мизин // Opera Slavica. — 2023. — Т. 33. — № 2. — С. 23–39. DOI: <https://doi.org/10.5817/OS2023-2-2>.
- 23 Аскольдов С. А. Концепт и слово / С.А. Аскольдов; под ред. В. П. Нерознака // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста: Антология. — М.: Academia, 1997. — С. 267–280.
- 24 Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования: словарь / Ю. С. Степанов. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. — 824 с.
- 25 Әлметова Ә. С. Мәдени концепт және әлемнің тілдік бейнесі / Ә. С. Әлметова // Абылай хан атындағы ҚазХҚӘТУ хабаршысы. «Педагогика» сериясы. — 2013. — № 1/2. — Б. 122–126.
- 26 Маслова В. А. Лингвокультурология сегодня: важнейшие проблемы и пути их решения / В. А. Маслова // Лингвокультурологические чтения: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. — М., 2023. — С. 30–36.
- 27 Sharifian F. Advances in Cultural Linguistics — [Electronic resource]. — 2017. — Access mode: https://www.researchgate.net/publication/313714991_Advances_in_Cultural_Linguistics (date of request: 20.10.2024)
- 28 Keshavarz M. H. New Analytical Model of Cultural Linguistics / M. H. Keshavarz, M. A. Noshadi. — Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2023. — 162 p.
- 29 Glaz A. Cultural Linguistics in Dialogue / A. Glaz // In: The Handbook of Cultural Linguistics. — 2024. — P. 135–155.
- 30 Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон; пер. с англ. / под ред. А.Н. Баранова. — М.: Едиториал УРСС, 2004. — 254 с.
- 31 Жұбатова Б. Қазақ тіліндегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер. / Б. Жұбатова. — А.: Қазақ университеті, 2012. — 312 б.
- 32 Карасик И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / И. Карасик, П. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. — Воронеж: Научное издание, 2001. — С. 75–80.
- 33 Павлова А. В. Лингвокультурология в России: «за» и «против» / А. В. Павлова // East European Review. — 2015. — № 6/2. — С. 201–221.

К.Б. Жетписбаева, Б.Н. Джубатова

Лингвокультурология и культурная лингвистика: сравнительный анализ

У истоков изучения взаимообусловленности языка и культуры стояла этнолингвистика, которая впоследствии трансформировалась в лингвокультурологию — новое научное направление в лингвистике. Постсоветская лингвокультурология и западная культурная лингвистика представляют собой разные научные подходы: их понятия, терминология и методы исследования значительно отличаются друг от друга. Эти различия особенно ярко проявляются при сравнении метаязыка лингвокультурологии с западным направлением — культурной лингвистикой. В статье представлены результаты сравнительного анализа исследований указанных научных направлений и рассматриваются перспективы их дальнейшего развития. Целью работы является выявление сходств и различий в методологии и метаязыке данных направлений, а также объяснение причин их возникновения. Кроме того, исследователи описывают инструменты западной культурной лингвистики, такие как *культурная категория*, *культурная схема* и *культурная метафора*, и выделяют понятия как *распределенная когниция* и *культурная когниция*, формирующие теоретическую основу данного направления. Также, авторы делают вывод, что результату культурной концептуализации соответствует понятие *концепт*, который является исследовательской единицей лингвокультурологии. Практическая значимость исследования заключается в том, что она включает в

себя рекомендации для отечественных исследователей, планирующих публиковать научные статьи в зарубежных изданиях, путем выявления особенностей методологии западной культурной лингвистики. Также в статье подчеркивается актуальность уточнения терминологического аппарата в метаязыке лингвокультурологии.

Ключевые слова: лингвокультурология, культурная лингвистика, концепт, культурная концептуализация, культурная когниция.

K. Zhetpisbayeva, B. Jubatova

Linguoculturology and cultural linguistics: a comparative analysis

The study of the interdependence between language and culture originated in ethnolinguistics, which later developed into linguacultural studies—a distinct field within linguistics. Post-Soviet linguacultural studies and Western Cultural Linguistics represent divergent scholarly traditions, differing significantly in their conceptual frameworks, terminologies, and research methodologies. These differences become particularly evident when comparing the metalanguage of linguacultural studies with that of Western Cultural Linguistics. This article presents the results of a comparative analysis of research conducted within these two academic traditions. Its aim is to identify similarities and differences in their methodologies and metalanguages and to explain the historical and theoretical foundations underlying their development. The authors describe key analytical tools in Western Cultural Linguistics, including *cultural categories*, *cultural schemas*, and *cultural metaphors*, and highlight foundational concepts such as *distributed cognition* and *cultural cognition*. The authors conclude that the results of cultural conceptualization correspond to the central research unit in linguacultural studies, namely the *concept*. The practical significance of the study lies in offering recommendations for domestic researchers aiming to publish in international academic journals by outlining the methodological features specific to Western Cultural Linguistics. Additionally, the article emphasizes the importance of refining the terminological framework within the metalanguage of linguacultural studies.

Keywords: linguoculturology, Cultural Linguistics, concept, cultural conceptualization, cultural cognition.

References

- 1 Peeters, B. (2017). Prikladnaia etnolingvistika — eto lingvokulturologiia, no lingvokulturologiia li? [Applied Ethnolinguistics — Is it Linguoculturology or Cultural Linguistics?]. *Zhanry rechi — Genres of Speech*, 1 (15), 37–50. DOI: 10.18500/2311-0740-2017-1-15-37-50 [in Russian].
- 2 Mizin, K., & Korostenski, J. (2019). “Western” Cultural Linguistics and “Post-soviet” Linguoculturology: Causes of Parallel Development. *Linguistic studies*, 37, 7–13. DOI: 10.31558/1815-3070.2019.37.1.
- 3 Sharifian, F. (2011). *Cultural Conceptualizations and Language: Theoretical Framework and Applications*. Amsterdam: John Benjamins, 255 p.
- 4 Kóczy, J. (2023). More than Emotions: Cultural Conceptualizations of ‘Heart’ in Hungarian. In *Brill’s Studies in Language, Cognition and Culture Series*, 37, 75–107. Leiden–Boston: Brill.
- 5 Isatay, A., & Zhanbolatova, S. (2018). Qazaq zhane turik frazeologizmderindegі «zhurek» konceptisi [The concept of “heart” in Kazakh and Turkish idioms]. “Qazaqstan gylyminin damuy men keleshegi zhastar kozimen” aty studentterdin VII Zhogary oqu oryndary aralyq dasturli gylymi aptalygynyn enbekteri — Proceedings of the VII Interuniversity Traditional Scientific Week of Students “From the perspective of the future youth of Kazakh science” (pp. 119–130). Kazkelen [in Kazakh].
- 6 Kanapijanova, N. M., & Alimhan, A. A. (2021). Mukagali Makataev shygarmasyndagy «zhurek» kontseptisi [Mukhagali Makatayev — The Concept of “Heart” in his Works]. *Aktualnye nauchnye issledovaniia v sovremennom mire — Current Scientific Research in the Modern World*, 3 (71), 118–123 [in Kazakh].
- 7 Madaminova, I. (2022). The Concept of Heart in Conceptual Language System. *European Scholar Journal*, 3(2), 53–55. Retrieved from <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/1843/1551>
- 8 Maslova, V. A. (2001). *Lingvokulturologiia* [Linguoculturology]. Moscow: Academia [in Russian].
- 9 Vorkachjov, S. G. (2010). «Kuda zh nam plyt?» — lingvokulturnaia kontseptologiya: sovremennoe sostoianie, problemy, vektor razvitiia [“Where Should We Go?” — Linguistic Conceptology: Contemporary State, Problems, Development Vector]. *Yazyk, kommunikatsiia i sotsialnaia sreda — Language, Communication and Social Environment*, 8, 5–27. Retrieved from <http://www.philology.ru/linguistics2/vorkachev-10a.htm> [in Russian].
- 10 Vorob'ev, V. V. (2023). Kommunikativnaia lingvokulturologiia — avangardnoe napravlenie v XXI veke [Communicative linguoculturology — main direction in the 21st century]. *Lingvokulturologicheskie chteniia: sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Linguoculturological issues: collection of articles from International scientific-practical conference* (pp. 17–22). Moscow [in Russian].
- 11 Ospanova, F. (2012). Lingvomadeniettanu men etnolingvistika panderinin araqatynasy [The Interaction of Linguoculturology and Ethnolinguistics]. *Qorqyt Ata atyndagy Qyzylorda memlekettik universitetinin khabarshysy — Bulletin of Korkyt Ata Kyzylorda State University*, 5, 151–155 [in Kazakh].

- 12 Slyshkin, G. G. (2004). Lingvokulturnye kontsepty i metakontsepty [Linguocultural Concepts and Metaconcepts]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Volgograd [in Russian].
- 13 Kiklevich, A. (2019). Polskaia i russkaia shkoly kulturnoi lingvistiki: shodstvo i razlichie podkhodov [Polish and Russian Schools of Cultural Linguistics: Similarities and Differences in Approaches]. *East European Review*, 2, 273–292 [in Russian].
- 14 Sharifian, F. (2017). *Cultural Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 199 p.
- 15 Palmer, G. (1996). *Toward a Theory of Cultural Linguistics*. Austin: University of Texas Press, 360 p.
- 16 Lee, A. (2023). Rossiiskaia lingvokulturologiia i kulturnaia lingvistika na Zapade i v Kitae [Russian Linguoculturology and Cultural Linguistics in the West and China]. *Lingvokulturologicheskie chteniia: sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Linguoculturological Issues: collection of articles from the International Scientific-Practical Conference* (pp. 283–286). Moscow [in Russian].
- 17 Moshkina, M. A. (2012). Tekstovaia prezentatsiia ekstralingvisticheskoi informatsii v sochineniiakh uchashchikhsia o rodnom krae [Textual Presentation of Extralinguistic Information in Compositions of Students about Their Homeland]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ekaterinburg [in Russian].
- 18 Peeters, B. (2019). On Linguoculturology and Cultural Linguistics. *Vestnik NSU. Series: Linguistics and Intercultural Communication*, 17 (4), 6–11. DOI: 10.25205/1818-7935-2019-17-4-6-11.
- 19 Shahi, M. (2023). Some reflections on Sharifian's approach to cultural linguistics. *Intercultural Pragmatics*, 20 (2), 199–207. DOI: 10.1515/ip-2023-2004
- 20 Mahyuni, M., Ahmadi, N., & Fadjri, M. (2021). Going beyond Natural Semantic Metalanguage (NSM) on Culture Evaluation. In *2nd Annual Conference on Education and Social Science* (pp. 569–573).
- 21 Karasik, V. (1996). Kulturnye dominanty v yazyke [Cultural Dominants in Language]. *Yazykovaia lichnost: kulturnye kontsepty — Linguistic Personality: Cultural Concepts*, 166–205. Volgograd-Arkhangelsk: Peremena. Retrieved from <https://philologos.narod.ru/ling/karasik.htm> [in Russian].
- 22 Mizin, K. (2023). Prepiatstviia na puti k nauchnoi sinergii osnovnykh versii kulturnoi lingvistiki [Obstacles on the Path to Scientific Synergy of Main Versions of Cultural Linguistics]. *Opera Slavica*, 33(2), 23–39. DOI: <https://doi.org/10.5817/OS2023-2-2> [in Russian].
- 23 Askoldov, S. A. (1997). Kontsept i slovo [Concept and word]. *Russkaia slovesnost: Ot teorii slovesnosti k strukture teksta: Antologiya — Russian language. From the theory of language to the structure of the text: anthology*. V.P. Neroznaka (Ed.). Moscow: Academy [in Russian].
- 24 Stepanov, Yu. S. (1997). *Konstanty: slovar russkoi kultury. Opyt issledovaniia* [Constants: A Dictionary of Russian Culture. An Attempt at Investigation]. Moscow: Shkola «Yazyki russkoi kultury» [in Russian].
- 25 Almetova, A. S. (2013). Madeni kontsept zhane alemnin tildik beinesi [Cultural concept is the linguistic image of the world]. *Abylai khan atyndagy Qazaq Khalyqaralyq Qatynastar zhane Alem Tilderi Universiteti Khabarshysy. Pedagogika seriiasy — Bulletin of Abylaikhan Kazak University of International Relations and World Languages. Pedagogy series*, 1/2, 122–126 [in Kazakh].
- 26 Maslova, V. A. (2023). Lingvokulturologiia segodnia: vazhneishie problemy i puti ikh resheniia [Linguoculturology Today: Key Problems and Solutions]. *Lingvokulturologicheskie chteniia: sbornik statei Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Linguoculturological Readings: collection of articles from the International Scientific-Practical Conference* (pp. 30–36). Moscow [in Russian].
- 27 Sharifian, F. (Ed.). (2017). *Advances in Cultural Linguistics*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/313714991_Advances_in_Cultural_Linguistics
- 28 Keshavarz, M. H., & Noshadi, M. (2023). *A New Analytical Model of Cultural Linguistics*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- 29 Glaz, A. (2024). Cultural Linguistics in Dialogue. In *The Handbook of Cultural Linguistics*, 135–155.
- 30 Lakoff, G., & Johnson, M. (2004). Metafor, kotorymi my zhivem [Metaphors We Live]. A.N. Baranov (Ed.). (Trans.). Moscow: Editorial URSS [in Russian].
- 31 Jubatova, B. (2012). *Qazaq tilindegi arab, parsylyq kirme frazeologizmderi* [Arabic-Persian borrowed phraseological units in the Kazakh language]. Almaty: Qazaq University [in Kazakh].
- 32 Karasik, I., & Slyshkin, P. (2001). Lingvokulturnyi kontsept kak edinita issledovaniia [Linguocultural Concept as a Unit of Research]. *Metodologicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki — Methodological Problems of Cognitive Linguistics*, 75–80. Voronezh: Nauchnoe izdanie [in Russian].
- 33 Pavlova, A. V. (2015). Lingvokulturologiia v Rossii: «za» i «protiv» [Linguoculturology in Russia: “For” and “Against”]. *East European Review*, 6/2, 201–221 [in Russian].

Information about the authors

Zhetpisbayeva, Kaluash Berikovna (corresponding author) — 3-year PhD student, Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kaluash_88@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6366-6534>

Jubatova, Bayan Nursultanovna — Doctor of Philology, Associate Professor of Department Middle East and South Asia, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: zhubatova@kaznu.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3653-5870>

B. Khassenov^{1*}, Zh. Ibraimova²

¹*Bolashaq Academy, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz; zhenisgulibraimova@gmail.com)*

Evolution of Labial Consonants

This article provides a comprehensive analysis of the historical and phonological development of the labial consonants (p, b, m, u (w), v, f) in Turkic languages and their correlation with speech ontogenesis. The relevance of the study lies in the insufficient exploration of the phonological nature and archetypal basis of labial consonants within the Turkic consonant system. The main objective is to determine the stages of their historical evolution, describe phonetic correspondences and phonological interrelations, and reveal how these processes are reflected in the ontogenesis of child speech. The research employs comparative-historical, structural-phonological, and ontogenetic methods. The theoretical framework is based on N.A. Baskakov's historical-typological phonology and B. Sagyndykuly's "u-archetype" theory of phonogenesis. In addition, the experimental phonetic studies of A. Zhunisbek and Zh.A. Aralbaev on the Kazakh language substantiate the consonantal nature of the sound u. The material includes data from Old Turkic written monuments (the Orkhon and Yenisei inscriptions, Yusuf Balasaguni's Kutadgu Bilig, and Mahmud al-Kashgari's Divani Lughat al-Turk), as well as phonetic examples from modern Kazakh, Bashkir, Tatar, Khakas, Shor, Uyghur, and Turkish languages. Natural samples of child speech (papa, baba, mama, aua, etc.) were also examined and compared with historical phonological processes. The results confirm that labial consonants genetically derive from a single archetypal sound—p, which, over time, differentiated through its allophones (b, m, u, v) into independent phonemes. The consonantal status of u is consistently maintained in modern Kazakh phonology. Early acquisition of p, b, m and later emergence of v, f in child speech parallel the historical evolution at the ontogenetic level. Theoretically, the research contributes to clarifying the concept of phonological archetype and integrating comparative-historical and ontogenetic approaches. Practically, its findings can be applied in teaching historical phonetics, historical lexicology, comparative Turkology, experimental linguistics, and speech ontogenesis. The study also opens new perspectives for interdisciplinary research combining language history and speech development.

Keywords: archetype, sound, Kazakh language, vowel lips, language evolution.

Introduction

One of the distinctive typological features of the Turkic languages lies in the diachronic development of root meanings—from general and undifferentiated notions toward particular and concrete ones. Academician Ä. Qaidar clearly articulated this principle, noting that:

“The class of native Turkic, including specifically Kazakh, monosyllabic roots and bases is characterized by semantic filiation—that is, a sequential development of meaning from the general, undivided concept to a more particular and concrete one. The totality of meanings derived from a single root morpheme, while maintaining a genetic continuity with the original meaning, together constitutes a general notion that represents the initial stage of its semantic structure” [1].

Many Turkologists share this view, emphasizing that the meanings of primary roots initially reflected generalized conceptual fields, which gradually evolved—through prolonged stages of language development—into designations of specific objects and phenomena [2]. One of the crucial mechanisms contributing to this semantic differentiation is the system of sound correspondences within the Turkic languages. Nevertheless, as comparative linguistic evidence suggests, even when the external form or morphological composition of a word undergoes transformation and semantic shades are introduced, the originally generalized meaning can still be traced in the deeper layer of its etymological structure.

For instance, although the words *taqau* and *jaqyn* (“near”) exhibit distinct semantic nuances, they evidently derive from a common etymological base and share an identical archisememe. Their reconstructed roots—*taq* and *jaq*—can be identified in *The Structure of Monosyllabic Roots and Bases in the Kazakh Language* (hereafter OKO, pp. 191, 255). According to *The Explanatory Dictionary of the Kazakh Language* (hereafter QTTs), *taqau* means “to approach, to be close” (p. 775), whereas *jaqyn* means “not far,

* Corresponding author's e-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz

near” (p. 253). The synonymous nature of these lexemes demonstrates the continuity of a shared semantic prototype. Within Turkological research, the question of which of the correlated forms should be regarded as the primary (archetypal) one remains a subject of long-standing scholarly debate [2–18].

The present article aims to trace the historical evolution of labial consonants in Turkic languages and to correlate these developments with certain phenomena observed in speech ontogenesis (child language acquisition). The primary objective is to identify the main historical stages of labial consonant formation and to compare their phonological development with ontogenetic patterns in speech.

In modern Kazakh, there are nineteen native consonant phonemes, traditionally classified according to the place of articulation as follows:

Labial consonants: p, b, m, u (w)

Apical (tongue-tip) consonants: t, d, n, š, ž, s, z, r, l

Mediolingual (tongue-middle) consonants: k, g

Dorsal (tongue-back) consonants: q, ğ, ŋ, j (y)

For analytical purposes, the consonant inventory was grouped based on their evolutionary tendencies, the period of phonemization (transition from allophones to independent phonemes), genetic relatedness, and regular sound correspondences—following the typological model proposed by N.A. Baskakov. In his classification, consonants are divided into front (labial), middle, and back groups [3]. For our purposes, front is interpreted as labial, middle as mediolingual (rather than “central”), and back as dorsal. Accordingly, in Kazakh, labial consonants include p, b, m, u (w); mediolingual consonants—y, t, d, n, š, ž, s, z, r, l; and dorsal consonants—q, ğ, k, g, ŋ.

Method and Materials

Research Material

The research material comprises phonetic data from both ancient and modern Turkic languages, including Kazakh. Comparative analysis was conducted on root forms containing the labial consonants p, b, m, u (w) in ancient Turkic written monuments such as the Orkhon Inscriptions, Kutadgu Bilig, and Dīwān Lughāt al-Turk, and their equivalents in modern Kazakh. In addition, data from Bashkir, Tatar, Shor, Khakas, Uyghur, Altai, Uzbek, and Turkish were incorporated. During the selection process, preference was given to roots exhibiting regular historical correspondences in labial consonants.

The analysis also drew upon phonological, comparative, and etymological materials from the works of N.A. Baskakov, B. Sagyndykuly, Ä. Zhūnisbek, Zh.A. Aralbaev, and E.N. Nadjip. Furthermore, natural samples of child speech (e.g., pəpə, bəbə, məmə, əwə, etc.) were included as auxiliary material. These data were used to explore parallels between the chronological stages of labial consonant development and the order of their emergence in speech ontogenesis.

Research Procedure

At the first stage, the occurrence and distribution of labial consonants in ancient and modern Turkic languages were identified, and their historical-comparative parallels were systematically organized. For this purpose, Baskakov’s model of consonant classification (front—labial, middle—mediolingual, back—dorsal) was adapted to the Kazakh phonological system.

At the second stage, the phonological evolution of p, b, m, u (w), f, and v was described. Based on Baskakov’s proposed allophonic chain [p (~ b ~ f/v ~ w ~ m)], the stages of transition from allophones to independent phonemes were reconstructed. Comparative analysis was also conducted in light of B. Sagyndykuly’s developmental sequence $u > p > b > v$, highlighting both the convergence and divergence between the two models.

At the third stage, data from speech ontogenesis were analyzed. Early babbling forms and phonetic substitutions in child speech (e.g., Bolat → Pouat, panda → badya, bouosy → volosy, bada → voda) were compared with historical phonological patterns. This procedure enabled the identification of a parallel between the sequence of emergence of p, b, m, u in child speech and their historical evolution in Turkic languages.

Data Analysis

The collected data were examined through comparative-historical and phonological methods. The primary objective was to determine the archetypal forms of labial consonants and to trace their historical and semantic evolution. The analysis revealed clear genetic relationships among labial consonants, reflected in

regular sound correspondences such as $p \sim b$, $b \sim m$, $p \sim u$, $b \sim v$, which are widely attested across the Turkic languages.

According to N.A. Baskakov, the earliest stage of development involved a single phoneme [p], while b, m, v, and u functioned as its allophones. Over time, these allophones differentiated into independent phonemes, marking distinct evolutionary phases:

Stage I (Proto-phase): [p ($\sim b \sim f/v \sim w \sim m$)] — undifferentiated allophonic system;

Stage II (Differentiation phase): [p, b, w, m] — phonemic stabilization;

Stage III (Later fricative phase): [f, v] — secondary fricativization.

In contrast, B. Sagyndykuly described this process in the reverse direction: u (a vocalic or semivocalic sonorant) $> p > b > v$, arguing that the evolution of labial consonants was initiated by the consonantalization of u. However, experimental research by Ä. Zhūnisbek provides evidence that in modern Kazakh, u functions exclusively as a consonant [w].

Phonological analysis thus confirmed that the Kazakh labial consonants p, b, m, u are historically related and derived from a single archetype. Furthermore, child-language data demonstrated that this developmental pattern is mirrored at the ontogenetic level: infants typically acquire p, b, and m between 8 and 9 months of age, while v and f appear later. This correlation supports the hypothesis that the historical evolution of labial consonants parallels their ontogenetic emergence, reflecting the inherent systematicity of language: the phonological laws that govern phylogenesis are reproduced in ontogenesis.

Results and Discussion

In modern Kazakh, the native labial consonants include p, b, m, and u (w) [4], while the fricatives v and f are considered borrowings. The genetic relationship among these sounds is revealed through sound alternations and historical correspondences, which are evidenced by data from Kazakh and other Turkic languages. For example, when the converb suffix -ıp is attached to the verb *şaп* (“to strike”), the root-final p changes to u (*şaıп*). Historically, labial consonants also display regular correspondences: $b \sim m$ (e.g., *buң* ~ *muң* “grief”); $p \sim b$ (*pus* ~ *bas* “to press”), etc.

According to S. Omarbekov and N. Zhūnisov, the alternation between p and b is a typical phenomenon in Kazakh dialects, and the change from b to p occurs quite frequently. In the literary language and dialects of Kazakh, the voiceless p rarely occurs in word-initial position and is mostly found in loanwords (e.g., *paluan* — *baluan*, *pal* — *bal*). The researchers note that the easy interchangeability of these two consonants (p, b) indicates their origin from a single phoneme [5].

Scholars also point out that one of the distinguishing features of Middle Turkic languages is the use of labial v and u in word-final position [2; 98, 6, 7]. For instance, the Old Turkic words *eb* (“house”) and *ab* (“to hunt”) were pronounced as *aw/av* in the Middle Turkic period. E.N. Nadjip writes: “Mahmud al-Kashgari states (vol. 1, pp. 31-32) that the Turkic u (bilabial) is pronounced as a labiodental sound by the Oghuz and related tribes; for example, instead of Turkic *äu* (“house”), the Oghuz say *av*; instead of *au* (“hunting”), they say *av*, etc.” [8].

Examples from medieval Turkic written monuments and comparative data from various Turkic languages show the genetic affinity of the consonants p, b, v, and u: *qypchaq* ~ *qyvchaq* ~ *qyuchaq*, *sub* ~ *suf* ~ *suv*, etc. [7; 64].

Through comprehensive comparison, Turkologists attempt to identify the archetypal consonant underlying these sound correspondences. For example, what was the original form of *biik* (“high”)? In some Turkic languages, this word begins with p (*pöyik*, *pözük*), while in others it starts with m (*mözük*). Scholars have proposed different hypotheses regarding which form represents the archetype.

Regarding labial consonant correspondences, N.A. Baskakov writes:

“In the earliest period, the labial consonants were represented by only one phoneme [p] with corresponding allophones in both the initial and final positions” [3; 100].

According to Baskakov, the allophonic composition of the voiceless p included [p ($\sim b \sim f/v \sim w \sim m$)]. In other words, only p functioned as an independent phoneme, while b, f/v, w, and m existed as its allophones. The differentiation of these allophones into distinct phonemes occurred gradually over several stages:

Stage I: p and its allophones (b, f/v, w, m) were present. In the early stages of consonant evolution in Turkic, only p had phonemic status, as shown by correspondences such as $p \sim b \sim m$ in initial position: – Uygh. *perek*, Khak. *pözük*, Shor dial. *pöyik* ~ Common Turkic *bük/biyik*, Old Turkic *bedük*, Tuvan *bedik*, Shor — meaning “high”;

mözük/mözak

—

meaning

“high”;

– Khak. pū: r, pō: r, Alt. pörü, börü ~ Common Turkic börü, bürü, Kum. möre, Kara-Tat. mörü, mürö — meaning “wolf”.

Stage II: The sonorant allophones (m, w) differentiated and became independent phonemes

[p (~ b ~ f/v)];

[w];

[m].

Examples: may (“butter”)—bay (“rich”); tap (“to find”)—tau (“mountain”).

Stage III: Spirant consonants (v, f) emerged. Their phonemicization can be observed, for instance, in Kaz. ber — Oghuz (Tur., Az.) ver “to give”.

Stages IV–V: Voiceless and voiced allophones evolved into independent phonemes:

[p]; 2) [b]; 3) [f]; 4) [v]; 5) [w]; 6) [m].

B. Sagyndykuly also studied this issue extensively, offering an alternative reconstruction. He excluded the borrowed f and the nasal m from Baskakov’s model. According to Sagyndykuly, the archetype of labial consonants was the vowel u. He argued that u underwent two long evolutionary stages: the first being fortition (transition from vowel → sonorant → semiconsonant → voiceless stop), and the second being voicing (transition from voiceless to voiced):

u (vowel) > w (sonorant) > ... > up/uf > p > b > v [6; 33, 7; 68].

Sagyndykuly suggested that at least 3–5 millennia were required for the emergence of the p ~ b ~ v correspondences, whereas the transformation of the vowel u into the consonant p cannot even be chronologically estimated.

He provides several arguments for the phonetic affinity between the sonorant u and the voiceless p:

1. p easily alternates with u in final position (şap-ıp — şaup);
2. In Old Turkic inscriptions, b/p within words corresponds to u in modern Kazakh (ab > au “hunt”);
3. Variants formed through p ~ b ~ u correspondences function stylistically and semantically in parallel within the literary language and dialects: qabak (“pumpkin”)—qauaq (“vessel made from pumpkin”); kebek (“cave”)—keueq (“burrow, den”), etc.;
4. These examples show that while p, b are now turning into u, historically the reverse process occurred — u > p.

In modern Kazakh, verbs such as baru (“to go”), kelu (“to come”), jüru (“to walk”), turu (“to stand”) denote action. The suffix -u functions as a verbal noun marker. Historically, its form was -uğ (-uq); during language evolution, the final ğ/q was lost, leaving u in word-final position. In Orkhon–Yenisey inscriptions, -u served the same function as the modern converb suffix -ıp/-ip:

añar körü bilij türk amtı budun begler (“Look and know the beys of the present Turkic people”)—where körü corresponds to modern Kazakh körip.

In this example, -u follows a consonant and performs the function of a converb. When it follows a vowel, a prosthetic or epenthetic y is inserted before it, as in süleyü (“to wage war”), oplayu (“to depart”) [6; 34, 7; 70]. In our opinion, B. Sagyndykuly seems to have confused vowels with consonants. It appears that he relied on Zh.A. Aralbaev’s statement that the sound u can function both as a vowel and as a consonant. Aralbaev wrote:

“There is no purely pronounced u sound in Kazakh. After consonants, it is perceived as a diphthong, and after vowels as a sonorant u. The main component of the vowel u is ü or u, while its secondary, weakened component is the sonorant u (as in tau “mountain”), pronounced briefly and quickly” [9].

For example, B. Sagyndykuly, analyzing words such as suu, tuu, jauyn, egew, etc., identified three variants of the vowel u: pure u, diphthong uu/üu, and sonorant w.

The experimental phonetic research of Ä. Zhünisbek, however, provides a more precise view. He notes: “In school and university textbooks, the sounds represented by the letters i and u are incorrectly described as being “vowel after consonant, consonant after vowel”, while academic grammars correctly define them as letters denoting the combination of a vowel and a consonant”.

Zhünisbek concludes that in Kazakh, the sound u (w) is exclusively consonantal [4; 70]. Therefore, sequences such as üü and uu are not diphthongs but simply combinations like au, äu.

When examining the Old Turkic script, one finds no specific symbol for the consonantal u (w) sound [10]. Nevertheless, scholars, based on linguistic evidence, have suggested that the consonantal u did exist in ancient times. N.A. Baskakov argued: “In most cases, the initial consonants w, j, h in Turkic languages are historically ancient consonants (emphasis added — B.K.), originally present in the early stages of consonant and vowel system development. They later disappeared from most Turkic languages as the initial

consonantal element weakened, but traces of their disappearance remained—either as diphthongoid elements (e.g., in dialects of Karakalpak, Kazakh, Nogai, and others), or as the lengthening of the initial vowel (e.g., in Turkmen and others), or through secondary reappearance under the influence of neighboring languages” [3; 47].

He further demonstrated the correspondences between the initial consonants $v \sim w$ and diphthongoid elements $v \sim w \sim u \sim \ddot{u}$ across Turkic languages: Kaz. *ūr* — Tur./Azerb. *vur*, Kaz. *at* — Uzbek dial. *vata*, Karakalp. *uoq*, *uoy*, etc. Baskakov also cited experimental data showing that in Kazakh, the sounds *o*, *ö* are preceded by a consonantal *u* (*w*), meaning that Chuvash words like *von* (“ten”), *vot* (“fire”) would be pronounced as *won*, *wot* in Kazakh [4; 98]. From this, it follows that the Proto-Turkic language possessed a word-initial consonantal *u* (*w*).

We believe that in Proto-Turkic, *u* functioned solely as a consonant, and there is no reason to confuse it with a vowel. This is clearly supported by historical sound change evidence.

Generally, identifying which sound appeared first in word-initial position remains a complex issue. Most scholars consider *p* the archetypal labial consonant. According to their view, in the developmental stages of Proto-Turkic, the occurrence of *p* at the beginning of words was widespread, historically preceding *b*. In ancient and modern Turkic languages, words such as *baş*, *balıq*, *boş*, etc., were originally pronounced with initial *p* [18]. However, according to the Ramstedt–Pelliot law in Altaic studies, there is also a hypothesis suggesting that the voiced *b* was the original form in Proto-Turkic [19, 20].

In linguistics, there exists the view that phylogenesis is briefly recapitulated in ontogenesis [21, 22]. Based on this concept, the general development of human language is reflected in the development of a child’s speech—that is, the overall evolution of human speech is reproduced in miniature in child language.

In speech ontogenesis, labial consonants develop earlier than others [23]. Around the age of 8-9 months, infants begin to produce babbling sounds such as *pəpə*, *bəbə*, *məmə*, *əwə*, *əpə*, etc. According to A.N. Gvozdev’s observations, the first consonants acquired are the plosive labials (*p*, *b*, *m*), and substitutions between them are rare (our recordings include examples such as *Bolat* → *Pouat*, *panda* → *badya*). The fricatives (*f*, *v*) appear later. Since these sounds emerge relatively late in child speech, they are often replaced by *b* or *p*: *bouosy*, *bada* (“volosy, voda”, child *Asylai*); *bat’i* (“volosy”), *d’ip* (“zhiv”), according to Gvozdev’s diary [23; 98]. This phenomenon is directly related to the physiological development of the articulatory organs.

As for the consonant *u* (*w*), it also appears among the early-acquired sounds (found, for instance, in *əwə*, uttered around 7-8 months). It often substitutes *l*, *r*, and *v*: *dala* → *dawa* / *dava*, *jasył* → *dasyu*, *qyzyl* → *qyzyu*, *davaj* → *dawaj*, *belaya* → *beuaya*. In our practice, we have observed substitution of *ğ* by *u* (*w*): *toğız* → *touz*, *sağat* → *sauat* (Appendix A).

This phenomenon also exists in Turkic languages: for example, Old Turkic *yağ*, *tağ* correspond to modern Kazakh *jau*, *tau*. In child language, the consonant *u* (*w*) appears significantly earlier than *ğ*. While these data alone cannot serve as definitive proof, if we recall the hypothesis in Altaic studies (Starostin) that *u* (*w*) occurred in word-final position in Proto-Altaic, we may infer that languages preserving consonantal *u* (*w*) trace their origins to the deepest historical layers of the Turkic family.

Conclusion

The findings of the study demonstrate the complex yet systematic evolutionary nature of the historical-phonological development of the labial consonants (*p*, *b*, *m*, *u/w*, *v*, *f*) in the Turkic languages. The analysis confirms that all of these consonants originated from a single archetypal source, with *p* functioning as the initial phonemic unit. Over time, this sound differentiated through its allophonic variants, giving rise to new phonemes such as *b*, *m*, and *u* (*w*). Thus, the general direction of development for the labial consonants can be represented as:

[*p*] → [*b*] → [*v/w*] → [*m*].

The study further reveals that the differentiation of labial consonants was influenced not only by articulatory and acoustic factors but also by the intrinsic logic of linguistic evolution—the historical laws governing the phonological system itself. Although the theoretical frameworks of the Baskakov and Sagyndykuly schools differ, they share a common principle: the genetic unity and systemic evolution of labial consonants within the Turkic phonological continuum.

Data from speech ontogenesis partially confirm this theory. The fact that *p*, *b*, and *m* are the first labial consonants acquired in child speech, while fricatives and sonorants appear later, indicates that the historical-phonological development of these sounds is mirrored, in miniature, during individual speech formation.

This supports the principle of phylogenetic and ontogenetic parallelism: the overall evolution of language is briefly recapitulated in the process of speech development in the individual.

Consequently, the formation and development of labial consonants in the phonological system of the Turkic languages represent the outcome of a natural historical evolution. The recognition of *p* as the historical archetype, its extensive allophonic structure, and its correlation with speech ontogenesis together attest to the deep historical roots of the Kazakh phonetic system.

References

- 1 Кайдар А. Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А. Т. Кайдар. — Алматы: Арыс, 2005. — 304 с.
- 2 Ескеева М. Тарихи дыбыс өзгерістері / М. Ескеева. — Астана: Еуразия ұлттық университеті, 2003. — 182 б.
- 3 Баскаков Н. А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Н. А. Баскаков. — М.: Наука, 1988. — 208 с.
- 4 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы / Ә. Жүнісбек. — Алматы: Арыс, 2009. — 312 б.
- 5 Омарбеков С. Ауызекі тіліміздің дыбыстық жүйесі / С. Омарбеков, Н. Жүнісов. — Алматы, 1985. — 208 б.
- 6 Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасының этимологиялық негіздері / Б. Сағындықов. — Алматы, 1996. — 168 б.
- 7 Сағындықұлы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков / Б. Сағындықұлы. — Изд. 2-е — Алматы: Арыс, 2009. — 308 с.
- 8 Наджип Э. Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века / Э. Н. Наджип. — М., 1989. — 479 с.
- 9 Аралбаев Ж. А. Вокализм казахского языка: очерки экспериментальной фонетики и фонологии / Ж. А. Аралбаев. — Алма-Ата, 1970. — 188 с.
- 10 Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі / Қ. Сартқожаұлы. — Астана: Арыс, 2007. — 304 б.
- 11 Ramstedt G. J. Kalmückisches Wörterbuch. — Aufl. 2 / G. J. Ramstedt. — Helsinki, 1976. — 148 s.
- 12 Poppe N. Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen / N. Poppe. — Wiesbaden, 1960. — Т. 1. — 188 s.
- 13 Старостин С. А. Алтайская проблема и происхождение японского языка / С. А. Старостин. — М.: Наука, 1991. — 190 с.
- 14 Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков / В. М. Иллич-Свитыч. — М.: Наука, 1971. — Т. 1. — 412 с.
- 15 Цинциус В. И. Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков / В. И. Цинциус. — Л., 1949. — 400 с.
- 16 Малов С. Е. Древние и новые тюркские языки / С. Е. Малов // ОЛЖ. — 1952. — Т. 2. — № 2. — С. 135–143.
- 17 Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков / А. М. Щербак. — Л., 1970. — 204 с.
- 18 Серебренников Б. А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. — М.: Наука, 1986. — 302 с.
- 19 Щербак А. М. Об алтайской гипотезе в языкознании / А. М. Щербак // Вопросы языкознания. — 1959. — № 6. — С. 51–63.
- 20 Мамедов А. Тюркские согласные: анлаут и комбинаторика / А. Мамедов. — Баку, 1985. — 479 с.
- 21 Якобсон Р. Звуковые законы детского языка и их место в общей фонологии / Р. Якобсон // В кн.: Избранные работы. — М.: 1985. — С. 105–115.
- 22 Pinker S. The language instinct: How the mind creates language / S. Pinker. — NY.: Penguin UK, 2003. — 403 p.
- 23 Гвоздев А. Н. Усвоение ребенком звуковой стороны русского языка / А. Н. Гвоздев // В кн.: Возрастная психология. — М.: Лабиринт, 2004. — С. 72–112.

Б. Хасенов, Ж. Ибраимова

Ерін дауыссыздарының эволюциясы

Мақалада түркі тілдеріндегі ерін дауыссыздарының (п, б, м, у (w), в, ф) тарихи-фонологиялық дамуы және олардың сөйлеу онтогенезімен байланысы жан-жақты қарастырылды. Такырыптың өзектілігі — түркі тілдерінің консонантизм жүйесінде ерін дауыссыздарының фонологиялық табиғаты мен архетиптік негізінің толық айқындалмауында. Осыған байланысты зерттеудің басты мақсаты — ерін дауыссыздарының тарихи дамуының кезеңдерін анықтау, олардың арасындағы дыбыс сәйкестіктері мен фонологиялық байланыстарды сипаттау, сондай-ақ бұл үдерістердің бала тіліндегі сөйлеу онтогенезінде қайталану сипатын айқындау. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-фонологиялық және онтогенетикалық әдістер қолданылды. Теориялық негіз ретінде Н. А. Баскаковтың тарихи-типологиялық фонологиясы мен Б. Сағындықұлының у-архетипі фоногенез жөніндегі

тұжырымдамасы алынды. Сонымен бірге Ә. Жүнісбек, Ж.А. Аралбаевтың қазақ тіліндегі эксперименталды фонетика бойынша еңбектері пайдаланылып, у дыбысының дауыссыздық табиғаты нақты дәлелмен негізделді. Материал ретінде көне түркі жазба ескерткіштерінің деректері (Орхон, Енисей жазба ескерткіштері, Жүсіп Баласағұндың «Құтты білік», Махмұд Қашқаридің «Дивани лұғат ат-түрк») атты еңбектері, сондай-ақ қазіргі қазақ, башқұрт, татар, хакас, шор, ұйғыр және түрік тілдерінің фонетикалық мысалдары алынды. Сонымен қатар бала тілінен алынған табиғи сөйлеу үлгілері (пәпә, бәбә, мәмә, әуә, т.б.) зерттеуге енгізіліп, тарихи фонологиялық процестермен салыстырылды. Нәтижесінде ерін дауыссыздарының генетикалық тұрғыдан бір архетиптік негізден, яғни п дыбысынан тарағаны дәлелденді. Уақыт өте келе бұл дыбыс өз аллофондары — б, м, у, в арқылы сараланып, жеке фонемаларға айналған. Сондай-ақ у дыбысының дауыссыздық қасиетке ие болуы қазақ тілінің қазіргі фонологиялық жүйесінде толық дәлелденді. Бала тіліндегі п, б, м дыбыстарының ерте, ал в, ф дыбыстарының кеш пайда болуы тарихи эволюцияның онтогенетикалық деңгейде қайталанатынын көрсетті. Зерттеу нәтижелері ерін дауыссыздарының тарихи даму заңдылықтарын айқындап қана қоймай, қазақ тілінің дыбыстық жүйесінің көне дәуірмен сабақтастығын да дәлелдейді. Мақала теориялық тұрғыда фонологиялық архетип ұғымын нақтылауда және тарихи-салыстырмалы әдісті онтогенездік деректермен ұштастыруда өте маңызды болады, ал практикалық маңызы — алынған тұжырымдарды қазақ тіл білімінің тарихи фонетикасы, тарихи лексикологиясы, салыстырмалы түркітану және эксперименталды лингвистика, сөйлеу онтогенезі курстарында, сондай-ақ фонетикалық талдау әдістемесінде қолдануға мүмкіндік береді. Бұл мақала болашақта тіл тарихы мен сөйлеу онтогенезін ұштастыра зерттейтін пәнаралық сипатындағы зерттеу жұмыстарының пайда болуына әсер ете алады.

Кілт сөздер: архетип, дыбыс, қазақ тілі, ерін дауыссыздары, тіл эволюциясы.

Б. Хасенов, Ж. Ибраимова

Эволюция губных согласных

В данной статье всесторонне рассматривается историко-фонологическое развитие губных согласных (п, б, м, у (w), в, ф) в тюркских языках и их связь с онтогенезом речи. Актуальность темы обусловлена тем, что в системе консонантизма тюркских языков фонологическая природа и архетипическая основа губных согласных до конца не изучены. Цель исследования — определить этапы исторического развития губных согласных, описать звуковые соответствия и фонологические связи между ними, а также выявить характер повторяемости этих процессов в онтогенезе детской речи. В работе использованы сравнительно-исторический, структурно-фонологический и онтогенетический методы. Теоретическую базу исследования составили историко-типологическая фонология Н. А. Баскакова и концепция Б. Сагындыкулы о фоногенезе с архетипом «у». Кроме того, были использованы труды А. Жүнісбека и Ж.А. Аралбаева в области экспериментальной фонетики казахского языка, которые позволили убедительно доказать согласную природу звука у. В качестве материала привлечены данные древнетюркских письменных памятников (орхонские и енисейские надписи, труды Ю. Баласагуни «Кутадғу билиг» и М. Кашғари «Дивани лугат ат-тюрк»), а также фонетические примеры из современных казахского, башкирского, татарского, хакаского, шорского, уйгурского и турецкого языков. Дополнительно использованы естественные образцы детской речи (пәпә, бәбә, мәмә, әуә и др.), сопоставленные с историко-фонологическими процессами. В результате установлено, что губные согласные генетически восходят к единому архетипу — звуку п, который со временем через свои аллофоны (б, м, у, в) дифференцировался и стал самостоятельными фонемами. Доказано, что согласный характер звука у устойчиво проявляется в современной фонологической системе казахского языка. Раннее усвоение звуков п, б, м и более позднее формирование в, ф в детской речи отражают историческую эволюцию на онтогенетическом уровне. Теоретическая значимость исследования заключается в уточнении понятия фонологического архетипа и интеграции сравнительно-исторического метода с онтогенетическими данными, а практическая ценность — в возможности использования полученных результатов в курсах по исторической фонетике, лексикологии, сравнительному тюркознанию и экспериментальной лингвистике. Исследование открывает перспективы для дальнейших междисциплинарных работ, объединяющих историю языка и онтогенез речи.

Ключевые слова: архетип, звук, казахский язык, губные согласные, эволюция языка.

Reference

- 1 Kaidar, A. T. (2005). *Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke* [Structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. Almaty: Arys [in Russian].
- 2 Eskeeva, M. (2003). *Tarikhi dybys özgeristeri* [Historical sound changes]. Astana: Eurasia ulttyq universiteti [in Kazakh].

- 3 Baskakov, N. A. (1988). *Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tiurkskikh yazykov* [Historical-typological phonology of Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Zhunisbek, A. (2009). *Qazaq fonetikasi* [Kazakh phonetics]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Omarbekov, S., & Zhunisov, N. (1985). *Auyzeki tilimizdin dybystyq zhuiesi* [The phonetic system of spoken Kazakh]. Almaty [in Kazakh].
- 6 Sagyndykov, B. (1996). *Qazaq tili leksikasynyn etimologiyalyq negizderi* [Etymological foundations of the Kazakh language lexicon]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Sagyndykuly, B. (2009). *Fonologicheskie zakonomernosti razvitiia leksiki tiurkskikh yazykov* [Phonological regularities in the development of the Turkic languages lexicon]. Almaty: Arys [in Russian].
- 8 Nadjip, E. N. (1989). *Istoriko-sravnitelnyi slovar tiurkskikh yazykov XIV veka* [Historical comparative dictionary of the Turkic languages of the 14th century]. Moscow [in Russian].
- 9 Aralbayev, Zh. A. (1970). *Vokalizm kazakhskogo yazyka: ocherki eksperimentalnoi fonetiki i fonologii* [Vowel system of the Kazakh language: Essays in experimental phonetics and phonology]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 10 Sartkozhauly, K. (2007). *Baiyrgy turik zhazyunyn genezisi* [The genesis of the Old Turkic script]. Astana: Arys [in Kazakh].
- 11 Ramstedt, G. J. (1976). *Kalmückisches Wörterbuch* [Kalmyk dictionary]. Helsinki: Finno-Ugrian Society.
- 12 Poppe, N. (1960). *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen* [Comparative grammar of Altaic languages] (Vol. 1). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 13 Starostin, S. A. (1991). *Altaiskaya problema i proiskhozhdenie yaponskogo yazyka* [The Altaic problem and the origin of the Japanese language]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Illich-Svitych, V. M. (1971). *Opyt sravneniya nostraticheskikh yazykov* [An attempt at comparison of the Nostratic languages]. (Vol. 1). Moscow: Nauka [in Russian].
- 15 Tsintsius, V. I. (1949). *Sravnitel'naya fonetika tunguso-manchzhurskikh yazykov* [Comparative phonetics of Tungus-Manchu languages]. Leningrad [in Russian].
- 16 Malov, S. E. (1952). Drevnie i novye tiurkskie yazyki [Ancient and modern Turkic languages]. *OLiYa*, 2(2), 135–143 [in Russian].
- 17 Shcherbak, A. M. (1970). *Sravnitel'naya fonetika tiurkskikh yazykov* [Comparative phonetics of Turkic languages]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 18 Serebrennikov, B. A., & Gadzhieva, N. Z. (1986). *Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tiurkskikh yazykov* [Comparative historical grammar of the Turkic languages]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 19 Shcherbak, A. M. (1959). Ob altayskoi gipoteze v yazykoznanii [On the Altaic hypothesis in linguistics]. *Voprosy yazykoznaniia — Questions of linguistic*, 6, 51–63 [in Russian].
- 20 Mamedov, A. (1985). *Tiurkskie soglasnye: anlaut i kombinatorika* [Turkic consonants: anlaut and combinatorics]. Baku: Elm [in Russian].
- 21 Yakobson, R. (1985). Zvukovye zakony detskogo yazyka i ikh mesto v obshchey fonologii [Sound laws of child language and their place in general phonology]. *Izbrannye raboty — Selected works* (pp. 105–115). Moscow: Progress [in Russian].
- 22 Pinker, S. (2003). *The language instinct: How the mind creates language*. New York: Penguin UK.
- 23 Gvozdev, A. N. (2004). Usvoenie rebenkom zvukovoy storony russkogo yazyka [Acquisition of the sound system of Russian by the child]. *Vozrastnaya psikhologiya — Age psychology* (pp. 72–112). Moscow: Labirint [in Russian].

Information about the authors

Khassenov, Bolat Rashidovich (corresponding author) — PhD, Assistant, Professor, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: khassenov.bolat@bolashaq.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0092-7143>

Ibraimova, Zhenisgul Zhalgasbaevna — PhD in Philology, Associate Professor of the Department of Russian Language and Literature named after G.A. Meiramova, Karaganda Buketov University. E-mail: zhenisgulibraimova@gmail.com; ORCID <https://orcid.org/0009-0000-5997-3198>

А.К. Елеужанова¹, Г.З. Бейсембаева², Ф.Т. Ереханова^{3*}, Ж.М. Жусубалина⁴,
С.А. Абдыкаримова⁵

^{1,2} Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

³ Центральнo-Азиатский инновационный университет, Шымкент, Казахстан;

^{4,5} Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова, Шымкент, Казахстан

(e-mail: yeleuzhanova94@mail.ru, vip.beysembaeva@list.ru, siliconoasis702@gmail.com,
zhusubalinazh@gmail.com, a.s.a-83@mail.ru)

Репрезентация нейротехнологической терминологии в подкастах и лексикографических источниках

В данной работе рассмотрены особенности представления нейротехнологической терминологии в современных медиаресурсах — в частности, в подкастах, а также в других лексикографических источниках. В условиях глобализации и стремительного развития технологий возрастает интерес к нейротехнологиям. Важно понимать, как специализированные термины распространяются и усваиваются широкой аудиторией через доступные форматы медиаконтента — включая подкасты, словари, онлайн-словари и специализированные глоссарии. Цель исследования заключается в изучении эффективности передачи научной терминологии в подкастах по сравнению с традиционными и электронными словарями. Новизна работы состоит в комплексном подходе к анализу терминосистемы на пересечении лексикографии, дискурсивной практики и социолингвистики. В рамках исследования применялись как качественные (опрос), так и количественные методы, включая контент-анализ подкастов, связанных с нейротехнологиями, а также сравнительный анализ лексикографических источников. Материалом исследования послужили 18 подкастов по нейротехнологиям с каналов «Кортекс», «Neurocast», «TEDTalks Технологии», «Будущее нейротехнологий» и «Neurotrend» в приложениях «Подкасты», «YouTube» и «Apple Podcasts». В ходе исследования с помощью автоматического распознавания речи все подкасты были транскрибированы, а затем вручную проанализированы с целью извлечения специализированной терминологии. В итоговую выборку вошло 76 терминов. На основе полученных данных проведено сопоставление терминов, встречающихся в подкастах, с их представлением в лексикографических источниках. Основное внимание в работе уделяется результатам опроса, по которым были выявлены преимущества и ограничения каждого из источников. Согласно результатам, подкасты воспринимаются респондентами как современный, удобный инструмент за счёт живого языка и актуального контента, способствующий развитию навыков аудирования и расширению словарного запаса. Вместе с тем были отмечены и недостатки, такие как отсутствие визуализации и возможности быстрого поиска информации. В противоположность этому словари были охарактеризованы как надёжный источник с точным и структурированным определением, но менее гибким в отношении контекста, новых слов и сленгов. Полученные результаты демонстрируют, что подкасты способствуют контекстуальному восприятию терминов и повышают вовлечённость слушателя, в то время как словари обеспечивают чёткие и точные определения. Таким образом, работа подчёркивает важность комбинированного использования обоих источников для усвоения специализированной лексики. Полученные данные частично согласуются с выдвинутым предположением.

Ключевые слова: подкасты, словари, энциклопедия, нейротехнология, терминосистема.

Введение

В последние годы исследования, связанные с нейротехнологиями — междисциплинарной областью, находящейся на стыке нейробиологии, информационных технологий и инженерии, — становятся одними из самых перспективных в современных науках. Эти технологии способны радикально изменить современное общество и всё чаще находят практическое применение (нейроимпланты, нейроинтерфейсы, нейрочипы). По утверждению экспертов, в ближайшие 5–6 лет ожидается значительный рост их развития. В современном мире о нейротехнологиях говорят не только в медицине и научных кругах, но и на страницах социальных сетей, в видеоблогах, подкастах. Появляются тематические выпуски, посвященные этой проблематике. Особенно активно нейротехнологии освещаются в аудиоформатах — в научно-популярных подкастах, интервью с экспертами, образовательных выпус-

* Корреспондент-автор. E-mail: siliconoasis702@gmail.com

ках, содержащих множество терминов, профессиональной лексики и неологизмов, что делает их ценным источником для лексикографического анализа.

Цель данного исследования — определить, насколько эффективно подкасты и лексикографические источники передают термины, связанные с нейротехнологиями.

В соответствии с поставленной целью были определены следующие задачи:

- проанализировать лингвистические особенности подкастов, посвящённых нейротехнологиям;
- рассмотреть способы представления терминов в подкастах и лексикографических источниках (электронных и печатных словарях);
- провести опрос с целью выявления предпочтений и уровня понимания терминов, относящихся к нейротехнологиям;

Научная новизна исследования заключается в сочетании лексикографического, дискурсивного и социолингвистического подходов к анализу восприятия терминов нейротехнологий через медиатексты подкастов и словарные ресурсы.

Гипотеза исследования: подкасты могут быть столь же эффективным инструментом усвоения специализированной терминологии, как и традиционные лексикографические источники, за счёт их доступности, контекстности и коммуникативной направленности.

Практическая значимость исследования обеспечивается тем, что полученный в результате материал может способствовать улучшению и обновлению словарей связанных с нейротехнологиями. Кроме того, результаты могут быть использованы для создания аудиовизуальных учебных пособий для понимания сложных терминов и концепций, а также помогут нейротехнологическим проектам и продуктам более точно и доступно транслировать свои идеи через подкасты.

Обзор литературы

В последние годы подкасты как жанр лексикографического и медиадискурса приобретают широкую популярность. Учёные рассматривают подкасты с позиций различных научных подходов, исследуя их в образовательной сфере, лексикографической практике, а также как одну из форм медийной коммуникации.

В проанализированной литературе представлено множество работ, в которых предлагаются различные определения и трактовки понятия «подкаст». Так, в [1; 102–107] подкасты определяются как «литературный стендап», где важны живые эмоции, диалог и искреннее общение с аудиторией. Аналогичной точки зрения придерживается автор [2; 371–374], характеризуя подкаст как аудиоблог, в котором слушатели делятся своими мнениями, ведут беседы и комментируют происходящее.

Источник [3; 354] дополняет это определение, подчёркивая, что подкасты представляют собой свободный жанр с богатым тематическим спектром. Согласно мнению исследователя [4], подкасты рассматриваются как альтернатива традиционным лекциям, отличающаяся гибкостью и разнообразием форм подачи информации.

Сравнивая подходы разных исследователей, можно отметить расхождения в классификациях. Например, в работах [1; 102–107] и [5] подкасты классифицируются как активные, расслабляющие, слайдкасты (с сопровождающими изображениями), сценарные подкасты, подкаст-романы, водкасты (видеоформат), а также живые подкасты.

Т.А. Саблина и С.С. Распопова [6; 112] предлагают иную типологию подкастов, выделяя такие жанры, как разговорный, нарративный, художественный, образовательный, авторский и медийный подкаст. Данная классификация используется в академических целях, а также в новостных и развлекательных передачах, в сферах науки, образования, здравоохранения, маркетинга и других областях.

Многочисленные исследования показывают, что подкасты, выполняя важные функции, становятся частью образовательного процесса [1; 102–107], [4]. Мы разделяем эту точку зрения, поскольку подкасты в настоящее время могут не только служить заменой лекциям, но и дополнять учебные курсы и словари, усиливая потенциал лексикографических ресурсов. Эта идея развивается в работе [7; 46–51]. Авторы поднимают интересную тему интеграции подкастов в электронные словари, рассматривая их как эффективное дополнение к традиционным словарным статьям. Схожей точки зрения придерживаются исследователи [8; 269–271], отмечая, что современная цифровая лексикография требует мультимедийных решений.

В условиях цифровизации лексикография переживает активную трансформацию. Появление интеллектуальных ассистентов (Алиса, Siri, Google) приводит к снижению актуальности классических словарей. Подкасты, в свою очередь, способны вдохнуть в них новую жизнь, расширяя словарный

запас пользователей и формируя новые модели восприятия лексики. В этом контексте представляет интерес работа исследователей [9], посвященная проблеме лексической доступности подкастов. По результатам проведенных исследований, авторы приходят к выводу, что для успешного понимания английских подкастов необходим словарный запас от 3000 до 5000 слов. Эти данные могут служить ориентиром для преподавателей при разработке учебных материалов.

Как отмечалось ранее, цифровая эпоха вносит существенные коррективы в традиционные словарные практики. В исследовании Марус М.Л. [10] акцентируется внимание на преимуществах электронных словарей. По словам автора, такие словари позволяют объединить несколько специализированных баз данных, упростить поиск и платформу, которую могут пополнить сами пользователи. Такой подход делает электронные словари более гибкими и адаптивными в сравнении с бумажными аналогами, особенно в контексте терминологии и быстро развивающихся научных направлений.

С лингвистической точки зрения подкасты отличаются неформальностью, широким использованием идиом, сленга и даже нецензурной лексики [11], что создаёт эффект близкого общения с аудиторией. Автор работы [5] также отмечает, что подкастинг предоставляет пространство для иронии, юмора и сарказма. Этой точки зрения придерживаются и исследователи [12; 782–799], [13], подчёркивая, что подкасты зачастую обладают чёткой структурой и выраженной коммуникативной направленностью.

Сходную позицию занимает автор [14; 3197–3201], рассматривая подкасты как разновидность дискурсивной практики в массмедиа, способствующую интерактивности и совместной рефлексии между ведущим и слушателем. В сравнении с видеоблогами отмечается, что оба формата позволяют выражать эмоции, теряющиеся при традиционном чтении.

Автор [15; 102–105] уделяет особое внимание роли подкастов в передаче сложной научной информации широкой аудитории на примере тематики ИИ. В работе исследуются механизмы трансфера специализированной терминологии через подкасты с использованием модели DIMEAN и программы AntConc, что представляют интерес и для нашего исследования.

Ряд исследователей [16; 70–91], [17; 42–49] подчёркивают доступность и эффективность электронных словарей как неотъемлемой части лексикографического ресурса. Однако результаты их исследований показывают, что электронные словари все же уступают печатным по полноте и точности представленной информации.

В соответствии с последними публикациями, автор статьи [18; 457–473] акцентирует внимание на создании специализированных словарей, подчёркивая важность семантизации и точного перевода новых терминов, возникающих на стыке педагогики, лингвистики и цифровых технологий. Мы разделяем этот подход, поскольку представление и интерпретация нейротехнологических терминов требуют структурированного и доступного объяснения — как в лексикографических источниках, так и в более гибких форматах, таких как подкасты.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили подкасты, посвященные нейротехнологиям и лексикографические источники. Основу корпуса составили научные статьи, отражающие взгляды исследователей на феномен подкастов и их роль в передаче специализированной лексики. Для реализации поставленной цели были использованы следующие методы исследования:

- а) контент-анализ — применялся для изучения подкастов, посвященных нейротехнологиям, и их сопоставление с материалами лексикографических источников (в том числе словарей);
- б) лексикографический анализ — использовался для сравнения представленных терминов нейротехнологий в различных словарях и других лексикографических ресурсах с теми же терминами, зафиксированными в подкастах;
- в) качественный метод (опрос) — позволил выявить степень понимания терминов, особенности их интерпретации и функционирования в повседневной жизни;
- г) сравнительный анализ — применялся для сопоставления различных типов источников, включая академические и популярные источники (подкасты и словари);
- д) количественный метод — использовался для обработки и интерпретации статистических данных.

Использование комплексного подхода позволило определить, каким образом различия в формах представления информации влияют на восприятие и понимание терминов, а также оценить эффективность их усвоения различными аудиториями.

Представленные в работе выводы могут быть полезны лингвистам, лексикографам, исследователям в области нейротехнологий, разработчикам словарей и создателям подкастов.

Результаты и их обсуждение

Наше исследование проводилось в несколько последовательных этапов. На первом этапе был осуществлён сбор подкастов, посвященных тематике нейротехнологий. В приложениях «Подкасты», «Youtube» и «Apple Podcasts» были проанализированы 18 выпусков продолжительностью от 40 минут до 2 часов, вышедших в период с 2020 по 2025 год. В исследование вошли выпуски каналов «Кортекс», «Neurocast», «TEDTalks Технологии», «Будущее нейротехнологий» и «Neurotrend».

На втором этапе все подкасты были транскрибированы с использованием автоматической системы распознавания речи. На основе полученных текстовых расшифровок вручную были извлечены и проанализированы тематически значимые термины, относящиеся к сфере нейротехнологий.

В результате анализа было выявлено 76 терминов, отражающих особенности современного нейротехнологического дискурса. Для данной работы были отобраны и рассмотрены в качестве примеров лишь отдельные термины.

В таблице представлены термины, демонстрирующие специфику их лексического представления в подкастах и в словарях.

Т а б л и ц а

Термины, представленные в подкастах и словарях

№	Термин	Лексикографические источники		
		Частотность в подкастах	Определение в подкастах	Определение в словарях
	1	2	3	4
1	Оптогенетика	2 упоминания	Эта область основывается на возможности внедрения в нейрон определённого канала, чувствительного к свету. При освещении такой нейрон активируется, так как канал открывается в ответ на световое воздействие.	Это метод исследования работы нервных клеток, основанный на внедрении в их мембрану специальных каналов — опсинов, реагирующих на возбуждение светом. (Источник: Википедия-свободная энциклопедия) [19].
2	Эндоваскулярная запись	2 упоминания	Это устройство позволяет деликатно производить запись из кровеносного русла.	Предполагают регистрацию нейронной активности изнутри сосудистого русла, используя устройства, которые вводятся в кровеносные сосуды. (Источник: Википедия-свободная энциклопедия) [19].
3	Стентрод (Stentrode)	2 упоминания	Это 1,5-дюймовый прибор с электродами, который вводится в кровеносное русло.	Это небольшой (1.5 дюйма) стентоподобный имплант, содержащий электроды. Он внедряется через вену в кровеносное русло головного мозга и фиксируется на стенке сосуда. (Источник: Synchro — официальный сайт компании-разработчика) [20].
4	Синхронная активность Local Field Potentials (LFP)	4 упоминания	Это непрерывный сигнал, содержащий в себе различные частотные компоненты.	Это медленные колебания электрического потенциала, регистрируемые вблизи группы нейронов. Отражают суммарную активность постсинаптических токов в нейронной ткани. (Источник: Scholarpedia — Local Field Potentials) [21].
5	Парадигма вызванного потенциала (ERP paradigm)	3 упоминания	Участник многократно выполняет одну и ту же задачу или воспринимает один и тот же стимул.	Это изменение электрической активности мозга, связанное с предъявлением стимула. Парадигма требует многократного повторения стимулов и усреднения полученных ответов для повышения точности. (Источник: Cambridge Dictionary of Psychology) [22].

6	Парадигма батриста (P300 paradigm)	2 упоминания	Используется в нейроинтерфейсах. Это вызванный потенциал, возникающий примерно через 300 миллисекунд после восприятия целевого стимула.	Это компонент вызванного потенциала, возникающий примерно через 300 мс после восприятия значимого или целевого стимула. Используется в интерфейсах «мозг-компьютер» для анализа внимания и распознавания. (Источник: Wikipedia — P300 neuroscience) [23].
7	Альфа — ритм	3 упоминания	Находится в диапазоне от 8 до 12 герц, проявляется при закрытых глазах и может указывать на состояние расслабления.	Вид мозговой активности, наблюдаемый в ЭЭГ в диапазоне частот от 8 до 12 Гц. Обычно возникает в затылочной области при расслабленном бодрствовании с закрытыми глазами и ассоциируется с состоянием покоя. (Источник: Большая медицинская энциклопедия) [24].
8	Нейрофидбек (Neurofeedback)	7 упоминаний	Это устройство, которое регистрирует кровоток в мозге.	Метод биологической обратной связи, при котором регистрируется нейронная активность и визуализируется в реальном времени, позволяя пользователю осознанно регулировать своё состояние (внимание, расслабление, тревожность и др.). (Источник: Wikipedia — P300 neuroscience) [23].
9	Электроэнцефалография (ЭЭГ)	9 упоминаний	Представляет собой сочетание ритмической активности, при этом различные ритмы частично соотносятся с разными процессами.	Метод регистрации электрической активности головного мозга с помощью электродов, размещённых на коже головы. Различные ритмы (альфа, бета, тета и др.) соотносятся с определёнными психофизиологическими состояниями. (Источник: Большая медицинская энциклопедия) [24].
10	Валентность	4 упоминания	Указывает на положительный или отрицательный характер эмоции.	Параметр эмоции, определяющий её направленность: положительная (радость, удовольствие) или отрицательная (грусть, страх). (Источник: Dictionary of Psychology) [22].
11	UX исследование (User experience design)	1 упоминание	Это носимые нейротехнологии, используемые людьми на рабочем месте. Они обрабатывают все данные с помощью алгоритма: программа определяет, сосредоточен ли человек, расслаблен или отвлечён и т.д..	Не найдено в словарях, встречается только в описаниях проектов. (предлагается к включению)
12	Night sense	1 упоминание	Технология, которая управляет объектами с обратной тактильной связью, используя естественные движения.	Термин отсутствует в словарях. (предлагается к включению)
13	Shadow VR	1 упоминание	Отслеживание движений скелета	Термин отсутствует в словарях. (предлагается к включению)
14	Neuro X	1 упоминание	Отслеживание движений мышц	Термин отсутствует в словарях, встречается только в описаниях проектов. (предлагается к включению)
15	Инвазивный интерфейс	8 упоминаний	Это активация мозга с помощью электродов, то есть активное воздействие на его работу.	Это технология, при которой электроды внедряются непосредственно в ткань мозга для считывания или стимуляции нейронной активности. (Источник: Oxford Dictionary) [25].

16	Сублиминальное влияние	2 упоминания	Бессознательное явление	Воздействие на психику человека с помощью стимулов, воспринимаемых ниже уровня сознательного восприятия. (Источник: Dictionary of Psychology) [22].
17	Псилоцибин	1 упоминание	Это средство, которое оказывает влияние на психику.	Психоактивное вещество, содержащееся в некоторых грибах, вызывает изменения восприятия, настроения и сознания. (Источник: Большая медицинская энциклопедия) [24].
18	Elvis-проект	1 упоминание	Устройство, которое помогает слепым людям воспринимать изображение окружающего мира.	Термин не найден в официальных словарях; упоминается как название разработки в научно-популярных источниках. (предлагается к включению)
19	Нейрон	13 упоминаний	Это универсальный вычислитель, определяющий, как из сложной совокупности нервных клеток возникают когнитивные процессы.	<u>Электрически возбудимая</u> клетка, которая предназначена для приёма извне, обработки, хранения, передачи и вывода вонне информации с помощью электрических и химических сигналов. (Источник: Википедия-свободная энциклопедия) [19].
20	Инвазия	10 упоминаний	Это довольно сложная наука. Введение игл в организм — процесс не из приятных.	Проникновению в мозг и распространению чужеродных агентов, таких как бактерии, вирусы, грибы, простейшие или паразиты, а также к различным патологическим процессам, которые могут вызывать изменения в структуре и функции мозга. (Источник: Большая медицинская энциклопедия) [24].
21	Явление флуоресценции	2 упоминания	Светящиеся белки, на которые направляют свет лампы или лазера, в ответ излучают свет на другой длине волны.	<u>Люминесцентный</u> процесс, характеризующийся крайне малым временем затухания излучения после отключения источника возбуждения. (Источник: Википедия-свободная энциклопедия) [19].

На основе научно-популярных подкастов по нейротехнологиям нами были выделены термины, связанные с современными разработками и нейроинтерфейсами. Для каждого термина были сопоставлены определения с использованием англоязычных словарей — Oxford English Dictionary, Cambridge English Dictionary, Collins, Britannica, Dictionary of Psychology — поскольку некоторые термины касаются эмоциональной регуляции человека. Также использовались русскоязычные источники: Большая медицинская энциклопедия и Википедия. Термины, представленные в англоязычных источниках, были переведены на русский язык с сохранением основного смысла.

Частотность терминов оценивалась по количеству подкастов (из 18 подкастов), в которых они упоминались. Данный подход позволил определить степень распространённости нейротехнологических терминологий в медийном пространстве.

Рисунок 1 демонстрирует частотность употребления терминов в корпусе из 18 подкастов.

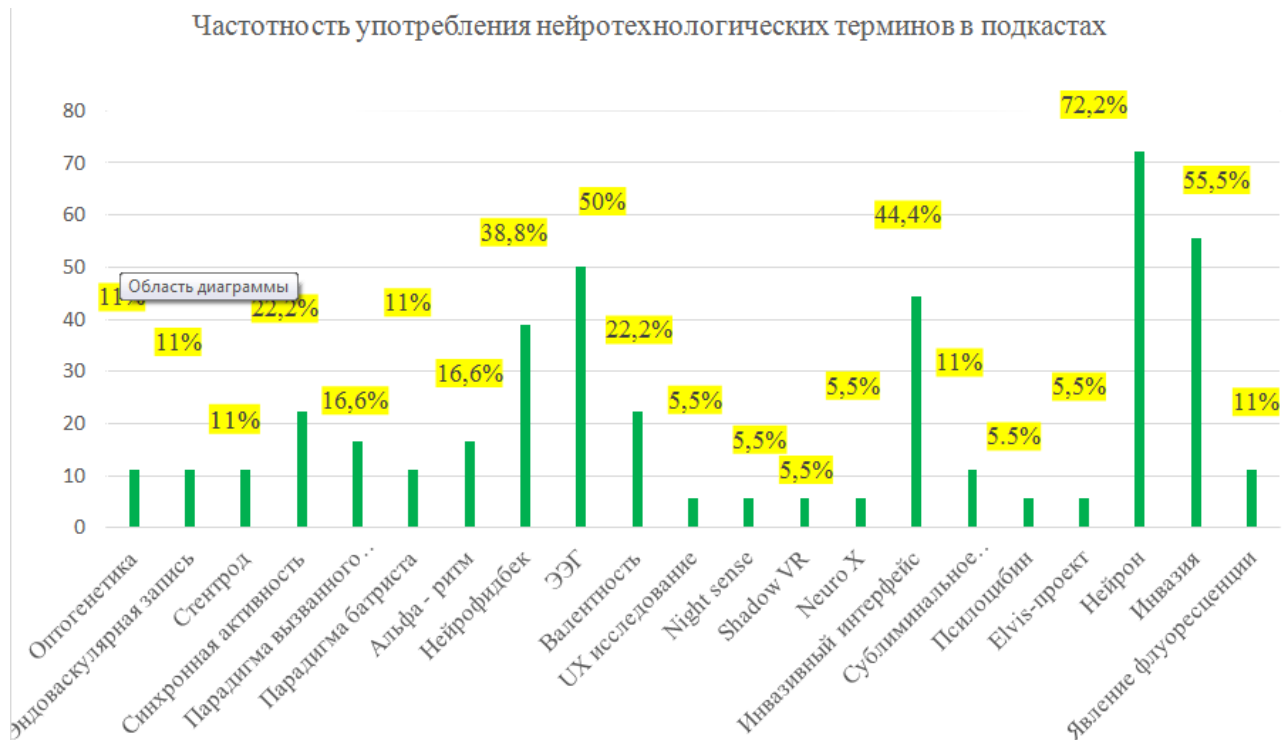

Рисунок 1. Частотность употребления нейротехнологических терминов в подкастах

Наибольшее количество упоминаний получили базовые термины, такие как «инвазия» — 10 упоминаний (55,5 %), «нейрон» — 13 упоминаний (72,2 %), «ЭЭГ» — 9 упоминаний (50 %), «инвазивный интерфейс» — 8 упоминаний (44,4 %).

В то время как такие термины, как «UX исследование», «Shadow VR», «Neuro X», «Elvis проект» — по 1 упоминанию (5,5 %) встречаются значительно реже, что может свидетельствовать о меньшей распространённости этих терминов или их недавнем появлении в профессиональной лексике.

Результаты исследования показывают, что термины, используемые в подкастах, в большинстве случаев представлены в описательной и упрощённой форме, адаптированной для широкой аудитории.

Например: термин «оптогенетика» в подкасте объясняется как внедрение светочувствительного канала в нейрон, в то время как в словарях он определяется более формально и научно точно — как метод исследования работы нервных клеток, основанный на внедрении в их мембрану специальных каналов (опсинов), реагирующих на возбуждение светом.

Термин «нейрофидбек» в лексикографических источниках трактуется как метод биологической обратной связи, при котором регистрируется нейронная активность и визуализируется в реальном времени, что позволяет пользователю осознанно регулировать своё психофизиологическое состояние.

В подкасте же этот термин представлен как устройство, регистрирующее кровяной поток в мозге. Подобная интерпретация способствует более лёгкому восприятию и запоминанию.

Термин «стентрод» отсутствует как в русскоязычных, так и в англоязычных лексикографических источниках. Однако его определение было найдено на официальном сайте компании-разработчика «Synchron».

Таким образом, в подкастах встречается ряд уникальных терминов, связанных с новыми технологическими разработками и проектами. Например, такие наименования, как «Neuro X», «Shadow VR», «Элвис-проект», «UX-исследование», упоминаются в качестве инновационных разработок, однако отсутствуют в словарях и энциклопедиях, поскольку ещё не закреплены как полноценные терминологические единицы.

Активное использование подобных терминов в научно-популярных медиаресурсах свидетельствует о тенденции их постепенного закрепления в профессиональном дискурсе.

В связи с этим представляется целесообразным рекомендовать включение таких нейротехнологических терминов в специализированные глоссарии и словари.

Как правило, академические источники, такие как словари и энциклопедии, характеризуются стандартизированной структурой и строго обоснованными определениями.

В подкастах термины, как правило объясняются лаконично, без дополнительного научного обоснования. Например, «сублиминальное явление» трактуется как подсознательное явление, а «пси-лоцибин» — как средство, изменяющее психику.

Из приведенных примеров видно, что подкасты, ориентированные на широкую аудиторию, представляют термины в свободной и сжатой форме, что способствует их быстрому и лёгкому запоминанию.

Еще одним примером может служить определение термина электроэнцефалография (ЭЭГ). В подкасте этот термин описывается как сочетание ритмичной активности с различными процессами, тогда как в научных источниках он трактуется как метод регистрации электрической активности головного мозга с помощью электродов, размещённых на коже головы; различные ритмы (альфа, бета, тета и др.) соотносятся с определёнными психофизиологическими состояниями.

Результаты анализа показывают, что термины в подкастах не всегда представлены в академической форме. Однако, избегая избыточной научной терминологии, авторы подкастов передают их суть с помощью простых примеров и ассоциаций. Таким образом, подкасты позволяют ознакомиться с большим количеством «неофициальных» терминов, используемых в современных проектах, стартапах и технологических разработках. Поскольку такие термины ещё не стандартизированы, они чаще встречаются в новостях, интервью и научно-популярных статьях, чем в академической литературе.

Следует подчеркнуть, что лексикографические источники отличаются академической точностью и научной корректностью. В отличие от определений, представленных в подкастах, в словарях они могут быть трудны для восприятия без предварительного контекста.

Сущность вышеизложенного сводится к тому, что термины в подкастах выполняют функцию первичного ознакомления и популяризации научного знания, тогда как лексикографические источники обеспечивают строгое, стандартизированное и научно обоснованное представление терминов.

На втором этапе нашего исследования был проведен опрос, целью которого стало выявление особенностей восприятия научных терминов, встречающихся в подкастах и словарях.

В исследовании приняли участие 130 респондентов в возрасте от 18 до 45 лет, среди которых 81 % составили студенты 1-4 курсов бакалавриата, а оставшиеся 19 % — преподаватели высших учебных заведений. Все преподаватели имели профессиональный опыт в области технических наук и лингвистики, а студенты представляли различные специальности. Такая демографическая структура выборки позволила оценить восприятие терминов как начинающими специалистами, так и преподавателями с академическим опытом. Опрос включал 6 закрытых и 2 открытых вопроса.

Полученные данные показали, что 19,2 % респондентов часто слушают подкасты, а 29,2 % — редко. Это свидетельствует о том, что, несмотря на удобный формат подачи информации, только небольшая часть регулярно слушает подкасты. При этом подавляющее большинство участников (105 респондентов) относятся к молодёжной аудитории (Рис. 2).

Как часто вы слушаете подкасты?

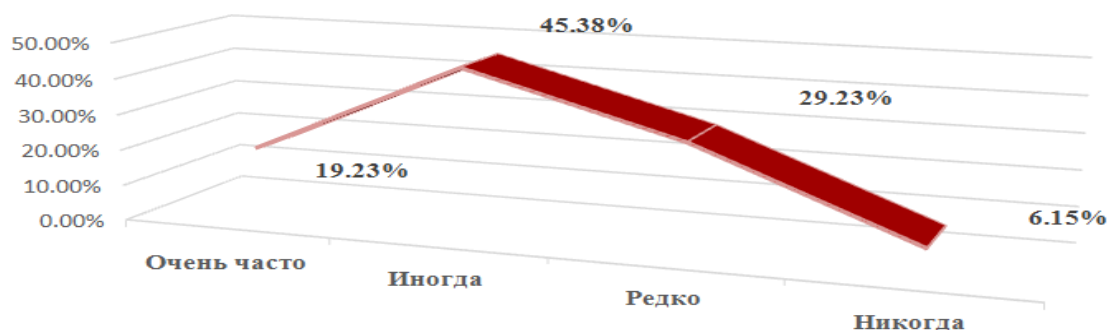

Рисунок 2. Частота прослушивания подкастов

Интересно отметить, что 78,5 % респондентов указали, что понимают термины, используемые в подкастах, тогда как 21,6 % испытывают трудности с их восприятием (Рис. 3).

При этом 52,3 % респондентов опроса догадываются о значении незнакомых слов по контексту, 36,9 % обращаются к словарям, а остальные используют переводчики, интернет-ресурсы или искусственный интеллект.

Рисунок 3. Понимание терминов в подкастах

Использование словарей также оказалось довольно распространённым: 40,7 % респондентов обращаются к ним время от времени, 13,1 % — очень часто, и лишь 6,2 % никогда не прибегают к их использованию (Рис. 4).

Рисунок 4. Частота использования словарей для поиска значений

Таким образом, 55,4 % респондентов считают, что словари в умеренной степени отражают значение терминов, тогда как только 2,3 % отметили низкую точность словарных определений.

Интересным наблюдением стало отношение респондентов к адаптации словарей к современным реалиям. Значительная часть опрошенных (80 %) выразила мнение, что словари должны быть актуальными и учитывать популярные термины, встречающиеся в социальных сетях, блогах и подкастах.

Это подчёркивает необходимость пересмотра лексикографических подходов в условиях цифровизации и активного распространения медиаконтента. Однако 11,5 % респондентов не поддержали эту точку зрения (Рис. 5).

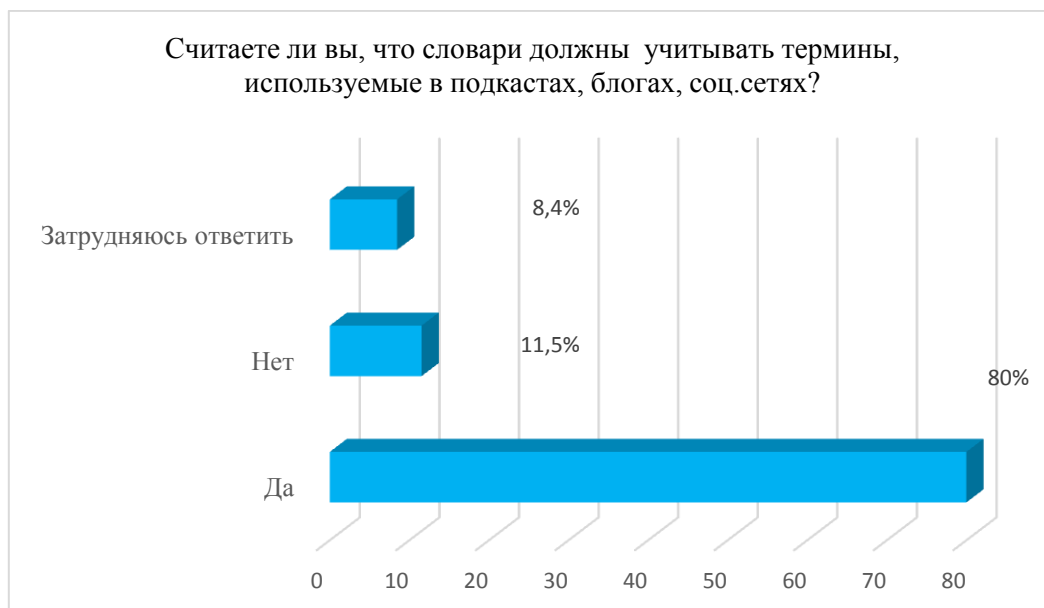

Рисунок 5. Отражение языка социальных сетей в словарях

Понимание терминов, представленных в подкастах, по сравнению со словарями показало, что 33,8 % респондентов считают термины более понятными, 13,8 % — менее понятными, а оставшаяся часть (52,3 %) указала, степень понятности зависит от конкретного термина.

Это подтверждает гипотезу о том, что терминология, представленная в неформальных источниках, таких как подкасты, чаще оказывается более доступной для восприятия.

Интересными были ответы респондентов на открытые вопросы при выявлении преимуществ и недостатков словарей и подкастов. Большинство респондентов отметили следующие сильные стороны подкастов:

- удобство восприятия «на ходу»
- живой, разговорный язык;
- развитие навыков аудирования;
- современность и актуальность тем.

Наряду с преимуществами, респонденты указывали на недостатки подкастов:

- невозможность визуального восприятия;
- отсутствия текста;
- субъективность мнений;
- сложность быстрого поиска информации.

Словари, по мнению респондентов, обладают следующими достоинствами:

- точность, авторитетность и надежность определений;
- структурированность и удобство поиска конкретных слов;
- наличие примеров, произношения и перевода;

Основные недостатки словарей, по мнению опрошенных:

- отсутствие контекста;
- медлительность поиска в бумажных версиях;
- ограниченность в отношении новых слов и сленга;

Отсюда следует, что терминология в подкастах воспринимается как живой и динамичный источник информации, способствующий расширению словарного запаса через контекстуальное восприятие. Однако словарям отдают предпочтение за их точность, структурированность и надёжность при уточнении значений слов.

Заключение

Проведённое исследование показало, что как словари, так и подкасты играют значимую роль в процессе передачи и освоения терминологической лексики. Оба источника обладают своими пре-

имуществами и ограничениями. Анализ 21 термина выявил существенные различия в их представлении: подкасты способствуют более эффективному восприятию терминов в живом, ситуативном контексте, нередко сопровождающемся эмоциональной окраской, что облегчает понимание. В то же время словари обеспечивают точные и проверенные определения, однако зачастую лишены контекстуальности.

Согласно результатам опроса, подкасты были высоко оценены за доступность, вовлекающий характер и использование разговорного, естественного языка. Среди отмеченных недостатков респонденты указали отсутствие структурированности, трудности при поиске нужного термина и субъективность подачи информации.

Словари, напротив, ценятся за точность, системность и надёжность, однако не всегда отражают актуальные реалии речи, включая новые заимствования, профессиональный сленг и разговорные выражения, характерные для современного дискурса. Таким образом, подкасты и словари не конкурируют, а взаимно дополняют друг друга в процессе освоения лексических единиц. На основе проведенного анализа можно сделать следующие выводы:

- для эффективного усвоения терминов целесообразно сочетать оба подхода: использовать словари для уточнения значений слов, а подкасты — для закрепления терминов в контексте и расширения коммуникативной компетенции;
- цифровизация языка требует пересмотра традиционных лексикографических подходов;
- использование подкастов может значительно расширить словарный запас, но должно сопровождаться точной верификацией информации;
- словари по-прежнему остаются важным и незаменимым инструментом научного и академического языка.

Наша гипотеза частично подтвердилась: один источник не заменяет другой, а взаимно дополняет. Частичное подтверждение гипотезы объясняется тем, что ряд терминов, таких как «нейрофидбек», «оптогенетика», «инвазивный интерфейс» и «ЭЭГ», действительно воспринимаются респондентами как понятные и легко усваиваемые благодаря живому контексту, предоставленному в подкастах.

Например, термин «оптогенетика» объясняется в подкасте как «внедрение светочувствительного канала в нейрон», что воспринимается участниками как более доступное, чем сложное академическое определение.

В то же время, такие термины как «стентрод», «UX-исследование», «Shadow VR», «Neuro X», не только отсутствуют в словарях, но и вызывают трудности при восприятии: они редко упоминаются, не имеют устоявшихся определений и без дополнительной информации остаются неясными для большинства респондентов.

Это свидетельствует о том, что подкасты эффективно передают уже распространённую лексику, но не могут заменить словари в случае новых и узкоспециализированных терминов.

Список литературы

- 1 Агеева Г. М. Литблоги и подкасты как форматы книжного медиабьютя / Г. М. Агеева // Библиосфера. — 2020. — № 1. — С. 102–107. DOI: 10.20913/1815-3186-2020-1-102-107.
- 2 Ефимова О. В. Подкастинг как медиапродукт: особенности провинциальных подкастов / О. В. Ефимова // Ученые записки Новгородского государственного университета. — 2022. — № 4(43). — С. 371–374. DOI: 10.34680/2411-7951.2022.4(43).371-374.
- 3 Бецан Д. Д. Подкасты как новый инструмент журналистики / Д. Д. Бецан, Д. А. Богданов // XXVI Международный Балтийский коммуникационный форум: материалы студенческой научно-практической конференции. — Санкт-Петербург (6-7 декабря 2024 г.). — СПб.: СПбГУТ, 2024. — Часть 1. — 326–328 с.
- 4 Белинова Н. В. Образовательная ценность подкастов: дидактические свойства и технология создания / Н. В. Белинова, А. С. Сухарева, Н. В. Шевченко // Журнал: Проблемы современного педагогического образования. — 2020. — Часть 4. — № 66. — С. 24–28.
- 5 Ибраимов А. Г. Развитие и классификация подкастов / А. Г. Ибраимов // Информационно-компьютерные технологии в экономике, образовании и социальной сфере. — 2021. — № 1(31).
- 6 Саблина Т. А. Подкастинг: учеб. пос. для вузов / Т. А. Саблина, С. С. Распопова. — М.: Аспект Пресс, 2018. — 112 с.
- 7 Евтюгина А. А. Подкасты как современные интерактивные аудиоматериалы в обучении русскому языку как иностранному / А. А. Евтюгина, Л. Е. Волкова // Новые информационные технологии в образовании и науке. — 2020. — Вып. 3. — С. 46–51.

- 8 Prince B. F. Podcasts: The Potential and Possibilities / B. F. Prince // *Teaching Sociology*. — 2020. — Vol. 48, No. 4. — P. 269–271. DOI: 10.1177/0092055X20959837.
- 9 Nurmukhamedov U. Corpus-Based Vocabulary Analysis of English Podcasts / U. Nurmukhamedov, Sh. Sharakhimov // *RELC Journal*. — 2021. DOI: 10.1177/0033688220979315.
- 10 Марус М. Л. Современные многоязычные электронные словари [Электронный ресурс] / М. Л. Марус // *Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ*. — 2015. — № 3(3). — Режим доступа: <http://e-journal.omgau.ru/index.php/2015-god/3/22-statya2015-3/214-00056>. — ISSN 2413-4066.
- 11 Советкин Л. А. Лингвостилистическая специфика англоязычных подкастов Джо Рогана / Л. А. Советкин // *Материалы Самарской областной студенческой научной конференции*. — 2024. — Т. 2. Секция «Английская филология».
- 12 Малышева Е. Г. Спортивные подкасты в аспекте диалогической коммуникации / Е. Г. Малышева, О.С. Рогалева // *Коммуникативные исследования*. — 2022. — Т. 9, № 4. — С. 782–799. DOI: 10.24147/2413-6182.2022.9(4).782-799.
- 13 Лукирич А. А. «Аудиальный поворот» в современном медиапространстве: функции научно-популярных аудиоматериалов (на примере подкастов «Радио Argamas») / А. А. Лукирич // *Современная медиасреда: традиции, актуальные практики и тенденции: Взгляд молодых ученых*. — Санкт-Петербург, 2020. — С. 124–130.
- 14 Ануфриева Г. В. Подкасты как новая дискурсивная практика русскоязычных масс-медиа [Электронный ресурс] / Г. В. Ануфриева // *Филологические науки. Вопросы теории и практики* — *Philology. Theory & Practice*. — 2022. — Т. 15, Вып. 10. — С. 3197–3201. — Режим доступа: <https://philology-journal.ru>.
- 15 Езан И. Е. Научно-популярные подкасты об искусственном интеллекте в онлайн-медиа Германии / И. Е. Езан, Е. А. Ковтунова // *Немецкая филология в Санкт-Петербургском государственном университете*. — 2024. — Вып. 14. — С. 434–458. DOI: <https://doi.org/10.21638/spbu33.2024.123>.
- 16 Ferrett E. Is digital always better? Comparing two English print dictionaries with their digital counterparts / E. Ferrett, S. Dollinger // *International Journal of Lexicography*. — 2021. — Vol. 34, Issue 1. — P. 66–91. — DOI: <https://doi.org/10.1093/ijl/eca016>.
- 17 Vakaliuk T. Examining the Context of E-Dictionary Use in Language Studies / T. Vakaliuk, O. Chernysh., K. Figen, R. Ferrer-Conill // *Proceedings of the International Conference on New Trends in Languages, Literature and Social Communications (ICNTLLSC 2021)*. — Vol. 557. — P. 38–43. — Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210525.006>
- 18 Боженкова Н. А. Словарь IT-терминов как инструмент русистики и лингводидактики в контексте цифровизации образования / Н. А. Боженкова, Е. В. Рублева, Х. Бахарлу // *Русистика*. — 2023. — Т. 21, № 4. — С. 457–473. DOI: <http://doi.org/10.22363/2618-8163-2023-21-4-457-473>.
- 19 Оптогенетика // *Википедия: свободная энциклопедия* [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Оптогенетика>
- 20 A new field of medicine is here: Functional Neurointervention [Electronic resource]. — Access mode: <https://synchron.com/platform>
- 21 Scholarpedia. Local field potential [Electronic resource]. — Access mode: http://www.scholarpedia.org/article/Local_field_potential#:~:text=The%20Local%20Field%20Potential.
- 22 *The Cambridge Dictionary of Psychology* / David Matsumoto (Ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2009. — ISBN 978-0-521-67100-2
- 23 P300 (neuroscience) // *Wikipedia: The Free Encyclopedia* [Electronic resource]. — Access mode: [https://en.wikipedia.org/wiki/P300_\(neuroscience\)](https://en.wikipedia.org/wiki/P300_(neuroscience))
- 24 *Большая медицинская энциклопедия*. — Москва: Эксмо, 2024. — 1168 с.: ил. — (Полный медицинский справочник).
- 25 *Oxford Learner's Dictionaries*. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

А.К. Елеужанова, Г.З. Бейсембаева, Ф.Т. Ереханова,
Ж.М. Жусубалина, С.А. Абдыкаримова

Нейротехнологиялық терминдердің подкасттар мен лексикографиялық дереккөздердегі репрезентациясы

Мақалада нейротехнологияларға қатысты терминдердің қазіргі медиаресурстарда, атап айтқанда, подкасттарда және түрлі лексикографиялық дереккөздерде ұсынылу ерекшеліктері қарастырылды. Жаһандану мен технологияның қарқынды дамуы жағдайында нейротехнологияларға деген қызығушылық артып келеді. Медиаконтенттің қолжетімді форматтары арқылы подкасттар, дәстүрлі және онлайн-сөздіктер, арнайы глоссарийлер — мамандандырылған терминдердің кең аудиторияға таралуы мен меңгерілуін түсіну маңызды. Зерттеудің мақсаты — ғылыми терминологияны подкасттарда жеткізудің тиімділігін дәстүрлі және электрондық сөздіктермен салыстыра отырып талдау. Зерттеудің жаңашылдығы — терминологиялық жүйелерді лексикография, дискурстық практика және социоллингвистика қиылысында кешенді түрде талдауда жатыр. Зерттеу барысында сапалық (сауалнама) және сандық әдістер қолданылды, соның ішінде нейротехнология тақырыбындағы подкасттарға контент-талдау және лексикографиялық дереккөздерге салыстырмалы

талдау жүргізілді. Зерттеу лексикография, медиалингвистика және когнитивтік лингвистика әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілге негізделген. Зерттеу материалы ретінде «Подкасты», «YouTube», «Apple Podcasts» қосымшасындағы «Кортекс», «Neurocast», «TEDTalks Технологии», «Будущее нейротехнологий», «Neurotrend» арналарының нейротехнологияларға арналған 18 подкаст алынды. Барлық подкасттар автоматты сөйлеуді тану технологиясы арқылы транскрипцияланып, кейіннен мамандандырылған терминологияны анықтау мақсатында қолмен талданды. Қорытынды таңдауға 76 термин енгізілді. Жиналған мәліметтер негізінде подкасттарда кездесетін терминдер мен олардың лексикографиялық дереккөздердегі көрінісі салыстырылды. Жұмыста сауалнама нәтижелеріне ерекше назар аударылды, онда әр дереккөздің артықшылықтары мен шектеулері анықталды. Респонденттердің пікірінше, подкасттар заманауи және ыңғайлы құрал ретінде қабылданады, өйткені оларда тірі тіл мен өзекті мазмұн бар, бұл тыңдау дағдысын дамытуға және сөздік қорды кеңейтуге ықпал етеді. Сонымен қатар визуализацияның болмауы, ақпаратты жедел іздеу мүмкіндігінің жоқтығы сияқты кемшіліктер де айқындалды. Бұған қарама-қарсы, сөздіктер нақты әрі құрылымдалған анықтамаларымен сенімді дереккөз ретінде сипатталды, алайда олар контекст, жаңа сөздер мен сленгке қатысты икемсіз болып шықты. Нәтижелер подкасттардың терминдерді контекстік қабылдауға ықпал ететінін және тыңдаушының белсенділігін арттыратынын, ал сөздіктердің нақты және дәл анықтамалар беретінін көрсетті. Осылайша, бұл зерттеу мамандандырылған лексиканы меңгеру үшін екі дереккөзді біріктіріп қолданудың маңыздылығын көрсетеді. Алынған деректер алға қойылған болжаммен ішінара сәйкес келеді.

Кілт сөздер: подкасттар, сөздіктер, энциклопедия, нейротехнология, терминологиялық жүйе.

A.K. Yeleuzhanova, G.Z. Beysembaeva, F.T. Yerekhanova,
Zh.M. Zhussubalina, S.A. Abdykarimova

Representation of neurotechnological terminology in podcasts and lexicographic sources

This paper explores the features of neurotechnology terminology represented in modern media platforms—particularly in podcasts—as well as in various lexicographic sources. Due to globalization and rapid technological advancement, interest in neurotechnologies is increasing. It is important to understand how specialized terminology is acquired by a broader audience through accessible media formats, including podcasts, traditional and online dictionaries, and specialized glossaries. The aim of the study is to examine the effectiveness of scientific terminology transmission in podcasts in comparison with both traditional and electronic dictionaries. The novelty of the study lies in its integrated approach, combining perspectives from lexicography, discourse analysis, and sociolinguistics to examine the structure and function of the relevant terminological system. The study employed qualitative methods (a survey) and quantitative methods, including content analysis of podcasts related to neurotechnologies and comparative analysis of lexicographic sources. The research is grounded in an interdisciplinary framework, integrating methodologies from lexicography, media linguistics, and cognitive linguistics. The research material consists of 18 podcast episodes on neurotechnologies from the “Cortex”, “Neurocast”, “TEDTalks Technology”, “The Future of Neurotechnology”, and “Neurotrend” channels, available on Podcasts, YouTube, and the Apple Podcasts app. All podcasts were transcribed using automatic speech recognition and subsequently manually analyzed to extract specialized terminology. A total of 76 terms were included in the final sample. Based on the collected data, a comparison was conducted between the terms found in the podcasts and their representations in lexicographic sources. Particular attention is given to the survey results, which revealed the strengths and weaknesses of each source. According to respondents, podcasts are perceived as a modern and convenient tool due to their use of natural language and up-to-date content, facilitating the development of listening skills and vocabulary expansion. At the same time, certain shortcomings were identified, such as the lack of visualization and the inability to quickly search for information. In contrast, dictionaries were characterized as reliable sources with precise and structured definitions, but less flexible regarding context, neologisms, and slang. The results demonstrate that podcasts contribute to the contextual understanding of terms and enhance listener engagement, while dictionaries provide clear and accurate definitions. Thus, the study highlights the importance of the combined use of both sources for effective acquisition of specialized vocabulary. The findings partially confirm the initial hypothesis.

Keywords: podcasts, dictionaries, encyclopedia, neurotechnology, terminological system.

References

- 1 Ageeva, G. M. (2020). Litblogi i podkasty kak formaty knizhnogo mediabytiia [Litblogs and podcasts as formats of book media existence]. *Bibliosfera — Bibliosphere*, 1, 102–107. <https://doi.org/10.20913/1815-3186-2020-1-102-107> [in Russian].

- 2 Efimova, O. V. (2022). Podkasting kak mediaprodukt: osobennosti provintsialnykh podkastov [Podcasting as a media product: features of provincial podcasts]. *Uchenye zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta — Scientific Notes of Novgorod State University*, 4(43), 371–374. [https://doi.org/10.34680/2411-7951.2022.4\(43\).371-374](https://doi.org/10.34680/2411-7951.2022.4(43).371-374) [in Russian].
- 3 Betsan, D. D., & Bogdanov, D. A. (2024). Podkasty kak novyi instrument zhurnalistiki [Podcasts as a new tool of journalism]. *XXVI Mezhdunarodnyi Baltiiskii kommunikatsionnyi forum: Materialy studencheskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — 26th International Baltic Communication Forum: Proceedings of the Student Scientific-Practical Conference* (pp. 326–328). Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii Gosudarstvennyi Universitet Telekomunikatsii [in Russian].
- 4 Belinova, N. V. (n.d.). Obrazovatelnaia tsennost podkastov: didakticheskie svoistva i tekhnologiia sozdaniia [Educational value of podcasts: Didactic features and creation technology]. *Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniia — Problems of Modern Pedagogical Education*, 66(4), 24–28 [in Russian].
- 5 Ibraimov, A. G. (2021). Razvitie i klassifikatsiia podkastov [Development and classification of podcasts]. *Informatsionno-kompiuternye tekhnologii v ekonomike, obrazovanii i sotsialnoi sfere — Information and Computer Technologies in Economics, Education and Social Sphere*, 1(31) [in Russian].
- 6 Sablina, T. A., & Raspopova, S. S. (2018). *Podkasting* [Podcasting]. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 7 Evtjugina, A. A., & Volkova, L. E. (2020). Podkasty kak sovremennye interaktivnye audiomaterialy v obuchenii russkomu yazyku kak inostrannomu [Podcasts as modern interactive audio materials in teaching Russian as a foreign language]. *Novye informatsionnye tekhnologii v obrazovanii i nauke — New Information Technologies in Education and Science*, 3, 46–51 [in Russian].
- 8 Prince, B. F. (2020). Podcasts: The potential and possibilities. *Teaching Sociology*, 48(4), 269–271. <https://doi.org/10.1177/0092055X20959837>
- 9 Nurmukhamedov, U., & Sharakhimov, Sh. (2021). Corpus-based vocabulary analysis of English podcasts. *RELC Journal*, 54(1), 7–21. <https://doi.org/10.1177/0033688220979315>
- 10 Marus, M. L. (2015). Sovremennye mnogoiazychnye ehlektronnye slovari [Modern multilingual electronic dictionaries]. *Elektronnyi nauchno-metodicheskii zhurnal Omskogo Gosudarstvennogo Agrarnogo Universiteta — Electronic Scientific-Methodical Journal of Omsk State Agrarian University*, 3(3). Retrieved from <http://e-journal.omgau.ru/index.php/2015-god/3/22-statya2015-3/214-00056> [in Russian].
- 11 Sovetkin, L. A. (2024). Lingvostilisticheskaia spetsifika angloiazychnykh podkastov Dzho Rogana [Linguostylistic features of English-language podcasts by Joe Rogan]. *Materialy Samarskoi oblastnoi studencheskoi nauchnoi konferentsii. Sektsiia «Angliiskaia filologiya» — Proceedings of the Samara Regional Student Scientific Conference. Section “English Philology”*, 2 [in Russian].
- 12 Malysheva, E. G., & Rogaleva, O. S. (2022). Sportivnye podkasty v aspekte dialogicheskoi kommunikatsii [Sports podcasts in the context of dialogic communication]. *Kommunikativnye issledovaniia — Communicative Research*, 9(4), 782–799. [https://doi.org/10.24147/2413-6182.2022.9\(4\).782-799](https://doi.org/10.24147/2413-6182.2022.9(4).782-799) [in Russian].
- 13 Lukirich, A. A. «Audialnyi povorot» v sovremennom mediaprostranstve: funktsii nauchno-populiarnykh audiomaterialov (na primere podkastov «Radio Arzamas») [“The audial turn” in the modern media space: functions of popular science audio materials (based on the example of “Radio Arzamas” podcasts)]. *Sovremennaiia mediasreda: traditsii, aktualnye praktiki i tendentsii: Vzgliaid molodykh uchenykh — Modern Media Environment: Traditions, Current Practices and Trends. A View of Young Scientists* (pp. 124–130). Saint Petersburg [in Russian].
- 14 Anufrieva, G. V. (2022). Podkasty kak novaia diskursivnaia praktika russkoiazychnykh mass-media [Podcasts as a new discursive practice in Russian-language mass media]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philology. Theory & Practice*, 15(10), 3197–3201. Retrieved from <https://philology-journal.ru> [in Russian].
- 15 Ezan, I. E., & Kovtunova, E. A. (2024). Nauchno-populiarnye podkasty ob iskusstvennom intellekte v onlain-media Germanii [Popular science podcasts on artificial intelligence in online media of Germany]. *Nemetskaia filologiya v Sankt-Peterburgskom Gosudarstvennom Universitete — German Philology at Saint Petersburg State University*, 14, 434–458 [in Russian]. <https://doi.org/10.21638/spbu33.2024.123>
- 16 Ferrett, E., & Dollinger, S. (2021). Is digital always better? Comparing two English print dictionaries with their digital counterparts. *International Journal of Lexicography*, 34(1), 66–91. <https://doi.org/10.1093/ijl/ecaa016>
- 17 Vakaliuk, T., Chemysh, O., Figen, K., & Ferrer-Conill, R. (2021). Examining the context of e-dictionary use in language studies. In *Proceedings of the International Conference on New Trends in Languages, Literature and Social Communications (ICNTLLSC 2021)* (pp. 38–43). Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210525.006>
- 18 Bozhenkova, N. A., Rubleva, E. V., & Bakharlu, Kh. (2023). Slovar IT-terminov kak instrument rusistiki i lingvodidaktiki v kontekste tsifrovizatsii obrazovaniia [An IT terminology dictionary as a tool for Russian studies and linguistic didactics in the context of education digitalization]. *Rusistika — Russian Studies*, 21(4), 457–473 [in Russian]. <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2023-21-4-457-473>
- 19 Optogenetics. Wikipedia: The Free Encyclopedia. [wikipedia.org](https://en.wikipedia.org/wiki/Optogenetics). Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Optogenetics>
- 20 A new field of medicine is here: Functional Neurointervention (n.d.). [synchron.com](https://synchron.com/platform). Retrieved from <https://synchron.com/platform>
- 21 Scholarpedia (n.d.). Local field potential. [scholarpedia.org](http://www.scholarpedia.org). Retrieved from http://www.scholarpedia.org/article/Local_field_potential
- 22 Matsumoto, D. (Ed.). (2009). *The Cambridge dictionary of psychology*. Cambridge University Press.

23 P300 (neuroscience). (2025, October 20). Wikipedia: The Free Encyclopedia. Retrieved from [https://en.wikipedia.org/wiki/P300_\(neuroscience\)](https://en.wikipedia.org/wiki/P300_(neuroscience))

24 (2024). *Bolshaia meditsinskaia entsiklopediia* [Great Medical Encyclopedia]. Moscow: Eksmo.

25 Oxford Learner's Dictionaries (n.d.). Retrieved from <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>

Information about the authors

Yeleuzhanova, Akmaral Kuanyshpekova — First-year PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: yeleuzhanova94@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7565-3048>

Beysembaeva, Gulshat Zeinelhabidenovna — Doctor of Philosophy, Acting Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: vip.beysembaeva@list.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4024-6470>

Yerekhanova, Fatima Turekhanovna (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: a.s.a-83@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>

Zhussubalina, Zhanat Meirbekovna — Master in Education., Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: zhusubalinazh@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7990-6870>

Abdykarimova, Symbat Abdymalikovna — Master in Philology, Senior Lecturer, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: s.a-83@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1584-351X>

А.М. Нурбаева, И.Б. Байсыдык*, Е.Т. Оспанов

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
(e-mail: nurbaeva.aida@bk.ru, i.baissydyk@gmail.com, yedilbay.ospan@gmail.com)

Когнитивные и лингвокультурные факторы влияния культурного кода на эффективность рекламы в Казахстане: анализ слоганов за 2018–2024 гг.

В данной статье рассматриваются проблемы влияния культурного кода на восприятие и эффективность рекламных сообщений в Казахстане. Анализируются характерные черты рекламных слоганов, использованных в период с 2018 по 2024 год, с акцентом на интеграцию когнитивных и лингвокультурных элементов. Обосновывается необходимость культурной адаптации рекламных слоганов в многоязычном и многокультурном обществе для усиления эмоциональной и поведенческой реакции потребителя. В качестве основного метода исследования применен комплексный подход, включающий когнитивный анализ, лингвокультурологический и дискурсивный анализ, а также контент-анализ более 100 рекламных сообщений. Показано, что рекламные тексты, содержащие национально значимые образы и символы (юрта, степь, традиции), вызывают более высокую степень доверия и узнавания. Также учитывается влияние языкового выбора: реклама на казахском языке усиливает восприятие подлинности, тогда как русскоязычные слоганы чаще ассоциируются с современностью и универсальностью. Выявлено, что слоганы, апеллирующие к понятию коллективной идентичности, семейным ценностям и языковому коду потребителя, воспринимаются как «близкие» и усиливают эффект идентификации. При этом доказано, что чрезмерная этнизация слогана может приводить к снижению его универсальности и эффективности на межэтническом уровне. Кроме того, важно учитывать визуальные элементы рекламы, которые в совокупности с текстом формируют целостное культурное сообщение, воздействующее на когнитивное восприятие. На основании проведенного исследования автор предполагает, что эффективная реклама в Казахстане опирается на стратегический баланс между локальной культурной релевантностью и глобальными трендами. Сформулировано следующее: реклама становится средством не только маркетингового, но и социокультурного влияния, формируя образы будущего, желательные модели поведения и ценностные ориентиры. Это открывает возможности для формирования устойчивых брендов с четкой этнокультурной идентичностью и лояльной аудиторией. Предложена типология слоганов по степени культурной насыщенности: этнокультурные, гибридные и нейтрально-глобализированные. Доказано, что гибридные слоганы, сочетающие локальные смыслы и современные языковые конструкции, наиболее эффективны. Также показано, что использование языковых игр, риторических приемов и аллюзий, основанных на местном культурном опыте, повышает вовлеченность аудитории и способствует усилению запоминаемости рекламного послания. Таким образом, статья вносит вклад в изучение когнитивных и культурных факторов рекламной коммуникации, предлагая конкретные рекомендации для маркетологов, бренд-менеджеров, специалистов по медиапланированию, а также для исследователей, работающих в сфере межкультурной и когнитивной лингвистики.

Ключевые слова: национальная идентичность, культурный код, когнитивная лингвистика, рекламный дискурс, казахстанская ментальность.

Введение

Современное общество, находящееся под воздействием глобализационных процессов, масштабной медиатизации и культурной гибридизации, неизбежно сталкивается с необходимостью переосмысления механизмов сохранения, трансляции и адаптации национальной идентичности в пространстве массовой коммуникации. Одним из наиболее действенных инструментов в этом процессе выступает реклама, которая на сегодняшний день рассматривается не только как экономико-прагматический ресурс, но и как мощное средство культурной репрезентации, оказывающее влияние на ментальные установки, социальные модели поведения и символическое конструирование реальности. Современный рекламный дискурс представляет собой сложную систему когнитивных и семиотических взаимосвязей, в которой языковые структуры функционируют в тесном взаимодействии с

* Корреспондент-автор. E-mail: i.baissydyk@gmail.com

культурными кодами, глобальными маркетинговыми стратегиями и локальными знаковыми формами.

Особенно ярко эти процессы проявляются в многоязычных и мультикультурных обществах, где реклама выполняет не только информативную, но и идентификационную функцию. В условиях Республики Казахстан, сочетающей постсоветскую культурную матрицу с активной языковой политикой и стремлением к национальному брендингу, рекламный дискурс приобретает особую социальную значимость. Казахстанское медиаполе, формирующееся на пересечении казахского, русского и англоязычного дискурсов, предъявляет повышенные требования к культурной релевантности и когнитивной эффективности рекламных сообщений. В этом контексте слоган — краткая, но семантически и прагматически насыщенная языковая единица — становится не просто коммуникативным элементом, а важнейшим инструментом культурной репрезентации.

Слоган концентрирует в себе не только маркетинговые цели бренда, но и скрытые культурные сценарии, национальные архетипы, ценностные установки, формируя через язык устойчивые каналы культурного влияния на адресата. В условиях Казахстана, где активно формируется новая языковая и культурная парадигма, именно слоган оказывается в эпицентре пересечения глобального и локального, традиционного и инновационного, универсального и этноспецифического. Однако, несмотря на насыщенность современного рекламного пространства подобными структурами, в отечественной и казахстанской лингвистике отсутствует системный анализ механизмов вербализации культурного кода в рекламных слоганах. На сегодняшний день наблюдается нехватка научных исследований, посвящённых выявлению когнитивных и лингвокультурных стратегий, посредством которых осуществляется интеграция культурных кодов в рекламную коммуникацию.

Постановка проблемы обусловлена тем, что, несмотря на признание рекламного дискурса как значимого объекта междисциплинарного анализа, его когнитивные и культурно-языковые аспекты остаются недостаточно разработанными применительно к казахстанскому медиаконтексту. Отсутствует целостная типология лингвокогнитивных стратегий, не описаны устойчивые концепты и ментальные схемы, определяющие эффективность вербального культурного воздействия. Кроме того, остается неясным, каким образом глобальные дискурсивные практики взаимодействуют с локальными культурными кодами в рекламных текстах, адресованных казахстанскому потребителю.

Современное осмысление рекламного дискурса развивается на стыке когнитивной лингвистики, семиотики массовой культуры, теории дискурса и лингвокультурологии. В последние годы внимание исследователей сосредоточено на изучении символических структур, когнитивных стратегиях и культурной маркировки рекламных текстов [1–3]. Реклама рассматривается как механизм идеологической репрезентации и медиатор культурной идентичности [4–5]. Эти подходы позволяют интерпретировать рекламный слоган как когнитивно-культурную единицу, в которой пересекаются глобальные тренды и локальные ценности. Указанные теоретические основания легли в основу методологического осмысления рекламного текста как феномена вербального и когнитивного моделирования. В казахстанской лингвистике данное направление также получает развитие, однако существующие исследования в основном сосредоточены на стилистических и переводоведческих аспектах, не затрагивая глубинных когнитивно-культурных механизмов, обеспечивающих эффективность слогана как коммуникативного и культурного маркера.

Современная рекламная практика в Казахстане демонстрирует стремление к интеграции в глобальное медиапространство при одновременном акценте на национальные символы, локальные ценности и этнокультурные установки. Рекламные слоганы начинают выполнять не только коммерческую, но и идеологическую, культурно-регулятивную функцию, способствуя легитимации смыслов и формированию устойчивых этнокультурных кодов в массовом сознании. В связи с этим возникает объективная необходимость лингвистического анализа рекламного слогана как компактной, но многослойной языковой единицы, обеспечивающей устойчивую культурную идентификацию и коммуникативную релевантность.

Объектом настоящего исследования является рекламный дискурс, реализующийся в казахстанском медиапространстве преимущественно в форме слоганов, созданных на казахском и русском языках, а также с привлечением англоязычных элементов в период с 2018 по 2024 годы. *Предметом исследования* являются лингвистические и когнитивные механизмы репрезентации культурного кода в структуре рекламных слоганов, а также их роль в актуализации национальных смыслов и формировании идентичности в условиях культурного и языкового многообразия.

Цель исследования заключается в лингвистическом осмыслении рекламных слоганов с позиций когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, в выявлении языковых и концептуальных стратегий репрезентации культурного кода, а также анализа их роли в обеспечении социокультурной релевантности и коммуникативной эффективности в казахстанском рекламном дискурсе.

В рамках реализации данной цели предполагается решить следующие задачи:

1. Раскрыть теоретические основания понятий культурного кода, когнитивной модели, лингвокультурного концепта, рекламного дискурса и слогана в свете современной лингвистической теории;
2. охарактеризовать слоган как краткую, прагматически направленную языковую структуру с высоким уровнем семиотической плотности;
3. проанализировать корпус казахстанских рекламных слоганов 2018–2024 гг. с точки зрения их семантики, символической структуры и культурной маркированности;
4. определить типичные когнитивные и лингвокультурные стратегии вербализации культурного кода;
5. сформулировать типологию слоганов по степени культурной насыщенности и глубине концептуальной структуры;
6. оценить роль культурной релевантности в восприятии слогана как речевого акта, направленного на формирование лояльности, доверия и культурной идентификации.

Таким образом, представленное исследование направлено на восполнение имеющегося теоретико-методологического пробела и расширение лингвистических представлений о роли рекламного слогана в процессе культурной коммуникации, идентичностного моделирования и когнитивного восприятия текста в условиях казахстанского медиапространства.

Материалы и методы исследования

Исследование опирается на корпус рекламных сообщений, собранных из различных казахстанских медиаплатформ, включая печатные издания, цифровые каналы (веб-сайты, социальные сети, мобильные приложения) и телевизионную рекламу, охватывающих период с 2018 по 2024 годы. Учитывая мультиканальность современной медиаэкосистемы, собранный материал отличается высокой жанровой и стилистической вариативностью, что позволяет проанализировать устойчивые когнитивные и лингвокультурные паттерны функционирования рекламы в различных коммуникативных средах. Исследование охватывает как русскоязычные, так и казахоязычные рекламные слоганы, а также гибридные структуры с англоязычными элементами, что отражает реалии полилингвального казахстанского дискурса.

В центре внимания находится рекламный дискурс как лингвистически оформленная система убеждения, в которой слоган выполняет ключевую роль — краткой, но многослойной единицы смыслового, прагматического и культурного воздействия. Предметом анализа выступает репрезентация культурного кода, проявляющаяся в вербальных и визуальных элементах рекламных сообщений. К ним относятся национально значимые символы, концептуальные метафоры, идиоматические выражения, лексемы с этнокультурной коннотацией, риторические схемы, а также визуальные маркеры — цветовые палитры, шрифты, композиции и культурно узнаваемые образы.

Исследование реализовано на основе междисциплинарной методологии, объединяющей когнитивный анализ, дискурс-анализ и лингвокультурологические методы. Их комплексное применение обеспечило глубину интерпретации и сопоставимость результатов при работе с разнородным языковым материалом. Когнитивный анализ позволил выявить базовые концепты и ментальные схемы, актуализируемые в рекламных слоганах и визуальных образах. Этот метод способствовал интерпретации способов концептуализации социальных ролей, ценностей, эмоциональных паттернов, а также выявлению латентных смыслов, связанных с культурной памятью и национальными архетипами. Особое внимание уделялось тому, как определённые фреймы — например, «традиционное гостеприимство» или «современное развитие» — формируют готовые когнитивные сценарии восприятия рекламного сообщения.

Дискурс-анализ дополнил когнитивный подход изучением языковых и визуальных стратегий конструирования социальной реальности. Это позволило систематизировать лексико-грамматические особенности рекламных текстов, проследить функционирование культурных концептов во взаимодействии с визуальной риторикой, а также оценить социокультурную направленность рекламных высказываний. Особый акцент сделан на анализе рекламных слоганов как структурных элементов дискурса, выполняющих одновременно функцию интерпелляции и идентификации адресата.

Лингвокультурологические методы были применены для выявления и интерпретации национально-специфических элементов языка, функционирующих как смысловые «якоря» — единицы, активирующие у аудитории устойчивые образы, связанные с казахстанским историко-культурным контекстом. Эти методы оказались особенно продуктивны при анализе казахоязычных рекламных текстов, где вербальные компоненты тесно переплетаются с визуальными знаками — орнаментами, цветовыми решениями, традиционными мотивами, — усиливая эффект культурной идентификации и вовлеченности адресата.

Между рассматриваемыми подходами прослеживается методологическая и содержательная взаимосвязь. Когнитивный анализ задаёт концептуальную рамку осмысления рекламных смыслов; дискурс-анализ выявляет, каким образом эти смыслы реализуются в текстовой и визуальной структуре; лингвокультурологический метод позволяет интерпретировать их через призму этнической и культурной специфики. Совокупное применение указанных подходов обеспечивает комплексное и целостное исследование рекламного дискурса как средства когнитивного воздействия, культурной репрезентации и формирования национальной идентичности в современном казахстанском обществе.

Результаты и обсуждение

В современной научной парадигме понятие культурного кода трактуется как многомерная система знаков, символов и концептуальных моделей, формирующих системное ядро национальной культуры и обеспечивающих воспроизводство коллективной идентичности [6]. Эти элементы не только отражают локальные культурные особенности, но и способствуют их трансформации под воздействием глобальных трендов, что делает анализ культурного кода особенно актуальным в условиях глобализации. В этом контексте понятие культурного кода становится ключевым для понимания механизмов трансляции и адаптации национальных ценностей в условиях интенсивного культурного обмена.

Данный феномен выходит за рамки обыденного использования языка, отражая глубинные слои ментальной структуры сообщества, включая архетипические образы, социокультурные стереотипы, ценностные установки и традиционные ритуалы [7]. Такая многоплановость определяет сложную структуру культурного кода, включающего как когнитивные компоненты (концепты, сценарии, фреймы), так и социокультурные элементы (исторические нарративы, образы героев, религиозные и мировоззренческие паттерны). В совокупности они образуют базис для конструирования и интерпретации социальной и культурной реальности. Следовательно, анализ культурного кода выступает не только инструментом реконструкции культурного прошлого и осмысления настоящего, но и средством прогнозирования трансформаций национальной идентичности в будущем. Вопрос о том, каким образом реклама становится носителем и транслятором культурного кода, в последние годы приобретает особое значение в рамках когнитивной лингвистики, дискурс-анализа и лингвокультурологии. Слоганы, являясь одним из ключевых элементов рекламного дискурса, выполняют функцию конденсации смысла, обеспечивая лаконичную передачу ключевых идей и ценностей. Слоганы анализируются как инструменты семиотического воздействия, способные активизировать у аудитории культурные архетипы и ассоциативные ряды, связанные с национальной идентичностью.

Многие исследователи отмечают, что современная реклама, опираясь на приемы семиотического и риторического воздействия, не ограничивается простым заимствованием готовых культурных символов, а активно участвует в порождении новых образных конструкций, способных отражать и одновременно формировать актуальные ценностные ориентиры общества [8]. В процессе этого культурного моделирования реклама актуализирует архетипические сюжеты и ментальные модели, адаптируя их к запросам и ожиданиям современной аудитории. На вербальном уровне язык рекламы, отличающийся высокой степенью экспрессивности и семантической плотности, включает широкий спектр стилистических приемов (метафор, гипербол, ассонансов), которые активируют у реципиента ассоциативные поля, связанные с национальными ценностями и культурными символами. В казахстанском контексте особое значение приобретают такие образы, как степь, юрта, кочевая свобода, поскольку они выступают мощными маркерами этнокультурной идентичности и вызывают у аудитории эмоциональные отклики. Использование этих языковых средств позволяет создавать когнитивные метафоры, резонирующие с коллективной памятью общества. При этом важно учитывать, что визуальные элементы усиливают эффект от вербальных средств, что подчёркивает необходимость их комплексного анализа. Цвет, композиция, типографика и изобразительные элементы работают как единый механизм, способный создавать запоминающиеся и эмоционально насыщенные образы.

В контексте казахстанской культуры особое значение имеют традиции кочевого мировосприятия, религиозные и этнические особенности, а также историко-политический опыт, оформивший многонациональный характер общества. Эти факторы становятся смысловой основой рекламных коммуникаций, находя отражение в репрезентации артефактов (юрта, национальные орнаменты, музыкальные инструменты), архетипических персонажей (герои эпоса, исторические лидеры), а также в отсылках к ключевым ценностям — гостеприимству, уважению к старшим, родственным и общинным связям. Подобные элементы образуют семиотическое ядро национальной самоидентификации, выступая инструментом трансляции культурного наследия и коллективной памяти. Однако современные медиапрактики функционируют в условиях глобализационных и технологических изменений, что ведет к процессу гибридизации рекламного дискурса, в котором традиционные формы взаимодействуют с инновационными подходами. Наряду с визуальными и вербальными отсылками к казахской степи, символами природы или этническому колориту, всё чаще встречаются образы, связанные с технологическим прогрессом, урбанизацией, экологической устойчивостью и цифровизацией. Данный процесс становится важным фактором конкурентоспособности казахстанской рекламы на международной арене, позволяя сочетать локальные культурные коды с глобальными трендами.

Рассмотрим, как казахстанские бренды используют этот подход на практике. Анализ двадцати слоганов демонстрирует многообразие стратегий, посредством которых компании выстраивают собственный имидж. С одной стороны, активируется использование архетипических образов (степь, юрта, тулпар, тенгри), концептов гостеприимства, исторической памяти и коллективизма; с другой — происходит интеграция идей инноваций, экологичности, цифровизации и делового прогресса. Таким образом, современная реклама в Казахстане становится площадкой для синтеза традиционного и современного, что способствует её конкурентоспособности и узнаваемости на международной арене. Подобная гибридизация свидетельствует о высокой адаптивности местного рекламного дискурса, позволяя брендам совмещать локальную идентичность с требованиями мирового рынка [9].

Примером такой стратегии служит Kaspi Bank, стремясь подчеркнуть идею всеобщей доступности своих сервисов, продвигает слоган «Kaspi жеңілдіктерімен алға!» («Вперёд с выгодами от Kaspi!»), формируя образ банка, обращающегося к идеалам коллективизма и доступности благ [10]. Этот пример демонстрирует, как коммерческие бренды используют традиционные культурные ценности для усиления эмоциональной связи с аудиторией, одновременно подчёркивая доступность и удобство своих услуг. Эффективность такого подхода объясняется активацией культурных архетипов, понятных широкой аудитории, и использованием простого, но ёмкого слогана. Следовательно, такой подход позволяет бренду укрепить связь с национальной идентичностью, сохраняя конкурентоспособность. Ярким примером является *Altyn Orda Construction*, который привлекает внимание историческим образом «Золотой Орды» с помощью слогана «*Алтын Орда: дәстүрді жаңа кеңістікке аламыз!*» («Переносим традицию в новое пространство!»), подчёркивая инновации и культурную преемственность. Этот слоган эффективно интегрирует элементы коллективной памяти и современного развития, что позволяет компании позиционировать себя как носителя традиционных ценностей, одновременно стремящегося к инновациям. Использование образа «Золотой Орды» вызывает ассоциации с богатым историко-культурным наследием Казахстана, подчёркивая преемственность и устойчивость. Фраза «дәстүрді жаңа кеңістікке аламыз» отражает способность компании адаптировать традиционные методы и ценности к современным требованиям рынка, что усиливает доверие потребителей и укрепляет корпоративный имидж. Таким образом, бренд соединяет историю и инновации для создания привлекательного образа.

Социальная ответственность также становится ключевым аспектом рекламных стратегий. Компания *Qaiyr Foods* в кампании «*Тамақ — аманат, Qaiyr — сенім!*» («Пища — наша ответственность, Qaiyr — наше доверие!») вызывает коннотации сакральной передачи традиций через продуктовую линейку. Слоган акцентирует внимание на качестве и надёжности продукции, связывая ее с концепцией ответственности перед обществом и культурным наследием. Использование слова «аманат» (ответственность) подчёркивает обязательства компании перед потребителями, а «сенім» (доверие) усиливает эмоциональную связь, основанную на доверии к бренду. Такой подход способствует формированию позитивного восприятия бренда как этичного и заботливого, что особенно важно в контексте продовольственного сектора, где доверие потребителей играет ключевую роль. *KazBioPharm* использует слоган «*Ұлт денсаулығы — ортақ мұра!*» («Здоровье нации — наше общее наследие!»), подчёркивая коллективную ответственность общества за здоровье, что соответствует идеалам сплоченности.

чёрности и патриотизма. Этот слоган отражает важность здоровья как национальной ценности и подчёркивает роль компании в обеспечении общественного благосостояния. Связь здоровья с понятием «ортақ мұра» (общее наследие) усиливает чувство общности и коллективной ответственности, что способствует укреплению доверия к бренду и его позиции как социально ответственной организации. Следовательно, социальная ответственность становится важным элементом формирования корпоративного имиджа.

Astana Motors использует слоган *Astana Motors — алға, Астана рухымен!* («Astana Motors — вперёд, с духом Астаны!»), акцентируя внимание на динамике и энергичном духе столицы, подчёркивая стремление к лидерству и инновациям, что резонирует с концепцией городского развития и модернизации. Включение символов столицы усиливает ассоциацию бренда с национальной прогрессивностью и модернизацией. **Tengri Bank** использует слоган *Tengri Bank: сенімге негізделген болашақ* («Tengri Bank: будущее, основанное на доверии»), опираясь на образ небесного божества тенгри, символизирующего высшие гарантии благополучия и доверие. Такой образ укрепляет позицию банка как надёжного финансового партнёра. Слоган отражает концепции финансовой стабильности и доверия — ключевые факторы банковского сектора, способствующие укреплению репутации и лояльности клиентов. **Следовательно, использование сакральных символов усиливает доверие к бренду.**

AutoZhar Motors использует слоган *AutoZhar — сенімділік пен жылдамдықтың таңдауы!* («AutoZhar — выбор надёжности и скорости!»), подчёркивая ключевые характеристики автомобилей — надёжность и быстроту. Слоган связывает бренд с ценностями, значимыми для потребителей, стремящихся к эффективным и безопасным транспортным средствам. Обращение к надёжности и скорости формирует положительный имидж компании как производителя качественных и современных автомобилей, что способствует росту доверия и лояльности целевой аудитории. Подобный подход соответствует стратегиям брендинга, в которых ценностные ориентации потребителей интегрируются в маркетинговые сообщения для усиления позиционирования. **Таким образом, акцент на надёжности повышает конкурентоспособность бренда.** **KazOil** использует слоган *«Жердің байлығы — елдің қуаты»* («Богатство земли — сила нации»), а **Samruk-Energy** — *«Энергия — ел тірегі»* («Энергия — опора нации»), апеллируя к идеям «богатство земли» и «опора нации», подчёркивая значимость природных ресурсов и энергетической независимости. Оба слогана подчёркивают национальные ценности и стратегическую важность энергетического сектора для страны. **Следовательно, энергетические бренды усиливают национальные ассоциации через стратегическую коммуникацию.**

Таким образом, казахстанский рекламный дискурс, выступая площадкой для взаимодействия традиции и инноваций, согласно исследованию Смаилова Б. [11], подтверждает концепцию «гибридизации» и демонстрирует высокую гибкость и адаптивность к требованиям современного рынка.

Современные рекламные стратегии, сочетающие культурные архетипы и инновационные технологии, оказываются особенно эффективными в формировании конкурентоспособности как на локальных, так и на международных рынках. Подобный подход не только способствует продвижению брендов, но и укрепляет их связь с культурными корнями. Это создает устойчивую основу для долгосрочного развития, подчеркивая важность баланса между национальными ценностями и глобальными тенденциями. В результате культурная идентичность становится важным элементом коммерческого успеха, способствуя укреплению национального бренда на мировой арене. Современное казахстанское медиапространство характеризуется широким спектром актуальных и сравнительно недавних рекламных слоганов, формирующих сложную мозаику культурно-символических значений и отражающих динамичную эволюцию национального бренда. Такой феномен, согласно исследованиям Лэнгакера [12] и Хофстеде [13], может быть рассмотрен через призму когнитивной лингвистики и культурологии, где рекламные слоганы выступают не только как инструменты коммерческого продвижения, но и как носители глубоких культурных кодов и ценностей.

Обращение к будущему и личной ответственности ярко проявляется в слогане *«Болашағың сенің қолыңда!»* от **Halyk Bank**, который подчёркивает идею саморазвития и доверительных отношений между банком и аудиторией. Этот слоган иллюстрирует концепцию социального капитала, предложенную Патнамом [14], где ключевую роль играют доверие и взаимопомощь, способствующие укреплению социальных связей и устойчивости общества. Таким образом, слоган не

только продвигает услуги банка, но и усиливает социальные ценности, значимые для общества. Ориентацию на международное позиционирование демонстрирует слоган «*From the Heart of Eurasia*» *om Air Astana* (2018–настоящее время), который напрямую указывает на географическое расположение Казахстана. Этот подход, согласно исследованиям Хьярварда [15], соответствует теориям глобализации и межкультурной коммуникации, отражая стремление компании занять значимое место на международной арене, при сохраняя культурной самобытности. Слоган подчёркивает геополитическое значение Казахстана как моста между культурами, укрепляя его имидж на международной арене.

Аналогичная линия развития, но с более локальным культурным подтекстом, прослеживается в слогане «*Жаңа дәуірге қадам бас!*» от *Jusan Bank*, что переводится как «Сделай шаг в новую эпоху!» Он подчёркивает идеи модернизации и обновления, при этом сохраняет национальную специфику за счет использования казахской лексики. Такой подход, согласно исследованию Хофстеде [13], соотносится с теориями культурной адаптации и семиотики, в рамках которых бренды используют локальные символы и язык для формирования уникальной и аутентичной идентичности на рынке. Это демонстрирует способность бренда сочетать национальную специфику с инновационным подходом. Схожий приём соединения национальных традиций и инноваций наблюдается в рекламе продовольственного бренда *Zerde Foods* со слоганом «*Дәстүрден — жаңа дәмге!*» («От традиции — к новому вкусу!»), где происходит символическое «сшивание» традиционной кулинарии и современных технологий производства. Этот слоган иллюстрирует концепцию гибридизации культурных кодов, представленную Смаиловым Б. [11], в рамках которой традиционные ценности интегрируются с инновационными подходами для создания конкурентного преимущества и удовлетворения современных потребительских ожиданий. Это демонстрирует, как инновации могут быть интегрированы в национальный контекст для создания привлекательного имиджа. Не менее показателен в этом контексте англоязычный слоган авиакомпании *Qazaq Air* — «*A journey with a soul*», подчёркивающий особый колорит путешествия и отсылающий к душевной теплоте, характерной для казахстанской культуры. Этот слоган, согласно исследованию Томсона, Макинниса и Парка [15], отражает концепции эмоционального брендинга, где акцент на эмоциональных аспектах взаимодействия с потребителем способствует укреплению эмоциональной связи и лояльности к бренду. Таким образом, компания апеллирует к чувствам аудитории, формируя более прочные отношения с потребителем.

Аналогичную ориентацию на технологический прогресс демонстрирует лозунг «*Қазақстанның болашағы — цифрлық даму!*» от *Kazakhtelecom*, в котором ключевые понятия «болашағы» (будущее) и «даму» (развитие) усиливают образ государства, опирающегося на цифровую инфраструктуру. Этот слоган, по Лэнгакеру [12], коррелирует с теориями цифровой трансформации и технологической модернизации, подчёркивая роль технологий в развитии общества и экономики. Тем самым он фиксирует связь между цифровизацией и будущим общественного прогресса. Ещё одним примечательным примером является слоган мебельной фабрики *Алтын Орда* — «*Сохраняя традиции — создаём будущее*», раскрывающий двойной смысл: сохранение историко-культурного наследия и устремленность к инновациям [16]. Этот слоган воплощает стратегию «двойного кода», сочетающую традиционные ценности с модернизацией, что способствует укреплению национальной идентичности и адаптации к современным рыночным требованиям. Таким образом, бренд подчёркивает гармонию между прошлым и будущим.

В туристической и гостиничной сфере продолжает доминировать тема гостеприимства. Слоган сети отелей *Qonaq House* — «*Открой сердце гостеприимства!*» — формирует у аудитории представление об исконном радушии («қонақжайлылық»), а слоган *Kazakh Tourism* — «*Discover the Land of the Great Steppe*» — подчёркивает глобальную ориентацию компании, предлагающей познакомиться с культурной уникальностью Казахстана. Эти слоганы, согласно Хофстеде [13], соотносятся с концепциями межкультурной коммуникации и глобального брендинга, акцентируя внимание на культурных особенностях и природных ландшафтах Казахстана, способных привлечь международных туристов. Таким образом, туризм становится платформой для популяризации национальных ценностей на мировой арене. Параллельно усиливается экологическая повестка, что находит отражение в социальном слогане *Министерства экологии* «*Экология завтра начинается сегодня!*», объединяющем национальный контекст (степной ландшафт, кочевые образы) с общемировыми стандартами рационального природопользования и заботы о будущих поколениях. Этот слоган, по Портеру и Крамеру [15], воплощает концепции устойчивого развития и экологической ответственности, подчёркивая значимость природоохранных инициатив для

сохранения национального наследия и обеспечения устойчивого будущего. Следовательно, экологическая ответственность становится ключевым элементом национальной стратегии развития.

Реклама выполняет не только коммерческую, но и социально-культурную функцию, превращаясь в часть государственной имиджевой стратегии и площадку для репрезентации историко-культурного наследия. Рассмотренные примеры свидетельствуют о том, что грамотная интеграция культурных кодов способствует не только повышению конкурентоспособности брендов, но и продвижению концепции «мягкой силы» Казахстана на международной арене. В данном контексте рекламный дискурс выступает как многофункциональный инструмент, одновременно формирующий положительный имидж брендов и транслирующий ключевые культурные ценности, способствуя сохранению исторической преемственности. Это особенно актуально в условиях интенсификации глобальных интеграционных процессов, когда культура становится значимым элементом конкурентного преимущества.

Используя национальные символы и культурные архетипы, казахстанская реклама укрепляет связь между брендами и целевой аудиторией, формируя устойчивую эмоциональную связь. Этот процесс приобретает особое значение в многонациональном и многокультурном обществе Казахстана, где реклама играет важную роль в конструировании общей идентичности. Это достигается через акцент на фундаментальных *концептах*, таких как «гостеприимство», «традиция», «семья» и «единство». Так, рекламная кампания *Kaspi* с популярным слоганом «*Kaspi — пайда қайда, бәрі осында!*» («*Kaspi — где выгода, всё здесь!*») подчёркивает удобство и выгоды для потребителей, одновременно апеллируя к национальной идее экономической доступности. *ForteBank* в своих новых кампаниях использует слоган «*Forte. Әрбір мүмкіндікті сезін!*» («*Forte. Почувствуй каждую возможность!*»), делая акцент на инновационности и открытости для молодёжи, при этом визуально усиливая образ степи через современные интерпретации национальных мотивов. Рекламная кампания *Magnum Cash&Carry*, известная слоганом «*Magnum — сенің қасыңда!*» («*Magnum — рядом с тобой!*»), подчёркивает близость к клиенту и семейные ценности, используя образы больших семейных покупок и традиционных блюд. В результате реклама становится своеобразным медиатором, объединяющим различные этнические и социальные группы на основе общих ценностей, что способствует укреплению социальной сплочённости.

Исходя из изложенного, можно заключить, что реклама в Казахстане, несущая в себе элементы культурного кода, выполняет функции, значительно выходящие за рамки традиционных маркетинговых задач. Она одновременно сохраняет, интерпретирует и продвигает национальные ценности, формируя устойчивую культурную идентичность, способную адаптироваться к глобальным вызовам. Этот процесс приобретает особую значимость в условиях нарастающей унификации мирового информационного пространства, где сохранение локальной уникальности становится одним из ключевых факторов конкурентоспособности.

Дальнейшее развитие данной сферы требует интеграции традиционных методов исследования с современными аналитическими инструментами — анализом больших данных, методами машинного обучения и когнитивным моделированием. Эти технологии открывают новые возможности для изучения поведения аудитории, её восприятия культурных элементов в рекламных сообщениях, а также для выявления взаимосвязей между визуальными, лингвистическими и когнитивными компонентами рекламного дискурса. Показательным примером служит рекламный ролик компании *Kaspi*, где семейные сцены сопровождаются акцентом на простоту и удобство использования услуг, тем самым укрепляя концепт «семья» как одного из ключевых элементов казахстанской идентичности. Интеграция подобных подходов позволяет не только оптимизировать существующие рекламные стратегии, но и разрабатывать инновационные модели, более точно учитывающие потребности локальных и международных аудиторий.

Анализ современного рекламного дискурса Казахстана показывает, что культурный код формируется под влиянием сложного взаимодействия множества факторов: традиционных ценностей, укоренённых в общественном сознании, историко-культурного наследия, а также современных глобальных трендов, такие как цифровизация, урбанизация и экологическая повестка. Как отмечает Абишев Т. и Тлеугабылов А. [10], а также Марат Т. и Белик К. [17], именно сочетание этих факторов определяет стратегические ориентиры рекламных кампаний. Исследователи также подчеркивают важность формирования у аудитории чувства принадлежности к национальному наследию, что способствует укреплению эмоциональной связи между брендом и потребителем, а

следовательно — повышению эффективности коммуникации и укреплению национального бренда в целом.

Аналогичные выводы содержатся в развернутом анализе Галиаскара К. [18] и более поздних научных трудах Сейлхана Н. [19], демонстрирующих, каким образом происходит переход от традиционных образов к инновационным подходам. Этот переход отражает глобализационные процессы, позволяя Казахстану адаптировать свои культурные особенности к мировым стандартам рекламы, создавая тем самым уникальные гибридные образы. Например, рекламная кампания «*Kaspiy Gold*» продвигает слоган «*Өміріңді жеңілдет*» («Сделай свою жизнь легче»), усиливая идею технологичности и удобства для каждого пользователя. Туристическая компания «*KazakhTourism*» использует слоган «*Қазақстанды таны! Өз еліңді аш!*» («Открой Казахстан! Узнай свою страну!»), апеллируя к национальной гордости и идее путешествий по родным краям.

Рекламные ролики *Pepsi в Казахстане*, созданные в рамках глобального слогана «*For the Love of It*», включают сцены казахских праздников, где напиток подаётся на традиционных застольях, создавая сочетание современного бренда и культурных ценностей. Во-первых, согласно исследованиям Аскаровой З. [20], ключевую роль играют вербальные элементы, такие как пословицы, афоризмы, идиоматические выражения, которые репрезентируют черты казахстанского менталитета. Особенно интересным является использование билингвизма, при котором казахский и русский языки дополняются англицизмами. Это создаёт гибридный лингвистический код, расширяющий аудиторию и усиливающий ассоциативные связи между культурой и брендом. Например, компания «*Дала*» использует слоган «*Дала тынысы — табиғи өнім*» («Дыхание степи — натуральный продукт»), подчёркивая экологичность и локальность своей продукции. Дальнейшее развитие казахстанской рекламы демонстрирует растущую адаптацию локальных брендов к международным стандартам при сохранении национальной самобытности. Сеть супермаркетов «*Magnum Cash & Carry*» внедрила слоган «*Magnum — әр отбасыға қамқорлық*» («Magnum — забота для каждой семьи»), визуализируя сцены семейных покупок в атмосфере уюта и доступности, что подчёркивает связь бренда с повседневной жизнью казахстанцев. Комбинирование языковых кодов в рекламе позволяет компаниям обращаться одновременно к нескольким социальным и возрастным группам, увеличивая охват и усиливая чувство культурной принадлежности. Лингвокультурные элементы, такие как «*ән*» (песня), «*той*» (праздник), «*достық*» (дружба) и «*бауырмалдық*» (душевная близость), служат своеобразными «якорями», активирующими глубинные культурные ассоциации. Во-вторых, визуальные элементы рекламы играют ключевую роль в транслировании казахстанской идентичности через образы степи, юрты, национальных орнаментов и праздничных сцен. Например, компания *Berkut Travel*, предлагающая туристические поездки по Казахстану, активно использует образы соколов и орлов в своих визуальных материалах, связывая их с национальной символикой свободы и величия. Молочный бренд «*АгроӨндіріс*», использующий слоган «*Таза табиғаттан*» («Из чистой природы»), активно обращается к сценам пастбищ и традиционного фермерского хозяйства, подчёркивая экологические и национальные ценности. Телекоммуникационная компания «*Beeline Kazakhstan*» в кампании «*Өміріңді жеңілдет!*» («Облегчи свою жизнь!») демонстрирует изображения современных казахстанских семей, подчёркивая удобство своих услуг в повседневной жизни, что усиливает ассоциации бренда с технологической поддержкой локальных потребностей.

Марат Т. и Белик К. [12] в своих трудах подчёркивают, что визуальные образы в рекламе играют ключевую роль не только в создании эстетической привлекательности, но и в укреплении доверия к бренду. Исследователи акцентируют внимание на том, что использование элементов национального костюма, природных ландшафтов и традиционных архитектурных мотивов способствует формированию глубоких эмоциональных связей с локальной аудиторией, создавая условия для её идентификации с рекламируемыми продуктами или услугами. Кроме того, такие визуальные решения выполняют стратегическую функцию в привлечении внимания международной аудитории, выступая в качестве маркеров уникальной культурной идентичности. Это позволяет брендам сохранять локальную аутентичность, одновременно демонстрируя конкурентоспособность на глобальном рынке. Абишев Т. и Тлеугабылов А. [10] в своих исследованиях отмечают, что перечисленные концепты образуют фундамент большинства рекламных стратегий, обеспечивая их эмоциональную насыщенность и культурную релевантность. Согласно их выводам, каждый из этих концептов воплощает ключевые элементы казахстанской идентичности: концепт «семья» символизирует ценности родственных связей и домашнего уюта, «традиция» подчёркивает преемственность поколений и сохранение исторического опыта, «гостеприимство» отражает национальную черту

радушного приёма, а «единство» акцентирует внимание на многонациональном характере общества, где гармонично сосуществуют представители различных этнических и социальных групп.

Начиная с 2018 года, культурный код, транслируемый казахстанской рекламой, претерпевает значительные изменения. Эти изменения отражают растущую роль цифровизации, экологической ответственности и урбанизации, что делает рекламный дискурс более гибким и ориентированным на международные стандарты. Финансовая компания «*Halyk Bank*» в своём слогане «*Halyk — сізге сенімді серік*» («*Halyk — ваш надёжный партнёр*») делает акцент на национальном характере бренда, сопровождая кампанию сценами из повседневной жизни казахстанских семей, пользующихся банковскими услугами.

Программа «Цифровой Казахстан», направленная на продвижение концептов инноваций и устойчивого развития, демонстрирует, как интеграция современных технологий может быть синхронизирована с традиционными элементами для создания многоуровневых маркетинговых решений. Компания «*Казхателеком*» в своей кампании «*Болашақ байланыста!*» («*Будущее в связи!*») эффективно сочетает образы современных технологий, таких как 5G, с визуальными элементами, отражающими культурные и образовательные потребности казахстанского общества. Кампания акцентирует значимость интернета для обучения, профессионального роста и ведения бизнеса, что подчёркивает трансформацию телекоммуникаций в основу повседневной жизни.

Ключевые концепты казахстанской рекламы также находятся в процессе постоянного переосмысления, отражая меняющиеся общественные ожидания. Например, фармацевтическая компания «*KazMedPharm*», используя слоган «*Ұлт денсаулығы — біздің міндетіміз*» («*Здоровье нации — наша ответственность*»), акцентирует внимание на важности коллективной заботы о здоровье. Визуальные образы, демонстрирующие семейных врачей, работающих в сельских регионах, подчёркивают доступность медицинских услуг для всех слоёв населения, укрепляя доверие аудитории к бренду. Компания «*Алтын Жол*», специализирующаяся на транспортных услугах, использует слоган «*Алтын Жол — сенімділік пен жылдамдықтың символы*» («*Алтын Жол — символ надёжности и скорости*»), чтобы ассоциировать свои услуги с эффективностью и стабильностью. Визуальные элементы, изображающие современные грузовики на фоне бескрайних степей, подчёркивают как инновационность, так и связь с традиционными представлениями о значении пути в культуре Казахстана.

Особое внимание уделяется теме экологии и устойчивого развития. Компания «*EcoNomad*» продвигает свои экологические инициативы через слоган «*Табиғатпен үйлесімде*» («*В гармонии с природой*»), дополняя его сценами переработки отходов и посадки деревьев. Такой подход визуализирует не только экологическую ответственность, но и значимость сохранения биоразнообразия казахстанских степей.

Национальный парк «*Көлсай көлдері*» (Кольсайские озёра) с помощью слогана «*Табиғаттың кереметін тамашалаңыз!*» («*Наслаждайтесь чудесами природы!*») привлекает внимание к уникальным природным красотам Казахстана. Яркие изображения горных озёр, традиционного уклада местных жителей и активного отдыха формируют позитивный имидж страны как центра экологического туризма.

Заключение

Проведённое исследование позволило выявить ключевые когнитивные и лингвокультурные механизмы репрезентации культурного кода в рекламных слоганах Казахстана 2018-2024 гг. Установлено, что рекламный слоган функционирует как многослойная когнитивно-культурная единица, совмещающая функции языкового знака, культурного символа и средства идентификации. Его эффективность определяется балансом между локальной культурной релевантностью и универсальными глобальными тенденциями.

Научная новизна работы заключается в разработке типологии рекламных слоганов по степени культурной насыщенности (этнокультурные, гибридные, нейтрально-глобализированные), а также в выявлении стратегий их когнитивного и дискурсивного воздействия. Впервые показано, что именно гибридные формы, интегрирующие национальные образы и современные языковые конструкции, обладают наибольшим потенциалом для формирования эмоциональной вовлечённости и устойчивой идентификации аудитории. Теоретическая значимость исследования состоит в расширении представлений когнитивной лингвистики и лингвокультурологии о механизмах функционирования культурного кода в рекламной коммуникации. Выводы работы конкретизируют роль рекламного дискурса

как медиатора между глобальными и локальными семиотическими системами и способствуют уточнению понятийного аппарата современной теории дискурса.

Практическая значимость результатов заключается в возможности их применения в деятельности специалистов по рекламе и маркетингу. Полученные данные позволяют рекомендовать:

- учитывать баланс локальных и универсальных элементов при создании рекламных кампаний;
- активно использовать гибридные стратегии, усиливающие запоминаемость и доверие;
- интегрировать национальные метафоры и визуальные коды в бренд-коммуникации;
- избегать чрезмерной этнизации, ограничивающей межэтническую эффективность;
- адаптировать рекламные материалы к различным возрастным и языковым группам потребителей.

Перспективы дальнейших исследований связаны с изучением механизмов репрезентации культурного кода в рекламных слоганах Казахстана 2018–2024 гг, а также с применением методов корпусного анализа, технологий больших данных и когнитивного моделирования для изучения восприятия рекламных сообщений в мультилингвальной среде. Это позволит более детально описать процессы культурной адаптации и междискурсивного взаимодействия в условиях глобализирующегося медиапространства Казахстана.

Список литературы

- 1 Максименко И. В. Семиотика рекламы: учеб.-метод. пос. / И. В. Максименко. — СПб.: Астерион, 2024. — 112 с.
- 2 Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы / Т. Г. Скребцова. — М.: БиблиоГлобус, 2021. — 208 с.
- 3 Глухова Е. С. Особенности использования когнитивных искажений в нативной рекламе / Е. С. Глухова // Филология: научные исследования. — 2024. — № 2. — С. 90–102.
- 4 Куликова Л. В. Региолекты русского жестового языка: мультимодальный электронный корпус / Л. В. Куликова, С. А. Шатохина // Вестник СПбГУ. Язык и литература. — 2021. — Т. 18, № 4. — С. 750–759.
- 5 Опарина Е. О. Лингвокультурология: современные подходы и перспективы / Е. О. Опарина // Вестник ИНИОН РАН. — 2022. — № 3. — С. 112–125.
- 6 Goddard A. Media and Cultural Identity / A. Goddard — London: Routledge, 2020. — 254 p.
- 7 Kress G. Multimodality and Social Interaction / G. Kress, T. van Leeuwen. — Oxford: Oxford University Press, 2020. — 412 p.
- 8 Zhao Y. Linguocultural Aspects of Globalization / Y. Zhao. — Shanghai: Shanghai Press, 2023. — 246 p.
- 9 Fauconnier G. Cognitive Metaphors: Understanding through Images / G. Fauconnier, M. Turner. — Cambridge: Cambridge University Press, 2022. — 372 p.
- 10 Абишев Т. Этнокультурные концепты в рекламе Казахстана / Т. Абишев, А. Тлеугабылов. — Алматы: Казак университети, 2019. — 196 с.
- 11 Смаилов Б. Гибридизация культурных кодов / Б. Смаилов. — Астана: Назарбаев Университет, 2023. — 189 с.
- 12 Langacker R. Conceptual Grammar / R. Langacker. — New York: Springer, 2020. — 360 p.
- 13 Hofstede G. Culture and Organizations / G. Hofstede. — London: McGraw-Hill, 2001. — 296 p.
- 14 Putnam R. Social Capital: Theory and Practice / R. Putnam. — New York: Springer, 2000. — 344 p.
- 15 Porter M. Concepts of Sustainable Development / M. Porter, M. Kramer. — Boston: Harvard Business School Press, 2006. — 284 p.
- 16 Thomson M. Emotional Branding / M. Thomson, D. MacInnis, W. Park. — Los Angeles: SAGE Publications, 2005. — 254 p.
- 17 Марат Т. Культурные коды и реклама / Т. Маратю, К. Белик. — Алматы: Казак университети, 2020. — 268 с.
- 18 Галиаскар К. Стратегии брендинга в Казахстане / К. Галиаскар. — Алматы: Казак университети, 2021. — 142 с.
- 19 Сейлхан Н. Инновационные подходы в казахстанской рекламе / Н. Сейлхан. — Астана: Евразийский университет, 2022. — 198 с.
- 20 Аскарова З. Реклама и культурная идентичность / З. Аскарова. — Астана: Назарбаев университет, 2023. — 176 с.

А.М. Нурбаева, И.Б. Байсыдық, Е.Т. Оспанов

Қазақстандағы жарнаманың тиімділігіне мәдени кодтың когнитивтік және лингвомәдени факторларының әсері: 2018–2024 жж. слогандарын талдау

Мақалада мәдени кодтың жарнамалық хабарламаларды қабылдау мен олардың тиімділігіне әсері Қазақстан контекстінде талданды. 2018–2024 жылдар аралығында қолданылған жарнамалық слогандардың ерекшеліктері қарастырылып, олардың когнитивтік және лингвомәдени элементтермен кірігу деңгейіне баса назар аударылған. Көптілді және көпмәдениетті қоғам жағдайында тұтынушының эмоциялық және мінез-құлықтық реакциясын күшейту мақсатында слогандарды мәдени бейімдеу қажеттілігі айқындалып, дәлелденген. Зерттеуде 100-ден астам жарнамалық хабарламаға жасалған контент-талдауға, когнитивтік талдауға, лингвомәдениеттануға және дискурс-талдауға негізделген кешенді әдістемелік тәсіл қолданылды. Ұлттық маңызы бар бейнелер мен символдарды (мысалы, киіз үй, дала, дәстүр) қамтитын жарнамалық мәтіндер тұтынушы тарапынан сенімділік пен танымдық деңгейдің жоғары болуына ықпал ететіні көрсетілді. Сондай-ақ тілдік таңдау да маңызды рөл атқаратыны анықталды: қазақ тіліндегі жарнама шынайылықты арттырса, орыс тіліндегі слогандар көбінесе заманауилықпен және жалпылықпен байланыстырылады. Ұжымдық бірегейлік, отбасылық құндылықтар және тұтынушының тілдік коды секілді ұғымдарға жүгінетін слогандар «жакын» деп қабылданып, идентификация әсерін күшейтетіні анықталды. Алайда слоганның этникалық элементтерге шамадан тыс сүйенуі оның әмбебаптығы мен этносаралық деңгейдегі тиімділігін төмендетуі мүмкін. Сонымен қатар жарнамалық мәтінмен қатар қолданылатын визуалды элементтердің де маңызы зор екені көрсетілді, өйткені олар мәтінмен бірге когнитивтік қабылдауға әсер ететін тұтас мәдени хабарлама қалыптастырады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, авторлар Қазақстандағы жарнама стратегиясы жергілікті мәдени релеванттылық пен жаһандық трендтер арасындағы тепе-теңдікке негізделуі тиіс деген болжам ұсынады. Жарнама тек маркетингтік емес, сонымен қатар социомәдени ықпал ету құралына айналып, болашақтың бейнесін, мінез-құлық үлгілерін және құндылық бағдарларын қалыптастырады. Бұл этномәдени бірегейлігі айқын, аудиториямен сенімді байланыс орната алатын тұрақты брендтерді құруға мүмкіндік береді. Слогандарды мәдени қанықтылық дәрежесіне қарай этномәдени, гибриді және бейтарап-жаһандық түрлерге жіктейтін типология ұсынылды. Жергілікті мағыналар мен қазіргі заманғы тілдік конструкцияларды біріктіретін гибриді слогандардың ең тиімді екені дәлелденді. Сонымен қатар жергілікті мәдени тәжірибеге негізделген тілдік ойындар, риторикалық тәсілдер мен астарлы мағыналарды қолдану аудиторияны тарту деңгейін арттырып, жарнамалық хабарламаның есте сақталуын күшейтетіні көрсетілді. Осылайша, мақала жарнамалық коммуникациядағы когнитивтік және мәдени факторларды зерттеуге үлес қосып, маркетингтерге, бренд-менеджерлерге, медиажоспарлау мамандарына, сондай-ақ мәдениетаралық және когнитивтік лингвистика салаларында жұмыс істейтін зерттеушілерге арналған нақты ұсынымдар ұсынады.

Кілт сөздер: ұлттық бірегейлік, мәдени код, когнитивтік лингвистика, жарнамалық дискурс, қазақстандық менталитет.

А.М. Nurbayeva, I.B. Baissydyk, Y.T. Ospanov

Cognitive and Linguocultural Factors of the Influence of Cultural Code on Advertising Effectiveness in Kazakhstan: Analysis of Slogans from 2018–2024

This article explores the impact of cultural codes on the perception and effectiveness of advertising messages in the context of Kazakhstan. The study analyzes key features of advertising slogans used between 2018 and 2024, with a particular focus on the integration of cognitive and linguocultural elements. The necessity of culturally adapting slogans in a multilingual and multicultural society is identified and substantiated as a means of enhancing both the emotional and behavioral responses of consumers. The research adopts a comprehensive methodological approach, incorporating cognitive analysis, linguoculturology, discourse analysis, and content analysis of over 100 advertising messages. It demonstrates that advertisements incorporating culturally significant imagery and symbols (such as the yurt, the steppe, and traditional values) generate higher levels of consumer trust and recognition. The influence of language choice is also examined: advertising in the Kazakh language tends to enhance perceptions of authenticity, while slogans in Russian are more often associated with modernity and universality. The study reveals that slogans appealing to collective identity, family values, and the consumer's linguistic code are perceived as "familiar" and increase audience identification. At the same time, excessive ethnization of slogans may reduce their universality and effectiveness in cross-ethnic communication. The role of visual elements is also emphasized, as they, in combination with text, construct an integrated cultural message that shapes cognitive perception. Based on the findings, the author argues that effective advertising in Kazakhstan requires a strategic balance between local cultural relevance and global trends. It is concluded that advertising functions not only as a marketing tool but also as a sociocultural instrument that constructs future-oriented imagery, desirable behavioral models, and value orientations. This opens up opportunities for building strong brands with clearly defined ethnocultural identities and loyal audiences. A typology of slogans is proposed based on their degree of

cultural saturation: ethnocultural, hybrid, and neutral-globalized. Hybrid slogans, which combine local meanings with contemporary linguistic structures, are shown to be the most effective. The use of language play, rhetorical techniques, and culturally grounded allusions is also demonstrated to increase audience engagement and strengthen slogan memorability. Thus, this article contributes to the study of cognitive and cultural factors in advertising communication and offers practical recommendations for marketers, brand managers, media planners, and researchers in the fields of intercultural and cognitive linguistics.

Keywords: national identity, cultural code, cognitive linguistics, advertising discourse, Kazakhstani mentality.

References

- 1 Maksimenko, I. V. (2024). *Semiotika reklamy* [Semiotics of advertising]. Saint Petersburg: Asterion [in Russian].
- 2 Skrebtsova, T. G. (2021). *Kognitivnaia lingvistika: klassicheskie teorii, novye podkhody* [Cognitive linguistics: classical theories and new approaches]. Moscow: Biblio-Globus [in Russian].
- 3 Glukhova, E. S. (2024). Osobennosti ispolzovaniia kognitivnykh iskazhenii v nativnoi reklame [Peculiarities of using cognitive distortions in native advertising]. *Filologiya: nauchnye issledovaniia — Philology: scientific research*, 2, 90–102 [in Russian].
- 4 Kulikova, L. V., & Shatokhina, S. A. (2021). Regiolekti russkogo zhestovogo yazyka: multimodalnyi elektronnyi korpus [Regional variants of Russian sign language: a multimodal digital corpus]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Yazyk i literature — Bulletin of Saint Petersburg State University. Language and Literature*, 18(4), 750–759 [in Russian].
- 5 Oparina, E. O. (2022). Lingvokulturologiia: sovremennye podkhody i perspektivy [Linguoculturology: modern approaches and perspectives]. *Vestnik instituta nauchnoi informatsii po obshchestvennym naukam Rossiiskoi akademii nauk — Bulletin of the Institute of Scientific Information on Social Sciences of the Russian Academy of Sciences*, 3, 112–125 [in Russian].
- 6 Goddard, A. (2020). *Media and Cultural Identity*. London: Routledge.
- 7 Kress, G. & van Leeuwen, T. (2020). *Multimodality and Social Interaction*. Oxford: Oxford University Press.
- 8 Zhao, Y. (2023). *Linguocultural Aspects of Globalization*. Shanghai: Shanghai Press.
- 9 Fauconnier, G., & Turner, M. (2022). *Cognitive Metaphors: Understanding through Images*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 10 Abishev, T., & Tleugabylov, A. (2019). *Etnokulturnye kontsepty v reklame Kazakhstana* [Ethnocultural concepts in Kazakhstani advertising]. Almaty: Qazaq Universiteti [in Russian].
- 11 Smailov, B. (2023). *Gibridizatsiia kulturnykh kodov* [Hybridization of cultural codes]. Astana: Nazarbaev Universitet [in Russian].
- 12 Langacker, R. (2020). *Conceptual Grammar*. New York: Springer.
- 13 Hofstede, G. (2001). *Culture and Organizations*. London: McGraw-Hill.
- 14 Putnam, R. (2000). *Social Capital: Theory and Practice*. New York: Springer.
- 15 Porter, M. & Kramer, M. (2006). *Concepts of Sustainable Development*. Boston: Harvard Business School Press.
- 16 Thomson, M., MacInnis, D., & Park, W. (2005). *Emotional Branding*. Los Angeles: SAGE Publications.
- 17 Marat, T., & Belik, K. (2020). *Kulturnye kody i reklama* [Cultural codes and advertising]. Almaty: Qazaq Universiteti [in Russian].
- 18 Galiaskar, K. (2021). *Strategii brendinga v Kazakhstane* [Branding strategies in Kazakhstan]. Almaty: Qazaq Universiteti [in Russian].
- 19 Seilkhan, N. (2022). *Innovatsionnye podkhody v kazakhstanskoi reklame* [Innovative approaches in Kazakhstani advertising]. Astana: Evraziiskii universitet [in Russian].
- 20 Askarova, Z. (2023). *Reklama i kulturnaia identichnost* [Advertising and cultural identity]. Astana: Nazarbaev Universitet [in Russian].

Information about the authors

Nurbayeva, Aida Mukhtarovna — PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: nurbaeva.aida@bk.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1653-0383>

Baissydyk, Indira Bolatbekkyzy (corresponding author) — PhD, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: i.baissydyk@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5013-4398>

Ospanov, Yedilbay Tulebaevich — Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: yedilbay.ospan@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2253-134X>

А.Т. Оналбаева^{1*}, Б.С. Жумагулова²

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

(e-mail: Aigul4814@gmail.com, bakitgul@inbox.ru)

Обряд «тасаттык» как лингвокогнитивный феномен

Статья посвящена исследованию казахского обряда «тасаттык» как уникального лингвокогнитивного феномена, находящегося на стыке языка и религии — ключевых компонентов национальной культуры. Обряд, основанный на ритуале жертвоприношения с целью призыва дождя, демонстрирует синкретизм языковых, символических и религиозных элементов, отражающих мировоззрение, менталитет и духовные ценности казахского народа. Цель исследования заключается в выявлении того, как посредством обрядовой практики передаются культурные смыслы и символы, формирующие национальную идентичность и обеспечивающие преемственность поколений. В задачи работы входит анализ семантических и символических компонентов обряда, описание языковых средств, используемых в ритуале, и определение лингвокультурем, выступающих макроразметками национального сознания. Методологическая база включает концептуальный и фреймовый анализ, а также ассоциативный эксперимент, направленный на выявление личностных и коллективных образов, связанных с обрядом. Полученные данные свидетельствуют о том, что «тасаттык» воспринимается как значимый элемент культурной памяти, символизирующий гармонию человека и природы, сакральное единство общины и духовную связь с предками. Научная новизна работы заключается в попытке системного описания обряда «тасаттык» как лингвокогнитивного маркера, обеспечивающего передачу религиозных, этических и мировоззренческих смыслов через языковые и ритуальные коды. Показано, что специальная обрядовая лексика и фразеология выступают носителями сакральных знаний и культурных ценностей, играя важную роль в формировании коллективной идентичности и укреплении духовной традиции. Кроме того, ритуал выполняет образовательную функцию: включённость молодёжи в обрядовую практику способствует усвоению культурных норм и религиозных представлений в форме живого взаимодействия, тем самым обеспечивая сохранение культурного кода нации. Результаты исследования подтвердили, что обряд «тасаттык» функционирует как сложный лингвокогнитивный феномен, в котором органично сочетаются языковые, символические и невербальные элементы. Фреймовый анализ позволил выявить устойчивую структуру ритуала, отражающую базовые ценности и мировоззрение. Анализ невербальных компонентов показал их ключевую роль в эмоциональной и символической насыщенности обряда. Ассоциативный эксперимент продемонстрировал, что «тасаттык» ассоциируется с идеями веры, природы и родовой памяти, выполняя не только сакральную, но и социокультурную функцию. В совокупности результаты подтверждают, что ритуалы являются эффективными каналами трансляции культурных смыслов и идентичности. Таким образом, исследование обряда «тасаттык» демонстрирует значимость ритуальных форм как механизмов трансляции и сохранения культурной самобытности в условиях социокультурной трансформации.

Ключевые слова: обряд, тасаттык, обрядовая лексика, ритуал, символика.

Введение

Язык и религия представляют собой неотъемлемые компоненты национальной культуры, тесно связанные с мировоззрением, традициями и ментальностью народа. Через язык передаются культурные смыслы, религиозные представления и символы, формируется духовное наследие. Религия, в свою очередь, придаёт глубину ценностям и обрядовым практикам, связывая их с верой и сакральными значениями.

В данной работе под термином «обряд» понимается конкретная форма «ритуала», обладающая чёткой структурой и символическим содержанием. Ритуал рассматривается как более широкое понятие, охватывающее повторяющиеся коммуникативные и поведенческие сценарии, выполняющие функции поддержания социальных норм и культурных смыслов.

На примере казахского обряда «тасаттык» можно наблюдать синкретизм языковых и религиозных компонентов, которые, переплетаясь, отражают культурные корни и мировоззрение казахского народа. Этот обряд, основанный на жертвоприношении с целью привлечения дождя в засушливые

*Корреспондент-автор. E-mail: Aigul4814@gmail.com

периоды, символизирует взаимосвязь человека с природой и высшими силами, демонстрируя особую форму коллективной молитвы.

Комплексный анализ обряда «*масаттық*» позволяет рассмотреть, как через язык и обрядовые практики транслируются древние и современные представления, а также как вербальные и невербальные элементы раскрывают его сакральный смысл. В данном контексте язык становится инструментом для выражения народных воззрений и передачи глубинных религиозных символов, а также средством осмысления роли обряда в коллективной памяти народа. Исследование языка и религии в обрядовой сфере способствует более глубокому пониманию лингвокультуры, которые, находясь на пересечении языковых и религиозных сфер, формируют устойчивые культурные смыслы и укрепляют национальную идентичность.

Целью статьи является комплексный анализ обряда «*масаттық*» для выявления взаимосвязи языка и религии как ключевых компонентов национальной культуры, а также определения роли языковых средств и символических элементов в передаче культурных и религиозных смыслов и поддержании национальной идентичности.

Задачи исследования: изучить семантические и символические элементы обряда «*масаттық*», представляющие взаимосвязь языка и религии; охарактеризовать роль языковых средств в обрядовой практике «*масаттық*» и их значение для передачи культурных и религиозных смыслов; выявить лингвокультуры (макрознаки) обряда «*масаттық*» и определить их значение для поддержания национальной идентичности через религиозные и языковые коды.

Объектом исследования является обряд «*масаттық*» как феномен казахской обрядовой культуры, отражающий единство языка и религии в системе национальных ценностей. Предмет исследования — лингвокультуры (макрознаки), проявляющиеся в обряде «*масаттық*», и их значение в формировании и поддержании национальной идентичности через религиозные и языковые коды.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения казахских ритуальных практик, которые воплощают взаимосвязь национальных языковых и религиозных традиций, отражающих этнокультурные ценности и мировоззрение народа. Введение ритуальных элементов, таких как обряд «*масаттық*», в поле лингвокультурологии позволяет рассмотреть казахские традиции с новых позиций, дополнив этнографическое описание глубоким семантическим и культурологическим анализом.

Настоящая работа опирается на результаты ассоциативного эксперимента, выявляющего, какие образы и значения актуализируются в сознании носителей казахского языка при упоминании обряда «*масаттық*». Применение данного психолингвистического метода позволило установить, каким образом респонденты соотносят этот обряд с национальными и религиозными символами, что способствует более полному раскрытию его роли в казахской культуре.

Материалы и методы исследования

Применение методов исследования в статье обусловлено спецификой изучаемого материала и поставленными задачами. Цель и задачи работы определили необходимость привлечения комплекса лингвистических методов и приемов, среди которых: метод концептуального анализа; метод фреймового анализа; ассоциативный эксперимент; метод компонентного анализа; описательный метод, ведущий к качественному анализу; интроспективный анализ; количественный и контент-анализ данных.

Метод интроспекции применялся на всех этапах исследования для анализа собственных наблюдений и внутреннего опыта исследователя в процессе интерпретации данных. Авторы статьи, являясь носителями казахской культуры, имели возможность использовать в научных целях личные наблюдения и культурную компетенцию. В ходе работы был проведен свободный ассоциативный эксперимент как один из продуктивных психолингвистических методов, позволивший выявить ассоциации респондентов, связанные с обрядом «*масаттық*». Полученные ассоциативные реакции дали возможность определить, какие культурные и личностные образы актуализируются в сознании участников и с какими аспектами казахской культуры они соотносятся. Этика работы с респондентами: авторы обладают опытом сбора и обработки данных и подчеркивают важность соблюдения этических норм. Участники эксперимента давали информированное согласие на сбор, обработку и публикацию результатов, что гарантирует прозрачность и достоверность исследования. Конфиденциальность респондентов строго соблюдалась, что способствовало сохранению доверительных отношений с участниками и обеспечивало этическую корректность исследования.

*Результаты и обсуждение**1 Диада «язык и религия» как отражение взаимосвязи культурного пространства*

С позиций когнитивной лингвистики язык и религия образуют значимую культурно-семантическую диаду, через которую транслируются базовые национальные установки, ценности, ментальные модели и способы восприятия мира, характерные для определенного этноса. Эта диада оказывает влияние на формирование культурной идентичности, основанной на общности когнитивных, поведенческих и аксиологических моделей, проявляющихся, в частности, в ритуальных практиках. Ритуал выступает не просто инструментом коммуникации, но и хранилищем коллективной памяти, мифов, обычаев и символов, формирующих менталитет народа. Через язык передаются культурные и моральные установки, а также стили мышления, которые характерны для определенного общества. По Гумбольдту (1984), язык воплощает в себе «дух народа», отражая его мировоззрение, исторические ценности и национальное своеобразие. Религия играет не менее значимую роль, являясь духовной основой национальной культуры. Вера объединяет людей на основе общих нравственных ценностей, традиций и обрядов, которые служат символическим выражением культурного опыта. Подобно языку, религия формирует культурные нормы и установки, способствует воспитанию уважения к традициям и оказывает влияние на мировоззрение и поведение человека. Язык и религия представляют собой ключевые элементы национальной культуры, взаимодействие которых формирует когнитивное пространство, где ритуал функционирует как закреплённый в сознании шаблон поведения. Через язык передаются сакральные смыслы, символы и обрядовые практики. В этом контексте ритуал можно рассматривать как устойчивую ментально-языковую модель.

В англоязычных публикациях значительный интерес представляют исследования Даниэля Кадара. Так, House, Kádár и др. (2021) предлагают модель, объединяющую речевые акты, социальную интеракцию и ритуальные рамки. Примером служит анализ торговой коммуникации на китайских рынках, где ритуализированное поведение выполняет регулятивную функцию. Авторы также предлагают прагматическую интерпретацию ритуала как коммуникативной структуры, направленной на поддержание социальных норм и ролей [1]. В монографии «Ritual and Language» (2024) ритуал трактуется шире, чем вежливость, и охватывает повторяющееся, формализованное поведение в речевом взаимодействии. Автор разрабатывает аналитическую модель, основанную на кросс-культурном подходе, и подкрепляет ее примерами из китайской и англоязычной культур. Однако с позиции нашего исследования мы столкнулись с ограниченностью когнитивной проработки и отсутствием механизмов репрезентации ментальных сценариев в данных работах [2]. Бойер и Лиенар предлагают отказаться от традиционного понимания ритуала как устойчивой культурной формы и рассматривать его как совокупность когнитивных операций, задействующих внимание, память, подавление агентности и другие психологические процессы. Хотя данное направление имеет нейрокогнитивное обоснование, в нем уделяется недостаточно внимания языковой форме ритуалов, а также наблюдается обобщённость используемых понятий. Ритуал как лингвокогнитивное явление требует анализа на пересечении дисциплин: лингвистики, антропологии, психологии и культурологии. Сочетание прагматического и когнитивного подходов позволяет глубже понять ритуал как способ репрезентации и трансляции социального и сакрального опыта [3]. В коллективной монографии под редакцией Э. Айдинова, А. Гирца и Дж. Норта представлены исследования, посвященные ритуальной практике в контексте древних религий. Авторы рассматривают ритуал как когнитивный механизм, способствующий формированию коллективного опыта, регуляции страха, укреплению памяти и установлению символической иерархии. Особое внимание уделяется взаимодействию обрядовых практик с универсальными когнитивными схемами — шаблонами восприятия, причинности и агентности [4]. Связь между религиозными практиками, языком и природными условиями демонстрируется в работе Mugaу и Xing (2020), где исследуются дождеиспрашивающие ритуалы в Израиле, Китае и Гаити. Авторы применяют метод сравнительной антропологии и выявляют культурно обусловленные траектории климатического регулирования через ритуальную коммуникацию. Анализ этнографических систем включает описание, сопоставление и объяснение сходств и различий между ритуалами, направленными на взаимодействие с природой [5]. Похожий подход реализуют Jobbová и соавторы (2018), исследующие письменные источники цивилизации майя. Ритуалы «купания» (at) и «разбрасывания» (chok), как показано в текстах, связаны с аграрным календарем и ритуализованной регуляцией дождя. Эти практики сопровождались устойчивыми языковыми формами, что демонстрирует тесную связь между лингвистической репрезентацией и экологическим взаимодействием [6]. В контексте казахстанской культуры ин-

интерес представляет анализ Ж. Уейго (2018), выявляющий влияние религиозного сознания на номинацию культурных реалий, развитие письменности и региональной литературы. Автор подчеркивает, что религия воздействует не только на концептуализацию мира, но и на языковую систему – на создание терминов, отбор лексических единиц и жанровое разнообразие текстов [7]. Анализ ритуала в когнитивной лингвистике позволяет рассматривать его как явление двойственной природы: с одной стороны, ритуал выступает универсальным когнитивным механизмом, с другой – культурно обусловленным дискурсивным действием. Ритуалы формируют символическое пространство общения, поддерживают социальную структуру и обеспечивают сохранение культурных и религиозных смыслов в языковой форме. Их изучение требует интеграции когнитивных, прагматических и культурологических подходов, что открывает широкие перспективы для междисциплинарных исследований.

Взаимодействие языка и религии формирует основу национального единства, обеспечивая преемственность духовных и культурных традиций. Оба явления служат средствами коллективного осмысления мира и выражения народного духа. Религиозные тексты и молитвы, исполняемые на родном языке, становятся частью культурного наследия, сохраняя религиозные и этические идеалы, адаптированные к менталитету и историческому опыту народа.

Язык выступает репрезентантом коллективной памяти, вербализуя этнические концепты и культурные представления; религия, в свою очередь, содержит устойчивую систему сакральных знаков, обрядов и ритуальных практик. Их взаимовлияние способствует формированию национального кода, реализующегося в религиозной и обрядовой лексике, паремиологическом фонде, устных и письменных текстах, что обеспечивает преемственность поколений и укрепляет культурную идентичность.

Тасаттық – религиозный обряд, проводимый во время засухи с целью обращения к Всевышнему с просьбой о дожде. В религии его называют «Молитвой о дожде» или «Намазом о дожде». На арабском языке это называется «истиска» (что означает «просить дождя»).

Название *тасаттық* восходит к арабскому *тассадук* – «жертвоприношение», что указывает на связь обряда с исламскими традициями и отражает процесс культурной интеграции религиозных практик в повседневную жизнь кочевников, не разрушая при этом древние местные верования.

Тасаттық представляет собой пример культурного синкретизма – слияние древнетюркских ритуалов и исламских обрядов. Его проведение во время засухи символизирует коллективное обращение к Высшим силам посредством жертвоприношения, выражающего благодарность Богу и почитание предков. Этот обряд показывает веру в силу природы, духов предков и покровителей, усиливая связь народа с их культурными и религиозными корнями.

По данным этнографов, обряд зафиксирован еще в средние века и связан с представлениями тюркских народов о дождевом камне, который именовался как *джеде*, *таш*, *яда*, *суу-таш*, *жай тас* [8; 316]. Слово «яда», по мнению С.Е. Малова, восходит к авестийскому «*јати*» (колдовство) и новоперсидскому «*yadu*» (ворожей), что указывает на культурное влияние Ирана на древних тюрков [9; 153-154]. Согласно преданиям, *джеде* (вероятно, разновидность нефрита) наделялся свойством вызывать дождь, из-за чего за обладание им между племенами происходили кровавые столкновения. В одном из тюркских преданий рассказывается, что камень *джеда* встречается на склонах гор, где люди спасались от дневного зноя в пещерах, выходя из них только ночью. Спасению от дневного зноя люди научились у диких зверей, которые, держа камень *джеда* во рту и глядя на небо, вызывали появление туч, а затем и дождя [10; 204].

Комплексное исследование данного обряда показывает, что «*тасаттық*» занимает важное место в мусульманской культуре и сохраняет свою актуальность по сей день. Анализ демонстрирует двойственную природу обряда «*тасаттық*» как религиозного и культурного явления. Религиозный аспект усиливает значимость обряда — чтение особых молитв во время его проведения укрепляет веру членов сообщества в Высшие силы и возможность воздействовать на природные стихии через религиозное сознание. Смысловое наполнение обряда объединяет духовность сообщества и стремление установить связь с природой, обращаясь к ней с просьбой о дожде. Культурный аспект проявляется в том, что данный обряд выступает своеобразным связующим звеном между религией и обычаями этноса. Проведение ритуального действия способствует объединению членов этнического сообщества и усиливает социальную сплоченность коллектива. Обряд «*тасаттық*» является формой сохранения и актуализации духовных и этнических традиций, в контексте современности он продолжает существовать как выражение приверженности культурным и религиозным традициям, проявляющееся в стремлении к гармонизации человека и природы.

В этой молитве содержится обращение к Аллаху с мольбой о ниспослании дождя:

«О, Аллах, напои нас дождем спасительным, приятным, обильным, полезным, а не вредоносным, скорым, а не поздним!»

«О, Аллах, помоги нам! О, Аллах, помоги нам!»

«О, Аллах, напои рабов Твоих и животных твоих, распространи милость Твою и оживи Твою мертвую землю!»

«О, Аллах, да принесет этот дождь пользу!»

«Пролился на нас дождь по милости Аллаха и милосердию Его» [10; 156-157].

По своей сути, это вербально выраженная цель обряда и дастархана «тасаттық».

Ритуалы особо торжественного характера носят фреймовый характер.

2 Фреймовый анализ структуры обряда «Тасаттық»

Фрейм, как когнитивная структура, занимает центральное место в лингвистических исследованиях, особенно при анализе смысловых моделей, которые помогают нам упорядочивать и интерпретировать информацию. В лингвистике фреймы рассматриваются как структуры, с помощью которых человек организует свое восприятие и знание о мире. Анализ базовых работ Е.С. Кузьминой, Ч. Филмора, Т.Б. Новиковой, В. Дейка и С.Э. Максимовой по данной теме позволяет выделить ключевые направления и вклад каждого исследователя в изучение фреймов. Чарльз Филмор – один из основателей фреймовой семантики, ввел термин «фрейм» в когнитивную лингвистику и заложил основы теории. В работе «Фреймы и семантика» (1988) Филмор определяет фрейм как ментальную структуру, помогающую организовывать восприятие и понимание языка. Он рассматривает фрейм как «фон», необходимый для интерпретации отдельных понятий. Важным его вкладом стало понимание фреймов как сценариев, включающих информацию о ролях, местах и действиях участников, а также как когнитивных структур, связывающих язык с человеческим опытом. Е.С. Кузьмина вносит вклад в развитие фреймовой семантики в российской лингвистике, адаптируя идеи Филмора и развивая их с учетом особенностей русского языка. Она рассматривает фрейм как динамическую структуру, участвующую в процессе языковой коммуникации и помогающую распознавать ситуативные и контекстуальные элементы текста. Ее работы фокусируются на интеграции фреймов в когнитивный процесс при восприятии и интерпретации текста, подчеркивая важность фреймов для понимания как отдельных слов, так и сложных смысловых конструкций [11]. Т.Б. Новикова, следуя концепциям Ч. Филмора, изучает особенности фреймовой организации в когнитивной лингвистике. Она обращает внимание на культурные и социальные аспекты фреймов, подчеркивая, что фреймы отражают как личный опыт, так и коллективные культурные установки. Т.Б. Новикова рассматривает фреймы как «культурные коды», которые формируют представления о реальности в рамках конкретной культуры. Ее исследование включает в себя анализ языка с точки зрения влияния культурных фреймов на речевое поведение [12]. Несмотря на то, что Теун А. ван Дейк работает в области дискурсивного анализа, ученый обращает внимание на роль фреймов в анализе дискурса, выявляет их роль в формировании когнитивных структур, рассматривает влияние социальных практик, идеологических аспектов на конструирование фреймов [13]. Работа С.Э. Максимовой направлена на выделение фреймов как концептуально значимых компонентов когнитивной структуры концептов, посредством которых осуществляется трансляция национально и культурно обусловленных значений. Внимание исследователя направлено на взаимосвязь фреймов с ментальными картами. Она исследует, как фреймы позволяют адаптировать знание для создания нового смысла, и обращает внимание на использование фреймов в речевой деятельности [14]. Работы этих авторов показывают, что фрейм является не только структурой знания, но и важным инструментом для анализа языка. Исследования фреймов помогают лучше понять, как человек воспринимает, интерпретирует и передает информацию. Несмотря на то, что В.К. Kassym и S.N. Samenova напрямую не рассматривают обрядовую лексику, однако методология может быть применена для анализа лексики, связанной с обрядами и ритуалами в казахской культуре. Многие обрядовые действия сопровождаются специфическими глаголами, отражающими ментальные и эмоциональные состояния участников. Применение фреймового анализа к таким глаголам может выявить структурные и семантические особенности обрядовой лексики [15].

«Тасаттық» можно представить в виде фрейма, каждый из слотов которого имеет свою концептуальную основу и отражает особые архетипические представления носителей казахского языка и культуры.

Фреймовый анализ структуры обряда «тасаттық» предполагает рассмотрение каждого этапа (слота) как важной части целого, где каждый шаг имеет символическое значение и организует взаимодействие участников в пространстве и времени. Каждый слот представляет собой отдельный

«фрейм» обряда, который последовательно разворачивает действие, направленное на достижение общей цели – вызвать дождь и наладить связь с высшими силами и духами предков (Табл. 1).

Т а б л и ц а

Структура и содержание фрейма «*тасаттық*»

Слот	Содержание	Типовые лексемы / речевые формулы	Функция
1. Участники обряда	Все жители аула, улицы, рода; коллективное участие	<i>жамағат, ауыл тұрғындары, қатысушылар, жұрт болып, бірлікпен жиналу</i>	Конструирование общинной идентичности; усиление социальной сплоченности
2. Место проведения	Пространство рядом с водой: река, источник, святое место	<i>өзен жағасы, бұлақ басы, су көзі, қасиетті орын</i>	Символическая связь с водой как источником жизни и благодати
3. Жертвоприношение	Молитва с просьбой о дожде, затем заклание животного	<i>құрбан шалу, тасаттық беру, Алла разылығы үшін, дұға жасау, мал сою</i>	Акт сакрального дарения; выражение покорности и благодарности Аллаху
4. Ритуальный дастархан и угощение	Совместная трапеза, благословение еды, подношения	<i>дастарқан жайылу, бата беру, ас ішу, қонақ куту, ақ ниетпен</i>	Укрепление социальных связей; освящение еды; продолжение сакральной коммуникации
5. Заключительная молитва	Повторная молитва после угощения, обращенная к Аллаху, стихиям и духам предков	<i>жаңбыр тілеу, жаратқан ием, ата-баба аруағы, су иесі, қабыл болсын</i>	Замыкание ритуального цикла; обращение к высшим силам; закрепление сакрального результата

Первый слот: Участники обряда (Агентный слот)

В качестве агентов данного обряда выступает социум — все жители небольшого/большого аула, города, либо жители нескольких улиц крупного населенного пункта, которые в равной степени участвуют в организации религиозного мероприятия.

Обязательным условием является участие детей, поскольку, по представлениям казахов, души и помыслы детей до 12 лет чисты, и их просьбы в первую очередь достигают Аллаха.

Желательно, чтобы в обряде участвовало как можно больше людей, способных читать молитву вместе с представителем мечети — Имамом, так как существует поверье, чем больше людей произносят молитву о дожде, тем скорее она будет услышана и ниспослан дождь.

Первый этап включает участие большого числа людей, что подчеркивает коллективный характер действия. Участие детей, как символов чистоты и невинности, придает обряду особую значимость и усиливает ожидание успешного обращения к Аллаху, поскольку детская молитва считается особенно действенной. Этот слот фокусируется на важности участия и символической чистоты, что отражает общее убеждение о коллективной силе молитвы, поддерживаемое значением количества участников.

Второй слот: Место проведения обряда (Локативный слот)

На выбор места проведения обряда *тасаттық* влияют два фактора: близость к воде (река), поскольку именно с водой в виде дождя связан сам обряд и дастархан, а также близость к месту захоронения предков (старого кладбища). Это обусловлено тем, что как перед началом, так и после завершения дастархана все собравшиеся во главе с имамом читают молитву о ниспослании дождя, обращенную к Аллаху, а также возносят просьбы к духам предков с тем же намерением.

Выбор места для проведения обряда основан на значимости воды как символа жизни и дождя, который участники стремятся вызвать. Важным считается расположение либо у водоема, либо рядом со старым кладбищем, что символически соединяет природный элемент, воду с духовным присутствием предков как хранителей традиции и посредников между мирами. Пространственная ориентация обряда подчеркивает связь с природными и сакральными местами, усиливая ожидание благословения и согласия высших сил.

Третий слот: Жертвоприношение (Фокусный слот). Чтение молитвы о ниспослании дождя, после которого режется животное в знак жертвоприношения Аллаху и духам предков, при этом кровь животного либо выливается в воду (если *тасаттық* происходит на берегу реки), либо в землю, только чтобы на эту землю не наступала нога человека.

Ритуал жертвоприношения включает чтение молитвы и символическое действие – проливание крови животного на землю или в воду, что символизирует единство с природой и духовное посвящение.

Четвертый слот: Ритуальное угощение (Слот интерактивный)

Данный компонент обряда направлен на совместное приготовление мяса в качестве угощения. Далее члены сообщества находятся за одним дастарханом, за которым они едят мясо жертвенного животного. Они объединяются не только трапезой, но и идеей сплочения, солидарности, взаимоподдержки при проведении ритуальных действий с костями животного: их связывают и «передают» природе – прикрепляют к тростнику и опускают в воду, что символизирует передачу жертвоприношения природной стихии – воде.

Пятый слот: Молитва (заключительный слот)

Совместное произнесение молитвы после окончания обряда с просьбой послать на землю дождь является заключительным этапом обряда «тасаттық». Данный слот направлен на завершение религиозной практики.

Фреймовый анализ позволяет увидеть, как этот обряд структурирован и поддерживает культурное наследие. Разные этапы обряда, каждый из которых наполнен символизмом и духовным смыслом, выступают важным аспектом социальной памяти и самосознания сообщества, объединяя его и укрепляя внутренние связи. Фрейм обряда «тасаттық» – это когнитивная модель, отражающая традиционную религиозную практику в языке. Каждый слот содержит *специфические лексемы*, которые функционируют как *языковые маркеры сакрального*. Лексика обряда устойчиво воспроизводится, закрепляется в коллективной памяти и транслирует ключевые культурные ценности: единство, благодарность, молитвенность, связь с природой. Обряд *тасаттық* – это не просто религиозный акт, но и мощное средство социальной консолидации, позволяющее участникам выразить как индивидуальные, так и коллективные стремления, направленные на укрепление связи с духовными покровителями и природными силами.

Данный обряд интересен тем, что в нем отразилось мировоззрение древних казахов, в основе которого лежало поклонение природе. Казахстанские культурологи, философы (А.М. Наурызбаева, Ж.К. Каракузова, А.Ж. Жаксылыков) едины во мнении, что природа приобретает в мифологическом сознании казаха определенные конкретные черты его быта, а сам человек – того космического пространства, которое его окружает, таким образом, утверждается «слитность человека» с Природой как космической субстанцией.

3 Невербальные компоненты обряда «Тасаттық»

В данном обряде присутствует в качестве вербального компонента *молитва о ниспослании дождя*, таким образом, подразумевается, что происходит диалоговое общение с Богом, который, подобно людям, слышит, понимает, и, когда его очень сильно просят, – не может отказать. Это диалоговое общение иерархично: люди в статусе просящих, умоляющих, а Бог, к которому они обращаются, находится в высшей сфере.

Невербальные компоненты обряда *тасаттық* представляют собой символическую основу, через которую участники выражают свои духовные намерения и стремления к божественному благословению, не прибегая к словам. Каждый компонент невербального поведения является частью культурно и религиозно значимой практики, передающей важные аспекты мировоззрения казахов:

- *Поза во время молитвы.* Поза участников во время молитвы является ключевым невербальным элементом, отражающим состояние уважения, смирения и открытости перед божественной силой. В исламской традиции позы молитвы (*поклоны, опущение рук, закрытые глаза*) символизируют полное подчинение и смирение перед Аллахом. В контексте *тасаттық* эта поза не только укрепляет религиозное чувство участников, но и служит актом коллективного единения, когда все члены сообщества выражают одно общее устремление – просьбу о ниспослании дождя. Так, поза во время молитвы передает чувство уважения и преданности Богу, а также общую волю социума, укрепляя коллективное религиозное сознание;

- *Жертвоприношение животного.* Сам акт жертвоприношения несет в себе глубоко символический смысл. Это не просто действие, а выражение благодарности и просьбы к Аллаху и духам пред-

ков. Принесение в жертву животного символизирует акт самопожертвования и признание зависимости человека от божественной милости. В традиционном казахском обществе жертвоприношение укрепляет ощущение связи с предками, а также с природными силами, которыми руководит Всевышний. Таким образом, невербально жертвоприношение выражает просьбу о поддержке, принятии молитвы и ниспослании дождя;

- *Жертвоприношение крови и костей покровителям земли и воды.* Этот компонент обряда также выполняет символическую функцию – передача подношений духам-покровителям земли и воды показывает уважение к силам природы и необходимость их расположения к сообществу. Пролитие крови в землю или воду невербально указывает на связь людей с природой, на их осознание значимости воды и земли как источников жизни. Этот акт обращается к земле и воде как к важным стихиям, внося в обряд сакральный элемент и показывая, что обряд должен соблюдаться по строгим канонам уважения и чистоты;

- *Связывание и погружение костей в воду.* Ритуальное связывание костей и принесение их в «жертву» воде является символом возвращения останков животного природе, в данном действии воплощается идея цикличности, повторяемости природных процессов. Подношение жертвы воде ритуально – вода воспринимается в качестве источника жизни, базового элемента жизни человека и природы. Коллективное участие в данном обряде усиливает просьбу о дожде к Высшим силам.

Каждый *невербальный компонент* обряда «*тасаттық*» не просто поддерживает обрядовую форму, но и создает мощное символическое действие, через которое сообщество выражает важнейшие аспекты своих религиозных, природных и культурных представлений. Эти компоненты действуют в комплексе, подчеркивая единство человека, природы и божественного начала, вносят коллективный элемент и помогают пережить культурно значимые моменты, поддерживая социальное единство и веру в божественное покровительство.

4 Обрядово-ритуальные лингвокультуры – макрознак «*тасаттық*»

Обрядово-ритуальные лингвокультуры, как четвертый тип лингвокультур (по утверждению З.К. Ахметжановой), представляют собой значимое явление, исследуемое на стыке этнографии и лингвокультурологии. Эти лингвокультуры отражают устойчивые культурные коды, традиции и социальные ценности, которые передаются через язык и связаны с ритуалами и обрядами. В отличие от других лингвокультур, они фокусируются на особом сочетании вербальных и невербальных элементов, которые выражают культурные смыслы и идеологию через комплекс символических действий [16; 68]. Современное лингвокультурологическое исследование обрядово-ритуальных лингвокультур актуализирует роль этих явлений как ключевых носителей национальной идентичности и позволяет углубить понимание их значения в условиях глобализации. В то же время они остаются важными маркерами культурной устойчивости, напоминая о традициях и истории народа. З.К. Ахметжанова тем самым открывает новые возможности для изучения того, как культурные коды, выраженные через язык и обряды, влияют на мировоззрение и идентичность людей, особенно в обществе, где сохраняется тесная связь с историческим и этническим наследием [16].

Обряд «*тасаттық*» представляет собой яркий пример обрядово-ритуальной лингвокультуры, отражающей культурные и религиозные аспекты казахской традиции, а также глубинные смыслы, связанные с природой, коллективной памятью и общественными ценностями. «*Тасаттық*» выполняет множество функций и обладает многослойной структурой, что позволяет рассматривать его как *макрознак*, в котором объединены символические, коммуникативные и социальные элементы.

Символический уровень: жертвоприношение животного и чтение молитв выступают символическими актами, направленными на достижение гармонии с природой и восстановление равновесия, нарушенного засухой.

Лексические и вербальные единицы: специфические слова, используемые в обряде, такие как молитвы, имена Всевышнего и термины, описывающие ритуальные действия, формируют уникальную лексику, имеющую сакральное значение.

Эмоционально-когнитивный компонент: участие в обряде вызывает у присутствующих эмоциональный отклик и способствует формированию чувства единства, уважения к предкам и природе. Эти эмоции укоренены в традиции и отражают коллективное стремление к сохранению гармонии и к выживанию в засуху.

Несмотря на то, что обряд «*тасаттық*» имеет древние корни, его проводят в разных регионах Казахстана: жители г. Актау в 2014г. (<https://tengrinews.kz/story/jiteli-aktau-proveli-drevniy-obryad-vyizova-dojdya-tasattyik-254794/>), в Сырдарьинском районе в 2021 г. (<https://kzvesti.kz/socium/zhiteli->

[aula-proveli-tasatty-23614/? doing wp cron=1750747348.9049460887908935546875](https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/drevniy-obryad-tasattyik-vyizovu-dojdya-proveli-kostanae-501686/)), в г. Костанай в 2023г. (https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/drevniy-obryad-tasattyik-vyizovu-dojdya-proveli-kostanae-501686/). Конечно, задействуются не все слоты фрейма, однако базовые его элементы (чтение молитвы, акт жертвоприношения, совместная трапеза, заключительная молитва) остаются неизменными. Как отмечено в публикации в Мартукском районе, 2025г., данный обряд сопровождался обливанием водой, а дождь пошел во время совершения обряда (https://rus.baq.kz/kazahstantsy-vyzvali-dozhd-drevnim-obryadom_300015781/).

5 Свободный ассоциативный эксперимент

Вопросы, представленные в опросе, охватывают различные аспекты восприятия обряда «тасаттық» и его значимость в культурных и религиозных традициях казахов. Проведенный анализ реакций на слово-стимул позволил выделить 6 основных категорий и провести количественно-качественный анализ, который включил классификацию ответов по частоте и качеству упоминаний в каждой категории:

1. Первичная ассоциация с обрядом «тасаттық»

Частота упоминаний основных ассоциаций:

- Ритуал, обряд (45 %)
- Жертвоприношение, молитва (30 %)
- Природные силы, дождь, природа (15 %)
- Нейтральные и случайные ассоциации (10 %)

Качественная интерпретация: Большинство респондентов связывают термин «тасаттық» с традиционным ритуалом, выражающим благодарность и обращение к высшим силам. Более редкие упоминания ассоциируют это с природными силами, что может говорить о современном восприятии сакральных аспектов в обыденном контексте.

2. Эмоциональное восприятие и реакция

Частота эмоций:

- Нейтральные чувства (40 %)
- Сакральное и позитивное отношение (35 %)
- Смешанные и неопределенные чувства (15 %)
- Отрицательные или неуверенные ответы (10 %)

Качественная интерпретация: Позитивные и сакральные эмоции указывают на значимость постепенную утрату эмоциональной привязанности к ритуалу, особенно среди молодых участников.

3. Современная значимость обряда

Частота упоминаний:

- Утратил значение (50 %)
- Сохранил значимость (35 %)
- Затрудняются ответить (15 %)

Качественная интерпретация: Мнения разделились, что может свидетельствовать о разном уровне погруженности участников в культурные традиции. Участники, считающие ритуал значимым, подчеркивают его роль в сохранении коллективной идентичности.

4. Влияние на духовное единство

Частота ответов:

- Способствует единению (60 %)
- Не оказывает влияния (30 %)
- Неопределенные ответы (10 %)

Качественная интерпретация: большинство респондентов считают, что обряд способствует духовному объединению, особенно в моменты коллективного обращения к высшим силам.

Контент-анализ данных эксперимента позволяет выявить ключевые темы и смысловые узлы, часто встречающиеся в ответах.

Основные темы:

1. Традиция и сакральность: ответы часто содержат слова «жертвоприношение», «молитва», «обращение», что указывает на восприятие обряда как сакрального действия, направленного на природу или высшие силы.

2. Природные силы и коллективное обращение: множество упоминаний о дождевых обрядах и просьбах у природы подтверждают глубокую связь обряда с экологической и сельскохозяйственной тематикой.

3. Эмоциональная нейтральность: значительное количество ответов выражает нейтральное отношение, что может свидетельствовать о снижении актуальности обряда для современных респондентов.

4. Роль в духовном объединении: основные образы, такие как «единство» и «духовная связь», указывают на восприятие обряда как способа поддержания коллективных связей.

Таким образом, количественно-качественный и контент-анализ результатов ассоциативного эксперимента показывают, что обряд «*тасаттық*» ассоциируется с важной духовной и социальной функцией в культуре, несмотря на изменяющееся восприятие его актуальности. Обряд остается символом традиционного обращения к природе, поддержания культурного наследия и сохранения коллективного духа.

Проведенное исследование дает понимание того, как язык не только формирует религиозное сознание, но и закрепляет ритуальные практики, выражая и передавая духовные ценности через поколения. Многие исследования показывают, что язык религии формирует особое сознание и мышление верующих. Как подчеркивает О.А. Мещерякова, язык религиозной сферы представляет собой особый функционально-семантический пласт, в котором сакральный смысл доминирует над повседневным. Он отличается высокой степенью образности, символичности, эмоциональной насыщенности и часто опирается на традицию прецедентных текстов, таких как молитвы, священные формулы, цитаты из Корана или Библии. Это делает религиозный язык мощным инструментом семиотического кодирования коллективной памяти [17]. В рамках обряда «*тасаттық*» языковое наполнение ритуала – молитвенные формулы, обращения к Всевышнему, сакральная терминология (*дұға, құрбан, нәзір, сауап*) – выполняет не только коммуникативную, но и аксиологическую функцию, так как через слово освящается действие, устанавливается связь между человеком и Высшим. Так, религиозный язык выступает «семиотическим мостом» между материальной и духовной реальностью, как отмечает О.А. Мещерякова, позволяя человеку символически участвовать в сакральном [17].

С.Н. Астапов в своей работе о дискурсах чуда подчеркивает, что сакральное нуждается в особых механизмах легитимации в общественном и коммуникативном пространстве. Язык обряда становится такой формой легитимации, где само ритуальное действие (жертвоприношение, коллективная молитва, символическая еда) приобретает статус «свидетельства» чуда или божественного вмешательства [18]. В контексте обряда «*тасаттық*», где сообщество молится о ниспослании дождя, язык сакрального не просто фиксирует надежду на чудо, но и ритуально оформляет его возможность.

Исследования показывают, что священные тексты, такие как Коран, Библия и другие, играют важную роль в формировании языка обрядов и ритуалов. М. Бахтин отмечал, что религиозные тексты всегда предполагают высокую степень почитания, а язык этих текстов имеет сакральную природу [19]. Обрядовая практика часто включает чтение или цитирование священных текстов, и это не просто чтение, но ритуальное действие, которое должно иметь воздействие на духовный и эмоциональный настрой участников.

В работах Ю.М. Лотмана также подчеркивается, что священные тексты и обряды, основанные на них, формируют символический мир, в котором язык служит связующим звеном между человеком и божественным. Обрядовые чтения помогают закрепить веру в сверхъестественное и поддерживать ритуальное поведение [20]. Работа Л.С. Лобановой освещает жертвоприношение как древний дохристианский обычай у зырян (коми), сохранившийся в этнографических описаниях XVIII–XIX вв. Несмотря на религиозные различия, можно выделить структурные параллели [21]:

- **Локативный слот.** У зырян обряды часто совершаются у священных рощ, рек, источников – аналогично выбору сакрального места у воды как в казахском обряде «*тасаттық*».

- **Фокусный слот.** У зырян жертва направлена духам леса, воды, предков. В «*тасаттық*» заключительная молитва также адресована духам предков и «иелер» воды/земли (*су иесі, жер иесі*).

- **Агентный слот.** В обоих случаях обряд – не частное дело, а общинный акт, имеющий социальную и сакральную значимость.

Таким образом, «*тасаттық*» представляет собой синкретическое явление: с одной стороны, оно вписано в рамки мусульманской религиозной практики, с другой – сохраняет архаические элементы коллективного жертвоприношения, родственные языческим традициям тюркских и финно-угорских народов. Язык, религия и обряды неразрывно связаны, и каждый из этих аспектов влияет на форми-

рование коллективного религиозного сознания. Ритуальный язык и религиозные тексты не просто передают информацию, но выступают посредниками между человеком и божественным, закрепляя духовные ценности и культурные традиции.

Заключение

Комплексный подход к исследованию древнего обряда «тасаттық» позволил определить глубинную взаимосвязь диады «язык и религия», которая лежит в основе формирования, воспроизводства и сохранения национальной и культурной идентичности казахского народа. Данный обряд является не только религиозной практикой, он транслирует вид коллективного взаимодействия, в котором посредством языка реализуются духовные и нравственные ценности народа: через использование религиозной лексики (*молитвы*) осуществляется сакральный контакт с Высшими силами, через речевой акт *благословения* укрепляется вера в силу молитвы, через фразеологические обороты (*тасаттық беру*) устанавливаются рамки фрейма. Так, обряд предстает в роли сакрального действия, в котором формируется единое коммуникативное пространство.

Данный обряд обладает значительным воспитательным и образовательным потенциалом. Старшее поколение и представители религиозных общин через организацию и проведение самого обряда передают древние знания и приобщают молодежь к духовным практикам. Молодое поколение, в свою очередь, принимает активное участие в подготовке и проведении ритуала, помогает накрыть *дастархан* – это выступает одной из форм социализации, направленной на формирование их аксиологической картины мира.

Применение фреймового анализа позволило выявить структуру обряда, целью которого является обращение к Высшим силам с молитвой-просьбой о ниспослании дождя. Участниками фрейма выступают жители региона, страдающего от засухи. Основные действия включают подготовку к проведению обряда, процесс жертвоприношения, коллективную трапезу и произнесение молитв. В качестве ожидаемого результата сообщество надеется на дождь, полностью полагаясь на волю природы. Данные слоты образуют единую когнитивную рамку, объединяющую все компоненты обряда.

Невербальные компоненты обряда играют особую роль в процессе создания атмосферы обряда. Особое значение имеет пространственное расположение участников (*в сторону Каабы*), которое регулируется представителями духовенства (*имам* или *мулла*). Участники поднимают вместе сложенные ладони во время молитвы и проводят ими по лицу после молитвы, выражая уважение к Высшим силам.

В результате проведения свободного ассоциативного эксперимента выявлено, что носители казахского языка знают обряд «тасаттық» и его базовые компоненты. Полученные ассоциации, как правило, включают идеи веры, традиции, родства и природы, что подчеркивает значимость обряда в культурной памяти участников. Ассоциативные данные подтвердили, что обряд выполняет не только религиозную, но и социальную функцию, укрепляя коллективное сознание и поддерживая культурные стереотипы, связанные с духовными ценностями. (ссылка на результаты эксперимента: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1wnhlwIwY9YAGHot7UX8q664jIPC2EKouPOHavGYZJgs/edit?usp=sharing>)

Таким образом, результаты исследования показывают, что обряды, поддерживаемые фреймовой структурой, невербальными средствами и устойчивыми ассоциациями, являются мощными средствами сохранения и передачи культурных ценностей.

Список литературы

- 1 House J. Interaction, speech acts and ritual: An integrative model / J. House, D. Z. Kádár, F. Liu, S. Liu // *Lingua*. — 2021. — Vol. 257. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2021.103082>
- 2 Kádár D.Z. Ritual and Language / D.Z. Kádár. — Cambridge: Cambridge University Press. — 2024. — 250 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108624909>
- 3 Boyer P. Ingredients of “rituals” and their cognitive underpinnings / P. Boyer, P. Liénard // *Phil. Trans. R. Soc. B*. — 2020. — 375: 20190439. DOI: [10.1098/rstb.2019.0439](https://doi.org/10.1098/rstb.2019.0439)
- 4 Eidinow E. Cognitive Approaches to Ancient Religious Experience. *Ancient Religion and Cognition* / E. Eidinow, A. W. Geertz, J. North — Cambridge University Press. — 2022.
- 5 Murray G. Religion and Climate Change: Rain Rituals in Israel, China, and Haiti / G. Murray, H. Xing // *Religions*. — 2020. — 11. — 554. DOI: [10.3390/rel11110554](https://doi.org/10.3390/rel11110554)

- 6 Jobbová E. Ritual responses to drought: An examination of ritual expressions in Classic Maya written sources / E. Jobbová, C. Helmke, A. Bevan // *Hum Ecol Interdiscip J.* — 2018. — 46(5). — P. 759–781. DOI: 10.1007/s10745-018-0019-6.
- 7 Уейго Ж. Діннің тілдік өмірге жасайтын ықпалы / Ж. Уейго // *Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы.* — 2018. — № 4(92) — Б. 8–13.
- 8 Мустафина Р. Тасаттық / Р. Мустафина // *Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары.* — Алматы: Арыс. — 2005. — Т. I. — С. 316–322.
- 9 Малов С. Е. Шаманский камень «яда» у тюрков Западного Китая / С. Е. Малов // *Советская этнография.* — М. — 1947. — № 1. — С. 153–154.
- 10 Акишев А. О культе «дождевого камня» (джаде, яда) / А. Акишев // *Проблемы изучения и охраны памятников культуры: материалы конференции.* — Алма-Ата. — 1989. — С. 119–123.
- 11 Кузьмина Е. С. Фрейм как единица общения / Е. С. Кузьмина // *Когнитивная лингвистика конца XX века: Сб. статей.* — Минск: МГЛУ. — 1997. — 196 с.
- 12 Новикова Т. Б. Заимствование культурных концептов / Т. Б. Новикова // *Языковая личность: проблемы когниции и коммуникации.* — Волгоград: Колледж. — 2001. — С. 118–121
- 13 Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. Дейк; пер. с англ. — Благовещенск: Благовещ. гуманитар. колледж. — 2000. — 310 с.
- 14 Максимова С. Э. Междоменная реплика как конституент фрейма / С. Э. Максимова // *Когнитивная лингвистика конца XX века.* — Минск: МГЛУ. — 1997. — 196 с.
- 15 Kassym B. K. Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language / B. K. Kassym., S. N. Samenova // *Bulletin of Karaganda University. Philology Series.* — 2023. — 1(109). — P. 46–53. DOI: 10.31489/2023Ph1/46-53
- 16 Ахметжанова З. К. Лингвокультурология: теория и практика: учеб. пос. / З. К. Ахметжанова. — Алматы: Изд-во «Елтаным баспасы». — 2017. — 144 с.
- 17 Мещерякова О. А. Язык религиозной сферы как объект изучения современной лингвистики / О. А. Мещерякова // *Art Logos.* — 2023. — № 1 (22). — С. 128–144.
- 18 Астапов С. Н. Легитимация сакрального в современных дискурсах о чуде / С. Н. Астапов // *Государство, религия, церковь в России и за рубежом.* — 2024. — № 42(4). — С. 175–199. DOI: [10.22394/2073-7203-2024-42-4-175-199](https://doi.org/10.22394/2073-7203-2024-42-4-175-199)
- 19 Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. — Москва: Художественная литература. — 1975. — 506 с.
- 20 Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. — Санкт-Петербург: Искусство-СПб. — 2010. — 704 с.
- 21 Лобанова Л. С. Жертвоприношение животных — «древний обычай зырян»: особенности экспликации обряда в этнографических материалах XVIII–XIX вв. / Л. С. Лобанова // *Традиционная культура.* — 2024. — Т. 25. — № 3. — С. 123–133. DOI: [10.26158/TK.2024.25.3.009](https://doi.org/10.26158/TK.2024.25.3.009)

А.Т. Оналбаева, Б.С. Жумагулова

«Тасаттық» рәсімі лингвокогнитивті феномен ретінде

Мақала ұлттық мәдениеттің негізгі компоненттері — тіл мен діннің тоғысқан жеріндегі бірегей лингвокогнитивтік феномен болып табылатын «тасаттық» атты қазақ рәсімін зерттеуге арналған. Жаңбырды шақыру мақсатында құрбандық шалуға негізделген рәсім қазақ халқының рухани құндылықтары мен дүниетанымын бейнелейтін тілдік, символдық және діни элементтердің синкретизмін айқындайды. Зерттеудің мақсаты — ұрпақтардың сабақтастығын қамтамасыз ететін және ұлттық құндылықтарды қалыптастыратын мәдени мағыналар мен символдарды рәсімдік тәжірибие арқылы қалай бейнелейтінін анықтау. Жұмыстың міндеттеріне рәсімнің семантикалық және символдық компоненттерін талдау, рәсімде қолданылатын тілдік құралдарды сипаттау және ұлттық сананың макро белгілері ретінде әрекет ететін лингвомәдениеттерді анықтау кіреді. Әдістемелік база тұжырымдамалық және фреймдік талдауды, сондай-ақ рәсімге байланысты жеке және ұжымдық бейнелерді анықтауға бағытталған ассоциативті экспериментті қамтиды. Алынған деректер «тасаттық» адам мен табиғат үйлесімін, қауымдастықтың қасиетті бірлігін және ата-бабалармен рухани байланысты бейнелейтін мәдени жадының маңызды элементі ретінде қабылданғанын көрсетеді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы мынада: тілдік және салттық кодтар арқылы діни, этикалық және дүниетанымдық мағыналардың берілуін қамтамасыз ететін лингвокогнитивтік маркер ретінде «тасаттық» салтын жүйелі сипаттау. Арнайы салттық лексика мен фразеология ұжымдық бірегейлікті қалыптастыруда және рухани дәстүрді нығайтуда маңызды рөл атқаратын қасиетті білім мен мәдени құндылықтардың тасымалдаушысы ретінде әрекет ететіні көрсетілген. Сонымен қатар рәсім білім беру қызметін атқарады, жастардың рәсімдік тәжірибиеге қатысуы тірі арақатынас барысында діни ұғымдар мен мәдени нормаларды игеруге ықпал етеді. Бұл ұлттық мәдени кодтың сақталуын қамтамасыз етеді. Зерттеу нәтижелері «тасаттық» рәсімі тілдік, символдық және бейвербалды элементтерді үйлесімді біріктіретін күрделі лингвокогнитивтік құбылыс екенін растады. Фреймдік талдау негізгі құндылықтар мен дүниетанымды бейнелейтін рәсімнің тұрақты құрылымын

анықтауға мүмкіндік берді. Бейвербалды компоненттерді талдау рәсімнің эмоционалды және символдық тұрғыдан толықтығын көрсетті. Ассоциативті эксперимент «тасаттық» тек діни ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік мәдени функцияны орындай отырып, сенім, табиғат және ататек идеяларымен байланысты екенін көрсетті. Жалпы, зерттеу нәтижелері рәсім мәдени мағыналар мен бірегейлікті тасымалдайтын тиімді арналар екенін растайды. Қорыта келгенде, «тасаттық» рәсімін зерттеу әлеуметтік мәдени трансформация жағдайында мәдени бірегейлікті сақтау және тасымалдау механизмі ретінде салттық формалардың маңыздылығын көрсетеді.

Кілт сөздер: салт, тасаттық, салттық лексика, салт-дәстүр, символизм.

A. Onalbayeva, B. Zhumagulova

Tasattyk rite as a linguocognitive phenomenon

The article is devoted to the study of the Kazakh rite “tasattyk” as a unique linguocognitive phenomenon located at the intersection of language and religion—key components of national culture. The rite, based on a sacrifice ritual to call for rain, demonstrates the syncretism of linguistic, symbolic, and religious elements reflecting the worldview, mentality, and spiritual values of the Kazakh people. The purpose of the study is to reveal how cultural meanings and symbols that form national identity and ensure the continuity of generations are transmitted through ritual practices. The objectives of the work include analyzing the semantic and symbolic components of the ritual, describing the linguistic means used in the ritual, and identifying linguocultures that act as macro signs of national consciousness. The methodological framework includes conceptual and frame analysis, as well as an associative experiment aimed at identifying personal and collective images associated with the ritual. The obtained data indicate that “tasattyk” is perceived as a significant element of cultural memory, symbolizing the harmony between man and nature, the sacral unity of the community, and spiritual connection with ancestors. The scientific novelty of the work lies in its attempt to systematically describe the ritual “tasattyk” as a linguistic and cognitive marker that ensures the transmission of religious, ethical, and worldview meanings through linguistic and ritual codes. It is shown that special ritual vocabulary and phraseology act as carriers of sacred knowledge and cultural values, playing an important role in the formation of collective identity and the strengthening of spiritual tradition. In addition, the ritual performs an educational function: involving young people in ritual practice promotes the assimilation of cultural norms and religious ideas through live interaction, thus ensuring the preservation of the nation’s cultural code. The results of the study confirm that the ritual “tasattyk” functions as a complex linguocognitive phenomenon, organically combining linguistic, symbolic, and non-verbal elements. Frame analysis revealed a stable structure of the ritual, reflecting basic values and worldview. Analysis of non-verbal components demonstrated their key role in the emotional and symbolic saturation of the ritual. The associative experiment showed that “tasattyk” is associated with ideas of faith, nature, and ancestral memory, fulfilling not only a sacral but also a socio-cultural function. Taken together, the results confirm that rituals are effective channels for transmitting cultural meanings and identity. Thus, the study of the ritual “tasattyk” demonstrates the significance of ritual forms as mechanisms for translating and preserving cultural identity amid socio-cultural transformation.

Keywords: ritual, tasattyk, ritual vocabulary, ritual, symbolism.

References

- 1 House, J., Kádár D. Z., Liu, F., & Liu, S. (2021). Interaction, speech acts and ritual: An integrative model. *Lingua*, 257. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2021.103082>
- 2 Kádár, D. Z. (2024). *Ritual and Language*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108624909>
- 3 Boyer, P., & Liénard, P. (2020). Ingredients of “rituals” and their cognitive underpinnings. *Phil. Trans. R. Soc. B.*, 375: 20190439. <http://dx.doi.org/10.1098/rstb.2019.0439>
- 4 Eidinow, E., Geertz, A. W., & North, J. (2022). Cognitive Approaches to Ancient Religious Experience. *Ancient Religion and Cognition*. Cambridge University Press.
- 5 Murray, G., & Xing, H. (2020). Religion and Climate Change: Rain Rituals in Israel, China, and Haiti. *Religions*, 11, 554. DOI: 10.3390/rel11110554
- 6 Jobbová, E., Helmke, C., & Bevan, A. (2018). Ritual responses to drought: An examination of ritual expressions in Classic Maya written sources. *Hum Ecol Interdiscip J.*, 46(5), 759–781. DOI: 10.1007/s10745-018-0019-6.
- 7 Uejgo, Zh. (2018). Dinnin tildik omirge zhasaityn yqpaly [Influence of religion on language Life]. *Qaragandy Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 4(92), 8–13 [in Kazakh].
- 8 Mustafina, R. (2005). Tasattyq [Tasattyk]. *Qazaq khalqynyq dasturleri men adet-guryptary — Traditions and customs of the Kazakh people*, 1, 316–322. Almaty: Arys [in Kazakh].

- 9 Malov, S. E. (1947). Shamanskii kamen «yada» u tiurkov Zapadnogo Kitaia [Shamanic stone of “yada” among the Turks of Western China]. *Sovetskaia etnografiia — Soviet ethnography*, 1, 153–154 [in Russian].
- 10 Akishev, A. (1989). O kulte «dozhdevogo kamnia» (dzhade, yada) [On the cult of the “rainstone” (jade, poison)]. *Problemy izucheniia i okhrany pamiatnikov kultury: materialy konferentsii — Issues in the Study and Preservation of Cultural Monuments: Conference Proceedings* (pp. 119–123) [in Russian].
- 11 Kuz'mina, E. S. (1997). Freim kak edinita obshcheniia [Frame as a unit of communication]. *Kognitivnaia lingvistika kontsa XX veka. Sbornik statei — Cognitive Linguistics of the Late 20th Century. Collection of articles*. Minsk: Minskii Gosudarstvennyi Lingvisticheskii Universitet [in Russian].
- 12 Novikova, T. B. (2001). Zaimstvovanie kulturnykh kontseptov [Borrowing of cultural concepts]. *Yazykovaia lichnost: problemy kognitsii i kommunikatsii — Linguistic Personality: Issues of Cognition and Communication*, 118–121. Volgograd: Kolledzh [in Russian].
- 13 Dejk, T. A. van. (2000). *Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiia* [Language. Cognition. Communication]. (Trans.). Blagoveshchensk: Blagoveshchensk Humanities College [in Russian].
- 14 Maksimova, S. Je. (1997). Mezhdometnaia replika kak konstituent freima [Interjection as a constituent of the frame]. *Kognitivnaia lingvistika kontsa XX veka — Cognitive Linguistics at the End of the 20th Century*. Minsk: Minskii Gosudarstvennyi Lingvisticheskii Universitet [in Russian].
- 15 Kassym, B. K., & Samenova S. N. (2023). Frame structure of mental vocabulary of the Kazakh language. *Bulletin of Karaganda University. Philology Series*, 1(109), 46–53. DOI 10.31489/2023Ph1/46-53
- 16 Ahmetzhanova, Z. K. (2017). *Lingvokulturologiia: teoriia i praktika* [Linguoculturology: theory and practice]. Almaty: Izdatelstvo «Eltanym baspasy» [in Russian].
- 17 Meshherjakova, O. A. (2023). Yazyk religioznoi sfery kak obekt izucheniia sovremennoi lingvistiki [Language of the religious sphere as an object of study of modern linguistics]. *Art Logos*, 1 (22), 128–144 [in Russian].
- 18 Astapov, S. N. (2024). Legitimizatsiia sakralnogo v sovremennykh diskursakh o chude [Legitimization of the sacred in contemporary discourses of the miraculous]. *Gosudarstvo, religiia, tserkov v Rossii i za rubezhom — State, Religion, and Church in Russia and Abroad*, 42(4), 175–199. DOI: 10.22394/2073-7203-2024-42-4-175-199 [in Russian].
- 19 Bahtin, M. M. (1975). *Voprosy literatury i estetiki* [Questions of literature and aesthetics]. Moscow: Hudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 20 Lotman, Ju. M. (2010). *Semiosfera* [Semiosphere]. Saint-Petersburg: Iskusstvo-SPB.
- 21 Lobanova, L. S. (2024). Zhertvoprinoshenie zhyvotnykh — «drevnii obychai zyrian»: osobennosti eksplikatsii obriada v etnograficheskikh materialakh XVIII–XIX vv. [Animal sacrifice — “the ancient custom of the Zyryans”: the peculiarities of explication of the rite in ethnographic materials of the 18-19 centuries]. *Traditsionnaia kultura — Traditional Culture*, 25(3), 123–133. DOI: 10.26158/TK.2024.25.3.009

Information about the authors

Onalbayeva, Aigul Tynybekovna (corresponding author) — Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: Aigul4814@gmail.com; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6267-1104>

Zhumagulova, Bakitgul Sakenovna (corresponding author) — Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: bakitgul@inbox.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9422-427X>

Ж. Нұрсұлтанқызы^{1*}, Г.Ж. Снасапова², А.Ө. Байдаулетова³

^{1,2,3} Қызылорда «Болашақ» университеті, Қызылорда, Қазақстан
(e.mail zhaznur@mail.ru)

Фитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы

Аталмыш мақалада қазақ тіліндегі паремиялар құрамында кездесетін фитонимдер — өсімдік атауларының этнолингвистикалық сипаты мен мәдени-танымдық ерекшеліктері қарастырылған. Фитонимдер — тек өсімдік атаулары ғана емес, олар халықтың салт-дәстүрі, рухани құндылықтары мен мәдени болмысын танытатын маңызды лексикалық топ. Зерттеудің басты мақсаты — мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер құрамындағы өсімдік атауларының семантикасын, мәдени-танымдық жүктемесін және символдық мәнін анықтау. Фитонимдер арқылы жасалған мақал-мәтелдердің құрылымдық, семантикалық және прагматикалық жүйесі зерделеніп, олардың халықтың дүниетанымы мен рухани-мәдени болмысындағы орны айқындалды. Мақалада *жусан*, *қамыс*, *шеңгел*, *жалбыз*, *арша* сияқты фитонимдердің символдық мәні, ұлттық санадағы аксиологиялық жүктемесі мен дүниетанымдық қызметі кеңінен талданды. Жусан — туған жер мен ел рухының киелі нышаны ретінде, қамыс — икемділік пен бейімделгіштіктің, шеңгел — кесірліктің, жалбыз — тазалық пен көркем мінездің, ал арша — киелілік пен рухани тазарудың белгісі ретінде сипатталады. Зерттеу барысында мақал-мәтелдердегі фитонимдердің өзіндік ерекшеліктері, олардың әлеуметтік, экологиялық және философиялық мазмұнмен тығыз байланысы ашылып көрсетілді. Мақалада паремиялық бірліктердің уәжді негіздері, мәдени-символдық жүктемесі мен прагматикалық қызметі жан-жақты қарастырылып, тіл мен мәдениеттің тоғысуындағы рөлі анықталды. Жүргізілген зерттеу нәтижесінде, фитонимдік паремиялардың қазақ халқының танымдық тәжірибесін, салт-дәстүрі мен өмірлік ұстанымдарын бейнелейтін маңызды мәдени-тілдік мұра екендігі дәлелденді.

Кілт сөздер: фитоним, мақал-мәтел, паремия, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, аксиология, ұлттық дүниетаным, символ, рухани құндылықтар.

Kipicne

Тіл — халықтың мәдениеті мен рухани құндылығының көрінісі. Әсіресе, тұрақты тіркестер мен паремиялар — ұлттың сан ғасырлық тәжірибесінің, болмысының көрінісі ретінде ерекше мәнге ие. Осындай тұрақты тілдік бірліктердің ішінде өсімдік атауларына негізделген фитонимдік паремиялар этнолингвистикалық тұрғыда зерттеуге сұранып тұрған маңызды сала.

Фитонимдер — өсімдіктердің атаулары. Қазақ тіліндегі паремияларда кездесетін фитонимдер халықтың табиғатпен етене байланысының, өсімдік әлемін тану, бағалау, пайдалану мәдениетінің көрінісі. Бұл паремиядың мазмұнын талдау арқылы қазақ халқының экологиялық санасы мен болмысын, сондай-ақ ұлттық құндылықтарын ұғуға болады.

Қазақ тіл білімінде фитонимдер — яғни өсімдіктер атаулары, **тіл мен мәдениеттің тоғысқан тұсында, этнолингвистикалық, фразеологиялық, когнитивтік және ономастикалық** қырынан зерттеліп келеді. Бұл бағытта еңбек еткен ғалымдар өсімдіктер атауларының **ұлттық танымдағы орны мен тілдік табиғатын** тереңірек тануға жол ашты. Қазақ тіліндегі фитонимдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеушілер — П. Поляков [1], Ш. Күркебаев [2], М. Бимағамбетов [3], М. Күштаева [4], А. Айғабылов [5], Г. Омарбекова [6], С. Қалиев [7], Г. Ұйықбаева [8], Б. Қалиев [9], Ш. Сейітова [10], А. Шормакова [11] т.б. Аталған ғалымдардың еңбектері — **фитонимдердің тек атау немесе сөздік қор элементі емес, ұлттың дүниетанымын бейнелейтін мәдени-танымдық бірлік** екенін дәлелдейтін құнды зерттеулер. Бұл бағыттағы зерттеулер **тіл мен табиғаттың, тіл мен танымның, тіл мен мәдениеттің байланысын** тереңірек түсінуге негіз болады. Мәселен, Г. Ұйықбаеваның «Өсімдіктердің халықтық атаулары» [8] атты кандидаттық диссертациясындағы негізгі мәселе — өсімдіктердің халықтық атауларын жинақтап, олардың шығу төркіні мен мағыналық ерекшеліктерін талдайды. Сонымен қатар еңбекте өсімдік атауларының халықтың салт-дәстүрі және тіліндегі орны қарастырылады. Бұл зерттеу қазақ тіліндегі фитонимдердің байлығын және олардың мәдени-танымдық құндылығын көрсетуге бағытталған. Ғалым Ш. Күркебаев «Өсімдік мүшелері мен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: zhaznur@mail.ru

олардың құрылым құрылысына қатысты терминдер» [2] атты кандидаттық диссертациясында өсімдіктердің құрылым құрылысына қатысты терминдерді түгелдей жиып, оларды тіл білімі, терминология тұрғысынан жан-жақты зерттеді. Өсімдіктерді этнолингвистикалық аспектіде зерттеген Ш. Сейітова «Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаты» [10] тақырыбындағы кандидаттық диссертациясында өсімдік атауларының тұрақты тіркестердегі семантикалық және құрылымдық ерекшеліктерін анықтап, олардың халықтың болмысындағы орны мен мәдени маңызын ашылған. М. Күштаева қазақ тіліндегі **«тары» және оған қатысты атаулар мен терминдерді** жан-жақты зерделеген. Ғалым өз еңбегінде тары егіншілігін қазақ халқының **ежелден қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығының бір көрінісі** ретінде қарастырып, осы дақылға байланысты сөздік қорды **лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық бірліктер мен қанатты сөздер** аясында талдаған. Зерттеу барысында автор **«тары» концептісінің** тілдік көрінісін, оның **лексика-семантикалық өрісін** және **аялық білім деңгейіндегі бірліктермен байланысын** ашып көрсетеді. Сонымен қатар ғалым **салыстырмалы тілдік деректер мен лингвомәдени талдау** негізінде тарыға қатысты атаулардың ұлттық танымдағы орнын айқындаған [4]. Зерттеуші А. Шормакованың «Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі» ғылыми еңбегінде өсімдіктер әлемінің тілдік бейнесі ұлттық болмысты танудың лингвомәдениеттанымдық ұстанымдары негізінде зерттеліп, олардың аксиологиялық, символдық, архетиптік сипаттары талданып, әсіресе «жусан» концептісі қазақ дүниетанымындағы бейнелілік, ұғымдық және құндылықтық өлшемдерді тоғыстырған лингвомәдени концепт ретінде айқындалды [11]. Ал Д. Төлегенова қырғыз және басқа түркі тілдеріндегі ежелгі өсімдіктер атауларының семантикалық ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жүргізіп [12], өсімдіктер атауларының түркі тіліндегі біртектілігі историография негізінде талдады [13].

Әдістері мен материалдары

Зерттеу барысында қазақ тіліндегі фитонимдер мен олар негізінде жасалған мақал-мәтелдерді талдау мақсатында келесі әдістер қолданылды: Семантикалық талдау: Фитонимдердің (өсімдік атауларының) лексикалық мағыналарын, олардың мақал-мәтелдердегі символикалық және аксиологиялық жүктемелерін анықтау. Бұл әдіс мақал-мәтелдің халықтың ұлттық құндылығына, мәдениеті мен көзқарастарына қалай негізделгенін көрсетеді. Контекстуалды талдау: Мақал-мәтелдердің түрлі контекстердегі қолданыс аясын зерттеу. Бұл әдіс мақал-мәтелдердің әлеуметтік, мәдени және экологиялық факторлармен байланысын зерттеуге мүмкіндік береді. Этнографиялық деректерді қолдану: Қазақ халқының дәстүрлері мен салт-дәстүрлеріне қатысты этнографиялық деректерді жинау және оларды мақал-мәтелдермен салыстыру. Бұл тәсіл халықтың тұрмыс-тіршілігін, ұлттық-мәдени ерекшелігін және табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді.

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі түрлі әдебиеттер, сөздіктер, этнографиялық жинақтар, академиялық еңбектер мен мақалалар пайдаланылды. Сонымен қатар белгілі бір фитонимдер мен мақал-мәтелдер қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетінің үлгілерінен алынған.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің бірқатарының жасалуына фитонимдер арқау болған. Фитонимдер арқылы жасалған мақал-мәтелдер мәдени-танымдық ойға құрылған тілдік бірлік болғандықтан, оларды этномәдени және лингвистикалық аспектіде қарастыру арқылы ұлт дүниетанымының өзіндік ерекшелігін көруге болады. Себебі фитонимдер негізінде жасалған мақал-мәтелдердің лексика-семантикалық мазмұны мен қолданыс өрісі әртүрлі ішкі-сыртқы факторлармен байланысты болып келеді де, этнос танымындағы ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі, шаруашылығы, болмысы, материалдық және рухани мәдениетіне қатысты танымдық ақпараттар кодталған тілдік білімдер жүйесін құрайды. Тілдегі фитонимдер арқылы жасалған паремеологизмдердің прагматикалық жүйесін, уәжді белгілерін айқындаудың мәні ерекше саналады.

Қазақ тіліндегі көптеген паремиялардың негізінде фитонимдер — өсімдік атаулары жатыр. Бұл фитонимдер арқылы жасалған мақал-мәтелдер мәдени-танымдық ойға құрылған тілдік бірліктер, себебі олар халықтың құндылықтар жүйесі мен табиғатқа деген көзқарасын, ұстанымдарын айқындайды. Мұндай мақал-мәтелдер тек тілдің семантикалық құрылымымен ғана емес, ұлттың өмір салты, шаруашылық кәсібі, экологиялық тәртібі, сондай-ақ рухани және материалдық мәдениетінің құрамдас бөліктері ретінде маңызды ақпараттарды жеткізеді. Оларды этномәдени және

лингвистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы халықтың ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибесі мен тұрмыс-тіршілігі, табиғатпен қарым-қатынасы туралы терең білім алуға болады.

Фитонимдер негізінде жасалған паремиялардың лексикалық мазмұны мен қолданыс өрісі табиғаттың әртүрлі факторларымен тығыз байланысты, соның ішінде географиялық аймақтың ерекшеліктері, ауа райы жағдайы, қоғамдағы әлеуметтік қатынастар мен адам өмірінің түрлі аспектілері ескеріледі. Мәселен, өсімдіктердің белгілі бір түрлеріне қатысты паремиялар халықтың сол өсімдік түрін қалай қабылдағандығын, оның қоғамдағы рөлін немесе қасиеттерін қалай түсінгенін білдіреді. Бұл танымдық элементтер тілдік бірліктер арқылы ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі.

Қазақ паремологиясының дербес ғылым ретінде қалыптасуына ықпал еткен академик Ә. Қайдар мақал-мәтелдердің пайда болып, қалыптасуы екі үлкен объективті ішкі және сыртқы факторға байланысты екенін атап көрсетеді [14]. Ғалымның теориялық тұжырымының түйінін Ж. Байтелиева былайша тұжырымдайды: «Мақал-мәтелдердің ішкі факторға байланысты пайда болып, қалыптасуын әрбір этностық қауымның халық болып қалыптасуының ұзақ тарихи процесіне, рухани өмірі мен мәдени-әлеуметтік жағдаятына, тіршілік-тірлігі мен күн көріс тәсілдеріне, өзіндік дүниетанымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты деп білсек, сыртқы факторын сол этникалық қауымның бір табиғи ортада, жағырапиялық аумақта (уақытша не тұрақты) бірге жасап, біте қайнасып кеткен басқа халықтармен араласуының, бір-біріне тигізген рухани-мәдени әсеріне байланысты деп қараған жөн. Мақал-мәтелдер жайдан-жай айтылмайды, белгілі мақсатты ойды жүзеге асыру үшін, тыңдаушының жан сезіміне ерекше әсер ету үшін қолданылады. Мақал-мәтелдердің көпшілігі игі қасиеттерге үндеу, уағыздау сипатында болады» дегенді айтады [15; 82].

Мысалы, фитонимдер негізінде жасалған мақал-мәтелдерде белгілі бір өсімдіктің символдық маңызы анық көрінеді. Кейбір өсімдіктерді адамдар тек табиғи нысан ретінде ғана емес, сондай-ақ моральдық-этикалық және философиялық мағынада қолданады.

Қазақ халқының тілдік дүниетанымында өсімдіктер әлемі маңызды орын алады. Соның ішінде жусан — тек шөптесін өсімдік ғана емес, терең символдық мәнге ие ұлттық киелі нышан. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерде жусан фитонимі ерекше семантикалық жүк аркалап, аксиологиялық мазмұнмен көрінеді.

Жусан — қыр мен далада кең таралған, бозғылт жасыл түсті, хош иісті, көпжылдық шөптесін өсімдік. Оның құрамында эфир майлары, флавоноидтар, органикалық қышқылдар, ащы заттар бар, бұл қасиеттері оны **дәрілік өсімдік** ретінде құнды етеді. Қазақстан аумағында жусанның 80-нен астам түрі өседі, ал әлем бойынша бұл өсімдіктің 400-ге жуық түрі белгілі. Жусан — қой, ешкі, түйе секілді малдардың сүйіп жейтін шөбі. Жусанды шөппен жайылған малдың еті дәмді, майлы болады. Хош иісті болғандықтан, малға сергектік береді. Көктем мен күзде мал жайылымының басты көзі. Ә. Қайдардың анықтамасы бойынша, жусан — далалы, шөлейт жерлерде өсетін көпжылдық өсімдік. Ғалымдардың пайымдауынша, сексен екі түрі бар. Құрамында эфир майы болғандықтан иіс суларды өндіруде, арақ-шарап жасауда қолданылады [16; 519].

Жусан көбінесе туған жер, Отан, сағыныш, ұлттық рух ұғымдарымен тығыз байланысты. Мысалы, «Жусанның иісі — елдің иісі» деген паремия жусанның иісін туған жермен, елмен теңестіріп, моральдық-рухани құндылықтарды тілдік формада бейнелейді. Бұл жерде жусан — эксплицитті символ, ал оның иісі — адамның естелік әлемімен сабақтасқан эмоционалды триггер. Демек, жусан арқылы берілген аксиологиялық мазмұн адам мен туған жер арасындағы ажырамас байланысты көрсетеді. Жусан өсімдігі — қазақтың қасиетті жері мен елінің метафорасы ретінде көрініс табады.

Жусанға қатысты паремияларда экзистенциалды деңгейдегі құндылықтар да көрініс табады. Халық ұғымында жусан иісімен даланың болмысы, еркіндік, кеңдік, ата-баба рухы байланысады. Бұл ұлттық концептіні тілде шегендеп тұрған «Жусан — даланың жұпары», «Жусанды жерде ел отырады» тәрізді сөздер — аксиологиялық мәні жоғары паремиялар.

Жусан мәдени-танымдық жүктемесімен қатар, қасиеттілік, тазалық, рух тазалығы тәрізді метафоралық мәнге ие. Жусан фитониміне байланысты «Жусан өскен жер — жайлау, қымыз ішкен ел қайда?» паремиясы бар. Бұл мақалда **жусан** — жайылым мен көшпелі өмір тіршілігінің белгісі. Яғни, жусанның өсуі — сол жердің **құнарлы, малға қолайлы екенін** білдіреді. Жусан арқылы **кең дала, еркіндік, қазақы тіршілік** бейнеленеді. «Жусанды жер — елді жер» паремиясында жусан өскен жерде **малға қолайлы жайылым** болады, бұл — халық өмір сүретін, қоныстанатын жердің белгісі.

Мақал-мәтелдерде жусан табиғи өсімдік ретінде емес, ұлттық символ, мәдени код және аксиологиялық мәні бар образ ретінде көрініс табады.

Жусанның символикалық мәні — ол өмір мен өлім арасындағы байланысты бейнелейді. Жусанның өмір сүруі мен жайқалып өсуі шөл далада, құрғақ жерлерде күрделі табиғи жағдайларға қарамастан мүмкін болады. Бұл оның мәңгілік пен тұрақтылыққа деген жақындығын білдіреді. Жусанның символикасында «өмірдің мәңгілігі» мен «табиғаттың қайта жаңаруы» сияқты ұғымдар да жатыр. Жусан фитонимі қатысқан «Бетегеден биік, жусаннан аласа», «Жусан саттым, шөп саттым, Шөп сатсам да ұқсаттым» сияқты паремиялар бар.

Кейбір жағдайларда жусан өлім мен өмір арасындағы өтпелі кезеңді, мәңгілік тыныштық пен табиғаттың үздіксіз даму процесін бейнелейді. Бұл символизм халықтың тіршіліктегі өткінші табиғатты, өлім мен өмірдің бірлігін түсінуі мен қабылдауын көрсетеді.

Қазақ даласында жусанның көптеген түрлері кездеседі. Атап айтсақ: Боз жусан — жаздың соңғы айларында көктейтін көпжылдық өсімдік. Дермене жусан — Қазақстанның оңтүстік өңірінде өсетін жабайы өсімдік. Емдік қасиеті мол. Қара жусан — аласа, қысы-жазы үнемі көгеріп тұратын көпжылдық өсімдік [17; 201]. Зерттеуші Г. Бегимова қасқа жусан, кер жусан, боз жусанды адамның физикалық ерекшелігімен байланысты фитонимдер деп топтастырады [18; 55].

Жусан фитониміне қатысты топонимикалық атаулар да баршылық. М. Құрбан өзінің зерттеу жұмысында: «Жусанды» — елсіз аймақ, «жусан» (жусан өсімдігі) және «-ды» жұрнағынан құралған, бұл — бір нәрсенің бар екенін білдіретін аффикс, яғни атау сөзбе-сөз «жусан мол өсетін жер» дегенді білдіреді», — дейді [19; 207].

Паремия құрамындағы **фитонимдер** — тек заттық мәнде ғана емес, терең **символдық** және **аксиологиялық** жүк арқалайды. Соның ішінде **қамыс** — ұлттық мәдениетте жиі кездесетін, ерекше мағынаға ие фитонимдердің бірі. Қамыс — сулы, батпақты жерде өсетін биік, сабағы қуыс, жапырақты шөптесін өсімдік. Қазақ халқы қамысты тек тұрмыста қолданылатын материал ретінде ғана емес, **табиғатпен үйлесімділіктің, иілгіштіктің, икемділіктің, кей жағдайда әлсіздіктің** де бейнесі ретінде қабылдаған.

«Қамыс ексең, көл болар, Қарағай ексең, шөл болар» паремиясында қамыс **тіршіліктің, ырыстың, құттың** символы ретінде көрінеді. Яғни қамыстың өсуі — **су бар, өмір бар** деген мағынамен астасып жатыр. Бұл жерде қамыс — **табиғаттың берекесін, жайылым мен судың молдығын** бейнелейді. Қамыс — құрылымдық тұрғыдан әлсіздеу көрінгенімен, оның **икеңділігі, желге бейімделгіштігі, өзгеріске төзімділігі** халықтың танымында **адами қасиеттермен** байланыстырылады. Сол себепті қамысқа байланысты паремияларда **жұмсақтық, бейімделгіштік, сабырлылық** тәрізді **адамгершілік құндылықтар** көрініс табады. «Қамысты су шайқайды, Намысты ер шайқайды» паремиясында қамыс табиғаттың әсеріне оңай бейімделетін өсімдік ретінде сипатталады. Ал ердің намысы — оның ішкі рухани қуаты мен моральдық тұрақтылығының белгісі. Бұл паремия салыстыру арқылы **адам мен табиғат арасындағы болмысқа** терең үңіледі.

«Қамыстың басы майда, Халықтың хәлі ойда» паремиясында қамыстың желге қарай майысқыш, тұрақсыз бейнесі **халықтың әлсіз, тұрақсыз, мұңды жағдайымен** ұштасып беріледі. Мұнда қамыс — сыртқы күштерге тез бейімделетін, өз бағытынан оңай ауытқитын объекті ретінде көрінеді. Бұл тәсіл — **метафора арқылы халықтың ішкі күйін жеткізу әдісі**. Қамыс фитонимі бар паремиялар — қазақ халқының **табиғатты тану ерекшелігін, өмірге көзқарасын, рухани құндылықтарын** танытатын тілдік құрал. Қамыс — бір жағынан **табиғаттың берекесі мен тіршіліктің белгісі**, екінші жағынан **иілгіштік пен төзімділіктің, кейде осалдықтың** символы. Бұл паремиялардың аксиологиялық негізінде қазақ халқының **сабырлылық, бейімделгіштік, табиғатпен үндестік** сияқты терең рухани құндылықтары жатыр. Қамыс фитонимі қатысқан «Ерді намыс өлтіреді, Қоянды қамыс өлтіреді, «Қоғалы көл, нар қамыс, Айдын көлдей от жанар», «Пейілі жаман кісіні, Түйе үстінен ит қабар», «Шөлдің қамысы болмайды, Жаманның намысы болмайды», «Қоян қамыстан, ұры ойдан қорқады», «Қамысты жаққанмен шоғы болмас, Көк суды ішкенмен тоғы болмас», «Қамысты бос ұстасаң қолыңды кеседі» сияқты мақал-мәтелдер кездеседі. Этнографиялық сөздікте қамыс туралы мынандай анықтама берген: «Қамыс — шаруашылықта пайдаланылатын балшықты жерде өсетін өсімдік. Қазақ қоғамында лашық, сарай салғанда, үй қабырғасын көтергенде балшыққа қамысты майдалап қосатын болған. Шөп шықпай, қуаңшылық болған жылдары жас, балауса қамыстарды жадымен турап малға азық ретінде берген. Этнографиялық таным бойынша, Сыр өңіріндегі қазақтар алғаш түскен келіннің бетін ашу үшін қамысты пайдаланады. Келіннің беті жабылған орамалдың

ұшына қамысты байлап, сол өңірдің жас баласы немесе бетін ашатын адам ұстайды, яғни келіннен туылған балалар қамыстай қауғалап өссін деген сенім бар [20; 570].

Паремиялар құрамында кездесетін **фитонимдер** арқылы белгілі бір заттық, символдық, әрі **аксиологиялық** ұғымдар беріледі. Солардың ішінде **шеңгел** фитонимі ерекше семантикалық және символдық жүктеме арқалайды. Шеңгел — тікенекті, бұталы, құрғақ жерде өсетін, мал мен адам жолын бөгейтін өсімдік. Ол көбінесе: қуаңшылық аймақтарда, малға жайылым ретінде жарамсыз жерлерде кездеседі. Шеңгел — тікенді, өткір, кедергі келтіретін қасиеттерімен танымал. Қазақ танымында ол қолайсыздықтың, кесірліктің, қиындықтың белгісі ретінде қабылданған. Бұл оның мақал-мәтелдерде де теріс аксиологиялық жүкпен қолданылуына себеп болған. «Шеңгел шыққан жерден мал қашады» паремиясында **шеңгел — қолайсыз, кедергі жасайтын жердің белгісі**. Мал атаулы шеңгелден бойын аулақ салады. Бұл бейнелеу **жердің құнарсыздығын**, өмір сүруге қолайсыз ортаны білдіреді. Сонымен қатар «Шеңгелдің түбі көлеңке болмас» паремиясы шеңгелдің саясы жоқ екендігін білдіреді. Бұл мақал **пайдасыз адам немесе сенімсіз тірек туралы** имплицитті мағына береді.

Жалбыз — қазақ халқына ежелден таныс, хош иісті, емдік қасиеті мол өсімдік. Ол табиғаттағы тазалық пен сергектікті, жан дүниенің тыныштығын білдіреді. Мысалы, «Жалбыз өскен жерге жылан жоламас» деген мақал — жалбыздың хош иісі мен емдік қасиетіне негізделген халықтық тәжірибені білдіреді. Мұндағы мағына тек тікелей емес, ауыспалы түрде де беріледі: бұл мақал арқылы адам бойындағы тазалық пен ізгіліктің зұлымдықтан қорғайтынын, адам қай жерде жақсылық жасаса, сол жерге пәле жоламайтынын меңзеп тұр.

Сол сияқты «Жалбыз бен жусан қатар өскенмен, дәмі бөлек» — бұл мақалда жалбыз мен жусан екі түрлі қасиетке ие өсімдіктер ретінде салыстырылады. Мұнда жалбыз мен жусан — табиғаттағы екі түрлі шөп. Бірі — ащы, бірі — хош иісті. Бұл айырмашылық — адамдар арасындағы мінез-құлық, өмірлік ұстаным айырмашылықтарына сілтеме. Яғни, сырттай ұқсас, бір ортада өсіп-жетілген адамдардың өмірге деген көзқарасы, болмысы әртүрлі болуы мүмкін.

Жалбыздың халық тіліндегі орны тек емдік не табиғи қасиетімен ғана емес, сонымен бірге эстетикалық әсерімен де ерекшеленеді. Ол — нәзіктік, тазалық, хош иіс сынды бейнелі ұғымдарды білдірудің құралы. «Жалбыз иісті жан» деген тіркестер де осындай ауыспалы, бейнелі мағынада қолданылады, бұл — адам мінезінің көркемдігіне берілген баға.

Қазақ мақал-мәтелдерінде жалбыз фитонимі тек өсімдік атауы ретінде емес, халық даналығының символына айналған бейне. Ол арқылы халық рухани тазалықты, адамгершілікті, байыптылықты меңзеп, терең мағынадағы ой-толғауларын жеткізеді. Жаратылыспен үндес тіршілік кешкен қазақ халқы үшін жалбыз сынды өсімдіктер — өмірдің, табиғаттың тынысын сездіретін, тіршіліктің тылсым сырын ұғындыратын рухани дінгек.

Жалбыз — қазақ халқы үшін жай ғана шөп емес, оның иісімен, емдік қасиетімен, тазалық пен үйлесімділік символы ретінде халық жадында сақталған өсімдік. Халық медицинасында жалбыз іш ауруынан бастап, бас сақинасына дейін түрлі ауруларға қарсы қолданылған. Сондай-ақ оның иісін жын-шайтан жоламайтын шөп деп те сенген. Жалбыздың емдік қасиетінің орасан екенін этнограф Ж. Бабалықовтың жинаған деректері де дәлелдейді: адам ыстықтан да кейде тұмауратып жатады. Сол уақытта жалбызды суға қайнатып ішеді. Адамның басының ыстығымен қатар, ішкі ағзалардың да ыстығы көтеріліп, көз қызарып ісінгенде, ұшынып қалып, ерінге ұшық шыққанда жалбызды суға қайнатып, күніне екі мезгіл ішсе болады; жас бала тұмауратып қалса, жалбыз алып, суға бір қайнатып, бір метрдей көк түсті шүберекті жалбызға малып, осыған баланы орап, тағы да қалың етіп жауып терлетеді; кейде адамның мұрнынан қан тоқтамай жатады. Сондай сәттерде жас жалбызды суға қайнатып, сол суға мақтаны салып, мұрынға суын тамызу керек. Құлақ ауырғанда да жалбыздың суын сығып, соны құлаққа тамызады [21].

Мысалы, «Жалбыз өскен жерге жылан жоламас» деген мақал осы сенімге негізделген. Бұл жерде жалбыз жай ғана өсімдік емес, оның бейнелі мағынасы бар: жалбыз өскен жер — таза, жағымды, жайлы орта. Мұндай ортада жамандық, арамдық (жылан символикасы арқылы берілген) тұрақтамайды. Бұл мақалдың тәрбиелік мәні зор: адам баласы да өз ортасын, мінез-құлқын тазалық пен мейірімге негіздесе, түрлі кесапаттардан, пәлекеттен аулақ болады деген ойды меңзейді.

Сондай-ақ жалбыз тек жеке тұрғыда ғана емес, басқа өсімдіктермен салыстыру арқылы да халық даналығын ашуға көмектеседі. «Жалбызбен у қосылса, иісінен білінер» деген тіркес, мысалы, шындық ешқашан жасырынып қала алмайтынын білдіреді. Яғни, сырттай жалбыз секілді хош иісті болғанмен, ішіне у қосылса, бәрібір оның кесірі білініп қояды. Бұл мақал адалдық пен екіжүзділікті

салыстырып, адамдарды әділдікке шақырады. Жалбыз фитонимі бар мақал-мәтелдер қазақ халқының тілдік-мәдени түсінігінің бір бөлігі болып табылады. Олар арқылы халық жалбызды табиғаттың сыйы ретінде ғана емес, тазалықтың, үйлесімнің, адами қасиеттердің көрінісі ретінде сипаттайды.

Ерекше мәнге ие фитонимдердің бірі — арша. Арша — қазақ халқы үшін киелі өсімдік. Оның хош иісті түтіні мен бойындағы тікенекті қасиеттері арқылы жын-шайтанды, жаман рухтарды қуалайды деген ежелгі нанымдар бар. Арша тек медициналық шөп ғана емес, рухани тазарудың, тазалықтың, қасиеттіліктің символы ретінде халық танымында орныққан. Бұл көзқарас мақал-мәтелдерде де терең көрініс табады. «Аршаны атыңмен үрлеп аласың ба?» деген мақал адамның табиғат заңына, қасиетті нәрсеге үстірт, жеңіл қарамауы керектігін білдіреді. Аршаны үрлеп иіскегенмен, оның шынайы қасиеті, киесі, әсері мұнымен ашылмайды. Яғни, бар нәрсенің мәніне үңілу, тереңіне бойлау қажет деген ой жатыр. Бұл мақал ақиқат пен сырдың, қасиеттілік пен тереңдікке ұмтылудың мәнін сипаттайды. «Арша түтіні — аруақтың иісі» мақалында аршаның жын-періден тазартып, рухани әлеммен байланыстыратын өсімдік екендігі анық байқалады. Қазақ халқында жаңа туған нәрестені, науқас адамды, жаңа көшіп келген үйді арша түтетіп аластайтын салт-дәстүр бар. Мұндай рәсімдерде арша рухани тазару құралы, ал оның түтіні — рухпен байланыстың символы ретінде бейнеленеді. Арша фитонимі бар мақал-мәтелдер — қазақ халқының табиғатқа деген философиялық көзқарасын, рухани әлемге деген құрметін, тазалық пен сакральды ұғымдарға мән беруін көрсететін рухани мұра. Бұл мақал-мәтелдер арқылы арша қарапайым өсімдік болудан асып, ұлттық санада қасиеттілікке ие образға айналған. Арша бенесі қазақ руханиятының ажырамас бөлігі ретінде фольклорда, тұрмыста, тілде мәңгілікке сақталып келеді. Арша қасиетті, «аруақты шөп» деп есептелген. Аршаға қатысты наным-сенімдер де жетерлік. Кей өңірлерде оны отқа тастағанда ерекше түтін шығатындықтан, жын-шайтан ол түтіннен қашады деген сенім болған. Қызыл арша мен көк арша да айқын ажыратылып отырған. Қызыл аршаның «күші қатты» деп есептелген. Кейбір аймақтарда аршаны отқа тастап, «аруағым, қорға!» деп тілейді — бұл тәңірлік сенім мен ислам дінінің синкреттік көрінісі. Қазақ халқы арша ағашынан **белдік, ыдыс, саптыаяқ, тұмар** жасаған. Олардың бойында **киелілік бар** деп сенген.

Қорытынды

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі фитонимдердің символдық және мәдени-танымдық мәні — ұлттық дүниетаным мен рухани құндылықтардың көрінісі. Бұл паремиялар тек тілдік құрал ғана емес, сонымен қатар халықтың табиғатпен қарым-қатынасы, өмір сүру салты мен рухани болмысы туралы терең ақпарат беретін мәдени код болып табылады.

Фитонимдер — жусан, қамыс, шеңгел, жалбыз, арша сынды өсімдіктер — қазақ халқының тіршілігінде ерекше орын алып, мақал-мәтелдер арқылы кең мазмұнға ие символдық образдарға айналған. Мысалы, жусан — туған жер мен ұлттық рухтың киелі нышаны болса, қамыс — икемділік пен бейімделгіштіктің, шеңгел — кесір мен кедергінің, жалбыз — тазалық пен көркем мінездің, ал арша — қасиеттілік пен рухани тазарудың символы ретінде көрінеді.

Бұл мақал-мәтелдер табиғат пен адам арасындағы үйлесімді, философиялық байланысты паш етеді. Өсімдік атаулары — паремиялық жүйеде қарапайым нысан емес, халықтың ұлттық-мәдени ерекшелігінің, моральдық ұстанымының, эстетикалық талғамының көрінісі. Сол себепті оларды этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу — қазақ мәдениетінің, ұлттық болмысының сырын тануға бастар маңызды қадам.

Қорыта айтқанда, фитонимдік паремиялар — қазақ халқының табиғатты танып-білудегі даналығының, өмірлік тәжірибесінің, рухани-аксиологиялық ұстанымдарының тілдік бейнесі. Бұл мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан рухани сабақтастық сақталып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы айқындалады. Сондықтан фитонимдер негізіндегі паремияларды зерттеу — тек тіл ғылымының ғана емес, бүкіл рухани-мәдени мұрамыздың тұтас көрінісін танудың кілті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Поляков П. П. О казахских ботанических терминах / П. П. Поляков // Вестник АН КазССР. — Алма-Ата: Наука, 1950. — № 6. — С. 98-99.
- 2 Күркебаев Ш. Өсімдік мүшелері мен олардың құрылым-құрылысына қатысты терминдер: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — Қазақ тілі / Ш. Күркебаев. — Алматы, 1994. — 146 б.

- 3 Бимағамбетов М. Қазақ тіліндегі шөп атауларының кейбір мәселелері / М. Бимағамбетов // Ученые записки. Кзыл-Ординский педагогический институт им. Н.В. Гоголя. Серия гуманитарных наук. — Кзыл-Орда, 1958. — Т. 4. — С. 155–171.
- 4 Күштаева М. «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — қазақ тілі / М. Күштаева. — Алматы, 2002. — 192 б.
- 5 Айғабылов А. Профессиональные слова плодовоовощеводства в казахском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. Айғабылов. — Алма-Ата, 1976. — 29 с.
- 6 Омарбекова Г. Неміс және қазақ тілдерінде фитонимдерді құрылымдық, ономазиологиялық зерттеу: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — қазақ тілі / Г. Омарбекова. — Алматы, 2004. — 200 б.
- 7 Қалиев С. Емдік рецептер энциклопедиясы / С. Қалиев. — Алматы, 2010. — 496 б.
- 8 Уюкбаева Г. И. Народные наименования растений: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г. И. Уюкбаева. — Алматы, 1982. — 18 с.
- 9 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары / Б. Қалиев. — Алматы: Ғылым, 1988. — 159 б.
- 10 Сейітова Ш. Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — қазақ тілі / Ш. Сейітова. — Алматы, 1999. — 168 б.
- 11 Шормакова А. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі: филос. д-ры ... дисс. / А. Шормакова. — Алматы, 2020. — 178 б.
- 12 Төлегенова Д. Концептологические основы фитонимов / Д. Төлегенова // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. Филологическая серия. — 2020. — № 1. — С. 55–62.
- 13 Төлегенова Д. М. Фитонимическая семантика / Д. М. Төлегенова // Вестник Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. Филологическая серия. — 2020. — № 1. — С. 48–55.
- 14 Қайдар Ә. Т. Халық даналығы / Ә. Т. Қайдар. — Алматы: «Тоғанай Т» баспасы, 2004. — 560 б.
- 15 Байтелиева Ж. Д. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филол. ғыл. канд. ... дисс. 10.02.02 — қазақ тілі / Ж. Д. Байтелиева. — Алматы, 2007. — 147 б.
- 16 Қайдар Ә. Т. Қазақтар ана тілі әлемінде / Ә. Т. Қайдар. — Алматы: Сардар, 2013. — 608 б.
- 17 Сарекенова Қ. Кейбір өсімдік атауларының этнографиялық сипаты / Қ. Сарекенова, А. Бейсенбай, Ф. Мұхтарова // Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университетінің хабаршысы. — 2023. — № 4. — Б. 196–208.
- 18 Бегимова Г. Қазақ және түрік тілдеріндегі өсімдік атауларының уәждемесі / Г. Бегимова, Б. Құлжанова, А. Назарова // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 1 (185). — Б. 52–60.
- 19 Kurban A.M. Etymological Aspects of Phytotoponyms in English and Kazakh Languages / A. M. Kurban, Z. M. Duisembekova // Iasau universitetinin habarshysy. — 2023. — № 2 (128). — B. 201–212. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>
- 20 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. — Алматы: «Алем Даму Интеграциясы» ЖШС, 2012. — Т. 2. — 736 б.
- 21 Бегманов Қ. Этнографпен әңгіме / Қ. Бегманова. — Алматы: Дәстүр, 2010. — 500 б.

Ж. Нурсултанқызы, Г.Ж. Снасапова, А.Ө. Байдаулетова

Этнокультурная семантика фитонимических паремий

В данной статье рассматривается этнолингвистическая природа и культурно-познавательные особенности фитонимов — названий растений, встречающихся в составе паремий казахского языка. Фитонимы представляют собой не просто наименования растений, но и важный лексический пласт, отражающий мировоззрение народа, его традиции, духовные ценности и культурную идентичность. Цель исследования — выявить семантику, культурно-познавательную нагрузку и символическое значение фитонимов, используемых в составе пословиц и устойчивых выражений. В статье анализируются структурные, семантические и прагматические особенности паремий, образованных с участием фитонимов, определяется их место в мировоззренческой и духовно-культурной картине казахского народа. Подробно рассматриваются символические значения таких фитонимов, как жусан (полынь), камыс (камыш), шеңгел (череда/репейник), жалбыз (мята), арша (можжевельник). Полынь интерпретируется как священный символ родной земли и духа народа, камыш — как образ гибкости и адаптивности, шеңгел — как символ вредоносности, мята — как знак чистоты и благородства, а можжевельник — как символ святости и духовного очищения. В ходе исследования выявлены особенности функционирования фитонимов в составе паремий, их тесная связь с социальным, экологическим и философским контекстами. В статье всесторонне анализируются мотивационные основы, культурно-символическая нагрузка и прагматические функции паремий, подчеркивается их значение в отражении взаимосвязи языка и культуры. Результаты исследования показывают, что фитонимические паре-

мии являются значимым культурно-языковым наследием, отражающим познавательный опыт, традиции и мировоззренческие ориентиры казахского народа.

Ключевые слова: фитоним, пословица, паремия, лингвокультурология, этнолингвистика, аксиология, национальное мировоззрение, символ, духовные ценности.

Zh. Nursultankyzy, G.Zh. Snasapova, A.O. Bidauletova

Ethnocultural semantics of phytonymic paroemias

This article explores the ethnolinguistic nature and cultural-cognitive features of phytonyms — plant names that appear in the structure of Kazakh paroemias. Phytonyms are not merely designations of plants but constitute an important lexical layer that reflects the worldview, traditions, spiritual values, and cultural identity of the people. The main objective of the study is to identify the semantics, cultural and cognitive connotations, and symbolic meanings of plant names used in proverbs and idiomatic expressions. The article analyzes the structural, semantic, and pragmatic aspects of phytonymic paroemias, defining their role in the worldview and spiritual-cultural landscape of the Kazakh people. Special attention is given to the symbolic meanings of specific phytonyms such as *zhusan* (wormwood), *kamys* (reed), *shengel* (thistle), *zhalbyz* (mint), and *arsha* (juniper). Wormwood is interpreted as a sacred symbol of the homeland and national spirit; reed, as a metaphor for flexibility and adaptability; thistle, as a sign of harm or negativity; mint, as a symbol of purity and noble character; and juniper, as an emblem of sanctity and spiritual cleansing. The study reveals distinctive features of the use of phytonyms in Kazakh paroemias and highlights their strong connection to social, ecological, and philosophical contexts. The article thoroughly examines the motivational basis, cultural-symbolic connotation, and pragmatic function of these paroemias, emphasizing their role at the intersection of language and culture. The findings confirm that phytonymic paroemias represent a valuable cultural and linguistic heritage, embodying the cognitive experience, traditions, and core values of the Kazakh people.

Keywords: phytonym, proverb, paroemia, linguoculturology, ethnolinguistics, axiology, national worldview, symbol, spiritual values.

References

- 1 Polyakov, P. P. (1950). O kazakhskikh botanicheskikh terminakh [About Kazakh botanical terms]. *Vestnik Akademii nauk Kazakhskoi SSR — Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 6, 98-99 [in Russian].
- 2 Kurkebaev, Sh. (1994). Osimdik musheleri men olardyn qurylum-qurylysina qatysysty terminder [Terms related to plant organs and their structure and structure]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 3 Bimagambetov, M. (1958). Qazaq tilindegi shop ataularynyn keibir meseleleri [Some problems of grass names in the Kazakh language]. *Uchenye zapiski Kzyl-Ordinskogo pedagogicheskogo instituta imeni N.V. Gogolia. Seriya gumanitarnykh nauk — Scientific Notes. Kyzyl-Orda Pedagogical Institute named after N.V. Gogol. Humanities Series*, 4, 155–171 [in Kazakh].
- 4 Kushtaeva, M. (2002). «Tary» kontseptisinin semantikalыq qurylymy men lingvomadeni mazmuny [Semantic structure and linguocultural content of the concept “millet”]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Aigabylov, A. (1976). Professionalnye slova plodoovoshchevodstva v kazakhskom yazyke [Professional words of fruit and vegetable growing in the Kazakh language]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Omarbekova, G. (2004). Nemis zhane kazakh tilderinde fitonimderdi qurylymdyq, onomasiologialыq zertteu [Structural, onomasiological study of phytonyms in German and Kazakh languages]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Kaliyev, S. (2010). *Emdik retseptter entsiklopediasy* [Encyclopedia of healing recipes]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Uykbayeva, G. I. (1982). Narodnye naimenovaniia rastenii [Folk names of plants]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 9 Kaliyev, B. (1988). *Qazaq tilindegi osimdik ataularы* [Plant names in Kazakh]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 10 Seitova, Sh. (1999). Osimdikke bailanysty turaqty tireksterdin etnolingvistikalыq sipattamasy [Ethnolinguistic characteristics of plant-related stable phrases]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 11 Shormakova, A. (2020). Qazaq tilindegi osimdik aleminin lingvomadeni beinesi [Linguocultural picture of the plant world in the Kazakh language]. *Candidate's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 12 Tolegenova, D. (2020). Kontseptologicheskie osnovy fitonimov [Conceptual foundations of phytonyms]. *Vestnik Kyrgyzskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Arabaeva. Filologicheskaya seriya — Bulletin of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev. Philological Series*, 1, 55–62 [in Russian].
- 13 Tolegenova, D. M. (2020). Fitonimicheskaya semantika [Phytonymic semantics]. *Vestnik Kyrgyzskogo gosudarstvennogo universiteta imeni I. Arabaeva. Filologicheskaya seriya — Bulletin of the Kyrgyz State University named after I. Arabaev. Philological Series*, 1, 48–55 [in Russian].
- 14 Kaidar, A. T. (2004). *Khalyq danalygy* [Folk wisdom]. Almaty: «Toganaı T» baspasy [in Kazakh].

- 15 Baitelieva, Zh. D. (2007). Qazaq tilindegi zhylqy malyna qatysty frazeologiialyq tirekterdin etnomadeni uazhdemesi [Ethnocultural motivation of phraseological phrases related to horse cattle in the Kazakh language]. *Candidate's thesis* [in Kazakh].
- 16 Kaidar, A. T. (2013). *Qazaqtar ana tili aleminde* [Kazakhs in the world of their native language]. Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 17 Sarekenova, K., Beisenbai, A., & Mukhtarova, F. (2023). Keibir osimdik ataularynyn etnografiialyq sipaty [Ethnographic character of some plant names]. *Abilai Khan atyndagy Qazaq Qalyqaralyq Qatynastar zhane Alem Tilderi Universitetinin khabarshysy* — *Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages*, 4, 196–208 [in Kazakh].
- 18 Begimova, G., Kulzhanova, B., & Nazarova, A. (2022). Qazaq zhane turik tilderindegi osimdik ataularynyn uazhdemesi [Motivation of plant names in Kazakh and Turkish]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriyasy* — *Bulletin of Kazakh National University. Philology Series*, 1 (185), 52–60 [in Kazakh].
- 19 Kurban, A. M., & Duisembekova, Z. M. (2023). Etymological aspects of phytotoponyms in English and Kazakh languages. *Iasui universitetinin habarshysy* — *Bulletin of Yasawi University*, 2(128), 201–212. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.16>
- 20 (2012). *Qazaqtyn etnografiialyq kategoriialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuiesi* [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names]. (Vol. 2). Almaty: «Alem Damu Integratsiiasy» ZHSHS [in Kazakh].
- 21 Begmanov, K. (2010). *Etnografpen angime* [Conversation with an ethnographer]. Almaty: Dastur [in Kazakh].

Information about the authors

Nursultankyzy, Zhazira (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda University Bolashak, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: zhaznur@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1862-1062>

Snasapova, Gulzhahan Zhumashovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda University Bolashak, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: gul.snasapova@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9477-8771>

Baidauletova, Ayakoz Oteukyzy — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kyzylorda University Bolashak, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: Ayiagoz_i@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8442-362X>

Ж.М. Баймұрынов^{1*}, Ш.Б. Ақатаева², Т.Б. Жукеев², З.К. Жанғабылова², Т.Т. Мұқтар²

¹ Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, Қарағанды, Қазақстан;

² Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(e-mail: janbolat_b_m@mail.ru, akataeva_shuqa@mail.ru, toleu_1911@mail.ru)

Тұрлаусыз мүшелер теориясына

Мақалада қазақ тілі грамматикасында тұрлаусыз мүшелерге қатысты елеусіз қалып келе жатқан түйткілді мәселелер баян етіледі. Сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысы, олардың бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұратыны дәстүрлі грамматика теориясында күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысанына алынбады. Сөйлемді грамматикалық мүшелеуде назарда болуы тиіс осынау жайт бір ғасыр бұрын мәлім болғанына қарамастан оқулықтар мен әдістемелік нұсқаулықтарда маңызды мәселе ретінде кең көлемде қамтылған емес. Авторлар мақала көлемінде жасалған зерттеуде тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі грамматикалық қатынасын теориялық әрі тәжірибелік жағынан талдап көрсетуге, нақты мысалдар арқылы дәлелдеуге талпынады. Тақырыптың ғылыми өзектілігі де осында жатыр. Тұрлаусыз мүшелердің синтаксистік құрылыстағы өзара грамматикалық байланысын анықтау үшін әуелі сөйлемдегі сөз тіркестері межеленуі тиіс және осындай ұстаным арқылы сөз тіркесі сыңарларының әрқайсысы дербес сөйлем мүшесінің қызметін атқарады деген тұжырым жасалады. Себебі осы уақытқа дейін бір не екі сөз тіркесін бір ғана сөйлем мүшесі ретінде тану сөйлемді грамматикалық мүшелеу тәжірибесінде жиі ұшырасып отыратын елеулі мәселе болып келді. Бұл мәселені біржақты шешу мақсатында отандық зерттеушілердің сөз тіркесі мен сөйлем синтаксисі жөніндегі басты еңбектері пысықталып, тақырыпқа арқау болатын ғылыми пікірлер жүйеленді және қазақ мәтіндерінен тәжірибелік материал ретінде таңдалған мысалдарға грамматикалық талдау жасалды. Зерттеу барысында шолу, жинақтау, мағына мен пішінді салыстыру, талдау және т.б. әдістер арқылы тіркесті күрделі сөз бен сөз тіркесінің грамматикалық белгілері анықталды; кейбір тіркесті күрделі сөздің тұлғалық жағынан сөз тіркесіне ұқсап тұратыны және оларды сөз тіркесінен ажыратудың жолдары межеленді; сөз тіркесі сыңарларының арасындағы грамматикалық байланыстың сөйлем мүшелерінің грамматикалық мағынасына тікелей қатысы бар екені дәлелденді; тұтас сөз тіркесін бір ғана сөйлем мүшесі етіп талдаудың жансақ екені жөнінде тұжырым жасалды; тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі грамматикалық әлеуеті көрсетілді, атап айтқанда, анықтауыш мүшенің анықтауыш, толықтауыш, пысықтауышты да анықтайтыны және толықтауыш мүшенің анықтауыш, толықтауыш, пысықтауышты да толықтайтыны, сондай-ақ пысықтауыш мүшенің анықтауыш, толықтауыш, пысықтауышты да пысықтайтыны теориялық әрі тәжірибелік жағынан біршама кеңірек сипатталды. Мақаланың тұжырымдары қазақ лингвистикасының грамматикашы мамандары мен зерттеушілер және филология факультетінің студенттері үшін ғылыми әрі тәжірибелік материал болады.

Кілт сөздер: тұрлаусыз мүшелер, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш, сөз тіркесі, күрделі сөз.

Kipicne

Ғылыми тұрғыда арнайы зерттеле бастағанына ғасырдан астам уақыт өткен ұлттық тіл білімінің жетістігін тізбелеп шығудың өзі — ауқымды жұмыс. Алайда әлемде ешбір ғылым саласын жеріне жете зерттеліп болды деп ешкім айта алмас, себебі ғылым атаулы уақытпен бірге ірге кеңейте бермек. Мәселеге осы қырынан келгенде, қазақ тіл білімі синтаксисінің де дәстүрлі деңгейде пысықтала түсуі тиіс тұсы қаншама. Осындай келелі тақырыптың бірі сөйлемнің тұрлаусыз мүшелеріне қатысты. Бір қарағанда, тұрлаусыз мүшелердің әлдеқашан тиянақ тапқан тақырып болып көрінері де рас. Дегенмен кейде тілдік материалды жаңаша бағыттарда зерделеуге ден қойған отандық зерттеушілер дәстүрлі лингвистика аясында қаралуы тиіс кей мәселені айналып өткенге ұқсайды. Қазақ тіл білімі синтаксисіндегі тұрлаусыз мүшелер тақырыбы — дәстүрлі грамматика теориясында толығырақ зерттелуі тиіс болып келген осындай маңызды тақырып.

Сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің іргелес не алшақ байланысынан көрінетін синтаксистік қатынастарды нақтылау ең әуелі академиялық грамматика теориясының кемелденуі үшін керек. Аталған тақырыптан шығатын ғылыми тұжырымның жетістігін санамалай айтар болсақ, біріншіден, сөз тіркесі сыңарларының грамматикалық қатынасы тұрлаусыз мүшелер байланысының арасындағы

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru

грамматикалық мағынамен үндесетін болады; екіншіден, аналитикалық тәсіл арқылы тіркесе жасалған күрделі сөздер мен сөз тіркесі (тіркесті сөз бен сөз тіркесі) арасындағы грамматикалық жік айқындала түседі; үшіншіден, сөйлем талдауда субъективті ұстаным солғындап, объективті ұстаным алға шығады; төртіншіден, синтаксистік стилистика нормасын нақты межелееуге жол ашылады; бесіншіден, сөйлемде көсемше тұлғасынан кейін үтір қою-қоймау жөніндегі пунктуациялық норма тиянақ табады т.с.с.

Сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің байланысынан көрінетін грамматикалық қатынас жөнінде айтпағымыз — тұрлаусыз мүшелер өзара алшақ не іргелес байланыста тұрады. Басқаша айтқанда, анықтауыш мүше анықтауыш, толықтауыш және пысықтауышты да анықтайды. Дәл осы сияқты, толықтауыш мүше анықтауыш, толықтауыш және пысықтауышты толықтайды, ал пысықтауыш мүше анықтауыш, толықтауыш және пысықтауышты пысықтайды. Бұл тұрасында ғылыми алғашқы пікір Елдес Омарұлының 1925 жылы жарық көрген «Қазақ тілі» мақаласы [1] және жоғалып кеткендіктен ғылыми ортаға беймағлұм боп келген «Синтаксис жаттықтырғыш» кітабында [1]. Ғалым мұнда сөйлемді грамматикалық мүшелерге талдаудың толық тәртібін тұңғыш рет егжей-тегжейлі баяндап, тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысын тәптіштей сипаттайды. Онан бері де профессор М. Балақаевтың синтаксистік еңбектерінде [2] жол-жөнекей қамтылғанмен, ғылыми тұрғыда дамытылуы жаңа ғасырдың еншісіне қалып келді. Мәселен, профессор Ж. Жақыпов 2021 жылы «Сөйлем мүшелері теориясына» мақаласында [3] тұрлаусыз мүшелердің біз қозғап отырған мәселесіне арнайы назар аударта, 2023 жылы зерттеуші Ж. Баймұрыновтың «Қазақ тіліндегі тұрлаусыз мүше хақында» мақаласында [4] да мақсатты түрде қозғалады.

Тұрлаусыз мүшелердің жалпы теориясы сөйлем синтаксисін зерттеген ғалымдардың еңбектерінде айтарлықтай мол қамтылған, сондықтан оның барлығын бірдей тізбелеу мүмкін емес. Мақала көлеміндегі арнайы зерттеу тақырыбымызға тікелей қатысы болмағанмен, шолу ретінде біразын атап өткенді дұрыс көрдік. Тұрлаусыз мүшелердің грамматикалық табиғаты өткен ғасырда А. Байтұрсынұлының [5] сөйлем жүйесі жайлы, С. Аманжолов [6] пен Т. Сайрамбаевтың [7] синтаксиске қатысты, К. Ахановтың [8] грамматика теориясы жөніндегі, сондай-ақ С. Исаев [9], Б. Шалабаев [10], Қ. Шәукеновтердің [11] еңбектерінде, жаңа ғасырда Б. Сағындықұлы [12] және т.б. ғалымдардың еңбектерінде барынша жан-жақты сипатталды.

Тақырыпқа орай қарастырылған қолда бар әдебиеттерді тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысы арнайы қаралған еңбектер, тұрлаусыз мүшелердің жалпы грамматикалық табиғаты баяндалған еңбектер және тұрлаусыз мүшелер теориясына жанама қатысы бар еңбектер деп үш топқа бөлуге болады. Мұның алғашқысына жоғарыдағы төрт автордың, екіншісіне онан бергідегі сегіз автордың, үшіншісіне төменде сілтеме келтірілетін авторлардың еңбектерін жатқыздық.

Зерттеу мақсаты мен міндеттері. Сөйлем синтаксисінде тұрлаусыз мүшелердің айрықша мәнге ие екені мәлім. Ендеше осы тұрлаусыз мүшелердің бір ғасырдан бері күн тәртібінен түспей келе жатқан грамматикалық табиғатын барынша талдап түсіндіру мәселесі тұрғысында теориялық материал болатын зерттеу жүргізу — лингвист мамандар алдында тұрған өзекті мәселе. Сондықтан бұл мақаланың мақсаты — тұрлаусыз мүшелердің сөйлемде бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұратынын теориялық әрі практикалық жағынан дәлелдеу. Осыған орай мынадай міндеттер қойылды:

- сөйлемдегі сөз тіркесі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынастың сөйлем мүшесінің синтаксистік мағынасын анықтайтын критерий екенін саралау;
- сөйлемдегі сөз тіркестерінің әр сыңары өз алдына дербес сөйлем мүшесі қызметін атқаратынын көрсету;
- анықтауыштың толықтауыш пен пысықтауышты да анықтайтынын нақтылау;
- толықтауыштың анықтауыш пен пысықтауышты да толықтайтынын нақтылау;
- пысықтауыштың анықтауыш пен толықтауышты да пысықтайтынын нақтылау т.б.

Материалы мен әдістері

Зерттеуге өзек болған материал теориялық әрі практикалық болып екіге бөлінеді. Теориялық материал лингвист ғалымдар мен зерттеушілердің көлемді және шағын еңбектеріндегі, сондай-ақ лингвистикалық сөздіктерде келтірілген ғылыми-теориялық мәні бар мәліметтерден, ал практикалық материал белгілі қаламгерлердің көркем туындылары, баспасөз материалы және ғылыми еңбектерде талдауға нысан болған мысалдардан алынды.

Теориялық әрі практикалық материал үндесімі үшін шолу, жинақтау әдісі, мағына мен пішінді салыстыру әдісі, грамматикалық талдау әдісі, бүтіннен бөлшекке және бөлшектен бүтінге қарай

жылжу әдісі т.б. басшылыққа алынды. Атап айтқанда, ғалымдардың жалпы сөйлем мүшелері, оның ішінде тұрлаусыз мүшелердің лингвистикалық табиғаты жайлы пікір-тұжырымдарына шолу жасау, оларды жинақтай отырып ортақ тұжырым шығару шолу әрі жинақтау әдісі арқылы, сөз тіркесі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынастың тұрлаусыз мүшелер байланысындағы грамматикалық мағынаға қатысы мағына мен пішінді салыстыру әдісі арқылы, тұрлаусыз мүшелердің бірін-бірі анықтап, толықтап және пысықтап тұратыны грамматикалық талдау әдісі арқылы, сөйлемді грамматикалық мүшелеу кезінде әуелі ондағы сөз тіркестерін анықтау және сөз тіркесі арқылы сөйлем мүшесіне қарай жылжу, бұл аталғандардан шығатын нәтиженің тұтас сөйлемнің пунктуациялық нормасын межелеге жол ашатыны бүтіннен бөлшекке және бөлшектен бүтінге қарай жылжу әдісі арқылы шешіліп отырды.

Нәтиже және талқылануы

Қазақ грамматикасының теориясына арналған жалпы әдебиетте тұрлаусыз мүше жөнінде әдетте олардың грамматикалық ерекшелігі (сұрақтары, орын тәртібі, құрамы және қандай сөз табынан жасалатыны) жайлы мәлімет келтірумен шектеліп жатады. Ал олардың өзара байланысу сипаты, өзара грамматикалық қатынасы турасында тарқата баяндайтын еңбек санаулы ғана. Оның өзінде 1925 жылдан кейін араға 100 жыл салып қана қолға алына бастады. Осыдан барып сөйлемді синтаксистік талдау барысында тұрлаусыз мүшелерді кесек-кесек күйінде (бір не екі сөз тіркесін тұтасымен бір грамматикалық мүше деп) қарастыру жолға қойылған. Әлбетте, күрделі мүшелерді тұтас қараудың жөні басқа.

Осы арада анықтап алуға тиіс жайттар бар, олар:

1) Сөйлемді грамматикалық мүшелеу кезінде сөз тіркесі сыңарларының грамматикалық қатынасынан шығатын мағынаны есепке алу керек пе, жоқ па?

2) Тіркесе байланысқан күрделі сөздер сөз тіркесіне жата ма, әлде сөз тіркесінің бір сыңары ретінде ғана жұмсала ма?

Бұл аталғандарды анықтау тұрлаусыз мүшелерге қатысты біраз жайттың басын ашары сөзсіз. Рас, отандық тіл білімінде бұл проблема азды-көпті зерттелді, алайда осындай зерттеулердің түйіні арнайы бір еңбекке жинақталмады. Онан әрі дамытылмады. Тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысына қаншалықты қатысты екені айтылмады. Салдарынан сөйлемді синтаксистік талдаудың үш жолы қалыптасты. Бірінде тұрлаусыз мүшелер сөз тіркесі сыңарларының грамматикалық мағынасына қарай бөлшектене талданса, келесі бірінде сөз тіркесінің байланысы мүлде ескерілмей, тұрлаусыз мүшелер кесек-кесегімен көрсетіліп жүр. Ал үшінші ұстаным осы аталған екі жолды да қамтиды, яғни бірде бөлшектей талдайды, енді бірде тұтас қаралады.

Бұл шағын зерттеуде біз жоғарыда аталған екі мәселе жайлы тұжырым жасау арқылы тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өзара байланысы жөнінде объективті пайым қалыптастыруды мақсат еттік.

Бірінші мәселе жөнінде. Әлбетте, «...сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері жөніндегі мәселелердің қай-қайсысы да сөздердің тіркесуі жөніндегі іліммен байланысты қаралғаны орынды» [13; 650]. Мұндай пікір Т. Сайрамбаев пен М. Балақаевтың сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисіне арналған «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында да келтірілген, онда былай делінеді: «Дұрысында, сөйлемнің тұрлаусыз мүше мәселелері сөз тіркесі жайындағы іліммен тығыз байланысты қаралуға тиіс. Сонда өзара тіркескен сөздер тобының қандай қарым-қатынасты білдіруіне қарап тұрлаусыз мүшелерді дұрыс танитын боламыз» [7; 465].

Егер тұрлаусыз мүшелерді анықтауда сөйлемдегі сөз тіркестерінің байланысу табиғатына сүйенбесек, онда, шындығында, сөз тіркесінің байланысуы туралы қыруар еңбектің сөйлемді грамматикалық мүшелеу үшін маңызы қалмаған болар еді. Ал «сөз тіркесі — синтаксистік құбылыстарды қозғаушы нүкте» [14; 7]. Ендеше сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер ондағы сөз тіркестерінің байланысу амалына, сол арқылы белгілі болатын грамматикалық қатынасына қарай анықталуы тиіс.

Грамматикалық әдебиеттерде сөз тіркесінің критерийі ретінде толық мағыналы кемі екі сөздің бірі екіншісіне бағынуы арқылы сабақтаса байланысуы аталып жүр [9; 135], [15; 364]. Сондай-ақ сөз тіркесі сөйлемнің синтаксистік байланысуына тірек болатын материал [13; 630] деп қаралады.

Ал сөзді сөйлем мүшесі деп танудың критерийі ретінде қазақ, қырғыз және орыс тіл білімінде белгілі бір грамматикалық мағынасы мен лексикалық мағынасының болуы [13; 630], [16; 41], сөйлемде өзара грамматикалық байланысқа түсуі және белгілі бір сұраққа жауап беруі, яғни сөйлемде жұмсалуы басшылыққа алынады [9; 140], [17; 518].

Теориялық еңбектердегі сөйлем мүшесі жайлы осындай грамматикалық белгілерді Б. Шалабай былайша жүйелейді: а) сөздің сөйлемде жұмсалуды; ә) толық мағыналы болуы; б) белгілі бір сұраққа жауап беруі; в) белгілі бір грамматикалық тұлғада тұруы; г) сөйлемдегі өзге сөздермен еркін синтаксистік байланыста тұруы [10; 60].

Сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі жайлы осы аталғандардан шығатын ортақ жайт — екеуінде де сөздің нақты бір лексикалық мағынасы және грамматикалық формасы болуы, нақты бір сұраққа жауап беруі міндетті. Ендеше сөйлем мүшелері «толық мағыналы сөздер немесе сөз тіркестері арқылы көрінеді» [18; 426].

Жинақтай айтқанда, сөйлем мүшелерінің грамматикалық мағынасы сол сөйлемдегі сөз тіркестері сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынас арқылы анықталады, сондықтан сөйлемде сөз тіркесінің әр сыңары өз алдына дербес грамматикалық мүше қызметінде тұрады және сонысына қарай әрқайсысы жеке-жеке сөйлем мүшесі ретінде талдануы қажет. Сөйлем мүшелерінің грамматикалық мағынасы сөз тіркесі сыңарларының байланысынан шығатын грамматикалық мағынаға тікелей тәуелді.

Қ. Шәуекеновтің пікірінше, «...бір сөйлемде сөз тіркесі мен ондағы сөйлем мүшелерінің саны бірдей болмайды» [11; 12]. Орынды пікір. Сөйлемдегі сөз тіркесі мен сөйлем мүшелері санының тең болмау себебі де түсінікті. Дегенмен ғалымның бұл пікірі «сөйлемдегі күрделі мүшенің өз ішіндегі байланыс грамматикалық байланыс па, әлде лексикалық байланыс па, яғни күрделі мүше өз ішінен сөз тіркесі бола ма, жоқ па?» деген келесі мәселеге жетелейді. Осы орайда күрделі мүше (тіркесті сөз) сыңарлары арасындағы байланыстың сөз тіркесіне қатысты грамматикалық байланыстан айырмасын анықтау міндеті туады. Мысалы, *Жаңатоган ауылы* тіркесімі матаса байланысып тұр ма, жоқ па?

Екінші мәселе жөнінде. «Күрделі сөздер өз ішінен сөз тіркесінен тұра ма, жоқ па?» деген мәселе, бір қарағанда, әлдеқашан анықталып қойғандай көрінуі мүмкін. Алайда төменде ұсынылған мәлімет мұндай ұйғарымның біржақты екеніне дәлел болады.

Әуелі сөз тіркесі мен тіркесті сөз (күрделі сөз) екеуінің ара-жігін ажыратып алайық. Қазақ грамматикасының теориясында бұл жөнінде жеткілікті қарастырылды. Дегенмен әлі күнге дейін нақты бір нүктесі қойылмай келеді, оның себебі күрделі сөз атаулының өзі әуел бастағы сөз тіркесінен қалыптасатынында жатыр [19; 9]. Күрделі сөз бен сөз тіркесінің лингвистикалық табиғатын арнайы зерттеген ғалымның бірі К. Аханов: «Күрделі сөздің әрбір сыңары сөйлемнің дербес мүшесі бола алмаса, сөз тіркесінің әрбір сыңары синтаксистік дербестігін сақтап, өздігінен сөйлем мүшесі бола алады» [20; 200], – дейді.

Синтаксистің осы саласында өлшеусіз еңбек еткен ғалым Т. Сайрамбаев күрделі сөз бен сөз тіркесінің айырмасы жөнінде мынадай белгілерін көрсетеді: «Күрделі сөз — сөз жасаудың бір түрі. Сөз тіркесі — синтаксистік категория.

Күрделі сөздің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылмайды, ол екеуі бір-ақ сұраққа жауап береді. Сөз тіркесінің әрбір сыңары дербес сұраққа жауап береді.

Күрделі сөз тұтасымен морфологиялық өзгеріске ұшырамайды. Яғни оның әрбір сыңары жеке-жеке морфологиялық өзгерісте болмайды, сол тобымен тұлғаланып көптеледі, септеледі, жіктеледі. Сөз тіркесінің әрбір сыңары түрлі морфологиялық өзгерістерге ұшырайды» [7; 31-32].

Күрделі сөздің морфологиялық тұтастық белгісі ретінде оның жалаң сөз тәрізді түрленетініне, яғни сыңарларының бөлек-бөлек өзгермей, тұтас күйінде түрленетініне, сөйтіп бір тұлғаға ие болатынына К. Аханов та назар аудартады [8; 58].

Күрделі сөз бен сөз тіркесінің түрлену ерекшелігі туралы тұжырым нақтылауды қажет ететінін ескерген жөн. Әдетте «түрлену» термині морфологияда сөз таптарының жалғау қабылдау сипатына қатысты қолданылады. Егер осылай деп қабылдасақ, онда күрделі сөздің сөз тіркесінен морфологиялық жағынан айырмашылығы көмескіленеді. Себебі орын тәртібі арқылы қабыса байланысқан *алғыр оқушы*, *қыш құмыра* деген сөз тіркестерінің де тек соңғы (басыңқы) сыңары ғана түрленеді, қараңыз: *алғыр оқушымен*, *қыш құмырадан*. Тіпті «түрленудің» астарында жұрнақ қабылдау меңзелді дегеннің өзінде *алғырлау оқушы* дегенімізбен, *қыш құмыра* тіркесінің бағыныңқы сыңарына жұрнақ жалғай алмаған болар едік.

Т. Сайрамбаев қос сөз, біріккен, қысқарған сөз, кейбір есімдіктер, күрделі сан есімдер, фразалық тіркес және негізгі етістік пен көмекші етістік тіркесі, есімдер мен көмекші етістік тіркесі, сондай-ақ негізгі сөздер мен шылау тіркесінің еш уақытта сөз тіркесі болмайтынын, себебі олардың сөз тіркесі критерийіне сай келмейтінін ескерте отырып: «Оның (сөз тіркесінің. — Авт.) әрбір мүшесі белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалса, ал тіркес сөздерде (күрделі я шылаулы сөздер. — Авт.) ондай

қасиет жоқ. Олар сол тобымен жинақталып сөйлемнің бір-ақ мүшесінің қызметін атқарады» [7; 21-22], – дейді.

Осы орайда сөйлем мүшесі қызметін түйдегімен жұмсалған «сөз тізбегі» (күрделі я шылаулы сөз. — Авт.) де атқаратынына С. Исаев та назар аудартады [9; 140]. «Қазақ тілінің энциклопедиясында» сөз тіркесінің мысалы ретінде *үйге келді, үйге дейін келді, үйге дейін келіп қалды* үлгілері келтіріліп, сөз тіркесі болу үшін толық мағыналы екі сөздің ғана емес, «бірнеше сөздер түйдегінің» (күрделі я шылаулы сөз. — Авт.) де сабақтаса байланысатыны жөнінде мәлімет келтірілген [15; 364]. Сөйлем мүшесінің грамматикалық сипаты жайлы қырғыз тіл білімінің мәліметі де осыған саяды, яғни сөйлем мүшесінің қызметін толық мағыналы сөздер және «ажырағыс сөз тизмектері» (күрделі сөздер. — Авт.) атқарады, ал «қызматчы сөздер (көмекші сөздер. — Авт.) толук маанилүү сөздер менен коштолуп айтылганда ғана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат» [16; 41].

Сонда жоғарыдағы мысалдардағы *үйге келді* — синтетикалық тәсіл арқылы байланысқан жай сөз тіркесі; *үйге дейін келді* — синтетикалық-аналитикалық тәсіл арқылы байланысқан күрделі сөз тіркесі (бағыныңқы сыңарында толық мағыналы сөзге сепеулік шылау синтетикалық тәсілмен байланысу арқылы түйдегімен жұмсалған), *үйге дейін келіп қалды* — синтетикалық-аналитикалық тәсіл арқылы байланысқан күрделі сөз тіркесі (мұнда басыңқы сыңары — аналитикалық тәсілмен байланысқан тіркесті сөз, яғни сөз тіркесінің әр сыңары жекелей түйдегімен жұмсалған). Осындағы түйдегімен жұмсалған сөзтұлғалардың сөз тіркесінің жеке сыңары болатынын және сөйлемде бір ғана грамматикалық мүше қызметін атқаратынын ескеруге тиіспіз.

Теориялық еңбектердегі «тіркес сөздер», «сөз тізбегі», «лексикалық тізбек», «сөздер түйдегі», «түйдекті сөз», «тіркесті сөз», «тіркескен күрделі сөзтұлға» деген терминдердің барлығының аналитикалық тәсілмен тіркесе байланысқан күрделі сөз екенін қаперде ұстап отырмыз және осының барлығына «тіркесті сөз» термині ортақ атау болады деп ұйғардық.

Бұл келтірілгендерден түйгеніміз:

1) Тіркесті күрделі сөз — сөзжасамдық категория, ал сөз тіркесі — синтаксистік категория;

2) Тіркесті күрделі сөз бір ғана сұраққа жауап береді және сөйлемде бір ғана грамматикалық мүше қызметін атқарады, ал сөз тіркесінің сыңарлары дербес сұраққа жауап береді және сөйлемде әр сыңары дербес сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады.

Сөзтұлға (сөз) атаулының құрамына қарай дара және күрделі болатынын көрсеткен Б. Сағындықұлы *Бозой совхозының басшылары екі отбасына екі пәтерлік үйді бөлген* («Егемен Қазақстан» газеті) сөйлеміндегі сөзтұлғалар жайлы: «Мысалда тоғыз сөзтұлға бар. ...бір мен екі, екі мен үш, үш пен тоғыз, төрт пен бес, бес пен тоғыз, алты мен жеті, жеті мен сегіз және сегіз бен тоғыз түрлі амал-тәсілге бағынып байланысады. Ал, шын мәнінде, бірінші мен екінші сөздің белгілі бір синтаксистік мағынамен байланысуы — шешілмеген мәселе. Асылы, сөзтұлғалардың байланысы — синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже. Оның *Бозой деген совхоз, Бозойдың совхозы* болғаны рас. Бірақ синтаксисте ол — бір ғана бірлік, бір ғана сөзтұлға. Бір жерде оны тілдегі күрделі сөз түрлерімен (сөйлемде *совхоз, отбасы*) қатар қойған жөн», – дейді және тіркесімнің мұндай түрін С. Аманжоловтың «лексикалық тізбектер» деп атағанына назар аудартады [12; 291-292].

Ғалымның пікірінше, «өз ішінде алғашқы байланысудан өткен», сыңарлары арасындағы көмескі грамматикалық байланыс «синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже» болатын *Бозой совхозы* тәрізді тіркесімдердің алғашқы сыңарында ілік септігінің жалғауы жасырын тұрады да, кейінгісі ІІІ жакқа тәуелдеулі тұрады. Мұндай байланыстағы сыңарлар лексикалық тізбек құрайды және сөйлемде күрделі мүше қызметін атқарады. Демек, мұнан сөз тіркесін іздеп керегі жоқ.

Ал М. Балақаев *Бозой совхозы* тәрізді үлгіні қабыса байланысқан тіркес деп қарайды: «Изафеттік құрылыстағы сөз тіркесінің бірінші сыңары жалғаусыз айтылған анықтауыш болғанда, олар өзара әрі қабыса, әрі тәуелдене байланысады. Ондайда ілік септеуі зат пен заттың... меншіктілік, туыстық, табиғи қатынасын білдірмейді, тек заттың заттық сапасы ретінде, тәуелдік қатынаста жұмсалады». Ұсынған мысалдары: *Абай мектебі, мал шаруашылығы* т.б. [2; 63].

Біздіңше, *Бозой совхозы, Абай мектебі, мал шаруашылығы* дегендерді қабыса байланысқан сөз тіркесі деп емес, тіркесті сөз, яғни күрделі сөз деп қараған орынды. Себебі мұндай тізбектердің сыңарларына жеке сұрақ қойылмайды. Мысалы, *Балам биыл Абай мектебінде оқиды* деген сөйлемде «қайда?» («несінде?» деп сұрақ қойылмайды) деген сұрақтың жауабы «мектебінде» емес, «Абай мектебінде» болады. Тіпті сөз тіркесі деп қарағанның өзінде қабыса байланыспайтыны — сыңарларын байланыстырған септік жалғауының нөлдік тұлғада тұруынан ол септіктің грамматикалық белгісі жоғалып кетпейді. Басқаша айтқанда, байланыстырғыш жалғаудың мұндай

тіркесімде арнайы таңбаланбауына ілік жалғауы мен тәуелдік жалғауының тұрақты байланыста тұратыны тікелей әсер етеді. Дегенмен сөйлемді мазмұнына нұқсан келмейтіндей *Балам биыл Абай атындағы мектепте оқиды* деп өзгертсек, *Абай атындағы мектеп* бағыныңқы сыңары түйдегімен жұмсалған күрделі сөз тіркесі (анықтауыштық қатынастағы қабысу) болады.

Абай мектебі, мал шаруашылығы тіркесімдерінің қабыса байланысатынын айтқан М. Балақаев, біздіңше, жоғарыда келтіргеніміздей, ықшамдалмаған толық нұсқасына меңзеген сыңайлы. Мәселен, *Абай атындағы мектеп* тіркесінің анықтауыштық қатынаста қабыса байланысатыны тәрізді, *мал өсіретін шаруашылық* нұсқасында да анықтауыштық қатынаста қабыса байланысқан тіркес бар. Анығында, мұндағы тіркес саны екеу: біріншісі — толықтауыштық қатынаста меңгеріле байланысқан *мал өсіретін* тіркесі, екіншісі — анықтауыштық қатынаста қабыса байланысқан *өсіретін шаруашылық* тіркесі. Мұндай үлгі тілімізде өте көп, қараңыз: *азық-түлік дүкені* (ықшамдалған нұсқа) және *азық-түлік сататын дүкен* (толық нұсқа) т.б. *Азық-түлік сататын дүкен* дегенде де сөз тіркесінің саны екеу және *азық-түлік дүкені* деген ықшам үлгіні күрделі сөз деп тануға негіз жоқ.

Алайда жоғарыда біз талдап отырған нұсқалар — ғалым айтқандай «изафеттік құрылыстағы» үлгі емес, себебі ілік жалғауын мысалдардың ықшамдалған әрі толық нұсқаларына да қосуға келмейді. Тілдік үнемдеу заңының тәртібімен синтаксистік құрылыстан ығысып шығатын грамматикалық мүшенің қызметін актуализатор ретінде соның алдындағы сөз «арқалайтыны» мәлім [21; 78], бірақ бұл мысалдардан ығысқан сөзге ілік тұлғасының еш қатысы жоқ, ендеше ықшамдалған нұсқаларда ілік жалғауы жасырын тұр деуге және негіз жоқ. Оның үстіне, тілімізде ілік жалғауын қажет етпейтін, яғни изафет тіркеске еш қатысы жоқ *күні бойы, аққу екеуі* тәрізді тіркесім (күрделі сөз) үлгілері жеткілікті. Осыған қарағанда, мұндай тіркесімдердегі **-ы, -і** аффикстері тәуелдік жалғау болмауы да мүмкін. Бұл — этимологиялық зерттеуді қажет ететін бөлек тақырып.

Ал *барыс жалғауы* деген үлгіден ілік тұлғалы *септігінің* сөзінің ығысып шыққанын аңғару қиын емес, сондықтан бұл үлгіні ығысып шыққан ілік тұлғалы сөздің грамматикалық қызметі *барыс* сөзіне жүктелген сөз тіркесі деп білеміз, яғни кәдімгі изафет тіркес. *Көсемше жұрнағы* — ілік тұлғасы жасырын жұмсалатын қарапайым мысал, яғни сөз тіркесі.

С. Аманжолов күрделі сөз дегеніміздің «бірнеше сөздің бір ғана ұғым беретін болып тізбектелуі» екенін, олардың кейбірі бірге, кейбірі бөлек жазылып жүргенін, алайда «бара-бара бірігіп бір сөз боп кетуі сөзсіз» екенін айтады [6; 65]. Мұнда ден қоярлығы — кезінде сөз тіркесінің синтаксисіне қатысты талай зерттеуде мысал болған көптеген нұсқа (тіркесті сөз, тіпті сөз тіркесі деп қаралғаны да бар) соңғы «Орфографиялық сөздікте» бірге жазылатын боп нормаланды. Мәселен, кеңестік заманда сөз тіркесі деп қаралған *ауыл шаруашылығы* [22; 86], *мал шаруашылығы* [22; 418] нұсқалары 2013 жылы басылған сөздікте бірге жазылатын болып орнықты. Мұнан жоғарыдағы *мал шаруашылығы* үлгісінің о баста сөз тіркесі емес, күрделі сөз боп қалыптасқаны аңғарылатындай.

Екі басында екі пұттық гирдей домалақ темірі бар сом тұтқасын айналдырып тұрған жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді зор қара жігіт Матвей Степановичтің әніне қосылмақ болды (Ә. Сәрсенбаев). *Сұлулық жерден өніп, көктен жасаған, Тапқан ол тыныштықты таза ауадан* (І. Жансүгіров) деген сөйлемдердегі күрделі сөздер мен сөз тіркестері жайлы Т. Сайрамбаев пікірі келесідей: «...*қошқар мұрынды, жалпақ бетті, қалың ерінді* — күрделі сын есімдері, *жерден өну, көктен жасау, тыныштықты табу* — жай сөз тіркестері. Бұлардың әрқайсысы екі-үш (екі сөзден. — Авт.) сөзден жасалған. Алайда сөз тіркесінің құрылымында айырмашылық бар. Мысалы, *тыныштықты табу, жерден өну, көктен жасау* деген сөздер бірі басыңқы, бірі бағыныңқы қызметте жұмсалып, меңгеріле байланысқан сөз тіркесін құрап тұр. Ал *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* деген күрделі сын есімдер осы қалпында сөз тіркесі бола алмайды, өйткені олардың әрқайсысы бір-біріне басыңқы-бағыныңқы қызметте жұмсалмай, екеуі бірігіп басқа бір сөзді анықтап, бағыныңқы қызметте жұмсалып тұр. Бұлардың бағыныңқы қызметте жұмсалып, күрделі сөз жасауында *-ды/-ді* жұрнағының тікелей әсері бар. *Жалпақ бет, қошқар мұрын, қалың ерін* деп *-ды/-ді* жұрнағын қоспай айтсақ, бұл сөздер бірі бағыныңқы, бірі басыңқы қызметте жұмсалған жай сөз тіркесі болар еді. Сонда өз алдына жай сөз тіркестері енді *-ды/-ді* жұрнақтарының әсерінен күрделі сөзге айналған» [7; 29].

Анығында, талдауға алынған сөйлемдердегі күрделі анықтауыштардың (!) соңғы сыңарын қосымшасыз да жұмсауға болады. Мұнан олар сөйлемде күрделі мүше сипатынан ажырамайды. Мысалы, *Жалпақ бет жігіт бері бұрылды* дегенде *жалпақ бет* — күрделі мүше. Мәселе — қазақ тілінде кей анықтауыш анықталатын сөзді түйдегімен анықтайды, оны сөйлемнің мазмұны яки контекст арқылы ажыратамыз. Мәселен, сөйлем мазмұнында *жалпақ жігіт* туралы ой жоқ, сондықтан *жалпақ*

сөзі *жігіт* сөзімен тіркеспейді. Демек, *жалпақ бет* үлгісін күрделі сөз деп тануда қосымшаның ықпалы жоқ немесе тым әлсіз. Және анықтауыштық сипаты бар *жалпақ бет* үлгісі сөйлемнен оқшау тұрған кезде ғана сөз тіркесі деп танылады. Сондай-ақ сөйлем құрылысында, біздіңше, екінші сыңары түрленіп барып қана сөз тіркесі болады. Қараңыз: ***Жалпақ бетін*** алақанымен көлегейлеп алған. ***Жалпақ бетке*** қонымды көзілдірік екен. Ал сөйлемнің бастауышы түсірілуі себепті субстантивтеніп барып түрленген жағдайда күрделі мүше ғана болады, яғни бұл жағдайда түрлену-түрленбеуі маңызды емес, қараңыз: ***Жалпақ бетке*** түсіндіріп айт. ***Жалпақ беттің*** айтқаны келді т.б.

Және бір маңызды жайт — *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* деген үлгілердің «екеуі бірігіп басқа бір сөзді анықтап, бағыныңқы қызметте жұмсалып тұрған» жоқ, сөз тіркесінің өзінен кейінгі сөздің күрделі анықтауышы сияқты жұмсалуды — қазақ тілі синтаксисінің нормасы. Мәселен, Р. Сыздықтың «Қазақ тілінің анықтағышында»: «...бірыңғай емес анықтауыштардың алдыңғылары өзі анықтайтын сөздің сыны емес, келесі анықтауыштың құрамындағы басқа сөздің сыны болып кететін қауіп болса, араларына үтір қойылады», – делініп, мысал ретінде мынадай сөйлем көрсетілген: *Төңіректің бәрі бірінен-бірі биік, қарағай жамылған ақ бас шың екен* (Ғ. Сыланов) [23; 87-88]. Мұнда бірінен-бірі биік боп тұрған — шың. Яғни *бірінен-бірі биік* деген тіркесім *қарағайға* емес, *шың* сөзіне қатысты. Егер үтір қойылмаса, онда бірінен-бірі биік боп тұрған қарағай боп шығар еді.

Сөйлемнің *бірінен-бірі биік, қарағай жамылған ақ бас шың* бөлігіндегі сөз тіркесінің саны төртеу, олар: *бірінен-бірі биік шың, қарағай жамылған, ақ бас шың, жамылған шың*. Байқап отырғанымыздай, осындағы *шың* сөзін қос бірдей тіркесім (*бірінен-бірі биік, қарағай жамылған*) анықтап тұрған сияқты, алайда екінші тіркесімнің сыңарлары сөйлемде жеке-жеке грамматикалық мүше қызметін атқарады, сонда *шың* сөзіне қатысты анықтауыш — *бірінен-бірі биік және жамылған* сөздері ғана. Демек, *бірінен-бірі биік және қарағай жамылған* тіркесімдері күрделі анықтауыш болмайды. Мұндағы *бірінен-бірі биік* үлгісі — *шың* сөзінің үйірлі анықтауышы және бұл анықтауышта толықтауышқа ұқсататын грамматикалық синкретизм [24] нышаны бар. Грамматикалық синкретизм нышаны қосарланған *бірінен-бірі* үлгісіндегі толықтауыш тұлғасынан шығып отыр, анығында, дәл осы үлгінің дефис арқылы қосарлануы орфографиялық норманың түрлі тұлғадағы бір сөздің қатар жұмсалудынан өзге критерийіне келіңкіремейді. Дұрысында, синтаксистік заңдылық тұрғысынан қосарламай жазу абзалырақ, салыстырыңыз: *Абзал Әнуардан бойшаң ~ бірінен бірі биік*. Ал *қарағай жамылған* тіркесімі — толықтауыштық қатынаста меңгеріле байланысқан сөз тіркесі және *шың* сөзін анықтап тұрғаны — сөз тіркесінің басынқы сыңары (*жамылған*) ғана.

Әдетте Р. Сыздықтың пунктуация жөніндегі ескертпесіне қатысты мұндай жағдай сөйлемде сөйлем мүшелерінің өз орнына емес, ауытқи қойылуына байланысты. Сөйлем мүшелерін тиісті орнына қойып көрейік: *Төңіректің бәрі қарағай жамылған бірінен-бірі биік ақ бас шың екен*. Бұл жағдайда үтір қажет емес.

Сөз тіркесінің кейінгі позициядағы сөздің анықтауышы сияқты жаңсақ ұғынылуына ұқсас келесі бір мысал күрделі сөздерге қатысты, қараңыз: *Қой көзденген қара бұжыр әйел Мариямға келіп амандасып, әлдеқайдағы әңгімелерді соғып жатыр* (Б.М.). Теориялық еңбекте осындағы алғашқы төрт сөз *әйел* бастауышының күрделі анықтауышына жатқызылған [10; 67]. Рас, бұл сөздердің анықтауыш екеніне және күрделі екеніне дау жоқ, алайда бәрін бірдей біртұтас күрделі анықтауыш деп тану — жаңсақ ұстаным. Дұрысында, *қой көзденген және қара бұжыр* күрделі сөздері *әйел* сөзінің жеке-жеке күрделі анықтауышы болады, өйткені сөйлемнің *Қой көзденген қара бұжыр әйел* бөлігінде *қой көзденген әйел* және *қара бұжыр әйел*, сондай-ақ *қой көзденген қара бұжыр* деген үш бөлек сөз тіркесі бар.

Орфограммалық норма дағдысында жоғарыдағыдай *жалпақ бет* тәрізді жұрнақсыз (-ды туралы) үлгілер бірігуге бейім. Салыстырыңыз: *ақсақал ~ ақ сақалды* т.с.с. Мысалы, Т. Сайрамбаев пен М. Балақаевтың үш зат есімнен тіркескен сөз тіркестеріне келтірген мысалдары (*аю төс ене, мұз балақ қыран, қошқар мұрын жігіт, жылан бас тас, мая жүн шекпен, арыстан төс айғыр, қынама бел камзол, шұбалаң құйрық ат, қаршыға көз жігіт, қаба сақал жігіт, пұшық мұрын жігіт, қол ұстам жер, жайын ауыз ботинка*) [7; 62, 64] арасында *мұз балақ* [22; 437] сөзі кейінгі нормада бірігіп жазылады. Сондай-ақ *қол ұстам жер* үлгісіне ұқсас *таяқ тастам жер* дегеннің алғашқы екі сөзі де біріктірілген [22; 546].

Және бір ден қоярлығы — осындағы күрделі сөздердің екінші сыңарына **-ды** жұрнағын жалғайтын болсақ (*қынама белді камзол, қаршыға көзді жігіт, қаба сақалды жігіт* т.б.), керісінше,

олар сөз тіркесіне айналып, бұл жұрнақтың жоғарыдағы «күрделі сөз жасауға тікелей әсері бар» деген аксиома теріске шығады.

Талданған мысалдардағы *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді және қой көзденген қара бұжыр әйел* үлгілеріне төменде және бір арнайы тоқталатын боламыз.

Бұл келтірілгендерден түйгеніміз:

1) *Бозой совхозы, Жаңатоган ауылы* дегендер — күрделі сөз, олардың сыңарлары арасындағы көмескі грамматикалық байланыс — «синтаксистік құрылысқа дейінгі нәтиже»;

2) *Абай мектебі, мал шарауашылығы* (кейінгі нормада біріккен) дегендер де — күрделі сөз, сыңарлары тілдік үнем заңының әсерінен аналитикалық тәсіл арқылы байланысып тұр, ал екінші сыңарларындағы **-ы/-і** аффикстерінің қызметі арнайы зерттеу арқылы нақтылануы қажет деп есептейміз;

3) Тіркесті күрделі сөздер (күрделі номенклатуралық атаулар және адам аты-жөнінен басқа) уақыт өте келе бірігуге бейім;

4) Кейде сөз тіркесі кейінгі позициядағы сөздің анықтауышына ұқсап тұрады және бұл — қазақ синтаксисінің нормасы, алайда мұндай үлгінің сөз тіркесін күрделі сөз деп жаңсақ түсінуге жол ашатыны бар.

Жалпы, сөз тіркесі мен тіркесті сөз (күрделі сөз) арасындағы грамматикалық айырма жайлы зерттеу мұнымен бітпейді, себебі бұл екеуінің жігі ажырағысыздай болып кеткені сондай, алдағы күндерде де арнайы зерттеуге өзек болатын ауқымды тақырып күйінде қала береді. Өз ішінен аналитикалық формант және күрделі етістік болып бөлінетін тіркесті етістіктердің өзі сөз тіркесі мен тіркесті сөз мәселесінің бір мақала аясында шешіле қоймайтынын аңдатса керек. Мәселен, агглютинативті тілдегі етістіктердің синтаксистік құрылыста көбіне аналитикалық жолмен жұмсалатыны қазіргі зерттеулерге тақырып болып жүр [25].

Ендігі мәселе сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысу сипаты, өзара грамматикалық қатынасы туралы.

Тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысынан шығатын грамматикалық қатынас сол сөйлемдегі сөз тіркестері сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынасқа тікелей тәуелді. Мұны қазақ тіл білімі тарихында тұңғыш анықтаған әрі егжей-тегжейлі талдап көрсеткен ғалым — Елдес Омарұлы. Бұл жайында зерттеуші Е. Маралбек: «Бүгінде қазақ лингвистикасында «сөз тіркесінің синтаксисі» мәселесі М. Балақаевтан басталады деген пікір орныққан. Міне, бұл еңбек алдағы кезеңдерде осы пікірге өзгеріс енгізетін болады», – дейді [26; 42].

Сонымен Е. Омарұлы 1925 жылы жарияланған «Қазақ тілі» мақаласында баяндауышқа тікелей қатысы бар грамматикалық мүшелерді «толық мүше» деп атап, толық мүшеге бастауыш, толықтауыш, пысықтауышты жатқызады. Толық мүшені құрамына қарай «жалқы мүше» және «қосарлы мүше» деп бөледі, яғни бір сөзден тұратыны — жалқы мүше де, бірнеше сөзден тұратыны — қосарлы мүше. Мәселен, *Желіде үйездеп тұрған жылқыны Шалман суға айдады* деген сөйлемдегі *желіде үйездеп тұрған жылқыны* деген төрт сөзді қосарлы мүше деп көрсетіп, мұндай қосарлы мүше құрамындағы «сөздерді бас-басына тексеріп, олардың да әрқайсысын бір мүше деуге болатынын» ескертеді. Сөйтіп, төрт сөзден тұратын осы қосарлы мүшенің баяндауышпен байланысатыны *жылқыны* деген сөз екенін, сондықтан оның өз алдына жеке толық мүше болатынын, ал қалған үш сөздің (*желіде үйездеп тұрған*) *жылқыны* деген толық мүшенің «қосар мүшесі» болатынын және бұл қосар мүшенің бірнеше сөзден құралған қосарлы қосар мүше екенін баяндай келіп, үш сөзден тұратын осы қосарлы қосар мүшенің баяндауышқа емес, *жылқыны* деген толықтауышқа қатысты екенін талдап көрсетеді. Онан әрі «сөйлемнің баяндауышына керек емес, толықтауышына керек» осындай қосарлы қосар мүшенің *тұрған* сөзін «тұңғыш қосар» мүше деп атап, енді осы *тұрған* деген «анықтауышқа керек» *желіде* және *үйездеп* сөздерін «қосардың қосары» деген терминмен, нақтырақ айтқанда, *үйездеп* сөзін «екінші қосар», *желіде* сөзін «үшінші қосар» деп атайды. Қараңыз: «Бұл екеуінің басым мүшесі — *үйездеп*, оның жалғыз өзі де пысықтауыш бола алады. *Жылқыны* толық мүше еді, *тұрған* тұңғыш қосар болды. Тұңғыш қосарға керек *үйездеп* (қосардың қосары) екінші қосар аталады. Әуелде біздің екінші қосарымыз *желіде үйездеп* деген екі сөз еді. Онан біз «*үйездеп*»-ті бөліп алып, соның өзін ғана екінші қосар дедік. Енді онан қалған *желіде* деген сөз екінші қосарға ғана керек үшінші қосар болады. «*Желіде*» де — пысықтауыш (мекен пысықтауышы), бірақ бұл — *суға* сықылды баяндауышқа керек емес, екінші қосар пысықтауыш «*үйездеп*»-ке керек мүше, толық мүше емес, қосар мүше (қосардың қосарының қосары — *үшінші қосар*).

Сөйлемнің баяндауышына керек мүше *толық мүше* болады. Баяндауыштан басқа бір мүшеге керек мүше *қосар мүше* аталады. Қосар мүше толық мүшеге керек болса, *тұңғыш қосар* аталады. Тұңғыш мүшенің қосары *екінші қосар*, оның қосары *үшінші қосар*, оның қосары *төртінші қосар*... аталады» [1; 94-96].

Мұнда ден қоярлығы — ғалымның «анықтауышқа керек мүше», «толықтауышқа керек мүше» және «пысықтауышқа керек мүше» деген атаулар арқылы сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұратынын алғаш талдап көрсеткені және олардың мұндай байланысын сөйлемдегі сөз тіркестері сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынас арқылы анықтағаны. Мысалы: «толықтауышқа керек мүше» деген *тұрған* сөзі — тура толықтауыштың сапалық анықтауышы (сөз тіркесі ретінде *тұрған жылқыны*); «анықтауышқа керек мүше» деген *үйездеп* сөзі — сапалық анықтауыштың амал пысықтауышы (сөз тіркесі ретінде *үйездеп тұрған*); «пысықтауышқа керек мүше» деген *желіде* сөзі — амал пысықтауыштың мекен пысықтауышы (сөз тіркесі ретінде *желіде үйездеп*). Сондай-ақ *желіде* сөзі — сапалық анықтауыштың мекен пысықтауышы (сөз тіркесі ретінде *желіде тұрған*).

Е. Омарұлы баспаға 1936 жылы ұсынылған «Синтаксис жаттықтырғыш» кітабының «Жетектесудің түр-түрі» бөлімінде сөз тіркесі сыңарларын «жетек сөз» (бағыныңқы) және «жетекші сөз» (басыңқы) деп бөліп, сөйлемдегі бір бағыныңқының келесі бір сөзге басыңқы болатыны туралы былай дейді: «Сөйлемнің бір мүшесіне ерген жетек өзіне тағы бір сөзді бағындырып, соған жетекші бола алады. Оған бағынған жетектің өзіне ерткен тағы жетегі болу да мүмкін» [1; 247]. Яғни ғалым осы арқылы сөйлем мүшелерінің синтагмалық бөлшектерге қарай байланысу мүмкіндігі кең екенінен хабар береді.

Сөйлемдегі сөздердің тіркесу мүмкіндігіне қарай оларды *шұбырма жетек*, *жарыспа жетек*, *тел жетек* деп бөледі де, *Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме* деген сөйлемнің *жүрме* баяндауышына *сыртынан* сөзінің бағынғанын (меңгеру: *сыртынан жүрме*), ал осы бағыныңқыға *аттың* сөзі бағынғанын (матасу: *аттың сыртынан*), енді бұл бағыныңқыға *білмеген* сөзінің бағынғанын (қабысу: *білмеген аттың*) және бұл бағыныңқыға *сырын* сөзінің бағынғанын (меңгеру: *сырын білмеген*) талдап көрсетіп, бұл үлгіні «шұбырма жетекке» мысал етеді.

Бүгін сабақты жақсы түсіндік деген сөйлемдегі бір ғана *түсіндік* баяндауышына *бүгін*, *сабақты*, *жақсы* деген үш сөздің әрқайсысы жекелей бағынатынын көрсетіп, бұл үлгіні «жарыспа жетекке» мысал етеді.

Оны есіткенім болмаса, көргенім жоқ деген сөйлемдегі *оны* сөзінің *есіткенім* және *көргенім* деген екі қос бірдей басыңқыға бағынып тұрғанын сипаттай талдап, бұл үлгіні «тел жетекке» мысал етеді де, сөйлемдегі грамматикалық мүшелердің «өзара бірөңкей *шұбырма* боп та, бірөңкей *жарыспа* боп та, *тел* боп та келе беретінін», дегенмен көбіне «жетектесудің бұл үш түрі араласа келетінін» ескертеді [1; 247].

Сонда ғалымның жоғарыда келтірілген *Желіде үйездеп тұрған жылқыны Шалман суға айдады* сөйлеміндегі *желіде* сөзі *үйездеп* амал пысықтауышына және *тұрған* сапалық анықтауышына бағынған «тел жетек» болады.

Ғалымның бұл талдауынан сөйлем мүшелерінің грамматикалық мағыналары сол сөйлемдегі сөз тіркестерінің сыңарлары арасындағы грамматикалық қатынасқа тікелей тәуелді болатынын, екіншіден, тұрлаусыз мүшелердің бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұратынын нақты мысалдар арқылы аңғарып отырмыз.

Сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысынан шығатын грамматикалық қатынастың жай-жапсары грамматика теориясына арналған еңбектерде Е. Омарұлынан кейін тек 1950 жылдары ғана жалғасты. Мәселен, ғалым М. Балақаев *Қолдың саласындай тарамданған арықтардың біреуі бара-бара ұлғайып... қарауытқан сай болды* (Б. Майлин) деген сөйлемде тұрлаусыз мүшелердің тұрлаулы мүшелерді және бірін-бірі анықтап, пысықтап тұрғанын көрсетеді және *тарамданған* деген анықтауыштың *арықтардың* деген анықтауышты анықтап тұрғанына (меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышы), сондай-ақ *қолдың саласындай* деген пысықтауыштың *тарамданған* деген анықтауышты пысықтап тұрғанына (сапалық анықтауыштың амал пысықтауышы) назар аудартады. Онан әрі: «Осылардай тұрлаулы мүшелердің ғана емес, тұрлаусыз мүшелердің де: анықтауыштың — анықтауышы, пысықтауышы, толықтауышы; толықтауыштың — анықтауышы, толықтауышы, пысықтауышы; пысықтауыштың — толықтауышы, пысықтауышы болуы мүмкін», — дейді [2; 146].

Автордың «мүмкін» деп отырған себебі — бұл мәселе отандық тіл білімінде 1920 жылдардан кейін арнайы зерттеу нысанына алынбады. Әйтпесе ғалым көрсеткен грамматикалық байланыс тұрлаусыз мүшелер арасында әуелден бар-ды.

Профессор Ж. Жақыпов 2021 жылы жарық көрген «Сөйлем мүшелері теориясына» мақаласында отандық лингвистердің «тұрлаусыз мүшелер бірін-бірі толықтап, анықтап, пысықтап тұратынын ескермей жүргенін» айта келіп: «Мысалы, *Бір сөзі мен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей адасып қалып отыр* деген сөйлемде *бір* деген сан есімнен болған анықтауыш *сөзін* деген толықтауышты анықтап тұр (тура толықтауыштың сапалық анықтауышы. — Авт.); ал *сөзін* толықтауышы *жалғастыруға* деген толықтауышты толықтап тұр (жанама толықтауыштың тура толықтауышы. — Авт.); *жалғастыруға* деген толықтауыш *үлгірмей* деген пысықтауышты толықтап тұр (амал пысықтауыштың жанама толықтауышы. — Авт.). *Қарсысына таман отырған Сүйіндікке ғана қадалып сөйлейді* деген сөйлемде *қарсысына таман* деген пысықтауыш *отырған* деген анықтауышты пысықтап тұр (сапалық анықтауыштың мекен пысықтауышы. — Авт.); *отырған* деген анықтауыш *Сүйіндікке* деген толықтауышты анықтап тұр (жанама толықтауыштың сапалық анықтауышы. — Авт.); *Сүйіндікке* деген толықтауыш *қадалып* деген пысықтауышты толықтап тұр (амал пысықтауыштың жанама толықтауышы. — Авт.). Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады», — дейді [3; 35].

Онан беріде (2023 жылы) зерттеуші Ж. Баймұрынов «Қазақ тіліндегі тұрлаусыз мүше хақында» мақаласында сөйлемдегі тұрлаусыз мүшелер арасындағы осындай байланыс үлгілерін төмендегіше топтап көрсетеді:

- 1) Анықтауыштың анықтауышы;
- 2) Толықтауыштың анықтауышы;
- 3) Пысықтауыштың анықтауышы;
- 4) Анықтауыштың толықтауышы;
- 5) Толықтауыштың толықтауышы;
- 6) Пысықтауыштың толықтауышы;
- 7) Анықтауыштың пысықтауышы;
- 8) Толықтауыштың пысықтауышы;
- 9) Пысықтауыштың пысықтауышы [4; 39-40].

Енді осыларды жекелей сипаттап көрейік.

Анықтауыштың анықтауышы. *Ұлы футболшының орнын басқа біреу басады* (Ш. Айтматов) деген сөйлемнің бір анықтауышы — *футболшының*. Бұл анықтауыш *ұлы футболшының* тіркесінің басыңқы сыңары болып тұр. Егер сөз тіркесінің әр сыңары жеке сөйлем мүшесі болатынын ескерсек, онда *ұлы* сөзі меншікті анықтауыш қызметіндегі *футболшының* сөзінің сапалық анықтауышы болады. Байланысу түрі — қабысу.

Т. Сайрамбаев *Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдыңның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді* (Ө. Сәрсенбаев) деген сөйлемдегі алғашқы екі сөздің тіркесімі жайлы: «...*ұзын тұмсықты* тіркесінің өзіндік ерекшелігі бар. *Тұмсық* сөзі өзінен бұрынғы бірнеше сын есімдермен тіркесіп, басыңқы қызметте жұмсалғанымен, **-ты** (тұмсықты) жұрнағының қосылуының нәтижесінде қатыстық сын есімге айналып, өзінің бұрынғы анықтауышымен бірге *құс* сөзіне бағыныңқы қызметте жұмсалып тұр. Сонда *ұзын тұмсық* өзара тіркескенімен, *ұзын тұмсықты* күйінде бұрынғы сөз тіркесі дәрежесінен алыстап, сол тобымен сөз тіркесінің бір-ақ сыңары қызметінде жұмсалатын болады. *Ұзын тұмсық* осы күйінде жай сөз тіркесі болса, *ұзын тұмсықты* *құс* дегенде толық мағыналы сөздердің қатысы арқылы (*ұзын тұмсықты*) бағыныңқы сыңары бар күрделі сөз тіркесі жасалып отыр. *Ұзын тұмсық* пен *ұзын тұмсықты* *құс* деген сөз тіркестерінің мағыналық жағынан да, жасалу жағынан да бір-бірінен өзгешелігі бар» [7; 24-25], — дейді.

Біздіңше, сөйлемдегі бірінші және екінші сөздің байланысы — лексикалық байланыс емес, синтаксистік байланыс. Байланыс түрі де (қабысу), тәсілі де, осы байланыстан шығатын анықтауыштық мағына да айқын. Нақты айтқанда, *ұзын тұмсықты* тіркесіміндегі сөздердің орны тұрақтанбаған, сөз тіркесі дәрежесінен алыстай қоймаған. Сондықтан *құстар* басыңқысымен *қара қоңыр* тәрізді түйдегімен емес, *тұмсықты* сөзі ғана жеке байланысады да, *ұзын тұмсықты* тіркесімі өз алдына жеке сөз тіркесі болады. Демек, *ұзын* сөзін *тұмсықты* сөзінің «бұрынғы анықтауышы» деуге келіңкіремейді.

Т. Сайрамбаев пен М. Балақаевтың оқулығында күрделі анықтауыштың өз ішінен қабыса және матаса байланысқан түрлі сөз табынан құралатыны айтылып, мысал ретінде *ақ орамалды, төрт қырлы, ат жақты, күміс қоңыраулы, қызыл күрең, таудай талапты, семізше келген* т.б. тіркесімдері келтірілген [7; 483]. Мысалдардағы *ат жақты, таудай талапты* тіркесімдері сыңарларының орны өзгелеріне қарағанда біршама тұрақтанған, сонысына қарай күрделі сөзге жатқызу қисындырақ көрінуі мүмкін. Сол сияқты *қызыл күрең, семізше келген* тіркесімдері де сөз тіркесінің шарттарына сай келмейді, яғни күрделі сөз екені анық. Асылы, күрделі сөз сыңарлары арасынан матасу, қабысу тәрізді синтаксистік байланыс іздеу дұрыс емес. Ал күрделі анықтауыш ретінде келтірілген өзге мысалдың барлығында да байланысу тәсілі (орын тәртібі), түрі (қабысу) айқын, демек, олар (*ақ орамалды, төрт қырлы, күміс қоңыраулы*) — сөз тіркесі. Сондай-ақ Т. Сайрамбаев талдауынан ілгеріде мысалға алынған *жалпақ бетті, қошқар мұрынды, қалың ерінді* тіркесімдері жөнінде де осындай пікірдеміз. Бұлар — сапалық анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы. Ал *қой көзденген қара бұжыр әйел* дегендегі *қой көзденген* — *қара бұжыр* күрделі сапалық анықтауышының түйдегімен жұмсалған күрделі сапалық анықтауышы, Е. Омарұлының тілімен айтқанда, *қой көзденген* күрделі сөзі *қара бұжыр* және *әйел* сөздеріне «тел жетек» болады.

Мұнан жоғарырақта біз талдаған тіркес — меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы (қараңыз: *ұлы футболшының*).

Өзінің баласындай бала екен сөйлеміндегі *өзінің баласындай* — сапалық анықтауыштың меншікті анықтауышы.

Бүгін Абай қосына қонаққа кеп отырған достарының осындай сыры бар (М. Әуезов) сөйлеміндегі матаса байланысқан *Абай достарының* тіркесінде *Абай* сөзі — меншікті анықтауыштың меншікті анықтауышы.

Осы орайда *Мұнан жоғарырақта талданған тіркес* — *меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы* сөйлемінде *анықтауыштың анықтауышының* деген тіркес бар екеніне және бұл тіркес сыңарларының да сөйлемде меншікті анықтауыштың меншікті анықтауышы болып тұрғанына көңіл аударғанымыз абзал.

Толықтауыштың анықтауышы. *Жаңа туған құйтақандай қозының дірілдеген денесіне жабысқан шаранасын енесі жалап тұр екен* (Ш. Айтматов) сөйлеміндегі сөз тіркестері: *жаңа туған, туған қозының, құйтақандай қозының, қозының денесіне, қозының шаранасын, қозының енесі, дірілдеген денесіне, денесіне жабысқан, жабысқан шаранасын, шаранасын жалап тұр екен*. Осылардың арасында толықтауышпен анықтауыштық қатынаста байланысқан тіркес саны төртеу: *қозының денесіне, қозының шаранасын, дірілдеген денесіне, жабысқан шаранасын*. Мұның алғашқы екеуі матаса, кейінгі екеуі қабыса байланысқан. Сондай-ақ *қозының денесіне* тіркесінің бағыныңқысы — *жанама толықтауыштың меншікті анықтауышы, қозының шаранасын* тіркесінің бағыныңқысы — *тура толықтауыштың меншікті анықтауышы, дірілдеген денесіне* тіркесінің бағыныңқысы — *жанама толықтауыштың сапалық анықтауышы, жабысқан шаранасын* тіркесінің бағыныңқысы — *тура толықтауыштың сапалық анықтауышы*.

Енді бірде толықтауышты үйірлі анықтауыштың да анықтап тұратыны бар. Мысалы, *Ояна сала анасы даярлап қойған асты ішті де, асығыс киініп сыртқа шықты* (Ә. Нұрпейісов) сөйлеміндегі қабыса байланысқан *анасы даярлап қойған асты* тіркесінде бағыныңқы сыңар боп тұрған *анасы даярлап қойған* — *тура толықтауыштың (асты) үйірлі анықтауышы*.

Пысықтауыштың анықтауышы. *Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдынның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді* (Ә. Сәрсенбаев) деген сөйлемдегі *ақ қайраңға қарай* және *әлгі қайраңға қарай* тіркесінің екеуінде де бағыныңқы сөздер (*ақ, әлгі*) — мекен пысықтауышының сапалық анықтауышы. Екеуінің де байланысу түрі — қабысу.

Бүгін Абай қосына қонаққа кеп отырған достарының осындай сыры бар (М. Әуезов). Бұл сөйлемде матаса байланысқан *Абай қосына* тіркесінің бағыныңқысы (*Абай*) — мекен пысықтауышының (*қосына*) меншікті анықтауышы.

Алыстан зауыт мұржасы сияқтанып көрінеді екен сөйлеміндегі *зауыт мұржасы сияқтанып* тіркесінің бағыныңқысы — амал пысықтауышының меншікті анықтауышы.

Пысықтауыштың анықтауышы сонымен қатар өз ішінде мезгіл пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, мақсат пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, себеп пысықтауышының меншікті және сапалық анықтауышы, сондай-ақ амал пысықтауышының сапалық анықтауышы боп бөлінуі мүмкін. Бұл — алдағы зерттеудің еншісіндегі мәселе.

Анықтауыштың толықтауышы. *Жаңа туған құйтақандай қозының дірілдеген денесіне жабысқан шаранасын енесі жалап тұр екен* (Ш. Айтматов) сөйлемінде меңгеріле байланысқан денесіне жабысқан тіркесінің бағыныңқысы — сапалық анықтауыштың жанама толықтауышы.

Рас, тіркестің бағыныңқы сыңары (*денесіне*) пысықтауыш боп түсінілуі де мүмкін (қайда жабысқан?). Алайда *денесіне* сөзімен матаса байланысқан *қозының* сөзі оған пысықтауыштық емес, толықтауыштық қызмет жүктейді. Кері сұрақ «қозының несіне?» болады. Біздіңше, сөйлемнің *дірілдеген денесіне* дейінгі бөлігін алып тастаса, онда, сөз жоқ, *денесіне жабысқан* тіркесінің бағыныңқысы пысықтауыш болар еді.

Бүгін әкемді құттықтаған адам ерекше көп болды деген сөйлемде меңгеріле байланысқан *әкемді құттықтаған* тіркесінің бағыныңқысы — сапалық анықтауыштың тура толықтауышы.

Алдағы күннің еншісіне қалып отырғаны — меншікті анықтауыштың тура толықтауышы мен жанама толықтауышын анықтау. Дегенмен сан ғасыр бойы қалыптасқан грамматикалық қалыбы бар қазақ тілінен бұл аталған үлгілерге сай тіркестің табыла қоюы екіталай.

Толықтауыштың толықтауышы. *Саған айтылғанды мен де түсініп алдым және Осы суретті бояғанын көрсем деп едім* деген сөйлемдердің алғашқысында *саған айтылғанды* тіркесінің бағыныңқысы — тура толықтауыштың жанама толықтауышы, кейінгісінде *суретті бояғанын* тіркесінің бағыныңқысы — тура толықтауыштың тура толықтауышы.

Бір қарағанда, *Кітаптан дәптерге көшірді* сөйлемінің алғашқы екі сөзі грамматикалық байланысқа түсіп, жанама толықтауыштар бірін-бірі толықтап тұрғандай көрінеді. Алайда *кітаптан дәптерге* сөздері сөйлемде байланысқанымен, сөз тіркесі болмайды. К. Ахановтың мына пікіріне назар аударайық: «Еркін сөз тіркесі ажыратылатын, мүшеленетін тіркес бола отырып мағыналық және құрылымдық бүтіндігін сақтайды. Мазмұн тұтастығы мен семантикалық тиянақтылық сөз тіркесіне ғана тән қасиет болып саналады. Сөз тіркесінің осы қасиеті оны сөйлемдегі сөздердің басқаша тіркестерінен, мысалы, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тізбегінен ажыратады. Мысалы, *көлге дейін... тауға қарай...* тәрізді толық мағыналы сөз бен көмекші сөздердің тіркесінің мағыналық жақтан аяқталмағандығы, тиянақты емес екендігі, басқа бір сыңардың (сөздің) жетпей тұрғандығы аңғарылады» [20; 190].

Ғалымның бұл тұжырымында көмекші сөз арқылы күрделенетін мүше туралы айтылып тұрғанымен, «құрылымдық бүтіндік», «семантикалық тиянақтылық» дегендері жалпы сөз тіркесіне қатысты. Жоғарыдағы сөйлемде сөз тіркесінің саны екеу ғана: *кітаптан көшірді, дәптерден көшірді*. Егер мұның алдындағы сөйлемдерде талданған *суретті бояғанын, саған айтылғанды* тіркестерінің басыңқысынан бағыныңқысына тікелей сұрақ қойылатын (*нені бояғанын? кімге айтылғанды?*) болса, *кітаптан дәптерге* дегенде «дәптерге неден?» немесе «неден дәптерге?» деп тікелей сұрақ қойылмайды. «Дәптерге неден көшірді?» деп баяндауыш арқылы ғана сұрақ қойылады. Мұнан тұрлаусыз мүшелердің өзара байланысын анықтауда сөйлемдегі сөз тіркесін дұрыс анықтаудың қаншалықты маңызды екені және бір аңғарылады.

Жоғарыда профессор Ж. Жақыпов талдауынан келтірілген *Бір сөзі мен бір сөзін жалғастыруға Абай үлгірмей адасып қалып отыр* деген сөйлемде меңгеріле байланысқан *сөзін жалғастыруға* тіркесінің бағыныңқысы (*сөзін*) — жанама толықтауыштың тура толықтауышы.

Ал жанама толықтауыштың жанама толықтауышын анықтау — келер күннің міндеті. Десек те мұндай тіркес түрі бар деп алдын ала үзілді-кесілді болжам жасауға келмейді.

Грамматика теориясына арналған еңбектердің бірінде «...күрделі толықтауыштарды өз ішінде сөйлем мүшелеріне ажыратуға болатыны» жайында тұжырым бар [13; 652]. Бұл мәселе күрделі мүше мен сөз тіркесінің, яғни тіркесті сөз бен сөз тіркесінің ара-жігі қазақ тіл білімінде әлі күнге дейін нақты анықталмай келе жатқанын білдіреді. Әйтпесе кез келген күрделі мүшені өз ішінен сөйлем мүшелеріне жіктеп бөлу және, жоғарырақта келтіргеніміздей, күрделі сөз сыңарлары арасынан матасу, қабысу, меңгеру тәрізді синтаксистік байланыс іздеу грамматикалық нормаға қайшы екені өзінен-өзі түсінікті.

Пысықтауыштың толықтауышы. *Кәлен атын белдеуге байлап жатып ауыл тірлігіне көз салып өтті* (Ө. Нұрпейісов). Бұл сөйлемдегі меңгеріле байланысқан *атын байлап жатып* және *белдеуге байлап жатып* тіркестерінде алғашқысының бағыныңқысы (*атын*) — мезгіл пысықтауыштың тура толықтауышы, кейінгісінің бағыныңқысы (*белдеуге*) — мезгіл пысықтауышының жанама толықтауышы.

Ал *Мұнан жоғарырақта талданған тіркес — меншікті анықтауыштың сапалық анықтауышының мысалы* сөйлемінде *мұнан жоғарырақта* тіркесінің бағыныңқысы (*мұнан*) — мекен пысықтауышының жанама толықтауышы.

Айтқанымды түсінгендей ишара қылды деген сөйлемде меңгеріле байланысқан *айтқанымды түсінгендей* тіркесінің бағыныңқысы — амал пысықтауышының тура толықтауышы.

Аз күн жазға мәз болып ұмытып кеткен қорлығының бәрін қайтадан малышының есіне түсірмек (Ш. Айтматов) деген сөйлемде *жазға мәз болып* тіркесінің бағыныңқысы — амал пысықтауышының жанама толықтауышы.

Е. Омарұлы мақаласында талданған *Шалман суға жылқы айдаймын деп атын ерледі* сөйлемінде меңгеріле байланысқан *жылқы айдаймын деп* және *суға айдаймын деп* деген тіркестер бар. Мұның біріншісінің бағыныңқысы (*жылқы*) — мақсат пысықтауышының тура толықтауышы да, екіншісінің бағыныңқысы (*суға*) — мақсат пысықтауышының жанама толықтауышы.

Сыртқа шыққан кісі үскірік желге шыдамай жалт бұрылып ішке тығылып жатыр (Ө. Нұрпейісов) сөйлемінде *желге шыдамай* тіркесінің бағыныңқысы — себеп пысықтауышының жанама толықтауышы.

Пысықтауыштың толықтауышы өз ішінде мекен пысықтауышының тура толықтауышы және себеп пысықтауышының тура толықтауышы боп бөлінуі мүмкін.

Анықтауыштың пысықтауышы. *Бүгін әкемді құттықтаған адам ерекше көп болды* деген сөйлемде жанаса байланысқан *бүгін құттықтаған* тіркесінің бағыныңқысы — сапалық анықтауыштың мезгіл пысықтауышы.

Аз күн жазға мәз болып ұмытып кеткен қорлығының бәрін қайтадан малышының есіне түсірмек (Ш. Айтматов) сөйлемінде қабыса байланысқан *мәз болып ұмытып кеткен* күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*мәз болып*) — сапалық анықтауыштың амал пысықтауышы. Сол сияқты, ілгеріде М. Балақаев талдауынан мәлім болған *қолдың саласындай тарамданған* тіркесінің түйдекті бағыныңқысы да — сапалық анықтауыштың амал пысықтауышы.

Сөйлемде амал пысықтауышының басқа тұрлаусыз мүшелермен, сондай-ақ пысықтауыштың өзге мағыналық түрлерімен және баяндауыш мүшемен байланысын дұрыс анықтау сол сөйлемнің пунктуациясының (әсіресе үтірдің) нормаға сай қойылуына ықпал етеді. Мысалы, жоғарыда Ш. Айтматовтан келтірілген сөйлемде күрделі сапалық анықтауыштың амал пысықтауышпен семантикалық байланысын анықтамаудан кейде *мәз болып* тіркесімінен кейін үтір жаңсақ қойылып жатады және пунктуациялық мұндай бейнорма қазіргі қазақ мәтіндерінде өте көп. Және бір мысал: *Ылдидағы жазықта қараңғы түнді ақ жсалынмен арбап, ақ бауыр жай оттары ойнақтайды* (Ш. Айтматов) деген сөйлемде амал пысықтауышының баяндауышпен байланысын дұрыс анықтамаудан *арбап* сөзінен кейінгі үтір орынсыз қойылған. Себебі бұл сөйлемде *арбап* сөзі жеке бір оралымдағы әрекетті білдірмей, баяндауыш (*ойнақтайды*) арқылы мәлім болған әрекеттің пысықтауышы болып тұр (*арбап ойнақтайды*).

Қалада тұратын таныстарынан ау тоқитын жіп сұрап әкеп, балықшыларға аз-аздап бөліп берді (Ө. Нұрпейісов) деген сөйлемдегі *қалада тұратын* тіркесінің бағыныңқысы — сапалық анықтауыштың мекен пысықтауышы.

Меншікті анықтауыштың мезгіл, мекен, мақсат, себеп, амал пысықтауышымен және сапалық анықтауыштың мақсат, себеп пысықтауышымен қатынасын анықтау да келер күннің еншісіне қалып отыр.

Орайы келгенде айта кеткен жөн, анықтауыш зат есімнен болған мүшені, пысықтауыш етістіктен болған мүшені анықтайды [2; 177]. *Осы үйдің кішкене қызының қасында жүгіріп жүретін күшік шабаланып шықты да, құйрығын бұлғаңдатып, үргенін қоя қойды* (Ш. Айтматов) деген сөйлемде баяндауышпен іргелес байланысқан етістік негізді тура толықтауыш (*үргенін*) әдетте *бұлғаңдатып* амал пысықтауышымен тіркесе береді. Осыдан барып сөйлемде *бұлғаңдатып үргенін* деген тіркес бар тәрізді көрінеді. Ал, дұрысында, сөйлем мазмұны бойынша, *бұлғаңдатып* пысықтауышы *қоя қойды* баяндауышымен ғана тіркесіп тұр. Амал пысықтауышы баяндауышпен араға осылай етістік негізді тура толықтауыш салып байланысқанда, сөйлем мазмұнына қарай амал пысықтауышынан кейін үтір (сөйлемдегі үтірді қойған — біз. — Авт.) қойылғаны абзал. Мұндай үтір сөйлемді синтаксистік талдау кезінде жаңсақтыққа (*бұлғаңдатып үргенін*) ұрынбас үшін қажет.

Толықтауыштың пысықтауышы. *Бүбіжан оның қарап тұрғанын сезіп, Танабай жаққа бұрылмауға тырысып бара жатады* (Ш. Айтматов) сөйлемінде меңгеріле байланысқан *Танабай*

жаққа бұрылмауға күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*Танабай жаққа*) — жанама толықтауыштың мекен пысықтауышы.

Айқайлап сөйлегенін қоя қойды сөйлеміндегі қабыса байланысқан *айқайлап сөйлегенін* тіркесінің бағыныңқысы — тура толықтауыштың амал пысықтауышы.

Мұнда да жанама толықтауыштың мезгіл, мақсат, себеп, амал пысықтауышымен және тура толықтауыштың мезгіл, мекен, мақсат, себеп пысықтауышымен қатынасын анықтау келешектің еншісінде.

Пысықтауыштың пысықтауышы. Е. Омарұлы талдаған *Желіде үйізден тұрған жылқыны Шалман суға айдады* сөйлеміндегі алғашқы екі сөздің біріншісі (*желіде*) — амал пысықтауышының (*үйізден*) мекен пысықтауышы. Мұнда *үйізден* сөзі *желіде* сөзін пысықтауыштық қатынаста меңгеріп тұр.

Ұзын тұмсықты, қара қоңыр құстар көгілдір айдынның бір көрінімдей аумағын шеңберлей қоршап, әлгі ақ қайраңға қарай қиқулап жүзіп келеді (Ә. Сәрсенбаев) деген сөйлемде *қоршап* — бірыңғай амал пысықтауышының бірі. Қараңыз: *қоршап жүзіп келеді* және *қиқулап жүзіп келеді*. Сонда мұндағы қабыса байланысқан *шеңберлей қоршап* тіркесінің бағыныңқысы амал пысықтауышының амал пысықтауышы болады.

Екеуі де құйындай шауып бара жатып алапат арпалыс бастады (Ш. Айтматов). Бұл сөйлемде қабыса байланысқан *құйындай шауып бара жатып* күрделі тіркесінің бағыныңқысы (*құйындай*) — мезгіл пысықтауышының амал пысықтауышы.

Бір қарағанда, *құйындай шауып бара жатып* тіркесінің басыңқы сыңарын амал пысықтауышына да ұқсатуға болады, оның үстіне, грамматикалық еңбектерде мезгіл пысықтауышының **-ып, -іп, -п** көсемше тұлғасымен жасалатыны жайлы мәлімет кездеспейді. Әйтсе де талданып отырған бұл тіркестің басыңқы сыңары (*шауып бара жатып*) баяндауыш арқылы мәлім болған әрекетті (*бастады*) амалдық жағынан емес, мезгілдік жағынан пысықтап тұрғаны анық. Мысалы, *Жайлауға көшіп бара жатып айтқан әңгімесі көкейімнен кетер емес* сөйлемінде *көшіп бара жатып айтқан* тіркесіндегі бағыныңқы сыңар да (*көшіп бара жатып*) мезгіл пысықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. Рас, бұл тіркестің бағыныңқы сыңарын *көшіп бара жатқанда* деп есімше тұлғасына ауыстыруға болады, дегенмен мезгіл пысықтауышының сөйлеу дағдысында **-ып, -іп, -п** көсемше тұлғасымен де жасала беретінін жоққа шығаруға және келмейді. Жоғарыда пысықтауыштың толықтауышын көрсетуде талданған *Кәлен атын белдеуге байлап жатып ауыл тірлігіне көз салып өтті* деген сөйлемдегі мезгіл пысықтауыш (*байлап жатып*) жайлы да осындай ұйғарымдамыз.

Анықтауыш зат есімнен болған мүшені, пысықтауыш етістіктен болған мүшені анықтайды [2; 177] дегенімізбен, кейде пысықтауыштың (себеп пысықтауыш) құрама баяндауышқа ұқсас (есім + етістік) тұтас тіркесті анықтайтын кезі де бар. Бұл жайында «Қазақ грамматикасында»: «Себеп пысықтауыштар тікелей етістікке ғана қатысты бола бермей, кейде пысықтауыштың басқа түрлерімен де мағыналық байланыста болып, етістікке сол арқылы ғана қатысты болып тұрады. Мысалы, *Матвеевтің даусы шаршағандықтан бәсең шықты* деген сөйлемдегі амал пысықтауышты (*бәсең*) алып тастасақ, себеп пысықтауыш пен етістік арасында дұрыс мағыналық байланыс болмас еді» [13; 659], – делінген. Осындағы себеп пысықтауыш (*шаршағандықтан*) баяндауышпен де (*шықты*), амал пысықтауышпен де (*бәсең*) тіркесіп тұрған жоқ. Сөйлемде үш тіркес қана бар: *Матвеевтің даусы, даусы шықты, бәсең шықты. Шаршағандықтан* себеп пысықтауышы қабыса байланысқан *бәсең шықты* тіркесін тұтасымен анықтап тұр.

Жоғарыда келтірілген жайт пысықтауыштың өзгелерге қарағанда табиғаты бөлек күрделі мүше екенін көрсетеді. Сондықтан арнайы зерттелуге тиіс қатпары мол пысықтауыштың семантикалық түрлері арасындағы байланыс сипатын анықтау да — келешек үлесіндегі келелі мәселе.

Қорытынды

Мақала көлемінде жасалған шағын шолу, шағын талдау арқылы тұрлаусыз мүшелердің сөйлемдегі өзара байланысын, синтаксистік әлеуетін сипаттауға тырыстық. Осы орайда қазақ тіл білімі синтаксисінің тұрлаусыз мүшелер теориясында бейтарап қалып келе жатқан мәселелер көрсетілді, біршама айғақ келтірілді. Алдағы күндерде атқарылар жұмысқа бағдар жасалды. Қорыта айтқанда, біздегі дәстүрлі лингвистиканың түйіні шешілмеген бір бағыты жаңа ғасырда тұңғыш рет арнайы нысанға алынды. Мақала көлемінде баяндалған кей тұжырымның зерттеле келе орнығуы не өзгеруі мүмкін екенін де жоққа шығармаймыз.

Сонымен мақаланың түйінді тұжырымдарын төменде топтап отырмыз:

– сөйлемдегі сөз тіркесі сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынас — сөйлем мүшелерінің синтаксистік мағынасын анықтайтын критерий, яғни сөйлем мүшелерінің грамматикалық мағынасы сол сөйлемдегі сөз тіркестері сыңарларының арасындағы грамматикалық қатынасқа тікелей байланысты;

– тіркесті күрделі сөз бір ғана сұраққа жауап береді және сөйлемде бір ғана грамматикалық мүше қызметін атқарады, ал сөз тіркесінің анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынаста байланысатын сыңарлары дербес сұраққа жауап береді және сөйлемде әр сыңары дербес сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады;

– сөйлемді грамматикалық мүшелеу кезінде әуелі ондағы сөз тіркестерін анықтап, сөз тіркесі арқылы сөйлем мүшелеріне қарай жылжыған дұрыс;

– кейде тіркесті күрделі сөз сыңарларының арасында матасуға ұқсас көмескі грамматикалық байланыс (*Бозой совхозы, Жаңатоган ауылы*) бар тәрізді көрінеді, алайда мұндай көмескі байланыс — сол күрделі сөздің сөйлем құрылысына дейінгі нәтижесі, басқаша айтқанда, олар синтаксистік құрылысқа дейін алғашқы байланыстан өтіп қойған, сондықтан сөйлем құрылысына даяр күйінде кеп кірігеді;

– сыңарлары арасында матасуға ұқсас грамматикалық байланыс бар тәрізді көрінетін кей күрделі сөз (*Абай мектебі*) тілдік үнем заңының әсерінен қалыптасуы мүмкін;

– кейде сөз тіркесі кейінгі позициядағы сөздің түйдекті анықтауышына ұқсап тұрады және бұл — қазақ синтаксисінің нормасы, соған қарамастан мұндай үлгі сөз тіркесін күрделі сөз деп жаңсақ түсінуге ықпал етіп жатады;

– тіркесті күрделі сөз арасынан сөз тіркесіне тән анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық тәрізді грамматикалық мағына немесе матасу, меңгеру, қабысу тәрізді байланыс түрін іздеу — күрделі сөз теориясына қайшы ұстаным;

– сөз тіркесі мен тіркесті күрделі сөздің грамматикалық жігі ажыратқысыз болып кеткені сондай, бұл турасында теорияның молдығына қарамастан арнайы зерттелуі тиіс ауқымды тақырып күйінде қалып отыр;

– қазақ тіл білімінде сөйлемді грамматикалық мүшелеудің толық тәртібін 1925 жылы «Қазақ тілі мақаласында» ең алғаш тәптіштей талдап көрсеткен — Елдес Омарұлы;

– тұрлаусыз мүшелер сөйлемде бірін-бірі анықтап, толықтап, пысықтап тұрады: анықтауыш мүше анықтауышты және толықтауыш пен пысықтауышты да анықтайды; толықтауыш мүше анықтауышты және толықтауыш пен пысықтауышты да толықтайды; пысықтауыш мүше анықтауышты және толықтауыш пен пысықтауышты да пысықтайды;

– пысықтауыш сөйлемде кейде тұтас сөз тіркесін пысықтап тұрады;

– сөйлемді грамматикалық мүшелеу барысында осы мақаланың тұжырымдары басшылыққа алынса, біріншіден, сөз тіркесі мен тіркесті күрделі сөз арасындағы грамматикалық жік біршама айқындала түседі; екіншіден, сөйлемнің пунктуациялық ресімделуіне қатысты біраз жайттың басы ашылады; үшіншіден, сөйлем талдауда объективті ұстаным алға шығады т.б.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Омарұлы Е. Елдес Омарұлы шығармалары / Е. Омарұлы; құраст.: Е. Маралбек, жауап. ред.: З. Ахметжанова. — Алматы: «Лұғат» қоғамдық қоры, 2018. — 1-том. — 300 б.
- 2 Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі: Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі / М. Балақаев. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. — 237 б.
- 3 Жақыпов Ж. А. Сөйлем мүшелері теориясына / Ж. А. Жақыпов // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2021. — № 3(136). — Б. 31–38.
- 4 Баймұрынов Ж. Қазақ тіліндегі тұрлаусыз мүше хақында / Ж. Баймұрынов // Uluslararası Dil ve Edebiyat araştırmaları sempozyumu. — Ерзурум, 2023. — № 1368. — Б. 32–46.
- 5 Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары / А. Байтұрсынұлы; құраст.: Е. Тілешов, Н. Аитова (жауап. ред.), О. Жұбай, А. Қадырхан. — Астана, 2022. — 240 б.
- 6 Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық / С. Аманжолов. — Алматы: Санат, 1994. — 320 б.
- 7 Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі / Т. Сайрамбаев. — Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. — 640 б.
- 8 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері / К. Аханов. — Алматы: «Мектеп» баспасы, 1972. — 216 б.

- 9 Исаев С. М. Қазақ тілі: оқу құралы / С. М. Исаев. — Алматы: «Өнер» баспасы, 2007. — 208 б.
- 10 Шалабай Б. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис: оқу құралы. Стер. бас. / Б. Шалабай. — Алматы: Қазақ университеті, 2020. — 186 б.
- 11 Шәукенов Қ. Синтаксис / Қ. Шәукенов. — Алматы: Ана тілі, 1996. — 208 б.
- 12 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі: тағылым мен таным / Б. Сағындықұлы // Ғылыми-танымдық мақалалар жинағы / Құраст.: Ахтаева Н.Х. (жауап. ред.), Жетпісбаева Ә.Қ., Омарова С.П. — Кереку-Новосібір: «Талер-Пресс», 2006. — 383 б.
- 13 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис / жауап. ред.: Е. Жанпейісов. — Астана, 2002. — 784 б.
- 14 Жақыпов Ж. А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары: оқулық / Ж. А. Жақыпов. — Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1998. — 159 б.
- 15 Қазақ тілі. Энциклопедия / Жауап. ред.: А. Ж. Құдабаева. — Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі Қазақстан даму институты, 1998. — 509 б.
- 16 Акунова А. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис: Жогорку окуу жайдын студенттери үчүн окуу куралы / А. Акунова, М. Раимбекова, Ч. Карамендеева. — Бишкек, 2010. — 170 б.
- 17 Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — Москва: Советская энциклопедия, 1966. — 607 с.
- 18 Тіл білімі сөздігі / жалпы ред. басқ.: Э. Д. Сүлейменова. — Алматы: Ғылым, 1998. — 544 б.
- 19 Қасым Б. Қ. Сөзжасам: семантика, уәждеме: оқу құралы / Б. Қ. Қасым. — Алматы: «КИЦОО» баспасы, 2003. — 167 б.
- 20 Аханов К. Грамматика теориясының негіздері: оқу құралы / К. Аханов. — Алматы: Санат, 1996. — 2-басылуы. — 240 б.
- 21 Баймұрынов Ж. Синтаксистегі үнемдеу құбылыстары (психолингвистикалық аспект): монография / Ж. Баймұрынов. — Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2013. — 186 б.
- 22 Орфографиялық сөздік / Құраст.: Н. Уәли (жауап. ред.), Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова, Ж. Исаев, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова. — Алтыншы басылым. — Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. — 720 б.
- 23 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы) / Р. Сыздық. — Астана: Елорда, 2000. — 532 б.
- 24 Жукеев Т. Б. Грамматикалық синкретизмнің табиғаты және оның зерттелуі / Т. Б. Жукеев // Мәдениетаралық кеңістікте тілдер қызметінің және оларды оқытудың өзекті мәселелері: Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. — Қарағанды: ҚарМУ, 2004. — Б. 70–75.
- 25 Kakzhanova F. A. Syncretic Kazakh Language / F. A. Kakzhanova // Journal of Linguistics and Literature. — 2023. — Vol. 6. — No. 1. — P. 15–21. DOI:10.12691/jll-6-1-3
- 26 Маралбек Е. Елдес Омарұлының ғылыми мұрасы және оның қазақ тілтанымдығы орны мен үлесі / Е. Маралбек // Tiltanym. — 2021. — № 4(84). — Б. 37–46.

Ж.М. Баймурынов, Ш.Б. Акатаева, Т.Б. Жукеев, З.К. Жангабулова, Т.Т. Муктар

К теории второстепенных членов предложения

В статье рассматриваются вопросы, которые до сих пор остаются малоизученными в грамматике казахского языка и касаются второстепенных членов предложения. В традиционной грамматической теории до настоящего времени не рассматривалась как отдельный объект исследования взаимосвязь второстепенных членов предложения, их взаимное определение и дополнение в составе предложения. Несмотря на то, что данный аспект, требующий внимания при грамматическом членении предложения, был известен еще столетие назад, он до сих пор не получил широкого освещения как важная тема в учебниках и методических пособиях. Авторы статьи стремятся теоретически и на практике показать грамматические связи второстепенных членов предложения, подтвердив выводы конкретными примерами. Именно в этом заключается научная актуальность исследования. Для определения грамматической взаимосвязи второстепенных членов в синтаксическом построении предложения необходимо сначала выявить словосочетания. Такой подход позволяет утверждать, что каждый компонент словосочетания выполняет функцию самостоятельного члена предложения. До настоящего времени нередко встречалась ситуация, когда одно или два словосочетания ошибочно воспринимались как один член предложения при грамматическом членении. С целью решения данной проблемы были изучены и систематизированы основные труды отечественных исследователей по синтаксису словосочетания и предложения, а также проведен грамматический анализ примеров, отобранных из казахских текстов в качестве практического материала. В ходе исследования, с использованием методов обзора, обобщения, анализа формы и значения, а также и других, были определены грамматические признаки сложных слов и словосочетаний. Показано, что некоторые сложные слова по форме схожи со словосочетаниями, а также определены пути их разграничения. Доказано, что грамматическая связь между компонентами словосочетания напрямую связана с грамматическим значением членов предложения. Сде-

лан вывод о том, что при синтаксическом разборе отнесение целого словосочетания к одному члену предложения является ошибочным. Показан грамматический потенциал второстепенных членов предложения. В частности, с теоретической и практической стороны более подробно охарактеризовано: что определение может определять другие определения, дополнения и обстоятельства; дополнение может дополнять определения, другие дополнения и обстоятельства; обстоятельство может определять определения, дополнения и другие обстоятельства. Выводы, представленные в статье, могут служить научной и практической основой для грамматистов, исследователей и студентов филологических факультетов, занимающихся изучением казахского языка.

Ключевые слова: второстепенные члены предложения, определение, дополнение, обстоятельство, словосочетание, сложное слово.

Zh.M. Baimurynov, Sh.B. Akatayeva, T.B. Zhukeyev, Z.K. Zhangabulova, T.T. Muktar

On the Theory of Secondary Members of Sentence

This article explores understudied issues in Kazakh language grammar related to secondary members of a sentence. Traditional grammatical theory has not yet treated the interconnections between these members—specifically, how they specify, complement, and modify one another—as a distinct object of focused study. Although this aspect, which requires attention in the grammatical parsing of sentences, was recognized as far back as a century ago, it has not yet been widely presented as a significant topic in textbooks or methodological manuals. The authors aim to analyze the grammatical relationships of secondary sentence members both theoretically and practically, using concrete examples for illustration. This defines the scientific relevance of the research. To determine the grammatical interrelations of secondary sentence members within a sentence's syntactic structure, it is first necessary to differentiate word combinations within the sentence. This approach supports the assertion that each component of a word combination can function as an independent sentence member. In earlier grammatical analyses, one or two word combinations were often treated as a single sentence member, which frequently led to confusion. To address this issue, the authors reviewed and systematized key works by Kazakh scholars on the syntax of word combinations and sentences, and conducted grammatical analyses based on examples from Kazakh texts. Using methods such as review, generalization, comparison of form and meaning, and structural analysis, the study identified the grammatical features of compound words within word combinations, demonstrated that some compound words resemble word combinations in form and established methods for distinguishing them. It also showed that the grammatical connection between components of a word combination is directly related to the grammatical meaning of sentence members, and concluded that analyzing an entire word combination as a single sentence member is incorrect. The grammatical potential of secondary sentence members was demonstrated as well. In particular, the article provides a detailed theoretical and practical discussion showing that a modifier can specify other modifiers, complements, and adverbials; a complement can specify modifiers, other complements, and adverbials; and an adverbial can modify modifiers, complements, and other adverbials. The conclusions presented in the article can serve as a valuable scientific and practical resource for grammarians, researchers, and philology students studying the Kazakh language.

Keywords: secondary sentence members, modifier, complement, adverbial, word combination, compound word.

References

- 1 Omaruly, E. (2018). *Eldes Omaruly shygarmalary* [The works of Eldes Omaruly]. Maralbek, E. (Comp.), Akhmetzhanova, Z. (Ed.). Almaty: «Lugat» qogamdyq qory [in Kazakh].
- 2 Balaqaeve, M. (2006). *Qazirgi qazaq tili: Soz tirkesi men zhai soilem sintaksisi* [Modern Kazakh Language: Syntax of Phrases and Simple Sentences]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Eurazia Ultyq Universiteti [in Kazakh].
- 3 Zhaqypov, Zh. A. (2021). Soilem musheleri teoriiasyna [Towards the theory of sentence terms]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia ultyq universitetinin khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 3(136), 31–38 [in Kazakh].
- 4 Baimurynov, Zh. (2023). Qazaq tilindegi turlausyz mushe khaqynda [About secondary members in the Kazakh language]. *Uluslararası Dil ve Edebiyat araştırmaları sempozyumu — International Symposium on Language and Literature Studies*, 1368, 32–46 [in Kazakh].
- 5 Baitursynuly, A. (2022). *Tandamaly shygarmalary* [Selected works]. Tileshev, E., Aitova, N. (Eds.), Zhubay, O., & A. Qadyrhan (Comp.). Astana [in Kazakh].
- 6 Amanzholov, S. (1994). *Qazaq adebi tili sintaksisinin qysqasha kursy* [A Short Course in the Syntax of the Kazakh Literary Language]. Almaty: Sanat [in Kazakh].

- 7 Sairambaev, T. (2010). *Qazaq til biliminin maseleleri. Soz tirkesi* [Problems of Kazakh Linguistics. Word Combination]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 8 Akhanov, K. (1972). *Grammatika teoriiasynyn negizderi* [Fundamentals of grammar theory]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 9 Isaev, S. M. (2007). *Qazaq tili* [The Kazakh language]. Almaty: «Oner» baspasy [in Kazakh].
- 10 Shalabai, B. (2020). *Qazirgi qazaq tili. Sintaksis* [Modern Kazakh Language. Syntax]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 11 Shaukenov, Q. (1996). *Sintaksis* [Syntax]. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 12 Sagyndyquly, B. (2006). Qazaq tili: tagylym men tanym [The Kazakh Language: Learning and Knowledge]. *Gylymi-tanyndyq maqalalar zhinagy — Collection of scientific and educational articles* (p. 383) [in Kazakh].
- 13 Zhanpeiisov, E. (Eds.). (2002). *Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozhasam, morfologiia, sintaksis* [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. Astana [in Kazakh].
- 14 Zhaqypov, Zh. A. (1998). *Soileu sintaksisinin sipattary* [Characteristics of the speech syntax]. Qaragandy: QarMU baspasy [in Kazakh].
- 15 Qudabaeva, A. Zh. (Eds.). (1998). *Qazaq tili. Enciklopediia* [The Kazakh language. Encyclopedia]. Almaty: Qazaqstan Respublikasy Bilim, madeniet zhane densaulыq saqtau ministrliги, Qazaqstan damu instituty [in Kazakh].
- 16 Akunova, A., Raimbekova, M., & Karamendeewa, Ch. (2010). *Azyrky kyrgyz tili. Sintaksis* [Modern Kyrgyz Language. Syntax]. Bishkek [in Kyrgyz].
- 17 Ahmanova, O. S. (1966). *Slovar lingvisticheskikh terminov* [Dictionary of linguistic terms]. Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 18 Suleimenova, E. D. (Ed). (1998). *Til bilimi sozdigi* [Dictionary of Linguistics]. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 19 Kasym, B. K. (2003). *Sozhasam: semantika, uazhdeme* [Word formation: semantics, motivation]. Almaty: «KICOO» baspasy [in Kazakh].
- 20 Ahanov, K. (1996). *Grammatika teoriiasynyn negizderi* [Fundamentals of grammar theory]. (2d ed.). Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 21 Baimurynov, Zh. (2013). *Sintaksistegi unemdeu qubylystary (psiholingvistikalыq aspekt)* [Phenomena of Economy in Syntax (Psycholinguistic Aspect)]. Qaragandy: Bolashak-Baspa [in Kazakh].
- 22 Uali, N. (Eds.), Kuderinova, Q., Fazylzhanova A., & Isaev Zh., Amirzhanova N., Amirbekova A. (2013). *Orfografiialыq sozdik* [Spelling Dictionary]. (6d ed.). Almaty: «Dauir» baspasy [in Kazakh].
- 23 Syzdyq, R. (2000). *Qazaq tilinin anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy)* [Kazakh Language Handbook (spelling, punctuation, word consonance)]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- 24 Zhukeev, T. B. (2004). Grammatikalыq sinkretizmnin tabigaty zhane onyn zerttelui [The Nature of Grammatical Syncretism and Its Study]. *Madenietaralыq kenistikte tilder qyzmetinin zhane olardy oqtudyn ozekti maseleleri: Respublikalыq gylymi-praktikalыq konferenciia materialdary — Current Issues in Language Activities and Teaching in an Intercultural Space: Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference* (pp. 70–75). Qaragandy: QarMU [in Kazakh].
- 25 Kakzhanova, F. A. (2023). Syncretic Kazakh Language. *Journal of Linguistics and Literature*, 6(1), 15–21. DOI:10.12691/jll-6-1-3
- 26 Maralbek, E. (2021). Eldes Omarulynyn gylymi murasy zhane onyn qazaq tiltanyndygy ony men ulesi [The scientific heritage of Eldes Omaruly, his place and contribution to the development of Kazakh linguistics]. *Tiltany — Linguistics*, 4(84), 37–46 [in Kazakh].

Information about the authors

Baimurynov, Zhanbolat Maksatovich (corresponding author) — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: janbolat_b_m@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4980-1397>

Akatayeva, Shuga Berikovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: akatajeva_shuga@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2937-4017>

Zhukeyev, Toleukhan Bazarkhanovich — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: toleu_1911@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6053-410X>

Zhangabulova, Zaure Kalimzhanovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: zaure_zhangabulova@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1322-2103>

Muktar, Tolganay Talgatkyzy — Master of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: muktar.tt@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7731-3254>

Г. Омарбекова*

Назарбаев университеті, Астана, Қазақстан
(e-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz)

Эмотивті лингвоэкология және ұлттық концептілер: қазақ паремиологиясына эмотивті-прагматикалық көзқарас

Мақалада қазақ тілінің паремиологиялық бірліктері эмотивті лингвоэкология аспектісінде қарастырылып, ұлттық педагогиканың «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын» концептілерінің мәдени код ретіндегі мәні лингвомәдени мазмұндағы мақалдар арқылы беріледі. Ұлттың келбетінің, тыныс-тіршілігінің, болмысының ерекшелігі фольклорлық мәтіндерден, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерден неғұрлым айқын және нақты көрінеді. ХХІ ғасыр паремиологиясы дәстүрлі құрылымдық бағыттан ауытқып, тілдің функционалды-прагматикалық сипатына қызығушылықтың артуымен сипатталады. Мақалды прагматикалық тұрғыдан қарастыру арқылы мақал-мәтелдің танымдық табиғаты мен коммуникативтілік құндылығы, яғни не үшін айтылғаны контексті арқылы нақтыланады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі ғалымдар арасында мақал-мәтелдердің эмоцияға әсер ету әсеріне қарай коммуникативтік-прагматикалық аспектілерде зерттелуінің қажеттілігімен айқындалады. Жұмыс мақсатына байланысты мақалдың рухани мағынасы сол сөзді қолданушы халықтың мінез-құлқы және тағдырымен терең тамырласып, астарласқан лингвоэтноұлттық болмыс пен сана-сезімді қарастыратын эмотивті лингвоэкология аясында зерттеледі. Сөздің күші, оның құдіреті айналадағы биосферамен, тірі табиғатпен байланысты, яғни эмотивті лингвоэкология — эмоцияға толы, жағымды немесе жағымсыз реңктегі сөздер мен құрылымдардың қоғам мен тіл кеңістігіне әсерін зерттейді. Бұл бағыт тілдің эмоционалды мәдениетін және оның экологиялық тепе-теңдігін сақтауға тырысады. Мақал-мәтелдер — экологиялық таза тілдік құрал. Олар қоршаған ортаны, қарым-қатынасты жақсартып, тілді жағымсыз ластанудан қорғайды. Мақал-мәтелдер арқылы жастарды тіл мәдениетіне тәрбиелеуге болады, бұл — эмотивті лингвоэкология үшін өте маңызды. Зерттеуде семантикалық, прагматикалық-коммуникативтік талдау және этикалық құндылықтарды мәдени талдау әдістері қолданылды. Эмотивті лингвоэкология лингвомәдениеттанудың жалпы ережелеріне сүйенгендіктен, «Ұят болады», «Жаман болады», «Обал болады» концептілері эмотивті сезім тудыратын экологиялық мақал-мәтелдер концептосферасы арқылы вербалданады. Мақал-мәтелдерді зерттеуде бұл жаңа ізденіс. Қоғамда орын алып отырған әлеуметтік жағдайларға сәйкес ғасырлар бойғы санамызда жатталған сөз өрнектерін тіл экологиясы тұрғысынан, мақалдың қаншалықты қоғамда танымал және қолданыста екендігін, яғни оның прагматикалық маңызын анықтау мақсатында жастар арасында эмпирикалық зерттеу ұйымдастырылды. Сауалнама, интервью түрінде жүргізілген эмпирикалық зерттеу тікелей респонденттердің білімі мен өмірлік тәжірибелеріне сүйеніп, мақалдың күнделікті қолданысы туралы мәлімет студенттер мен оқытушылардың жауаптарынан жиналған деректерге негізделді. Сауалнамада қолданылған тапсырмалардың сандық нәтижелері жұмыста ұсынылған. Болашақ зерттеулерге ұсыныс ойлар тұжырымдалған.

Кілт сөздер: мақал, эмотивті лингвоэкология, концептосфера, дискурсивтік құзыреттілік, сауалнама.

Kipicne

Кез келген ұлт басқа ұлттан несімен ерекшеленеді десек, сол ұлттың таным-тынысын, болмысын танытатын, ең алдымен тілдік ерекшелігі — сөзі арқылы танылады. Сөз — танымдық тұтастығымен, мағыналық ұғымымен әр халықтың дүниетанымын айқындайтын тілдегі сөйлеу әрекетінің негізгі бірлігі ретінде қарастырылады. «Сөз — халықтың қымбаттан қымбат кені» [1;119], – деп С. Мұқанов айтса, ал сөз мәйегі мақалды А. Байтұрсынов халық данышпандығының айнасы, оларды тудырған халықтың тіл байлығының алтын қазынасы дейді, «Мақал-мәтел белгілі бір халықтың өмірден көрген-білгенінен жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні» [2;6], «Мақал-мәтелдер — әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Мақал (М) халықтың өткен өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау» [3; 6-7], – дейді академик Ә. Қайдар

Мақалада қазақ тілінің паремиологиялық бірліктері эмотивті лингвоэкология аспектісінде қарастырылып, ұлттық педагогиканың «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын»

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz

концептілерінің мәдени код ретіндегі мәні лингвомәдени мазмұндағы мақалдар арқылы ашылады. Мәдени кодтар — белгілі бір мәдениеттің құндылықтары, нормалары мен дәстүрлері туралы ақпаратты беретін белгілердің, символдардың және стереотиптердің жиынтығы. Бұл кодтар тілде фразеологиялық бірліктер, метафоралар, мақал-мәтелдер және басқа да тілдік құралдар арқылы жүзеге асады. Мәдени кодтар өмірдің әр саласында және қандай мәдени аспектілерді айқындайтынына байланысты бірнеше түрге бөлінеді, соның ең басты тобы — мәдени ақпаратты тасымалдайтын нақты сөздер, сөз тіркестері және мақал-мәтелдер. Біз мақал-мәтелдерді сөйлеуде қайталанатын тұрақты, аллегориялық өрнектер деп түсінеміз, олар даналық, ақыл, кеңес ретіндегі мінез-құлықтың этикалық нормалары мен жағымды эмоцияларын білдіреді. Сонымен бірге тіл экологиясы аясында сөйлеу тәжірибесінде эмоционалдық принцип пен агрессивтіліктің болуы деонтикалық (әдеби) нормаға зиян келтіретін алетикалық (ауызекі) тілдік норманың басым дамуына әкелетіндігі дәлелденеді. Бұл әлеуметтік өзара әрекеттестіктің қазіргі кезде негізінен бұқаралық мәдениет саласында жүзеге асуы ана тілінде сөйлейтіндердің дискурсивті құзыреттілігіне кері әсер етеді. Ал бұл қоғамның бірте-бірте девербалдануына, яғни жоғары әдеби норма деңгейінен ауытқып, тіл қолданысының жұпыланылуына әкеледі. Осы бағытта респонденттермен жүргізілген эмпирикалық зерттеу нәтижесі талданып, жұмыс мақсаты қорытындыланды.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Мақаланы даярлау барысында деректердің негізгі ғылыми көзі ретінде мақалды зерттеген теоретик ғалымдардың ағылшын, қазақ және орыс тілдеріндегі еңбектеріне талдау, жүйелеу жұмыстары орындалды. Зерттеуде семантикалық, прагматикалық-коммуникативтік талдау және этикалық құндылықтарды мәдени талдау әдістері қолданылды. Мәдени талдау нақты бір қоғамдағы немесе мәдениеттегі моральдық нормалар мен құндылықтардың мәнін, қызметі және оларды ұстанудың ерекшеліктерін мәдениет контекстінде анықтайды. Мысалы, қазақ мәдениетіндегі «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын» концептілері ұлттық құндылықтарды қалыптастырады, қауымдық жауапкершілікке баулиды, дәстүрлі ортада тәрбие құралы ретінде қызмет етеді. Бұл құндылықтар осы жұмыста мақал (М) арқылы беріледі. М-ның қаншалықты қоғамда танымал және қолданыста екендігін, яғни оның прагматикалық маңызын анықтау мақсатында студенттер қауымының білімі мен көзқарасын анықтау үшін сауалнама ұйымдастырылды. Сауалнама сандық және сапалық деректерді жинау арқылы зерттеу нәтижесіне қол жеткізуде тиімді әдіс болды. Жұмыста деректерді жинау мақсатында респонденттер қатысқан сауалнамада сұрақтардың екі түрі: ашық және жабық сұрақтар қолданылды.

Методология және теориялық негіз

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы тіл білімі жаһандану жағдайында ұлттық-мәдени бірегейлікті орнықтыру және сақтау мәселелеріне тұрақты қызығушылық танытатын сипатымен анықталады. Ұлттың келбетінің, тыныс-тіршілігінің, болмысының ерекшелігі фольклорлық мәтіндерден, нақыл сөздер мен мақал-мәтелдерден неғұрлым айқын және нақты көрінеді. XXI ғасыр париемологиясы дәстүрлі құрылымдық бағыттан ауытқып, тілдің функционалды-прагматикалық сипатына қызығушылықтың артуымен сипатталады. Кез келген тілдік бірлікті прагматикалық тұрғыдан қарастыру оған жасалған функционалдық талдауды әрі қарай логикалық түрде жалғастырады және дамытады. М-ны прагматикалық тұрғыдан қарастыру арқылы мақал-мәтелдің танымдық табиғаты мен коммуникативтілік құндылығы, яғни М-ға үшін айтылғаны контексті арқылы нақтыланады.

Мақалдың прагматикалық қуатын эмотивті лингвоэкология аспектісінде де зерттеуге болады, өйткені мақал айна сияқты қоғамның өмірі мен моральдық көзқарастарын бейнелейді және мінез-құлық ережелерін реттейді, мінез-құлық нормаларын көрсетеді. «Қазақ және орыс тілдерінің паремиялогиялық бірліктерінің лингвоэкологиялық сипаттамасы мақал-мәтелдердің көпшілігі этикалық құндылықтарды бейнелейтін стереотиптер қызметін атқаратынын көрсетеді: ізгілік, жанашырлық, ұят, жомарттық, ізеттілік» [4; 94]. Екінші жағынан, мақал-мәтелдер де: 1. Адамды адастыратын кері көзқарастарды бейнелейді, мысалы: *Өзі тоймастың көзі тоймас. Жетімнің қарны жетеу. Көз бір уыс топыраққа тояды.* 2. Мақал-мәтелдер затқа деген тұтынушылық қатынасты білдіреді: *Ақша сөйлейтін жерде, ұят үндемейді, Ақша есіктен кірсе, махаббат терезеден шығып кетеді, Бай адамның әзілі әрдайым күлкілі*, т.б. 3. Мақал-мәтелдер теріс әсер ететін қорқыту, қорлау, сөгу сияқты көзқарастарды білдіре алады: *Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа*,

Төркіні жақын қатынның төсегі жиылмайды, Біреуге ор қазба, өзің түсесің; Жығылып жатып, сүрінгенге күлме. Сондықтан О.Д. Тарасова мен Н.А. Скитина мақал-мәтелдердің оң экологиялық және кері экологиялық мәнді екенін ажырата білу қажеттігін айтады. Зерттеушілер былай деп жазады: «Біз оң экологиялық мақал-мәтелді тілдік экологиялық тепе-теңдікті сақтауға көмектесетін мақал деп қарастырамыз. Сонымен бірге кері экологиялық мәнді мақал-мәтел тіл иелменіне зиянды әсер етеді, сол арқылы қарым-қатынасты бұзады» [5, 162-169]. Лингвистикалық прагматика субъект (мәтін авторы) пен адресат (оқырманға, тыңдарманға) арасында қарым-қатынас актісіндегі өзара әрекеттесуде, қабылданған мәтінді түсіну, түйсіну, бағалау, әсер ету сияқты мәселелерді қамтиды. Мақал — адресант пен адресат арасындағы ой алмасуға оңтайлы философиялық қуат-күш, үлкен-кішіге бірдей тәрбиелік мәнді, келелі ой, кемел пікірмен жол көрсетер, нақты шешімге жол сілтер, жақсы мен жаманды бағалау осы жанрдың прагматикалық сипатын ашады. Адресант қарым-қатынаста халық даналығының тәжірибесін қолданады, соған сүйенеді, мақалды сөз сенімді, иланымды шығады, ал бұл адресатқа әсер етеді. Халық даналығының ұйтқысы — мақал тілдің күдіретті күші арқылы қалыптасып, бейнелі мағынасы ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады. Келесі ұрпақ оны орнымен контекстіне сай қолданып, дұрыс қолданса, «демек, бұл — сөз күдіреті күшінде деген сөз» [3; 14-23] және тыңдарманға оң экологиялық әсер етеді.

Сөздің қуаты мен қасиеті тіршілікпен, яғни биосфера мен табиғи ортамен тығыз байланысты. *Эмотивті лингвоэкология* — сөздің ішкі рухани мәні мен оны тұтынатын халықтың мінез-құлқы және тарихи тағдырын байланыстыра отырып, ұлттың лингвомәдени болмысы мен сана-сезімін зерттейтін бағыт. Бұл пәнаралық сала ретінде психология мен лингвистиканың тоғысынан туындап, эмоция мен тілдің арақатынасын зерделейді, яғни сөз тек ақпарат тасымалдаушы емес, сондай-ақ эмоциялық, экологиялық және мәдени мағынаға ие құрал екенін алға тартады. «Эмоция» сөзі француз тілінің *emotion* (латын тілінің *emovere* — қыздыру, толқыту) сөзінен шыққан. Эмотивті, не эмотив сөздер еліктіру, толқыту деген эмоциялық хәлді білдіреді, эмотив сөздер сезімді, эмоцияны білдіретін тіл элементі, және эмотив сөздер қоршаған ақиқат болмысқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйін, сезімін, әсерін білдіреді. Бұл бағыт мына ғылым салаларымен байланысты: 1) эмотивті лингвоэкология лингвомәдениеттанудың жалпы ережелеріне сүйенеді; 2) эмоциялардың лингвистикалық теориясының тұжырымдамасына негізделген [6; 16]. Эмотивті лингвоэкологияның зерттеу нысанына 1) лингвистикалық және сөйлеу деградациясы (тілдің дамуына және оның сөйлеуін жүзеге асыруға кері әсер ететін факторларды зерттеу); 2) тіл мен сөйлеуді қалпына келтіру (тілді байыту жолдары мен құралдарын зерттеу және сөйлеу коммуникациясының этикалық және прагматикалық постулаттар жүйесін жетілдіру) [7; 70]. Эмоциялық лингвоэкологиядағы маңызды параметр — қоршаған ортаға зиянсыздық (неэкологичность)/қоршаған ортаға зияндылық категориясы (экологичность) болып анықталады. Салауатты қарым-қатынасты анықтау критерийлерін белгілеу үшін ғалымдар эмоционалдылыққа жүгінеді: жағымды конструктивті не экологиялық таза қарым-қатынас, жағымсыз — деструктивті және бейэкологиялық қатынас деп ажыратады [8; 5-8].

Қазақтың дәстүрлі мәдениеті экология ұғымының тікелей мазмұнына сәйкес келеді және ол табиғатты тікелей күшпен бағындыру принципіне негізделмеген. «Туған жер топырағынан жаралдым» дейтін адам табиғатқа қарсы қиянатқа бара алмаған. Сондықтан да туған жерді қорғау аңызды қорғау, арыңды, өз өмірінді қорғау деп есептеледі халық санасында. «Ер — туған жеріне, ит — тойған жеріне», «Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» дейтін халық мақалдары жоғарыда айтқандарды дәлелдеп отыр [9; 115]. Көшпенділер дүниетанымында адам мен табиғат — өзара үйлесім тапқан, бөлінбейтін тұтастық. Бұл үйлесімділіктің негізгі компоненттерінің бірі — тілдік тұтастық. Адам мен табиғаттың өзара байланысы бізге үстірт, сенімсіздеу болып көрінгенімен, іс жүзінде бұл астары терең қатынасты білдіреді. Тіл мәдениетін ескермейтін қоғам тілді «шұбарлайтын», не «менсінбейтін» жайттарға көңіл бөлмесе, бұл уақыт өте келе қоғамның залалдануына, дамудың әлсізденуіне алып келеді, ал бұның айналадағы экологиялық жағдайға да тигізетін кері әсері болады. Сөйлеу мәдениетіндегі эколнгвистикалық көзқарас сөз бен табиғат арасындағы байланысты сипаттайтын қазақтың рухани сөз күдіреті мен сөз саптау дәстүріне негізделген. Мақал-мәтелдер қандай мақсатта, қалай қолданылса да өзінің табиғатына біткен, эмоция туғызатын әсерлі күшінен айрылмайды. Мақал-мәтелдер ойды дәлелдеу, кейіпкерді бағалау, эмоцияны білдіру, пікір қорыту сияқты қызметтерде жиі көрінеді [10; 168]. «Басқа адамның мінез-құлқына әсер ету, сұхбаттасуда үстемдік ету, жеке сөйлеу тактикасын енгізу, мақсатына жету — бұл шын мәнінде мақалдың прагматикалық қуатының әсері [11; 173], ғалымның бұл тұжырымы

мақалдың эмотивті қуатын анықтайды. Яғни, мақал-мәтелдер — жігерлендіру, қайрау, иландыру, сөзге тоқтату, оң әсер ету сияқты жағымды эмоцияны, тәрбиелік мәні бар ойларды жеткізеді.

Қазақ тілінде «ұят», «жаман», «обал» сөздері эмотивті сезім тудыратын лексемалар, қазақ танымында ұлттық рухты, ерекшелікті, мінез-құлықты танытуда қазақ халқының тәрбиесінде «жақсы» мен «жаманды», «ақ» пен «қараны» танытатын лингвомәдени дерек ретінде тілдік мәдени концептілер — лингвомәдени таным бірлігі, «онда ұлттық мәдениет көріністерінің жиынтығы бейнеленеді» [12; 135]. А. Ислам: «Концепт дегеніміз — жалпы бір ұлт мәдениетінің басты элементі, адамның ментальды әлемінің басты ұяшығы; этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» [13]. Сонымен концепт — адамның санасындағы эмоциялар мен ассоциациялармен байланысты бейнелерді, белгілерді қамтитын мәдениеттің қоры. «Белгілі бір тілде сөйлеуші адамдар қалыптастырған және олардың жадында сақталған концептілер тілдің концептосферасын құрайды. Концептосфера — бұл ой-пікір сферасы, халықтың және жеке тұлғаның когнитивті сана-сезімнің ақпараттық базасы. Тіл арқылы біз концептосфераға қол жеткізе аламыз. Ұлттық концептосфера әрбір этномәдени қауымдастық өкілдерінің тілдік бейнесінде өзіндік ерекше белгілерімен көрініс табады. Әрбір концептінің вербалдануының нақты этномәдени тәсілі болады» [14; 195]. Мәдениет концептосфера түрінде адамның ментальдық, психикалық әлемінен орын алады. Қазақ дүниетанымын, мәдениетін біліп, түсіну үшін вербалданудың нақты этномәдени тәсіліне тіліміздегі мақал-мәтел қоры қызмет етеді. Бұл этномәдени бейнені ашып, тұжырымдап, қазақ тілі арқылы берілетін білім мен халықтың тәжірибесінен хабар береді. Қазақ баласының оңы мен солын тануда, үлгі мен өнегені, жөнді мен жөнсізді танып, үйренуде «Ұят болады», «Жаман болады», «Обал болады» тыйым сөздері эмотивті сезім тудыратын экологиялық мақал-мәтелдер концептосферасы арқылы вербалданады.

«Ұят болады» мәдени концептісі ар, намыс, абырой сияқты биік ұғымдармен ашылып, моральдық императивтер жүйесін қалыптастырды. Қазақтың тәрбиесінде жоғары моральдық құндылықтар деңгейінде барлығы ар-ұятпен бағаланады. Ұят деген — таразы. Ұят деген — реттеуші. Ұят деген — намыспен ықпалдас ұғым сөзі. Ұят — бүкіл дүниенің пердесі, бүкіл дүниенің қалқаны, адамшылықтың, иманның қалқаны — ұят. «Ұят болады» эмотивті концептосферасын «Кең болсаң, кем болмайсың», «Біреудің ала жібін аттама», «Жарлы болсаң да, арлы бол», «Өлімнен ұят күшті», «Ұялмаған бұйырмағаннан дәметеді», «Ұяты жоқтың иманы жоқ», «Ұятын жоғалтқан адам — адам емес», «Еңбек — өмірді ұзартады, ұят — бетті қызартады» және т.б. лингвомәденитанымдық мазмұндағы мақалдар құрайды.

«Жаман болады» мәдени концептісі қазақ тәрбиесінде баласын жаман қылықтан сақтандырып, жаман әрекеттен аулақ жүр деген моральдық императивтер жүйесін қамтиды, олар жақсылық жасауға, үлкенге құрметпен қарап, кішіге ізетпен қатынас жасауды, табиғатқа ұқыптылықпен қарауды үйретеді. «Жаман болады» эмотивті концептосферасын «Ел болам десең, бесігіңді түзе», «Ұятын жоғалтқан адам — адам емес», «Ақылың болса арыңды сақта: ар-ұят керек әр уақытта», «Бар барын жейді, ұятсыз арын жейді», «Тіземнен сүріндірсең де, тілімнен сүріндірме», «Аталы сөзге арсыз да тоқтайды», «Қоныс көркі — там, дастарқан көркі — нан», «Дастарқанында наны жоқтың, тамағының дәмі жоқ», «Тістем нанның қадірін, тарыққанда білесің» деген жалпы моральдық, экологиялық мақсатты көздеген лингвомәденитанымды тәрбиелік мазмұндағы мақалдар ашады.

«Обал болады» — жақсы нәрсенің қадірін біл, болмаса түбінде оның зардабын тартасың деген тыйымды білдіреді. Бұл — қоршаған ортаға зиян келтіруге, жамандық жасауға, яғни жандыны жәбірлеуге, жансызды бүлдіруге болмайды деген сөз» [15]. «Обал болады» эмотивті концептосферасын «Нан — береке бастауы», «Дәнді шашпа, нанды баспа», «Нан — тамақтың атасы, ынтымақ — көптің батасы», «Нан — дастарқанға сән» т.б. лингвомәденитанымдық мазмұндағы мақалдар ашады. Қазақ өмір сүру тәжірибесінде «сөзге тоқтау», «сөз құдіреті» деген таныммен «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп қай заманда да қашанда жүйелі сөзге тоқтаған. Қазақ биософиялық (сөзбе-сөз: өмірлік даналық, грек тілінен аударғанда: био — өмір, софия — даналық) қабілетті, шешен тілді хан, би, бай, төрелер мен ақындарды төбесіне көтеріп сыйлаған. Эмотивті лингвоэкология сөйлеу арқылы эмоциялардың адам денсаулығына әсеріне назар аударады, тіл сүйексіз болса да, сүйектен өтетін, оның қылыштай өткір, тастай ауыр «құдіретін» қазақ халқы мақалдың астарынан түсінген. Қазіргі таңда да бұл даналық мұрасын қазақ қоғамының жазылмаған қағидасы ретінде сақтау экологиялық таза тілдік ортаға, соның салдарынан салауатты қоғамға қол жеткізуге мүмкіндік береді. «Сөзге тоқтау», «сөз құдіреті» деген сөз тіркестерінің

лингвомәденитанымдық аспектідегі астарлы мәндері тек қазақ тілді қолданушыға түсінікті, себебі әр қазақ оны айта білген, тыңдай да білген, оған тоқтай да білген.

Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

М — айрықша ұлттық мазмұны бар тілдік код, себебі оқырман санасында мәтіндегі тілдік кодты аша алатындай тілдік білімнің болуы шарт, өйткені автор айтпақ ой-сезімін тілдік бірліктер арқылы кодқа салады. «Тыңдаушысы жоқ сөз жетім» дегендей, адресант мен адресаттың арасындағы байланыстың үзілуі қарым-қатынас экологиясына әкеліп, тілдік ортада сөз жансызданып, сөздік қордың қолданысының әлсіреуіне әкеледі. Жансыз сөз — тұл болып, жауыр сөз бен қысыр әңгіменің заманы орнайды. Сөздің салмағы түсіп, қадірі кете бастайды. Тіл мәдениеттен адам өзі өмір сүретін қоғамына қажетті не керек соны алады, осы қажеттіліктерді мағыналық кванттарға (қандай да бір физикалық өрістің қасиетін тасушы бөлшек) айналдырады, оларды белгілермен өрнектейді және өз кезегінде мәдениетке сөз, сөз тіркестері, тұжырымдар, мәтіндер, сөйлеу жанрлары және дискурстың түрлері түрінде жинақталған тәжірибені ұсынады» [16; 191]. Қоғамдағы орын алатын экономикалық, саяси және әлеуметтік факторлардың әсерінен адамзаттың әлеуметтік қажеттіліктер жүйесі үнемі өзгеріп отырады. Бұл өзгерістер императивті түрде әлеуметтің вербальды жүйесіне ықпалды болады, сөйтіп басқа семантикалық кванттар алдыңғы қатарға шығады. Қоғамның мәдени парадигмасы талабының параметрлеріне сәйкес семантикалық кванттардың «вербальдық қабаты» қойылатын талаптарға сәйкесіп өзгереді, бұдан келіп лингвомәдени орта қабылдаса да/тіптен қабылдамаса да тілдік норма өзгеріске ұшырайды. Қоғамдағы әлеуметтік-мәдени ахуалды сипаттайтын норманың екі түрін: деонтикалық норма (кодификацияланған) немесе алетикалық (ауызша сөйлеу дағдысы) норманы қалыптастырады [17; 10]. Тіл мен сөйлеу тәжірибесіне нұсқамалық, міндеттемелік көзқарасқа тән *деонтикалық (еж.-грек. Δέον — парыз)* норманы тану дәстүрлі болып табылады, лингвистикалық норманың *алетикалық (грек. «ақиқатты»)* нормасы сипаттамалы лингвистикаға тән, ол өз міндеттерінде тек тілдік фактілерді жинау мен сипаттаумен шектеледі [18; 422]. Тілдік нормалардың аталған екі түрінің өзара арақатынасы және осы қатынастың қазақ тілінің лингвистикалық мәдениетінің сақталуына не «шұбарланып әлсіреуіне» әсері туралы мәселе жалпы қоғамда сөйлеу қарым-қатынасының бет алысы тұрғысынан қарастырылуы керек. Тілдің әлеуметтік белсенді қолдану тәжірибесі қазіргі кезде негізінен бұқаралық мәдениет саласында дамып жатқандығын ескерсек, қазақ тілінде жасалып жатқан көркем әдебиеттің, беріліп жатқан білімнің, таралып жатқан ақпараттың рухани құндылық нәріне айналып, тұтынушының қызығуы үшін қазақ тілі контентінің сапасының жоғарылығы маңызды. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі коммуникация мәселелерін эмотивті лингвоэкологияның аясында зерттеудің көкейтестілігін дәлелдейді. Заманауи сауатты адам компьютердің құлағында ойнап, жаңа технологияны жақсы меңгерген деп бағаланады. Нәтижесінде жазу мен оқу мәдениеті қоғамдық өмір практикасында өзекті мәселеге айналып, қолмен жазып, қолға кітап ұстау қазір сиреп барады. Осы әлеуметтік жағдайлар адам өмір сүретін қоғамның бейвербалдануына (девербализациялану) әкелуде [19; 113]. Бейвербалдануды адамның адаммен ауызша сөйлесуі арқылы физикалық араласуының азаюынан қарым-қатынас сферасының нашарлауы деп те түсінуге болады. Бұдан келіп ауызша қолданыста болмаған тіл иелмендерінің дискурстық құзыреті мен дискурстық шеберлігіне нұсқан келеді. Тіл иелменінің дискурсивті құзыреттілігінің кенжелеуінен білім беру институттарында білім мен эмоционалды тәрбие деңгейінің *күрт төмендеуі етек алады, бұдан алетикалық норманың әсер ету аясының кеңейіп, демек, деонтикалық лингвистикалық норманың жаппай бұзылуына алып келеді. Бұл ең алдымен, жастар/тіл иелмендерінің арасындағы жалпы сөйлеу мәдениетінің, оның әсерінен жалпы мәдениеттің құлдырауына әкелуі мүмкін. Сарапшылар коммуникацияның әртүрлі аспектілерін бағамдайтын дискурстық құзыреттің бірнеше түрі, соның ішінде құзыреттіліктің өте кең тараған түрі — риторикалық дискурстық құзыреттілікті ерекше атайды. Тілдегі дайын тіл бірліктерін, фразеологиялық тіркес пен М-ның мағынасын түсініп, оны орнымен қолдану шеберлігі мен қолдана алу дағдысы да риторикалық дискурстық құзыреттілік деп бағаланады. Тіл иелмені мақалдың эмотивті және прагматикалық әлеуетін меңгеріп, қарым-қатынаста сәтті қолданса, мақал өзінің коммуникативті-прагматикалық мақсатын орындайды. Бірақ қоғамда кез-келген жағдай жиі кездеседі, тілдік репертуарда мақал пассив деңгейде сақталып қалады. Бұл жағдайда тіл иелмені мақалдың мағынасын түсінгенімен де, оны сөйлеу үдерісінде белсенді түрде қолдана алмауы мүмкін. Бұл — М-ның мағынасын түсіну мен контексте дұрыс қолдану арасындағы сәйкессіздіктен орын алады. Мақалдың прагматикалық әлеуеті (ақыл айту, сендіру, ой салу т.б.) нақты дискурстық*

жағдаймен тығыз байланысты. Зерттеу барысында эмоция тудыратын, қорқыныш, ар-намыс, жауапкершілік сезімімен байланысты мақалдар (мысалы, «Ұят болады», «Обал болады» концептілері бойынша) ұлттық санада терең сақталған және олардың тәрбиелік әсерінің әлі де күшті екендігі анықталды.

Мақал — эмотивті лингвоэкологияның маңызды компоненттерінің бірі. Мақалды қолданып сөйлеу — халықтың дайын астарлы сөзіне сүйеніп, сөздің мағынасын тереңдету, әсерін күшейту, тыңдаушының назарын аудару және көндіру мақсатындағы дискурстық стратегия. Қоғамда орын алып отырған әлеуметтік жағдайларға сәйкес ғасырлар бойғы санамызда жатталған сөз өрнектерін эмотивті тіл экологиясы тұрғысынан, яғни мақалдың мағынасын қолданушы қаншалықты түсінеді, және оның прагматикалық маңызын анықтау үшін мақалды қазіргі жастар қолданады ма деген сұрақтарға жауап іздеу осы жұмыстың мақсаты болды. Өйткені, мақал экологиялық бірлік ретінде тілдік эмоцияларды реттейді, тіл мәдениетін сақтайды, қоғамдағы рухани-экологиялық тепе-теңдікті қолдайды.

Қорытындылар мен тұжырымдар

Зерттеу аясында жоғары оқу орны студенттері арасында мақалдың қолданысы мен жастардың мақалды түсіну деңгейін және олардың эмотивті, прагматикалық әлеуетін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Жастардың сөйлеу тілінде мақал-мәтелдердің эмоциялық әсері, қолдану жиілігі және дискурстық жағдаятқа сай қолдана алу деңгейі қалай жүзеге асатынын анықтау мақсатында арнайы тапсырмалар даярланды. Сауалнама, интервью тапсырмалары түрінде жүргізілген эмпирикалық зерттеу респонденттердің білімі мен өмірлік тәжірибелеріне сүйенді. М-ның қолданысын анықтаған нәтижелер студенттер мен оқытушылардың жауаптарынан жиналған деректерге негізделді.

Мақалдың эмотивтік деңгейін анықтау үшін, жастардың санасында қандай астарлы ой тудыратындығын нақтылау мақсатында алынған жауаптың сандық нәтижесі бойынша респонденттердің 56.77 пайызы (176 студент) «ұят» категориясына сай мағынасын ашты. 20.97 %, яғни 65 студент мақалдың мазмұнын аша алмады, келесі 69 студент (22.26 %) басқа нұсқаларды атады.

2-сурет. Мақалдарды «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын» концептілеріне сай жіктеу

Келесі тапсырмада мақалдың нақты дискурстық контексіне сай және прагматикалық дiттемiн анықтау мақсатында бiрнеше мақал берiлдi, респонденттер оларды «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын» концептiлерiне сай жiктеуi тиiс болды. Жауап берушiлердiң 60 % (186 студент) мақалдарды үш категорияға дұрыс ажыратты. 9.7 %, (30 студент) мақалды жiктей алмады, ал 94 студент (30.3 %) мақалдарды үш категория арасында нақты бөле алмай, шатастырды.

Бұл жүргiзiлген жұмыстардың нәтижесi көңiлге ой салады, сауалнама нәтижесi М сөзді өрнектеп, мәнерлi, үнемдi жеткiзушi, ата-бабаларымыздың шығармашылығы, халық даналығы, даналық ойдың шежiресi деп әспеттегенмен де, жастардың М-ның мағынасын түсiнiп, контекстiне сай қолдануынан бейэкологиялық ахуал байқалады [22; 6, 23]. Халық ауыз әдебиетiнiң қазыналы байлығы, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйiнiн шегелейтiн М-ның қолданысының сапасы А.П. Сковородниковтың «нарықтық тұлғадағы» «эмоциялар әлемiнiң дистрофиясы» деген ойын тиянақтай түседi [20; 44]. *Қазақ тiлiнде жалпы сөйлеу мәдениетiн* қалыпты сақтау — *әсiресе* нарық заманына көкейтестiлiгiн бәсеңдетпейтiн мәселе.

Зерттеу нәтижесiнен мынадай қорытынды тұжырымдалды. М тек коммуникативтiк мақсаттарды жүзеге асыратын тiлдiк бiрлiктер ғана емес, сондай-ақ ұлттық пайымдау, ұлттық таным-түсiнiк, ұлттық көзқарастан мол мағлұмат беретiн тiл мәдениетiн сақтаған бiрлiктердiң тiлдегi қолданысының саябырлауы жоғары стильдiк сөйлеу тәжiрибесiнiң iс жүзiнде жұпындалуын, орасан зор лингвомәдени әлеуетке ие сөздердiң қолдану жиiлiгiнiң төмендегенi мен тiлдiң қарабайырлануын түсiндiредi. «Егер мұндай сөздердi түсiнетiн және бағалайтын адамдар шеңберi қоғамда тарылып кетсе, бұл сөздер активтi лексикалық қордан пассивтi сөздiк аймағына ауысуы сөзсiз орын алады», — деп жазды Л.А. Брусенская. Автордың пiкiрiнше, «қазiргi сөз шеберлерiнiң күшiмен бұл лексика қайтадан «сананың белсендi өрiсiне» қайта оралуы мүмкiн» деп мақал есте болу үшiн, оның жиi қолданыста болуы шарт екендiгiн ескертедi [21; 22]. Қорытындылай келе, төмендегi ойлар тұжырымдалады:

– Жаһандану лингвистердiң, саясаткерлердiң, әлеуметтанушылардың және мәдениет қайраткерлерiнiң алдына күрделi мәселелердi қойып отыр: басқа тiлдермен қатар, қазақ тiлiнiң лингвоэкологиялық тұжырымдамасын даярлау — өзектi мәселе.

– Ұлттың экологиялық бейнесiнен әлемнiң экологиялық бейнесi түзiледi. Қазақ өзiнiң архетиптiк ұлттық бейнесiн сақтауы арқылы әлемнiң экологиялық бейнесiн сақтайды. Тiлдiң экологиялық портретiн (тiл иелмендер саны, қолданылу саласы, ұлттық танымдық концептердiң тiлдегi вербалдануы, тiлге кедергi факторлар және т.б.) жасауға болады;

– Тiлдi реанимациялау [З. Ахметжанова] және тiлдiң трансмиссиясы [Э. Сүлейменова] идеялары күн тәртiбiнен түскен жоқ.

– Ұлттық сана ғана қазақ мәдениетiнде рухани-экологиялық тепе-теңдiктi сақтап қалады, эмотивтi лингвоэкологияның нысаны тарапынан қарастырғанда, ол экологиялық сезiм, ұлттық намыс пен теориялық тұрғыда өз ұлтының келешегiне деген саналы ойдан туады.

Әдебиеттер тiзiмi

- 1 Байтұрсынұлы А. Қырық мысал: Өлеңдер / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Жазушы, 2002. — 119 б.
- 2 Адамбаев Б. Халық даналығы / Б. Адамбаев. — Алматы: Мектеп, 1976. — 158 б.
- 3 Қайдар. Ә. Халық даналығы (қазақ мақал-мәтелдерiнiң түсiндiрме сөздiгi және зерттеу) / Ә. Қайдар. — Алматы: «Тоғанай Т», 2004. — 560 б.
- 4 Омарбекова Г. Этическая и лингвоэкологическая характеристика паремииологических единиц казахского и русского языков / Г. Омарбекова // Вестник КазНУ. Серия филологическая. — 2023. — 192(4). — С. 82–95. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph8>
- 5 Тарасова О. Д. Пословицы с зоонимным компонентом в свете лингвоэкологического подхода / О. Д. Тарасова, Н. А. Скитина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. — 2018. — № 10(88). — Ч. 1. — С. 162–169. — Тамбов: Грамота.
- 6 Шаховский В. И. Лингвистическая теория эмоций / В. И. Шаховский. — Волгоград: Перемена, 2008 а. — 419 с.
- 7 Сковородников А. П. К становлению системы лингвоэкологической терминологии / А. П. Сковородников // Речевое общение: Специализированный вестник Краснояр. гос. ун-та. — Красноярск, 2000. — Вып. 3 (11). — С. 70–78.
- 8 Панченко Н. Н. Введение / Н. Н. Панченко, А. А. Штеба // Эмотивная лингвоэкология в современном коммуникативном пространстве: Коллективная монография / науч. ред. проф. В.И. Шаховский, отв. ред. проф. Н.Н. Панченко, редкол.: Я. А. Волкова, А. А. Штеба, Н. И. Коробкина. — Волгоград: Перемена, 2013. — С. 5–8.

- 9 Ғабитов Т. Х. Қазақ этикасы мен әдеп мәдениеті: Жоғары және орта оқу орындары студенттері мен оқушыларға арналған оқу құралы / Т. Х. Ғабитов. — Алматы: Лантар Трейд, 2022. — 260 б.
- 10 Таласпаева Ж. С. Көркем шығармада жұмсалатын тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің этномәдени сипаты / Ж. С. Таласпаева // М. Өтемісов атындағы БҚМУ Хабаршысы. — 2015. — № 3. — Б. 164–172.
- 11 Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков): курс лекций / Б. Ю. Норман. — Минск, 2009. — 183 с.
- 12 Оразалиева Э. Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография / Э. Н. Оразалиева. — Алматы: «Ан Арыс»баспасы, 2007. — 312 бет.
- 13 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. / А. Ислам. — Алматы, 2004. — 50 б.
- 14 Есеналиева Ж. Лингвистиканың өзекті мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы / Ж. Есеналиева. — Алматы, 2021. — 288 б.
- 15 Ғабитов Т. Қазақ мәдениетіндегі негізгі ұстанымдар [Электрондық ресурс] / Т. Ғабитов. — Қол жеткізу режимі: <https://zhalyn.kz/2018/08/19/>
- 16 Карасик В. И. Ценностные параметры лингвозэкологического общения / В. И. Карасик // Эмотивная лингвозэкология в современном коммуникативном пространстве. — Волгоград: Перемена, 2013. — С. 191–201.
- 17 Германова Н. Н. Лингвокультурные основания нормативной грамматической традиции: на материале грамматик английского языка XVII — начала XX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Н. Н. Германова. — Москва, 2016. — 47 с.
- 18 Трошина Н. Н. Проблемы языковой культуры, языковой критики и языковой рефлексии в современной немецкой германистике / Н. Н. Трошина // Субъект познания и коммуникации: Языковые и межкультурные аспекты: сб. науч. трудов, посвященный юбилею Л. И. Гришаевой. — Воронеж: Наука: Юнипресс, 2014. — С. 414–429.
- 19 Карасик В. И. Языковая кристаллизация смысла / В. И. Карасик. — Волгоград: Перемена, 2010. — 421 с.
- 20 Сковородников А. П. Экология русского языка / А. П. Сковородников. — Красноярск: Сиб. фед. гос. ун-т, 2016. — 388 с.
- 21 Брусенская Л. А. Экологическая лингвистика / Л. А. Брусенская, Э. Г. Куликова. — Изд. 3-е, стереотип. — Москва: Флинта; Наука, 2018. — 184 с.
- 22 Omarbekova G. A. Perspectives on Proverb Use among Kazakhs: Ecological Discourse. In: Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary, and Ecological Approaches / G. A. Omarbekova // Peter Lang International Academic Publishers. — New York, 2023. — 236 pages, P. 6. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85145427563&origin=resultslist&txGid=b78813ef1b75d3d9ad565aa99c54e39c>
- 23 An Lan. Ethno-cultural aspects of marriage proverbs in Chinese and English / An Lan, Shan Shiguo, Culnar Bekkozhanova, Nurzhama Shengelbayeva, Gulnara Omarbekova // Global Chinese. — 2025. — 11(1). — P. 89–107. <http://www.scopus.com/inward/record.url?scp=105003707535&partnerID=8YFLogxK>

Г.А. Омарбекова

Эмотивная лингвозэкология и национальные концепты: эмоционально-прагматический подход к казахской паремиологии

В статье рассматриваются паремиологические единицы казахского языка с точки зрения эмоциональной лингвозэкологии, а также анализируется смысл понятий народной педагогики — «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын», которые как культурный код передаются через пословицы лингвокультурного содержания. Особенности облика, быта и мировосприятия нации наиболее ярко и точно отражаются в фольклорных текстах, пословицах и поговорках. Современная паремиология XXI века отходит от традиционного структурного подхода и характеризуется ростом интереса к функционально-прагматической природе языка. Рассматривая пословицы с прагматической точки зрения, можно выявить их когнитивную природу и коммуникативную ценность, то есть определить контекст, в котором они употребляются. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения пословиц в коммуникативно-прагматическом аспекте с учетом их влияния эмоционального воздействия. В связи с целью работы духовный смысл пословиц исследуется в рамках эмотивной лингвозэкологии, рассматривающей лингвоэтнонациональную идентичность и сознание, глубоко укорененные в поведении и судьбе народа, использующего слово. Сила и энергетика слова, связаны с окружающей биосферой и живой природой, то есть эмотивная лингвозэкология изучает воздействие слов и языковых структур, насыщенных эмоциями, положительными или отрицательными по тону, на общество и языковое пространство. Это направление стремится сохранить эмоциональную культуру языка и его экологическое равновесие. Пословицы можно рассматривать как экологически чистое языковое средство: они улучшают окружающую среду, коммуникацию, защищают язык от негативного загрязнения. Через пословицы можно воспитывать у молодежи культуру языка, что очень важно для эмотивной лингвозэкологии. В исследовании использовались методы семантического, прагматико-коммуникативного и

культурологического анализа этических ценностей. Поскольку эмоциональная лингвоэкология базируется на общих правилах лингвокультурологии, концепты «Ұят болмасын», «Жаман болмасын», «Обал болмасын» вербализуются через концептосферу экологических пословиц, вызывающих эмоциональный отклик. Это направление представляет собой новый подход в изучении пословиц. С учетом современных социальных условий было проведено эмпирическое исследование среди молодежи с целью выявления степени популярности и частоты употребления пословиц, то есть их прагматической значимости в контексте лингвистической экологии. Эмпирическое исследование, включавшее анкетирование и интервьюирование, проводилось на основе знаний и жизненного опыта респондентов; данные о повседневном употреблении пословиц были собраны из ответов студентов и преподавателей. В работе представлены количественные результаты опроса и сформулированы предложения для дальнейших исследований.

Ключевые слова: пословица, эмотивная лингвоэкология, концептосфера, дискурсивная компетентность, опрос.

G.A. Omarbekova

Emotive lingua-ecology and national concepts: an emotional-pragmatic approach to Kazakh paremiology

The article explores the paremiological units of the Kazakh language from the perspective of emotional lingua-ecology, focusing on the meanings of folk pedagogical concepts such as “Uyat bolmasyn”, “Jaman bolmasyn”, and “Obal bolmasyn”. These expressions serve as cultural codes conveyed through proverbs rich in linguistic and cultural content. The features of a nation’s appearance, lifestyle, and essence are most vividly and accurately reflected in folklore, particularly in proverbs and sayings. The paremiology of the 21st century has shifted its focus from traditional structural approaches to functional and pragmatic aspects. Viewing proverbs through a pragmatic lens highlights their cognitive nature and communicative value, particularly in terms of usage context. The significance of this research lies in its emphasis on analyzing proverbs within a communicative-pragmatic framework, focusing on their emotional impact. Accordingly, the spiritual meanings of proverbs are examined through the lens of emotive lingua-ecology, which considers ethno-linguistic identity and national consciousness as shaped by the behavior and destiny of a language community. The power and influence of words are linked to the surrounding biosphere and wildlife. Emotive lingua-ecology investigates how emotionally charged linguistic structures—both positive and negative—affect society and the linguistic environment. This field aims to preserve the emotional culture of a language and maintain its ecological balance. Proverbs, in this context, are seen as emotionally and ecologically sustainable linguistic tools that enhance social interaction, improve communication, and protect the language from harmful influences. They also foster linguistic and emotional culture among young people—an essential goal of emotive lingua-ecology. The study employed semantic, pragmatic-communicative, and cultural analyses of ethical values. Since emotional lingua-ecology is grounded in the general principles of linguo-culturology, concepts such as “Uyat bolmasyn”, “Jaman bolmasyn”, and “Obal bolmasyn” are understood through the conceptual sphere of ecological proverbs, eliciting emotional responses and reflecting a new direction in paremiological research. An empirical study was conducted among young people to assess the popularity and usage of proverbs in society, evaluating their pragmatic significance from an ecological-linguistic perspective. The research utilized questionnaires and interviews based on respondents’ knowledge and life experiences, gathering data from both students and teachers on the everyday use of proverbs. The paper presents quantitative findings from this survey and offers suggestions for further research.

Keywords: proverb, emotive lingua-ecology, sphere of concepts, discursive competence, survey.

References

- 1 Baytursynuly, A. (2002). *Qyryq misal: Öleñder* [Forty Examples: Poems]. Almaty [in Kazakh].
- 2 Adambayev, B. (1976). *Khalyq danalyǵy* [Folk Wisdom]. Almaty [in Kazakh].
- 3 Kaydar, A. (2004). *Khalyq danalyǵy (qazaq maqal-mätelderiniñ tüsindirme sözdigi jáne zertteu)* [Folk wisdom (explanatory dictionary of Kazakh proverbs, sayings, and research)]. Almaty: «Toǵanay T» [in Kazakh].
- 4 Omarbekova, G. (2023). Eticheskaia i lingvoekologicheskaia kharakteristika paremiologicheskikh edinit kazakhskogo i russkogo yazykov [Ethical and Linguo-Ecological Characteristics of Paremiological Units in the Kazakh and Russian Languages]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Serii filologicheskaya — Bulletin of Kazakh National University. Philology Series*, 192(4), 82–95. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2023.v192.i4.ph8> [in Russian].
- 5 Tarasova, O. D., & Skitina, N. A. (2018). Poslovitsy s zoonimnym komponentom v svete lingvoekologicheskogo podkhoda [Proverbs with a Zoomorphic Component in the Light of the Linguo-Ecological Approach]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki — Philological Sciences: Issues of Theory and Practice*, 10(88), 162–169. Tambov: Gramota [in Russian].

- 6 Shakhovskiy, V. I. (2008 a). *Lingvisticheskaya teoriya emotsii* [Linguistic Theory of Emotions]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 7 Skovorodnikov, A. P. (2000). K stanovleniyu sistemy lingvoekologicheskoi terminologii [On the formation of a system of linguoecological terminology]. *Rechevoe obshchenie: Spetsializirovannyi vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo universiteta — Speech Communication: Specialized Bulletin of Krasnoyarsk State University*, 3(11), 70–78. Krasnoyarsk [in Russian].
- 8 Panchenko, N. N. (2013). Vvedenie [Introduction]. *Emotivnaya lingvoekologiya v sovremennoy kommunikativnoy prostranstve — Emotive lingua-ecology in the modern communicative space*, 5–8. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 9 Gabitov, T. Kh. (2018). *Qazaq etikasy men ädep mädenieti* [Kazakh ethics and moral culture]. Almaty: Lantar Treyd [in Kazakh].
- 10 Talaspaeva, J. S. (2015). Körkem shyğarmada zhumsalatyn turaqty tirkester men maqal-mätelderdiñ etnomädeni [Ethnocultural characteristics of fixed phrases and proverbs used in literary works]. *M. Ötemisov atyndaғы Batys Qazaqstan Memlekettik Universitetinin Khabarshysy — Bulletin of M. Otemisov West Kazakhstan State University*, 3, 164–172 [in Kazakh].
- 11 Norman, B. Yu. (2009). *Lingvisticheskaya pragmatika (na materiale russkogo i drugikh slavianskikh yazykov)* [Linguistic pragmatics (based on Russian and other Slavic languages)]. Minsk [in Russian].
- 12 Orzaliyeva, E. N. (2007). *Kognitivтік lingvistika: qalyptasuy men damuy* [Cognitive linguistics: examples and results]. «An Arys» [in Kazakh].
- 13 Islam, A. (2004). Ulttyq mädeniet konteksindegi dünienіñ tildik sureti [Linguistic picture of the world in the context of national culture]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 14 Esenalieva, J. (2021). *Lingvistikanıñ özehti mäseleleri* [Current issues of linguistics]. Almaty [in Kazakh].
- 15 Ğabitov, T. (2018). Qazaq mädenietindegi negizgi ustanymdar [Basic principles of Kazakh culture]. *zhaly.kz*. Retrieved from <https://zhaly.kz/2018/08/19/> [in Kazakh].
- 16 Karasik, V. I. (2013). Tsennostnye parametry lingvoekologicheskogo obshcheniya [Value Parameters of Linguoecological Communication]. *Emotivnaya lingvoekologiya v sovremennoy kommunikativnoy prostranstve — Emotive linguoecology in the modern communicative space* (pp. 191–201). Volgograd: Peremena [in Russian].
- 17 Germanova, N. N. (2016). Lingvokulturnye osnovaniya normativnoy grammaticheskoy traditsii: na materiale grammatik angliiskogo yazyka XVII — nachala XX veka [Linguocultural foundations of the normative grammatical tradition: based on the grammars of the English language of the 17th — early 20th centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 18 Troshina, N. N. (2014). Problemy yazykovoy kultury, yazykovoy kritiki i yazykovoy refleksii v sovremennoy nemetskoй germanistike [Problems of linguistic culture, linguistic criticism and linguistic reflection in modern German Germanistics]. *Subekt poznaniya i kommunikatsii: Yazykovye i mezhkulturnye aspekty — The Subject of Cognition and Communication: Linguistic and Intercultural Aspects* (pp. 414–429). Voronezh: Nauka: Yunipress [in Russian].
- 19 Karasik, V. I. (2010). *Yazykovaia kristallizatsiya smysla* [Language crystallization of meaning]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 20 Skovorodnikov, A. P. (2016). *Ekologiya russkogo yazyka* [Ecology of the Russian language]. Krasnoyarsk: Sibirskii Federalnyi Gosudarstvennyi universitet [in Russian].
- 21 Brusenskaya, L. A., & Kulikova, E. G. (2018). *Ekologicheskaya lingvistika* [Ecological Linguistics]. Moscow: Flinta; Nauka [in Russian].
- 22 Omarbekova, G. A. (2023). Perspectives on Proverb Use among Kazakhs: Ecological Discourse. In: Contemporary Kazakh Proverb Research: Digital, Cognitive, Literary, and Ecological Approaches. *Peter Lang International Academic Publishers*, 6.
- 23 An Lan, Shan Shiguo, Culnar Bekkozhanova, Nurzhama Shengelbayeva, & Gulnara Omarbekova (2025). Ethno-cultural aspects of marriage proverbs in Chinese and English. *Global Chinese*, 11(1), 89–107.

Information about the author

Omarbekova, Gulnara Abildaevna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulnara.omarbekova@nu.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3934-3209>

A. Karshigayeva¹, A. Mursal^{2*}, G. Tlegenova³, E. Maralbek⁴¹Turan University, Almaty, Kazakhstan;^{2,3,4}A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan(e-mail: aigerimmursal@mail.ru)

Study of the lexical composition and peculiarities of language use based on the frequency dictionary of Abay's works

The article analyzes the history of the creation of frequency dictionaries of the Kazakh language, their place in linguistic-statistical studies, as well as their significance for the study of the language system. A linguistic and structural analysis of the frequency dictionaries compiled based on the works of Abai Kunanbayev, with the aim of determining the frequency and patterns of usage of lexical units employed by the poet was conducted. During the study, both frequently and rarely used vocabulary were systematized, and their significance was examined for identifying morphological, syntactic, and lexical features of the Kazakh language. It was found that frequency dictionaries play an important role in the language learning process, particularly in teaching Kazakh as a foreign or second language. The relevance of frequency dictionaries is also emphasized in the context of creating a language corpus, systematizing the frequency of lexical unit usage, developing machine translation systems, creating text editors, and advancing the Kazakh language in the digital space. A comparative analysis of vocabulary with varying degrees of usage frequency in Abai's works was conducted, demonstrating its place in the historical development of the Kazakh language. In conclusion, the significance of frequency dictionaries for identifying the structural, functional, and stylistic features of the Kazakh language is thoroughly examined, along with an analysis of their role in both theoretical and applied linguistics. Frequency dictionaries are considered an important linguistic tool in the research, teaching, and development of the Kazakh language.

Keywords: frequency dictionary, linguostatistics, word usage, language corpus, statistical study.

Introduction

Frequency dictionaries of the Kazakh language were developed on the basis of one of the important directions of linguistics — the method of linguostatistics. Although statistical data is often used in scientific research on the Kazakh language, the number of scientists specializing in linguistic statistics is limited. The close connection of linguistics with numerical methods has also contributed to the interest of specialists in the field of mathematics in this direction. In the 70s of the 20th century, the prominent Kazakh mathematician K. Bektayev opened the Department of Applied Linguistics at the Institute of Linguistics and systematized the work on compiling frequency dictionaries. During this period, frequency dictionaries were published in the Kazakh language for the first time, and they became a valuable methodological tool for language teaching and linguistic research.

Scientists such as A.K. Zhubanov, A. Akhabayev, S. Myrzabekov contributed to the compilation of frequency dictionaries. These dictionaries were developed covering various authors and genres. However, in the research process, manual calculation of the frequency of words in texts became difficult. To solve this problem, there was a need to use automated calculation methods. However, despite the insufficient development of computer technologies in Kazakhstan at that time, domestic researchers conducted frequency analysis using electronic calculators.

Numerous facets of the Kazakh language depend on the development of frequency dictionaries and their application in linguostatistical research. First of all, they enhance the process of teaching Kazakh effectively and let language learners choose the most important vocabulary. Second, dictionaries give lexicographers useful information that serves as the foundation for the development of national Kazakh language corpora. Furthermore, the utilization of frequency dictionaries aids in identifying the quantitative features of the language and becomes a crucial instrument in the creation of text processing and machine translation systems. These dictionaries can aid in the optimization of editing work in printing. Furthermore, frequency dictionaries play a significant role in the process of the Kazakh language's conversion to the Latin alphabet, the

* Corresponding author's e-mail: aigerimmursal@mail.ru

control of keyboard letter layout, the systematization of orthographic standards, and the creation of new orthographic rules.

In general, the results of the study allow to understand more deeply the structure of the Kazakh language, to determine the process of development of its vocabulary composition, to systematize language units by quantitative feature.

Methods and materials

One of the main sources for the study of Abai's language is the "Dictionary of Abai's Language". This dictionary was used to systematize lexical units in the poet's works and to determine the frequency of their use. The study of Abai's language helps to analyze the linguistic expression of historical, philosophical and religious concepts, to study the evolution of word meanings, to describe the process of development of the Kazakh literary language.

The investigation was conducted using the linguostatistical analysis method. In order to ascertain the structural and functional nature of the lexicon, this approach enables us to evaluate the lexical and grammatical characteristics of Abai's writings using quantitative indicators [1]. Additionally, it enables us to examine the frequency of word forms in the text in order to determine their semantic load.

The purpose of this study is to analyze the lexical fund of the Kazakh language and its structural features on the basis of linguostatistical methods. In particular, the aim is to study the patterns of Abai Kunanbayev's linguistic word usage by determining the frequency of words used in his works. A. Zhubanov, A. Zhanabekova, B. Karbozova and A. Kozhakhmetova's "Frequency Dictionary of the Kazakh Language" is considered to be the most important methodological aid and is an important linguistic work that allows for a systematic description of the structure of the Kazakh language.

In scientific literature, the compilation of frequency dictionaries is widely used when studying the creative heritage of a particular author. According to scientists, by identifying the most frequently used words in the text, it is possible to gain a deeper understanding of the main themes, style and linguistic features of the author [2]. In this regard, we grouped frequently used words in Abai's works and analyzed their morphological, syntactic and semantic features.

This work consists of several stages. At **the first stage**, a text corpus of Abai's works was created and data from the texts were prepared for digital processing. At **the second stage**, the frequency of word usage was determined and their statistical indicators were calculated. At **the third stage**, by interpreting the obtained results from the linguistic point of view, the place and use of the ancient lexical stratum in Abai's works in the modern Kazakh language were determined.

Results and discussions

The growth of modern technological capabilities has created conditions for bringing linguistic research to a new level. From this point of view, the need to reconstruct frequency dictionaries of the Kazakh language is quite obvious. At present, frequency dictionaries are created on the basis of small text corpuses and databases of national languages. A corpus is a set of data characterizing structural and lexical features of texts written in a certain language [3; 58]. These resources are based on a wide range of textual materials, including works of various authors and linguistic programmes. Once the national corpora of the Kazakh language are formed and begin to function fully, the development of frequency dictionaries of various types using special software will be greatly simplified.

One of the main fields of linguistic statistics is the compilation of frequency dictionaries. However, this field is not limited to the calculation of word frequencies. On the contrary, frequency indicators are used to determine the role of lexical units in the text structure, to assess the semantic load of words, to describe the functional system of a language. For this reason, statistical data play an important role in linguistic research and can be effectively used for lexical and morphological analyses.

One of the topical issues of modern Kazakh lexicology is to determine the boundaries of the modern lexical system of the Kazakh language. In this regard, the importance of studies based on the frequency of word usage is increasing. Compilation of frequency dictionaries contributes not only to applied linguistics, but also to theoretical aspects of Kazakh language study. The significance of such dictionaries can also be assessed by comparing them with other language systems. For example, a comprehensive frequency dictionary including stylistic features of the Russian language has been created. This dictionary not only contributed to the development of the Russian language, but was also widely used in the process of teaching it to foreign citizens. Proof of this is that in her research N.S. Kamarova noted that Abai is a user of the rich value of the

folk language, as well as a poet creating a new word, a new meaning, and also considers the purpose of creating Abai's dictionary. In the course of her research the scientist seeks answers to the questions about how many words used in the writing of the great poet's works, in what sense, analyses foreign words and features of their use, included in Abai's dictionary in the Kazakh language [4; 284].

The Russian scholar M.V. Khokhlova, who studied the compatibility of the Russian language frequency dictionary, text corpus and lexical units, notes that a number of statistical indicators used in lexicographic studies are used to differentiate, represent lexicon on different grounds. In her research, the scientist gives a brief historical overview of the use of quantitative methods in text analysis and discusses issues related to statistical lexicography [5; 88].

The Azerbaijani scholar M.T. Umudova in her research divided the words she studied into linguistic, lexical and semantic, grammatical, morphological, poetic and lexical groups depending on the degree and how they are currently used in the language. The statistical method received its second development due to the development of information technology and is actively engaged in solving applied problems, including the processing and presentation of textual data [6].

Currently, several stylistic directions are included in the development of the "Frequency Dictionary of the Kazakh Language". In particular, frequency dictionaries have been created for scientific style, official-documentary style, journalistic style, artistic-literary style and colloquial style. Thus, it can be assumed that the proposed frequency dictionary fully covers various functional and stylistic layers of the Kazakh language. This dictionary contains 2,102,496 word uses, consisting of 30,515 word combinations, and is presented in three different structures: an alphabetic-frequency dictionary, a reverse alphabetic-frequency dictionary and an frequency-alphabetic dictionary.

Frequency dictionaries are of particular importance in determining the functional and lexical structure of a language. In addition, they allow analyzing the place and scope of words in the general lexical system of the vernacular language. In particular, the ability to determine the level of usage of certain lexical groups with the help of frequency dictionaries, to control the penetration of new words (neologisms) into the Language and to study the regularities of the formation of terminological systems is enhanced. Such databases help to identify lexical richness and stylistic peculiarities. In addition, data from frequency dictionaries can be a valuable source for studying language typology, comparing the Kazakh language with other Turkic languages or other language systems. According to the data from the *Abai Language Dictionary*, the 10 most frequently used verbs in Abai's works are presented below (Fig.).

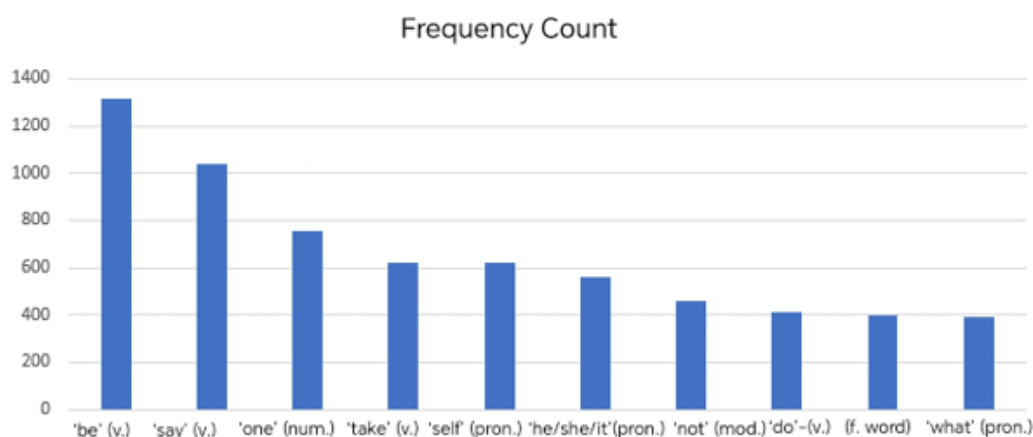

Figure. The 10 most frequently used verbs by Abai according to the data from the "Abai Language Dictionary"

In his works, Abai Kunanbayev paid special attention to expanding the synonymy of the Kazakh language. The poet used some words in several meanings, expanding their semantic possibilities. Researcher R. Syzdyk noted: *"The fact that some simple words acquired an evaluative connotation and became species names, contributed to both the growth of synonymy and ambiguity of words. For example, the words pysyk (nimble), ku (sly), tentek (naughty), ury (thief) often occur in Abai's works as names characterizing a certain social group (tentek (naughty) — 17 times, ury (thief) — 21 times, pysyk (nimble) — 20 times, ku (sly) — 37 times)"* [7; 28]. The growing interest in Kazakh culture worldwide is evidenced by the increasing number of publications and studies on Abai's legacy in China, Turkey, Iran, and other countries. Thus, despite some

“distortions”, Abai’s works continue to captivate readers due to their philosophical depth and artistic mastery [8].

The creative heritage of Abai Kunanbayuly is one of the valuable topics worthy of study not only in Kazakh literature, but also at the world level. In this regard, since the 20th century, the poet’s works have been considered in various scientific directions. As a result of these studies, the **“Dictionary of Abai’s Language”** was compiled, which contains statistical data on the words used by the poet [9]. According to these data, Abai’s personal vocabulary is **6030** words. In addition, according to the analysis conducted by the scientist K. Bektayev, who founded Kazakh linguistic statistics, using electronic computers, a total of **46850** word usages were recorded in the poet’s works, and the number of unique words is estimated at **6017** [9; 87].

The frequency of use of the above-mentioned words “tentek” (naughty), “ury” (thief), “pysyk” (nimble), “ku” (sly) in Abai’s works is as follows (Table 1):

Table 1

Statistical analysis of the use of the words “tentek” (naughty), “ury” (thief), “pysyk” (nimble), “ku” (sly) in Abai’s works

Word	Frequency of use:	%:
Tentek (naughty)	17	0,28
Ury (thief)	21	0,35
Pysyk (nimble)	20	0,33
Ku (sly)	37	0,61

These data allow a deeper understanding of the expansion of word meanings in Abai’s linguistic use, the development of synonymic series, and the structure of the poet’s vocabulary. Based on the information from the “Abai” encyclopedia, scientists from the A. Baitursynuly Institute of Linguistics compiled the “Language Frequency Dictionary” based on Abai’s collection, published in 1977. This dictionary contains text material consisting of a total of 46,596 words, and the words are systematized according to their lexical, morphological, and syntactic features [10]. In addition, the words in the dictionary are divided into word classes, and statistical indicators of each category are determined.

According to dictionary data, 15,758 nouns are used in Abai’s works. The number of verbs is 15,266, and the total use of pronouns is 4,473 times. In addition, it has been determined that 4,021 adjectives, 2,046 interjections, 1,686 adverbs, and 1,074 numerals occur in the poet’s works [10; 35]. Abai’s creative heritage covers a variety of topics. In particular, the themes of nature, love, philosophical reflections, and homeland are widely reflected in the poet’s poetry. These themes significantly influenced his lexical use and formed a system of frequently used units in his vocabulary (Table 2).

Table 2

Main themes in Abai’s work and the most frequently used words within the themes

Love	Nature	Philosophical reflections	Native land
My blessing	Mountain	Wisdom	Kazakh people
Love	Water	Understanding	People
Be loved	Stone	Thoughts	My land
My favorite	Flower	World	My native land
Heart	Summer	Life	Mother land
My ray	Winter	Depth	Kazakh
My sweet	Grass	Perfection	Land

Abai Kunanbayuly’s creative path is divided into several chronological periods, and his literary heritage has passed through various stages of development. Researcher A. Zhanabekova says in this regard: “The evolution of vocabulary in Abai’s works clearly demonstrates his personal development as a poet and thinker. At first he used simple, understandable language, but over time the words in his works began to acquire a deeper meaning and to be characterized by emotional intensity. These changes indicate the philosophical maturity of the poet and the expansion of his views on the world around him. Therefore, this evolution is not limited only to the increase in vocabulary, but also reflects the inner spiritual quest of Abai” [11] — she emphasizes.

Statistical study of Abai's language and vocabulary allowed us to identify 100 words most used by him (Table 3). This information is compiled on the basis of the "Dictionary of Abai's language", the list was compiled by B.N. Nurzhanova suggested [12].

Table 3

A list of the 100 most frequently used words based on the Abai language dictionary by B.N. Nurzhanova

Word list	Frequency count	Word list	Frequency count
Bol — 'be' (v.)	1317	qudai — 'God' (n.)	160
de — 'say' (v.)	1037	is — 'work' (n.)	160
bir — 'one' (num.)	757	zhurek — 'a heart' (n.)	158
al — 'take' (v.)	618	osy — 'this' (pron.)	151
oz — 'self' (pron.)	618	dunie — 'world' (n.)	145
ol — 'he/she/it' (pron.)	562	kerek — 'need' (mod)	145
zhoq — 'not' (mod.)	458	Alla — 'Allakh' (n.)	134
Qyl — 'do'-(v.)	409	narse — 'a thing' (n.)	133
da (f. word)	398	zhaqsy — 'good' (adj.)	130
Ne — 'what' (pron.)	391	bai — 'rich' (adj)	129
sez — 'feel' (n.)	376	Qazaq — 'Kazakh' (people)	127
sol — 'that' (pron.)	352	qara — 'look' (v.)	126
kor — 'see' (v.)	338	oila — 'think' (v.)	126
ber — 'give' (v.)	337	ish (aux.pron)	125
de — 'say' (f. word.)	334	Yet — 'od' (v.)	123
bil — 'know' (v.)	317	qol — 'hand' (n.)	122
I (per. pron)	315	oi — 'thought' (n.)	122
bul — 'this' (pron.)	309	biz — 'we' (pron.)	121
kel — 'come' (v.)	304	omir — 'life' (n.)	113
zhur — 'go' (v.)	295	yeki — 'two' (num)	111
bar — 'have' (mod.)	285	gylym — 'science' (n.)	111
ait — 'say' (v.)	271	zhet — 'reach' (v.)	110
adam — 'a man' (n.)	270	zhas — 'young' (adj.)	109
eken — 'would' (ax.v.)	243	zhol — 'way, path' (n.)	107
sen — 'you' (pron)	240	ushin — 'for' (f. word.)	107
e (v.)	233	ol — 'die' (v.)	106
tur (v.)	230	bar — 'go' (v.)	104
zhan — 'soul' (zar)	220	qoi — 'stop' (v.)	103
kop — 'many' (adv.)	217	qait — 'be back' (v.)	96
konil — 'mood' (n.)	216	izde — 'search' (v.)	94
mal — 'cattle' (n.)	214	bai — 'reach' (adj)	91
tap — 'find' (v.)	210	endi — 'else' (adv.)	90
ket — 'go away' (v.)	209	ui — 'house' (n.)	89
qal — 'stay' (v.)	204	paida — 'gain' (n.)	84
bala — 'a boy, a baby' (n.)	204	men — 'and' (f. word)	83
koz — 'eye' (n.)	200	til — 'tongue, language' (n.)	81
aqyl — 'mind' (n.)	199	ot — 'pass' (v.)	81
kisi — 'a man' (n.)	195	tus — 'get off' (v.)	77
zher — 'land' (n.)	195	zhe — 'eat' (v.)	74
bari — 'al' (pron)	193	at — 'shoot' (v.)	73
Yel — 'people' (n.)	183	qyzyq — 'funny/interesting' (n.)	72
yemes — 'is not' (v.)	182	zhane — 'and' (f. word)	69
ma — 'Here!' (pron)	174	ozge — 'other' (adj)	69
sal — 'put' (v.)	173	qaida — 'where' (pron)	68
kun — 'day/sun' (n.)	171	qaigy — 'sadness' (n.)	66
birey — 'somebody' (pron.)	168	Goi — (f. word)	66
shyq — 'go out' (v.)	166	Zhat — 'lie down' (v.)	66
son — 'after' (f. word)	165	me (q.pron.)	64
bas — 'head' (n.)	163	Yer — 'brave' (adj)	64
kim — 'who' (pron.)	162	sui — 'love' (v.)	63

Statistical studies of the works of Abai Kunanbayuly allow us to draw certain conclusions. Of course, we cannot say that the obtained figures fully characterize the quality of the poet's language and the Kazakh language in general, but their significance cannot be ignored. The results of comparing Abai's frequently used words with words frequently used in the Kazakh language in the second half of the 19th century prove that his language is a reflection of the Kazakh literary language of that era. In this regard, frequency dictionaries and semantic dictionaries of Abai's works are a valuable source in the process of learning the Kazakh language. The use of frequency dictionaries at the initial stage of language learning is considered one of the most effective methods. Using frequency dictionaries based on Abai's works as a teaching tool helps Kazakh language learners understand the frequency of use of words, master the language structure, and enrich their vocabulary.

In Abai's works, one can notice that certain words are repeated many times. In addition, a number of words used by the poet appear only once in his works. These words reflect the poet's style, the richness of his vocabulary, and certain terminological features. Below are some examples of words that appear only once in Abai's works (Table 4).

Table 4

Words used only once by Abai in his works

Words used by Abai once in his works	Meanings of words:
'Tegindik' (for free (gratis))	A neologism used as a translation of the word "ne darom" (for free) in the translation of M. Lermontov's work
'Zhersogar' (tiller)	A word from the noun class. The heel part of a horse's hoof.
'Tezdik' (speed)	Not in vain, used in the sense of not being a descendant.
'Ustirteu' (lightly)	Taking things lightly, not taking the matter seriously.
'Ulyqtau' (glory)	To respect, to appreciate
'Turaqtau' (to settle in)	To settle, to live
'Tiriltu' (revitalise)	To revive, to restore

This data describes Abai's unique use of language. It also shows that the poet chose to use certain words to convey certain shades of meaning. Such studies contribute to a better understanding of the development of the Kazakh literary language and to the improvement of language learning methodologies.

"The Dictionary of Abai's Language", which systematically describes the vocabulary in the works of Abai Kunanbayuly, is one of the unique works that, apart from explanatory dictionaries, also contains the frequency of words and word forms. Another work that complements the Abai dictionary and is similar in content is the frequency dictionary in the novel «Abai Zholy» (Abai's Path) by M. Auezov. This dictionary allows us to study not only the words used in Abai's works, but also the structure of the Kazakh language in his era [13].

According to statistical analysis, the 135 most common words in Abai's language account for 50 % of his entire text. This data helps to identify the features of the poet's vocabulary and to understand his style more deeply. In addition, the share of words used by Abai only once or twice is 64 %. However, these words account for only 8 % of the entire text. This indicator proves not only the richness of the Kazakh language vocabulary, but also the lexical scope of Abai's work.

As for the research of foreign researchers, Russian scholar E.A. Morozkina, V.V. Vorobyev, Z.M. Safina, while studying the translation of the work of the American writer William Gilmore Sims "Grayling; or Murder Will Out" written in 1841, provide information on the 10 most common words in the original and translated texts. Scientists conclude that this is due to the increased interest of researchers in the possibilities of applied methods of computational linguistics in studying the quantitative component of the text corpus and some linguistic phenomena of the originals and their translations [14; 135].

The scientific article "The Practice of Creating Dictionaries of the Language of M. Auezov", which studies the proportion of the most frequently used words in Abai's vocabulary, provides the following data:

- 75 most frequently used words account for 40.8 % of all word usage;
- 150 words account for 50.8 %;
- 1000 words account for 80 % of the text [15].

For comparison, according to the frequency dictionary of modern Kazakh newspapers compiled by A. Akhabayev, the 57 most frequently used words cover 25 % of the entire text, 301 words — 50 %, 1168 words — 75 %, and 1602 words — 80 %. These data allow us to compare the structural features of

Abai's language with the Kazakh press language [16; 102]. As for the rare words in Abai's works, 2975 words used only once by the poet constitute 49.4 % of his entire vocabulary. The frequency of these words covers 6.35 % of all text units. Meanwhile, in studies taken from the texts of Kazakh newspapers, 5720 words used once constitute 46.04 % of the total words and 3.81 % of all text units.

The above data show that frequency dictionaries have great theoretical and applied significance. They are an effective tool for language teaching, creating teaching aids, identifying language minima, and conducting lexicographic research [17]. In addition, frequency dictionaries are widely used in improving information search systems, developing machine translation, and text processing programs.

Conclusion

It can be seen that dictionaries based on the works of Abai Kunanbayuly occupy an important place in Kazakh linguistics. The words used by the poet reveal linguistic features not only of the era in which he lived but also of the present day. Therefore, these dictionaries are among the most valuable lexicographic works in the Kazakh language.

This article presents a statistical analysis of the most frequently used words in Abai's works, as well as a list of rare words. The conducted research demonstrates the vastness of the poet's vocabulary, proving that it reflects the richness and quality of the Kazakh language as a whole. These dictionaries are an extremely important tool for studying the lexical structure of the Kazakh language.

The frequency dictionary of Abai's works allows you to determine the frequency of use of words in the Kazakh language. In turn, these indicators help to understand the general patterns of the Kazakh language, its development direction and structural features. In addition, dictionaries created on the basis of Abai's works contribute to the study of historical changes, thematic features, grammatical structure and lexical layers of the Kazakh language.

By comparing Abai's most frequently used words with common words in the Kazakh language, it was determined that they can be used for teaching the Kazakh language. These dictionaries are considered valuable material for Kazakh language learners.

Acknowledgements

The article was prepared within the framework of the grant project AP19676197 of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the theme: "The quantitative image of Abay's works: development of frequency dictionaries and linguostatistical analysis".

References

- 1 Мурсал А. Абай шығармаларындағы ескі кітаби лексика және оның лингвостатистикалық ерекшеліктері / А. Мурсал, А.Ә. Жаңабекова, Г.Б. Тлегенова // Tiltanym. — 2024. — № 4 (96). — Б. 187–200. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-187-200>
- 2 Жұбанов А.Қ. Қазақ тілінің жиілік сөздігі / А.Қ. Жұбанов, А.Ә. Жаңабекова, Б.Д. Карбозова, А.Қ. Қожахметова. — Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016. — 792 б.
- 3 Жұбанов А. Корпустық лингвистика / А. Жұбанов, А. Жаңабекова. — Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2017. — 336 б.
- 4 Камарова Н.С. Иностранные слова, включенные в словарь Абая на казахском языке: особенности использования / Н.С. Камарова // Сборник материалов Международного симпозиума Томского государственного университета. Секция 6. Словари образных средств языка и художественной речи. — 2021. — С. 280–286. <http://dx.doi.org/10.17223/978-5-907442-19-1-2021-93>
- 5 Хохлова М.В. Статистические методы в лексикографических исследованиях: представление частотной лексики / М.В. Хохлова // Terra Linguistica. — 2023. — Т. 14. — № 3. — С. 80–93. <https://doi.org/10.18721/JHSS.1430>
- 6 Umudova M.T. Types of Obsolete Words (Archaisms and historicisms) / M.T. Umudova // International Journal of Social Science And Human Research. — 2022. — Volume 05. — Issue 12. — P. 5897–5900. <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v5-i12-74>
- 7 Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі / Р. Сыздық. — Алматы, 1968. — 172 б.
- 8 Ахметова Ш. Абай тілі сөздігі / Ш. Ахметова, Ә. Болғанбаев, Т. Жанұзақов. — Алматы, «Өнер», 2011. — 616 б.
- 9 Бектаев Қ.Б. М.О. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері / Қ.Б. Бектаев, А.Қ. Жұбанов, С. Мырзабеков, А.Б. Белботаев. — Алматы-Түркістан, 1995. — 346 б.
- 10 Белботаев А. Абай тілінің жиілік сөздіктері және оның маңызы мен мәні туралы / А. Белботаев, Ж. Бұланбаева. — Алматы, 2014. — 213 б.
- 11 Жаңабекова А. Абай Құнанбайұлы тілінің жиілік сөздігі / А. Жаңабекова. — Алматы. 2023. — 667 б.
- 12 Нуржанова Б.Н. Жазушы тілі сөздігін түзудің ғылыми-теориялық негіздері / Б.Н. Нуржанова. — Алматы, 2018. — 112 б.

- 13 Бектаев Қ.Б. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі / Қ.Б. Бектаев, А.Қ. Жұбанов, С. Мырзабеков, А.Б. Белботаев. — Алматы, 1979. — 334 б.
- 14 Морозкина Е.А. Статистические методы исследования в художественном переводе. / Е.А. Морозкина, В.В. Воробьев, З.М. Сафина // Доклады Башкирского университета. — 2023. — Том 8. — № 3. — С. 130–138. <https://doi.org/10.33184/dokbsu-2023.3.15>
- 15 Жұбанов А. М. Әуезов тілінің сөздіктерін жасау тәжірибесі / А. Жұбанов, С. Мырзабеков. — Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2022. — 89 б.
- 16 Ахабаев А. Қазіргі қазақ газеттері тілінің алфавитті-жиілік сөздігі / А. Ахабаев // Қазақ текінің статистикасы. — Алматы, 1973. — 731 б.
- 17 Mursal A. Archaic Bookish Words in Abai Kunanbayuly's Works: A Linguostatistical Analysis / A. Mursal, G. Tlegenova, A. Zhanabekova, A. Cherepanova // Forum for Linguistic Studies. — 2025. — 7(3). — 195–208. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8506>

А.А. Қаршығаева, А. Мурсал, Г. Тлегенова, Е. Маралбек

Абай шығармаларының жиілік сөздігіндегі лексикалық құрылым және тілдік қолданыс ерекшеліктері

Мақалада қазақ тіліндегі жиілік сөздіктердің құрылу тарихы, олардың лингвостатистикалық зерттеулердегі орны және тілдік жүйені зерттеудегі маңыздылығы талданған. Абай Құнанбайұлының шығармалары негізінде жасалған жиілік сөздіктерге лингвостатистикалық және құрылымдық талдау жүргізіліп, ақын қолданған сөздердің жиілігі мен таралу заңдылықтары анықталған. Зерттеу барысында Абай шығармаларында жиі және сирек қолданылатын сөздер жүйеленіп, олардың қазақ тілінің морфологиялық, синтаксистік және лексикалық ерекшеліктерін айқындаудағы маңызы қарастырылды. Зерттеу нәтижесінде жиілік сөздіктердің тіл үйрету үдерісіндегі рөлі, оның ішінде қазақ тілін шет тілі немесе екінші тіл ретінде оқытудағы тиімділігі айқындалды. Сондай-ақ тілдік корпус құру, лексикалық бірліктердің қолданыс жиілігін жүйелеу, машиналық аударма жүйелерін әзірлеу, мәтіндік редакторлар жасау және қазақ тілін цифрлық кеңістікте дамыту мәселелерінде жиілік сөздіктердің өзектілігі негізделді. Абай шығармаларындағы жиі және сирек қолданылатын сөздерге салыстырмалы талдау жасалып, олардың қазақ тілінің тарихи дамуындағы орны көрсетілді. Қорытындыда жиілік сөздіктердің қазақ тілінің құрылымдық, функционалдық және стильдік ерекшеліктерін анықтаудағы маңызы жан-жақты зерделеніп, олардың теориялық және қолданбалы тіл біліміндегі рөлі сараланған. Жиілік сөздіктер қазақ тілін зерттеу, оқыту және дамыту салаларында маңызды лингвистикалық құрал ретінде қарастырылған.

Кілт сөздер: жиілік сөздік, лингвостатистика, сөз қолданыс, тілдік корпус, статистикалық зерттеу.

А.А. Каршигаева, А. Мурсал, Г. Тлегенова, Е. Маралбек

Исследование лексического состава и особенностей языкового употребления на основе частотного словаря произведений Абая

В статье анализируется история создания частотных словарей казахского языка, их место в лингвостатистических исследованиях, а также значение для изучения языковой системы. Проведён лингвистический и структурный анализ частотных словарей, составленных на основе произведений Абая Кунанбаева, с целью определения частотности и закономерностей употребления лексических единиц, использованных поэтом. В ходе исследования систематизирована как часто, так и редко употребляемая лексика, а также рассмотрено её значение для выявления морфологических, синтаксических и лексических особенностей казахского языка. Установлено, что частотные словари играют важную роль в процессе обучения языку, в частности — при преподавании казахского языка как иностранного или второго. Актуальность частотных словарей подчёркивается в контексте создания языкового корпуса, систематизации частотности употребления лексических единиц, разработки систем машинного перевода, совершенствования текстовых редакторов и развития казахского языка в цифровом пространстве. Проведён сравнительный анализ лексики с различной степенью употребительности в произведениях Абая, показано её место в историческом развитии казахского языка. В заключение всесторонне рассматривается значение частотных словарей для выявления структурных, функциональных и стилистических особенностей казахского языка, а также анализируется их роль в теоретической и прикладной лингвистике. Таким образом, частотные словари выступают важным лингвистическим инструментом в исследовании, преподавании и развитии казахского языка.

Ключевые слова: частотный словарь, лингвостатистика, словоупотребление, языковой корпус, статистическое исследование.

Reference

- 1 Mursal, A., Zhanabekova, A.A., & Tlegenova, G.B. (2024). Abai shygarmalaryndagy eski kitabi leksika zhane onyn lingvostatistikalyq erekshelekteri [Old book vocabulary in Abai's works and its linguistic and statistical features]. *Tiltanyim — Linguistics*, 4 (96), 187–200. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-187-200> [in Kazakh]
- 2 Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A.A., Karbozova, B.D., & Kozhakhmetova, A.K. (2016). *Qazaq tilinin zhiilik sozdigi* [Frequency dictionary of the Kazakh language]. Almaty: «Qazaq tili» baspasy [in Kazakh].
- 3 Zhubanov, A., & Zhanabekova, A. (2017). *Korpustyq lingvistika* [Corpus linguistics]. Almaty: «Qazaq tili» baspasy [in Kazakh].
- 4 Kamarova, N.S. (2021). Inostrannye slova, vkluchennye v slovar Abaia na kazakhskom yazyke: osobennosti ispolzovaniia [Foreign words included in the words of Abai in the Kazakh language: usage features]. *Sbornik materialov Mezhdunarodnogo simpoziuma Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Sektsiia 6. Slovarei obraznykh sredstv yazyka i khudozhestvennoi rechi — Collection of materials of the International Symposium of Tomsk State University. Section 6. Dictionaries of figurative means of language and artistic speech* (pp. 280–286). <http://dx.doi.org/10.17223/978-5-907442-19-1-2021-93> [in Russian].
- 5 Khokhlova, M.V. (2023). Statisticheskie metody v leksikograficheskikh issledovaniiax: predstavlenie chastotnoi leksiki [Statistical methods in lexicographic research: the representation of partial vocabulary]. *Terra Linguistica*, 14(3), 80–93. <https://doi.org/10.18721/JHSS.1430> [in Russian].
- 6 Umudova, M.T. (2022). Types of Obsolete Words (Archaisms and historicisms). *International Journal of Social Science and Human Research*, 5(12), 5897–5900. <https://doi.org/10.47191/ijsshr/v5-i12-74>.
- 7 Syzdyk, R. (1968). *Abai shygarmalarynyn tili* [The language of Abai's works]. Almaty [in Kazakh].
- 8 Akhmetova, Sh., Bolganbaev, A., & Zhanuzakov, T. (2011). *Abai tili sozdigi* [Dictionary of the Abai language]. Almaty: «Oner» baspasy [in Kazakh].
- 9 Bektaev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., & Belbotaev, A.B. (1995). *M.O. Auezovtin 20 tomdyq shygarmalar teksterinin zhiilik sozdikteri* [Frequency dictionaries of texts of M.O. Auezov's works in 20 volumes]. Almaty-Turkistan [in Kazakh].
- 10 Belbotaev, A., & Bulanbaeva, Zh. (2014). *Abai tilinin zhiilik sozdikteri zhane onyn manyzy men mani turaly* [On frequency dictionaries of the Abai language and its meaning and significance]. Almaty [in Kazakh].
- 11 Zhanabekova, A. (2023). *Abai Qunanbaiuly tilinin zhiilik sozdigi* [Frequency dictionary of the language of Abai Kunanbayevich]. Almaty [in Kazakh].
- 12 Nurzhanova, B.N. (2018). *Zhazushy tili sozdigin tuzudin gylimi-teoriialyq negizderi* [Scientific and theoretical foundations of the construction of a Dictionary of the writer's language]. Almaty [in Kazakh].
- 13 Bektaev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., & Belbotaev, A.B. (1979). *M. Auezovtin «Abai zholy» romanynin zhiilik sozdigi* [Frequency dictionary of B.M. Auezov's novel "The Way of Abai"]. Almaty [in Kazakh].
- 14 Morozkina, E.A., Vorobiev, V.V., & Safina, Z.M. (2023). Statisticheskie metody issledovaniia v khudozhestvennom perevode [Statistical research methods in literary translation]. *Doklady Bashkirskogo universiteta — Report of Bashkir University*, 8, 3, 130–138. <https://doi.org/10.33184/dokbsu-2023.3.15> [in Russian].
- 15 Zhubanov, A., & Myrzabekov, S. (2022). *M. Auezov tilinin sozdikterin zhasau tazhiribesi* [The experience of creating dictionaries of the Auezov language]. Almaty: A. Baitursynuly atyndagy Til bilimi instituty [in Kazakh].
- 16 Akhabaev, A. (1973). Qazirgi qazaq gazetteri tilinin alfavitni zhiilik sozdigi [Alphabetical frequency dictionary of the language of modern Kazakh newspapers]. *Qazaq teksinin statistikasy — Statistics of the Kazakh text*. Almaty [in Kazakh].
- 17 Mursal, A., Tlegenova, G., Zhanabekova, A., & Cherepanova, A. (2025). Archaic Bookish Words in Abai Kunanbayuly's Works: A Linguostatistical Analysis. *Forum for Linguistic Studies*, 7(3), 195–208. <https://doi.org/10.30564/fls.v7i3.8506>.

Information about the authors

Karshigayeva, Ainur Aralbekovna — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Media Communications and Intercultural Communication at the Higher School of Media Communications and Cultural Studies, Turan University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: kar_ainur@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8721-5308>

Mursal, Aikerim (corresponding author) — Doctoral student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan; E-mail: aigerimmursal@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8035-4236>

Tlegenova, Gulden Bakytkazyevna — Doctoral student, Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan; E-mail: gulden_20.88@list.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>

Maralbek, Ermukhamet — Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Akhmet Studies at the Akhmet Baitursynuly Institute of Linguistics, Leading Researcher, Almaty, Kazakhstan. E-mail: muhamet.maralbek@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5954-8669>

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТИ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

Article
UDC: 821.512.1.09(092)
<https://doi.org/10.31489/2025PHI4/115-124>

Received: 30.06.2025
Accepted: 09.09.2025

A.A. Rasulova*

*Baku State University, Azerbaijan, Baku
(e-mail-ayshan.rasulova@arti.edu.az)*

Literary hero and time as the main problem in Mir Jalal's stories

This article explores the central role of the literary hero and the concept of time as fundamental issues in the short stories of Mir Jalal, a prominent Azerbaijani writer and literary critic. By analyzing selected narratives, the study examines how Mir Jalal constructs his protagonists as reflections of social and psychological realities in the context of the historical transformations of the 20th century. Special attention is given to the temporal structure of his stories, revealing how time functions not only as a chronological framework but also as a narrative device that shapes character development and deepens thematic meaning. The article highlights the interplay between individual consciousness and collective memory, demonstrating how Mir Jalal's heroes navigate personal identity amidst socio-political changes. Ultimately, the study underscores the writer's engagement with the notion of time and his nuanced portrayal of the intellectual and moral dilemmas faced by his characters. Scientific Novelty. The scientific novelty of this study lies in its comprehensive analysis of the interrelationship between the literary hero and the category of time in Mir Jalal's stories—an aspect that has received limited scholarly attention to date. Unlike traditional interpretations that primarily focus on ideological or stylistic features, this article highlights the philosophical and structural role of time as a central narrative device. The research reveals how Mir Jalal uses time not only to frame historical and social contexts but also to construct the internal world of his protagonists, thereby offering a deeper understanding of the psychological and moral dimensions of his literary heroes. This approach offers a fresh perspective on Mir Jalal's narrative techniques and contributes to the broader discourse on Azerbaijani literary modernism. Methodology. This research is grounded in textual and comparative analysis of selected short stories by Mir Jalal, with particular attention to the representation of the literary hero and the temporal structure of the narratives. Combining literary theory, narratological approaches, and historical-contextual analysis, the study investigates how the author's treatment of time influences both the psychological depth and the ideological positioning of his characters. The research employs qualitative and interpretive methods to explore the symbolic and structural functions of time in shaping character development and constructing thematic meaning. Through close reading and critical interpretation, the study aims to reveal the innovative ways in which Mir Jalal engages with the concepts of individuality, memory, and historical consciousness.

Keywords: Mir Jalal, a literary hero, a storyteller, a writer with a time problem, an original style.

Introduction

Mir Jalal, who first began his literary work in the 20^s and 30^s of the 20th century with poetry, is known as a writer with an original style with his essays and stories. During his half-century of activity, he has taken his rightful place in our literary history as a great master prose writer. Only for his work «The Manifesto of a Young Man» can Mir Jalal be considered on a par with our classical writers. Mir Jalal's first large-scale work published in 1935 is the novel «The Resurrected Man». Academician Mammad Arif wrote that «Mir Jalal was able to show that he was a careful realist writer with «The Resurrected Man». He is not only known

* Corresponding author's e-mail: ayshan.rasulova@arti.edu.az

as a man of letters, Mir Jalal Pashayev is also famous in Azerbaijan for his kindness, sincerity, generosity and caring. He has risen to the level of classics due to his services in the field of literature [1].

Purpose of the research. The primary purpose of this research is to analyze the role of the literary hero and the concept of time as central themes in the short stories of Mir Jalal. By examining how Mir Jalal constructs his protagonists and situates them within specific temporal and historical contexts, the study aims to explore the psychological, social, and ideological dimensions of his characters.

Object of the analysis. The object of the analysis is the collection of short stories written by Mir Jalal, particularly those that reflect the psychological, social, and temporal struggles of the protagonists. These stories are examined as literary texts that encapsulate the tension between individual and society within specific historical frameworks.

Subject of the research. The subject of the study is the literary representation of the hero and the concept of time as interrelated elements in Mir Jalal's prose. Special focus is given to how time affects character development, narrative progression, and thematic depth, making both the hero and time key tools in expressing the author's artistic and philosophical concerns.

The Global Significance of Studying Mir Jalal's Stories

The study of Mir Jalal's short stories holds considerable global significance, as his works offer profound insights into the literary, cultural, and intellectual transformations of the 20th century, particularly within the context of Soviet-era Azerbaijan.

Materials and methods

This research employs a comparative-typological analysis to investigate the representation of the literary hero and the concept of time in Mir Jalal's short stories. The primary materials of the research consist of selected narratives by Mir Jalal, particularly those that reflect the intellectual, psychological, and social challenges faced by individuals during the Soviet period. The methodology involves identifying recurrent character types and temporal structures in Mir Jalal's works and comparing them with analogous elements in the broader context of both Azerbaijani and world literature.

Results and discussion

There is a sense of sadness in the laughter in the works of Jalil Mammadguluzadeh and Mirza Alakbar Sabir. However, the laughter in Mir Jalal's satirical works is a laughter that breaks away from the old, of a combative, optimistic nature. He does not want to touch people's personalities with the laughter in his stories. In general, Mir Jalal neither gets stuck in the outward positive characteristics of a person, nor does he ignore the shortcomings. When we read Mir Jalal's stories, we see that he leaves the outcome up to the reader. Through this laughter, like the artists before him, he tries to reform a person. In the story «The Orchard Thief», some moral problems are highlighted by the fact that two brothers fight with each other for wealth and as a result, they are left in a hopeless situation. In the story «Friend's Visit», the trick played by a city dweller who uses a person's humanistic qualities and the fact that no matter how simple a person is, he still does not know the other person as he does, and does not follow the other person's temptations, are brought to the fore. The titles of some of Mir Jalal's stories are consistent with the ideas and content of those stories. Often, he uses proverbs from our national and moral values and folk examples in his stories, and it is one of the interesting points that the proverbs themselves give their names.

Mir Jalal Muallim has works whose first sentences can be turned into epigraphs. For example, the work «Drying of the meeting» begins with this sentence: «Figs, apricots, cranberries—there are many of these, but the drying of the meeting is unique. Some dry up in the sun, and some dry up in meetings, draining their water, losing their sense of life» [2]. In «Anket Anketov», the attempt to approach a person through his questionnaire, through a material that reflects dry statistical figures, is presented as a factor that kills a person. In «Kamtarovs' Family», two members of the family, the heads of the family, have no meeting places at home except for «hello-thank you». People who are simply chasing after profit and waste their time in the circle of profit cannot unite in one family, cannot live within the framework of one family. These seem like a simple problem, a problem of one family, of two people. If we pay attention to the fact that this begins at a time when a new era begins, a new social structure is being implemented, we can also accept this as a problem of the social structure. The factor that created people like Anket Anketov, brought out Doctor Kurdamov, and brought out the meeting groups was precisely the issues created by that specific era and time [3].

Mir Jalal Pashayev's works have been translated into many languages of the world, and highly reputable scientific opinions have been expressed about him in various foreign countries. The anniversaries

of the outstanding intellectual have been celebrated at different times, television films and documentaries have been made about him, collections of articles, books, and monographs have been written. Behind all this stands Mir Jalal Pashayev's rich, multifaceted works, capable of always preserving their ideological and artistic perfection. Both scientific and artistic works written by M.J. Pashayev retain their value today and will retain their relevance in the future.

There is great patriotism in Mir Jalal's stories such as «Peach Talk» and «Foreign Discontent». In the writer's story «About Happiness», a teacher who enters the classroom asks the students: «What is happiness?» The students give different answers to this. One sees happiness in a lot of money, another in marriage, and another in health. The teacher says: «All of these are important, but true happiness is when you can always and everywhere say what is on your mind». This is true happiness. Only in this case can society and the world achieve progress. It is very interesting that Mir Jalal wrote these thoughts in the 1960^s, when the control system in the Soviet government was very strong.

The current environment and time factor play a very important role in the development of artistic art. The unity of workers, peasants and laborers became one of the main themes of literature during the Soviet period. Our writers had to reflect these themes in their works to a greater or lesser extent as an ideological order. As a result of this ideological order, the relevance of the topic was the main issue in the works of writers, while important factors such as artistry, craftsmanship, and content diversity were almost considered secondary, and the artistic reflection of the human personality in works, its true essence, was often not given importance. Mir Jalal wrote about the prose of the period up to the 60s that the people depicted in the works were not taken for granted. Because the writer describes them not as living people leading an interesting life, but only as people with some profession. «The district committee secretary who takes off his leather jacket loses his image» [4].

In his short stories, Mir Jalal was able to prove that artistic creativity is actually a reflection and understanding of life—time. Without knowing life and seeing time clearly and comprehensively, one cannot not only live, but also write and create. Without these, living, writing and creating are simply like spending one's days, scribbling. What does it mean for a true artist to know life and see time clearly? Mir Jalal's numerous stories clearly answer this question. He is able to prove that the process of writing, philological and literary cognition is actually two-sided. First of all, it begins with concrete vital facts, continuous searches and artistic observations. Reality, space and time first come to mind in the form of simple, vivid impressions. The way to collect them neatly, in their place depends on the creative forward flight of the artist's thought. Mir Jalal not only created examples of this intense and glorious creative process with his short stories, but also showed an exemplary path of practice for the literary process and stages.

Mir Jalal determined the direction of another creative process with his short stories. It also consists in the fact that Mir Jalal added to the process of collecting facts, observation-searching and creative exercises the process of their internal understanding, generalization and high artisticization. Although his works «Life Stories», «Brothers of Arms», «Son of the Fatherland», «Pain of Conscience», «Mother of Inspiration», «Sherbet», «Says of a Warrior» and other works, which are excellent examples of these creative processes, were small, they were able to prove that «the story is a landing-reconnaissance form of artistic prose».

If a person stands above the object he laughs at, then he can laugh at it. Regardless of its form, laughter itself is a great skill, and at the same time, it is the strongest form of self-affirmation of the personality. Considering the influence and pressure of ideology on literature in the period in which he lived and created, the writer mainly preferred ironic laughter and humor. More corrective laughter, ironic laughter aimed at hidden meanings, and sarcasm are characteristic of the writer's stories.

Mir Jalal's stories are written on the basis of humorous-sarcastic laughter. The writer has always skillfully used the aesthetic possibilities of laughter in his stories. Sarcastic laughter is also philosophical laughter. Not every artist and every nation can reach the peak of laughter. Purity and sincerity are needed to laugh.

Mir Jalal's archive, consisting of personal manuscripts, letters, and works, is kept in a very systematic manner in the Archive of Literature and Art of the Republic of Azerbaijan. When I got acquainted with the writer's personal archive, it was a very special feeling for me as a researcher of the writer to see the letters and stories he wrote to his friends and family members in their original state, in Mir Jalal's own handwriting, in manuscript form.

We transliterated several of the unpublished stories kept in the writer's personal archive into our language. It should be noted that in the writer's manuscript, the names of the stories are written in Cyrillic, and the text of the stories is written in the old alphabet.

A writer is a person whose every word causes the development of literary taste. A perfect person, a perfect writer, can change the world and has the ability to influence a person's outlook on life. The work of Mir Jalal, one of such outstanding writers, is an example for both his contemporaries and future generations.

The heroes of Mir Jalal's works are also beloved and memorable characters. Because these are not fictional characters, but real-life characters taken from real life. Professor Tahsin Mutallimov, one of Mir Jalal's students, along with his sons Arif Pashayev and Hafiz Pashayev, note in their memoirs about Mir Jalal that he writes about the events he experienced and the situations he witnessed and observed. The writer's son Arif Muallim talks about his very strange sense of humor. In one of his memoirs, he notes that my father once congratulated a person who always talked a lot, rambled on, and talked nonsense at meetings when he left. He said, «I didn't speak, after all». Mir Jalal replied, «I congratulate you because you didn't speak today».

The most characteristic feature of the era we live in is speed. It is precisely because of this speed that a more concise, laconic prose form is relevant for a society that is always in a hurry and impatient, rather than voluminous, thick novels. That is why in recent times, the genre of short stories, which express an event or a certain point in a shorter, more concise form, has begun to gain interest. The short story competition announced by the «House of the Writer» is a very good step in terms of developing this genre, discovering new signatures, talented writers, and evaluating literary examples.

Holding such essay competitions is a very important step in terms of keeping literature alive, bringing new signatures, talented writers to literature, and introducing them. Expressing the realities of ordinary life in literature in a concise and artistic language requires great skill from the writer. In this sense, holding such short story competitions is an example of loyalty to the heritage and the past in Azerbaijani literature.

The main goal of the «House of the Writer» is to promote the heritage of Mir Jalal and the Azerbaijani language and literature. For this purpose, literary and cultural events, story competitions, film and theater screenings, and «Azerbaijani language and culture» lessons for foreigners are regularly held at the initiative of the «House of the Writer». In short, the traditions of enlightenment that Mir Jalal initiated during his lifetime are now continued by the «House of the Writer» [5].

«A Family» is considered one of the first films that brought the spirit of independence of Azerbaijan. In this regard, there is a desire to affirm the national identity and spirit that manifest themselves, albeit subtly, in the film. Here, Azerbaijan wins in every way. The role of Azerbaijani oil in the victory is shown in this film for the first time. The image of an Azerbaijani woman is highlighted in the film. This also does not correspond to the ideological requirements of that time. Regarding the reason for the censorship of the film «A Family», it is noted that the film did not adequately show the work of the Communist Party in World War II. Indeed, in this film, the role played by the Azerbaijani people in the war is more prominent than all other factors. In the film «A Family» and in Mir Jalal's newly discovered novel «Cares» published by Adibin Evi in 2021, the writer sings the tar. Interestingly, the novel «Cares» was written in the 1930^s, and the film «A Family» was shot in 1943. In both periods, the tar and, in general, the victims of Stalin's repressions have not yet been acquitted. This once again shows that Mir Jalal is a courageous writer [6].

Mir Jalal's language is simple, understandable, he conveys his ideas in a simple, understandable form for everyone. The simplicity and maturity of Mir Jalal's language are just as amazing and powerful in his scientific works as in his literary ones. He strictly adhered to the lexical norm. They write about Mir Jalal Muallim that Mir Jalal Muallim was not a linguist-scientist, but his separate works, whether about Fuzuli, about Mirza Jalil, and about others, and his research on the artistic language show that he had mastered linguistics at a very high level. His ideas were enough to form a literary school at a professional level in the true sense of the word. As we know, back in the Soviet era, in the 30^s, when a very unhealthy attitude was shown to the classical heritage, even banned, at a time when values were already outdated, Mir Jalal Muallim wrote a work about Fuzuli's craftsmanship [7].

The high creativity of Mir Jalal's language, its national spirit and national taste, its inexhaustible vocabulary, the clarity and colorfulness of his style and idiom, the consistent management of intonation, rhythm and harmony possibilities by the laws of literary and artistic language, its modernity beyond its age and time, and its literary and artistic language historiography are among the factors that determine the merits of his artistry. Along with this, they are also factors that show and demonstrate the individuality of this master artist's language and style, his place in the history of literature, historical linguistics, his position in literary and cultural development, his ability to create a literary school, his great intelligence, humanism, and citizenship, and they have special importance today and should be studied and investigated [8].

Mir Jalal wanted to see human life and nature beautiful. In the stories «Sayyah Khanum», «Love, or Fake Money», «Foreign Discontent», «Entering the Role», «Language and Action», «Seal and Love», «When the Statue Flew», «How Many Greetings Are There», «Looking Over There», «Friends of Account», as is clear from their names, the author is mostly concerned with the negative aspects and disadvantages of society. The writer's specific attitude to the problem, the use of satire and humor are connected with the essence of the object he describes. He often skillfully uses artistic contrasts, contradictions, and the method of comparison in his stories.

Professor Ilham Rahimli writes about the writer's stories that «the main aesthetic characteristics of Mir Jalal's creativity: language and expressive means are very juicy, natural and meaningful» [9]. According to I. Rahimli, the writer had a very rich ability to observe, the ability to generalize it in the work; his works have a colorful and simple composition.

Laughter is the main weapon in satirical stories. When laughter acquires social meaning and arises from the essence of the current situation, it becomes a very powerful means of influence. This feature is also characteristic of the writer's stories such as «Husband and Wife», «Shoe», «Chupchik».

Humor occupies an important place in the writer's works, written in a serious manner, in addition to humorous stories such as «The Melon Thief», «Anket Anketov», «Philosophy of Celibacy», «The Brick Affair», «The Talent of Mint», «The Meeting Dry», «The Center Man», «Unhappy with Himself» and others. His literary language is specific. The most striking feature of the writer's style is simplicity. He achieved simplicity in literary language primarily due to his extensive and appropriate use of the national language and folk art. On the other hand, he was demanding of the language of his works, adhering to the rules and regulations of our literary language. In 1958, literary scholar Jafar Khanda's work «Mir Jalal», dedicated to the 50th anniversary of the birth of our outstanding writer Mir Jalal, was published. Professor Jafar Khandan Hajiyeu writes: «...They work for decades on novels that do not fit into volumes, they do not pay attention to the story. That is why we cannot underestimate the work of Mir Jalal, who does not forget this genre and writes new stories and novellas» [10]. Another important issue is that Mir Jalal gained fame as the author of meaningful works that specifically criticized the gaps in the work and position system of the Soviet era. The problems inherited from the Soviet era were criticized more seriously by the generation of the 60s. After Stalin's death, a new era began, bringing a renewed awakening of thought. The greatness of Mir Jalal Muallim was that, becoming the elder of the generation of the 60^s, he was able to highlight these issues as early as the 30^s. In his works such as «Anket Anketov», «Foreign Displeasure», as well as «The Meeting Dry», he seriously criticized the dry publicism of people who behaved, acted and lived according to those standards. Mir Jalal was a supporter of approaching people as people, approaching people as carriers of dignity, feelings, consciousness, and spirituality. In those years, creating an artistic image of such serious shortcomings required great courage. In this field, Mir Jalal was also at the forefront with his courageous works, and his strong artistic laughter fulfilled its duty with dignity. On the one hand, his satirical and humorous works continued the tradition of Mirza Jalil's stories, and on the other hand, they gave direction to the storytelling of the new era—the 20th century.

Mir Jalal Nizami is one of our great artists and scholars who studied Nizami as one of the prominent representatives of the Azerbaijani Renaissance. The writer widely uses the heritage of Nizami and Nasimi whenever possible. His story «Two Artists», written in 1947 and taught to children in literature textbooks until recently, is a clear example of this. The story is based on a theme taken from Nizami's poem «Iskandernama». The story describes how the artists lined up in front of Alexander were proud of their works of art. Among them, when the Greek and Chinese artists wanted to boast through their art, saying «I am stronger than you», they were ordered by the people to create a work of art. The Greek artist paints a beautiful image of nature, and the Chinese artist creates a beautiful wall based on it. Both artists are applauded by the people, the people say well done to them, but the issue remains unresolved. One day, the Greek artist invites the Chinese artist to his house. While walking in the courtyard, a Chinese artist sees a pool with clear water and when he puts his cup in the pool and tries to get some water, the cup hits a stone and breaks, and the Chinese artist realizes that he has been deceived and visits again after a while. He paints a picture of a dog next to that pool that is not really distinguishable. The Greek artist is amazed by the Chinese artist's skill and says, «I am amazed by the power of your pen and my respect for you has increased immensely». The issue of fighting envy and arrogance, which Nizami protests in his works, is also reflected here.

The book «Mir Jalal. Selected Works», published by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev «On the implementation of mass publications in the Azerbaijani language with

Latin script» dated January 12, 2004, contains 26 selected stories of the writer and a novel titled «Open Book» [11].

The works of our prominent writer Mir Jalal, written in small genres, were published in five volumes in 2013. Many of the stories and essays in the volumes were once published in newspapers and magazines, and later published as books. During the subsequent printing of the works, the author made more or less changes and corrections. Some works also had certain differences when they were printed later.

Since the story occupies the main place in Mir Jalal's work, the writer's stories are presented in 4 volumes. The last volume contains genres that we rarely encounter in the writer's work, namely essays, poems, feuilletons, translations and memoirs.

The stories in the first book of the five-volume collection were written in the 1930s and 1940s, and mainly belong to the early stages of the writer's creative work [12]. As we read these stories, we witness Mir Jalal's formation as a master of storytelling and a talented writer. In stories such as «Friendly Meeting», «Use», «Treatment», «Center Man», «Wrong Fingers», «Sara», and «Pain of Conscience», social upheavals in society and their manifestation in people's psychology and character are reflected artistically on the basis of meaningful irony and strong realism. Although the stories included in the first volume belong to the early period of the writer's creative work, many of these works are not inferior to the stories written by the writer later, in his more experienced years.

The second volume of the five-volume collection contains stories written by the writer between 1940 and 1953 [13]. The themes of the stories in this book are mostly related to the Second World War that took place between 1939 and 1945. The main purpose of stories such as «The Striking Hands», «Leyla», «Unhappy with Himself», «Mother's Shirt», «Fiery Songs», «Fitna», «Grandma Coral», «A Trembling Voice» is to bring to the reader's attention the patriotism, heroism and courage of our people during these difficult war years through images. In these stories, along with vivid battle scenes and battlefields, psychological analyses are carried out through descriptions of the rear and typical images, creating a complete picture of the Second World War. This volume also contains very interesting, salty-funny stories related to traditional themes that the writer always refers to.

The stories in the third volume cover the years 1953–1963 of Mir Jalal's creative work [14]. This volume contains interesting, valuable, and instructive stories such as «The Ambassadors Have Returned», «The Children's Conversation of the Old Men», «The Philosophy of Humanity», «Friends of Account», «Arab Brother», «Lyrics», «A Delicate Point», «How Many Kinds of Greetings Are There?», «Foreign Displeasure», and «After Pilaf». The success of the writer's stories written in the early years was based more on sweet narration. In the stories written by the writer after the 1950^s, his ability to create the main characteristic and typical qualities of life, life scenes with the neatness of an artist is noticeable. In the stories written in these years, we witness very deep psychological analyses and, at the same time, a lively dialogue style of characters. In these stories, the civic attitude of Mir Jalal, already a prominent scientist and experienced writer, to life, the fate of the people, and moral issues is the main thing.

The fourth volume of the five-volume collection contains stories written by the writer in the 1960^s and 1970^s [15]. In the stories included in this volume, the humorous style and critical pathos are strengthened again, and more serious social issues are discussed. These stories contain lyrical elements typical of the war period.

The fifth volume includes essays, poems, as well as feuilletons, translations and memoirs written by the writer in different years [16]. The essay genre did not attract Mir Jalal very much. He wrote his last essay in 1948. In the works included in this volume, the writer created plots and images related to many areas of Azerbaijani life.

The writer's translations from Turkish and Uzbek literature are also included in this book for the first time. In Mir Jalal's rich creativity, there is only one feuilleton written in prose. This feuilleton, called «Dardanelle», also completes the writer's creative palette. The memoirs dedicated to his observations in the cities of Baku and Paris are also of interest. The Baku memoirs are rich in biographical information about the writer's youth.

Mir Jalal Muallim was also a very wonderful person, a father, a parent. One of the writer's beautiful thoughts about family is as follows: «If I had known that life was so unfaithful, I would have devoted all my time and life to my family», «My greatest work is my family». His greatness as a true human being, a true father and parent is clearly visible in these thoughts and in the example of his family. His followers and those who admired the great personality of Nariman Hasanzadeh have always spoken of their deep respect and admiration for him, emphasizing what a remarkable person and humanist he was.

One of the main advantages of Mir Jalal's stories on all topics: lyrical-romantic, satirical-humorous, family-life, morality-education, social, memoir, etc. is that the period—conditions and the fact of time are clearly visible in these works. The characters of the story—literary heroes—are an indicator of the moral upbringing of the typical conditions and environment, their ability to fulfill their duties as carriers of moral perfection and positive ideals appropriate to the time they live in, in accordance with the law and directions of action, and their directions of activity and belief are a visual, vivid artistic image—indicator of the fact that «man in history, history in man». As a result, one of the main merits of Mir Jalal's stories written on all topics is that they confirm and prove his loyalty to the principles of «man and time», «writer and civic duty», and his skill in giving direction to the development of the modern literary prose and story genre.

Speaking about the stories written by the writer on the southern theme, Professor Almaz Aliqizi writes: «The story «Mashrig» also reflects the life of South Azerbaijan. As in the story «Almond Trees», the name of the character here is symbolic. Let us try to open the issue of the name of the hero of the work being Labbeyk. The meaning of the word Labbeyk is «head on», «this hour» carries the essence of unconditional fulfillment of any given execution» [17].

The transformation of moral and spiritual purity against the shortcomings of society into an artistic event, an image, as a leading problem in Mir Jalal's stories, also had its impact on the literary process and literary stages. He also conditioned the emergence of a completely new form of literature, including the short story genre, in the years when his works, collected in «Doctor Kurdamov», «The Man of the Center», «The Thief of Mesons», «The Taste of Almonds», «Dry Meeting», «The Kamtarov Family», «Stories from Life», collected in this area, Mir Jalal's attempts to boldly use the relative possibilities of the era in his stories, as well as his ability to skillfully benefit from the creative traditions of story classics such as J. Mammadguluzadeh and A.B. Hagverdiyev, elevate him to the level of masters of 20th century literary prose and the story genre. Most importantly, his interpretation of the typical conditions and psychological worlds of literary heroes in the context of modern demands and needs, gave Mir Jalal's stories eternal rights. The interpretation of the problem of the modern «literary hero and time» through events, stories, situations, especially perfect artistic images of the gradual changes in social relations, beliefs and thoughts clarified the naturalness of the issues, justified the importance of the problem of studying this area. It should be noted that the doctoral student's scientific articles and conference materials on Mir Jalal's stories dedicated to various topics were published in prestigious journals in our republic and abroad [18].

The great critic of the 20th century, M. Arif, rightly wrote that it is impossible to read the stories «Mothers' Uprising», «Sherbet», «Brotherly Blood» without excitement. The reason for this excitement is not only the events described in these stories. The main reason for the excitement is the big-hearted people that the writer shows us: mothers, fathers, sisters and brothers... the excitement of mothers who rebelled to avenge their chastity, honor and dignity... «For the first and last time in the world, the holy uprising of mothers was beginning...» [19; 84].

During World War II, Mir Jalal's book «Ilyas» was published in 1942 [20]. The stories in the book, which the writer intended for middle-aged children to read, are small in size, written in simple language, and convey a lot of meaning in a few words. During the research, it became clear that the stories in the book «Ilyas» were not included in the 5 volumes of the writer published in 2013. These stories are as follows: «Life's Desire», «War», «Teacher of the People», «35 Bullets», «Golden Soldier», «Care», «Joy» and «Native Baku». The stories written by Mir Jalal during the war are reflected in the second volume, but the aforementioned stories are not included there. Each subsequent story is a continuation of the previous one, reflecting different stages of Ilyas's life.

Novelty

Mir Jalal Muallim followed the path of two people more in his writing. One of them was L.N. Tolstoy, one of the prominent figures of world literature. The first chapter of «A Young Man's Manifesto», called «Insult», begins with the first sentence of L.N. Tolstoy's «Anna Karenina»: «All happy families in the world are alike, but every unhappy family is unique». In the prologue, he uses a sentence from Goethe about freedom: «Life and freedom are worthy only of those who go to war for them every day». At the same time, Mir Jalal followed Huseyn Javid. At a certain point in Mir Jalal Muallim's work, he is Victor Hugo, at a certain point he is Tolstoy, and at a certain point he is Javid. Just as Javid put forward the idea of peace and security by saying, «Everyone who is in the cup will leave a trace of the blood shed, And the one who saves the earth is the genius». Mir Jalal Muallim was also a writer who always sought, saw, and presented peace, even in the fate of an orphan, in his tears. He fought against all issues that concerned humanity as a whole. He always acted as a supporter of the happiness of humanity in his work. It can be said that every work by

the writer, whether artistic or scientific, is a national treasure of the Azerbaijani people. His scientific works have played a very important role in the formation of our new generations. His artistic creativity, like patriotic songs, has always played a serious role in the formation of civic feelings as a whole. His series of stories called «Wounds of the Homeland» is one of the works that deserves to be read at any time. Since Mir Jalal Muallim himself comes from South Azerbaijan, he is one of the artists who reflects the life of South Azerbaijan in his work. In his story called «Mashrig», including the story «Almond Trees», he considered it necessary to raise the topic of South Azerbaijan and expressed his concerns about South Azerbaijan in these works. In this sense, Mir Jalal Muallim is one of the very heavy pillars of Azerbaijani literature. As an artist who carries the weight of Azerbaijani literature and literary criticism on his shoulders, he will always be remembered, respected, and his works will be read with love, both today and in the future [21].

The hero of the story «A delicate question» is a teacher who loves his profession with all his heart, teaches enthusiastically and tirelessly, and tries to make a good impression on his students and their parents. The 20-year-old teacher's attitude towards his 16-year-old student Ziva is actually well-intentioned. Considering that people with different opinions live in the village, he leaves the place so that there are no problems for both the student and the teacher and no unpleasant words are said about the teacher. In 2021, a film called «A delicate question» was released. The film was based on the motives of the writer's works «Philosophy of Humanity» and «A delicate question». I also watched this film at the Nizami Cinema Center. The hero of the film, a young teacher, first falls in love with his student, then fears the condemnation of the times and people, and cannot express his love so as not to harm his teaching activities. The project manager of the film is H. Javadzadeh, the scriptwriter is N. Dadashov, and the director is E. Muradov. The film «A delicate question» was produced by Caspian Media Group.

Conclusion

Reviving the colors of the era with the power of the artistic word is the main goal and main purpose of an artist's life. In the flow of changing events of time, a true work of art bravely stands the test of years, the test of generations, and is able to maintain its modernity and relevance. Often, not only the works of such artists, but also their biographies become a necessary and instructive guide to life for thousands of ordinary readers.

Mir Jalal Muallim's great artistry was also in the fact that he attached great importance to the choice of the title. He even said that it is easy to write a work, but it is very difficult to give it a title. If we pay attention, the titles he gave to his work are closely related to its content, generalization and visualization seem to begin from there.

According to the writer, society, like a human body, is a complex and constantly active organism. Here, life, death, happiness, disaster, health, and illness live in an inseparable unity and constantly struggle with each other. The writer does not consider it right to build a plot and write a work based on the first superficial information, and notes that in this case the heroes, first of all the creative heroes, come out dull. There are also scientific articles dedicated to the teaching of such works in the education system [22].

Mir Jalal has always remained faithful to the realism of life. The writer was able to prove with his story creation that all areas of art, especially artistic creativity, are a serious, responsible process that is inseparable from the spiritual face, emotional-cognitive existence of the writer, the artist, and is connected with the spiritual-moral spirit. A great classical artist is considered great precisely because life, the literary and artistic environment, the era, and the time are all reflected and expressed in full depth, clarity, and diversity in their works. In this respect, Mir Jalal's art, stories that are apparently small, but internally exemplary in their depth of meaning and thought, covering a rich world of themes, have earned eternal rights as examples that worthily fulfill the mission of giving direction to literary processes that reflect and express the artistic-social rights and opportunities of the 20th century.

References

- 1 Aliqizi, A. (2008). Description of South Azerbaijan life in the stories of Mir Jalal. *Materials of the scientific conference «Writer and Time» dedicated to the 100th anniversary of Mir Jalal*, 67–71. Baku: Bakinskii Gosudarstvennyi Universitet.
- 2 Arif, M. (1967). Selected works. (Vols. 1–3; Vol. 1). Baku: Publishing house of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR.
- 3 Jafar, Kh. (1958). *Mir Jalal: on the occasion of the 50th anniversary of his birth*. N. Babayev (Ed.). Azerb. SSR Society for the dissemination of political and scientific knowledge. Baku.

- 4 Mir, Jalal. (2013). Works. (Vols. 1–5; Vol. 1). Baku: Adiloglu.
- 5 Mir, Jalal. (2013). Works. (Vols. 1–5; Vol. 2). Baku: Adiloglu.
- 6 Mir, Jalal. (2013). Works. (Vols. 1–5; Vol. 3). Baku: Adiloglu.
- 7 Mir, Jalal. (2013). Works. (Vols. 1–5; Vol. 4). Baku: Adiloglu.
- 8 Mir, Jalal. (2013). Works. (Vols. 1–5; Vol. 5). Baku: Adiloglu Publishing House.
- 9 Mir, Jalal. (2005). *Selected Works*. Baku: East-West.
- 10 Mir, Jalal. (1954). Notes on our prose. *Kommunist*, 89 (9504), p. 3.
- 11 Mir, Jalal. (1942). *Ilyas (For middle-aged children)*. Baku: Children's and Youth Literature Publishing House.
- 12 Rahimli, I. (2009). The fragrance of almond flowers. *Azerbaijan*, p. 8.
- 13 Sadigli, A.A. (2017). Artistic reflection of human psychology in the stories of Mir Jalal. *Vestnik: Series «Philological sciences»*, 4 (62), 191–197. Almaty: Kazakh National Pedagogical University named after Abay. Retrieved from (https://kaznpu.kz/docs/vestnik/filologicheskie_nauki/Filologiya_2017_4.pdf)
- 14 Sadigli, A.A. (2018). Reflection of socio-cultural problems in Mir Jalal's stories (based on the writer's stories dedicated to doctors). *ANAS Searches: (folklore, literature, language, art studies and history) Nakhchivan section, Institute of Art, Language and Literature, Nakhchivan*, 8, 2(28), 40–45.
- 15 Sadigli, A.A. (2018). Ideological and artistic reflection of moral and ethical problems in Mir Jalal's stories. *Actual problems of studying the humanities (collection of inter university scientific articles)*, 4, 164–168.
- 16 Sadigli, A.A. (2019). Unpublished stories of Mir Jalal. *Language and literature, International scientific-theoretical journal*, 4(112), 130–134.
- 17 Sadigli, A.A. (2016). The theme of war in Mir Jalal's stories (based on the writer's stories «Wounds of the Homeland» and «Mother's Shirt»). *Materials of the XX Republican Scientific Conference of Doctoral Students and Young Researchers* (pp. 108–111).
- 18 Sadigli, A.A. (2016). The motif of love in Mir Jalal's work. *III International Symposium on Turkic World Studies* (pp. 95–98).
- 19 Sadigli, A.A. (2019). Literary hero and time in Mir Jalal's satirical stories. *Materials of the XXII Republican Scientific Conference of Doctoral Students and Young Researchers* (pp. 200–202).
- 20 Sadigli, A.A. (2014). Some notes on the novel «Open Book». *Materials of the Republican Scientific-Theoretical Conference on «Actual Issues of Azerbaijani Philology» dedicated to the 95th anniversary of the establishment of BSU* (pp. 132–137).
- 21 Sadigli, A.A. (2016). Master storyteller — Mir Jalal. *Materials of the IV International Scientific Conference of Young Researchers* (pp. 1135–1137).
- 22 Sadigli, A.A. (2017). On the linguistic features of Mir Jalal's stories. *Materials of the XXI Republican Scientific Conference of Doctoral Students and Young Researchers* (pp. 161–163).

А. Расулова

Әдеби батыр және уақыт Мир Жалал әңгімелеріндегі басты мәселе ретінде

Мақалада көрнекті әзірбайжан жазушысы және әдебиет сыншысы Мир Жалалдың әңгімелеріндегі әдеби қаһарманның басты рөлі мен уақыт концепциясы іргелі мәселелер ретінде қарастырылған. Таңдалған әңгімелерді талдау арқылы зерттеу Мир Жалалдың XX ғасырдағы тарихи өзгерістер контекстінде әлеуметтік және психологиялық шындықтардың көрінісі ретінде өз кейіпкерлерін қалай құрастыратынын зерттейді. Оның әңгімелерінің уақытша құрылымына ерекше назар аударылып, уақыт тек хронологиялық шеңбер ретінде ғана емес, сонымен қатар кейіпкердің дамуы мен тақырыптық тереңдікті қалыптастыратын баяндау құралы ретінде де қызмет етеді. Мақалада жеке сана мен ұжымдық жадының өзара әрекеттестігі көрсетіліп, Мир Жалалдың қаһармандары әлеуметтік-саяси өзгерістер жағдайында жеке тұлғаны қалай бағдарлайтыны айтылады. Сайып келгенде, зерттеу жазушының уақытқа философиялық көзқарасын және оның кейіпкерлерінің интеллектуалдық және моральдық күресін нюансты бейнелеуін атап көрсетеді. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы әдеби қаһарман мен Мир Жалал әңгімелеріндегі уақыт категориясының өзара байланысын жан-жақты талдаумен ерекшеленеді, бұл алдыңғы еңбектерде жеткілікті назар аударылмаған аспект. Ең алдымен идеялық немесе стильдік элементтерге бағытталған дәстүрлі интерпретациялардан айырмашылығы, бұл мақалада негізгі баяндау құралы ретінде уақыттың философиялық және құрылымдық рөліне баса назар аударылады. Зерттеу Мир Жалалдың уақытты тек тарихи және әлеуметтік контекстерді құру үшін ғана емес, сонымен қатар кейіпкерлерінің ішкі әлемін құру үшін қалай пайдаланатынын, сол арқылы оның әдеби кейіпкерлерінің психологиялық және моральдық өлшемдерін тереңірек түсінуді ұсынады. Бұл тәсіл Мир Жалалдың баяндау әдістеріне жаңа көзқарас береді және әзірбайжан әдеби модернизмі туралы кеңірек дискурста ықпал етеді. Әдістеме. Зерттеу Мир Жалалдың таңдамалы повестерінің мәтіндік және салыстырмалы талдауына негізделген, әсіресе әдеби қаһарманның бейнесі мен әңгімелердің уақытша құрылымына назар аударылады. Мақалада әдебиет теориясы, нарратология

және тарихи-контекстік талдау үйлесімін пайдалана отырып, автордың уақытты бейнелеуі оның кейіпкерлерінің психологиялық тереңдігі мен идеялық ұстанымына қалай әсер ететінін қарастырады. Зерттеу кейіпкерді дамытуда және тақырыптық құрылыста уақыттың символдық және құрылымдық рөлдерін ашу үшін сапалы және интерпретациялық әдістерді қолданады. Зерттеу мұқият оқу және сыни тұрғыдан түсіндіру арқылы Мир Жалалдың даралық, есте сақтау және тарихи сана ұғымдарымен қарым-қатынасының жаңашыл жолдарын жарықтандыруға тырысады.

Кілт сөздер: әдеби қаһарман, әңгімеші, уақыт мәселесі, өзіндік стилі бар жазушы Мир Жалал.

А. Расулова

Литературный герой и время как главная проблема в рассказах Мира Джалала

В данной статье исследуется центральная роль литературного героя и концепция времени как фундаментальные проблемы в рассказах выдающегося азербайджанского писателя и литературоведа Мира Джалала. Анализ отдельных нарративов показывает, как Мир Джалал конструирует образы своих героев, отражающих социальные и психологические реалии в контексте исторических преобразований XX века. Особое внимание уделяется временной структуре его рассказов, раскрывающей, как время функционирует не только как хронологическая рамка, но и как повествовательный приём, формирующий развитие персонажей и углубляющий тематическое содержание произведений. В статье рассматривается взаимодействие индивидуального сознания и коллективной памяти, демонстрируя, как герои Мир Джалала определяют свою идентичность в условиях социально-политических изменений. В конечном счёте исследование подчёркивает философский подход писателя к категории времени и его тонкое изображение интеллектуальных и моральных переживаний персонажей. Научная новизна. Исследование отличается всесторонним анализом взаимосвязи между образом литературного героя и категорией времени в рассказах Мир Джалала — аспектом, которому уделялось недостаточно внимания в предыдущих научных работах. В отличие от традиционных интерпретаций, сосредоточенных преимущественно на идеологических или стилистических аспектах, в данной статье акцентируется философская и структурная функция времени как ключевого повествовательного приёма. Показано, что Мир Джалал использует время не только для создания исторического и социального контекста, но и для раскрытия внутреннего мира своих героев, что позволяет глубже понять психологические и моральные аспекты их образов. Такой подход открывает новый взгляд на повествовательные техники Мир Джалала и вносит вклад в более широкий дискурс об азербайджанском литературном модернизме. Методология. Исследование основано на текстологическом и сравнительном анализе отдельных рассказов Мир Джалала с акцентом на образ литературного героя и временную структуру повествования. Используя сочетание литературной теории, нарратологии и историко-контекстуального анализа, статья рассматривает, как авторское изображение времени влияет на психологическую глубину и идеологическую позицию его персонажей. В исследовании используются как качественные, так и интерпретационные методы для выявления символической и структурной роли времени в развитии характеров и построении тематики. Внимательное прочтение и критическая интерпретация позволяют выявить новаторские подходы Мир Джалала к концепциям индивидуальности, памяти и исторического сознания.

Ключевые слова: Мир Джалал, литературный герой, рассказчик, писатель с проблемой времени, оригинальный стиль.

Information about the author

Rasulova, Ayshan Asad — Doctoral student of Baku State University, Department of History of Azerbaijani Literature. Institute of Education of the Republic of Azerbaijan, Department of Theory and History of Education, Senior Researcher. E-mail: ayshan.rasulova@arti.edu.az; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7953-3268>

A. Kazhymurat, D. Kamzabekuly^{**}

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(e-mail: alma.shug@mail.ru, dikhan.kamzabek@mail.ru)
<https://orcid.org/0009-0000-9823-3686>
<https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

The image of Abai in the works of Alash intellectuals: spiritual continuity and ideological harmony

This article analyzes the image of Abay Kunanbayuly in the works of Alash intellectuals, emphasizing the spiritual continuity and ideological unity between his heritage and the national idea of the Alash movement. The study shows how key figures of this movement—such as Alikhan Bokeikhan, Akhmet Baitursynuly, Mirzhakyp Dulatuly, Magzhan Zhumabay and others—rethought and adopted Abai's philosophical, moral and pedagogical view in connection with their desire to rejuvenate and revitalize Kazakh society. Abai is considered not only an outstanding poet, but also a profound thinker, whose teachings on justice, freedom, moral responsibility, science and education formed the ideological basis of the Alash movement. Particular attention is paid to the concept of the «complete man» (tolyq adam), which shaped the intellectual landscape of Kazakh political and cultural thought at the beginning of the 20th century. The idea of individual self-improvement through knowledge, reason, virtue and enlightenment found great resonance with the goals of the Alash activists: national awakening, social modernization and resistance to colonial oppression. Through his works, Abai laid the foundation for a new cultural and moral model, which Alash leaders developed in the context of the political and historical challenges of the early 20th century. The interaction between Abai's philosophical thought and the civic engagement of the Alashorda is examined as a key element in understanding the evolution of modern Kazakh identity. Based on a textual and comparative analysis, the article highlights direct and indirect references to Abayev's legacy in prose, poetry, journalism, and the political works of the Alash authors. It also shows how the image of Abai passed into the cultural memory of the people and acquired a new meaning in the era of independent Kazakhstan. His moral and bourgeois ideals are perceived today as a bridge between historical identity and the desire for modernity and global integration. In this way, Abai's influence on the Alash intelligentsia was not accidental, but consciously and deeply ideologically shaped. His spiritual heritage continues to be an intellectual and ethical guide for modern Kazakh society.

Keywords: Abai, Alash intellectuals, spiritual continuity, ideological harmony, national consciousness, literary heritage.

Introduction

In the 19th century, the national awakening process began to gain momentum in Kazakh society. During this period of history, the spiritual revival of the people was based on the deep philosophical thoughts and enlightening ideas of the great Abai. His legacy was not only a literary phenomenon, but also a spiritual orientation that paved the way for the national identity and self-realization of the Kazakh people. A peculiar role on this path is played by the Alash intellectuals, who continued the great ideas of Abai and strove for the liberation and civilizational development of the people.

Alash's characters managed to develop Abai's worldview, views on human development, education, religion, language, law and freedom, and form them into a national idea. They recognized Abai as a spiritual teacher and thinker and deeply expressed his image in their works. The ideological harmony of Abai and Alash testifies to the spiritual unity of these intellectuals.

The study of the ideological harmony of the intellectuals Abai and Alash makes it possible to understand the continuity of Kazakh spirituality and paves the way for the development of national ideology and culture. In this era of independence, a deep understanding of its historical continuity plays an important role in the renewal of national consciousness.

The purpose of the study is to analyze the image of Abai in the work of Alash intellectuals and to determine their spiritual consistency and ideological consistency.

Obligations:

^{*} Corresponding author's e-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru

- Analyze the main spiritual and ideological principles in Abai's works;
- Determine the relationship of Alash characters to Abai's legacy;
- Unlock the content of ideological harmony between Abai and Alash.

The hypothesis of the research is that the ideas of Alash and Abai are an important tool in the modernization of Kazakhstan and strengthening its cultural independence, and are the basis for the preservation and transformation of the national code.

Based on the theoretical and practical meaning of the work, its aims are to study in depth the philosophy of the characters Abai and Alash and their contribution to the national revival and uniqueness of the Kazakh people.

The novelty of this study is the comprehensive and comparative analysis of how Abai's concept of the «tolyq adam» («complete man») and his spiritual and ideological heritage are reflected in the artistic and socio-philosophical works of representatives of the «Alash» movement. Particular attention is paid to the depth and form of this reflection—both at the level of artistic understanding and in the context of the social and cultural ideas of the time. The practical significance of the work lies in the identification of the continuity of the values of national identity, the idea of social renewal and approaches in the field of education. This allows us to verify the significance of Abai's philosophy and Alash's thinking in the context of modern renewal processes of Kazakh society.

Research methods

Various complex research methods were used in this scientific article, which made it possible to conduct a comprehensive and in-depth analysis of the reflection of Abai's personality in the works of the Alash intelligentsia. First of all, the historical-comparative method was used to identify the ideological and spiritual continuity in the works of Abai and the Alash intelligentsia. For example, Akhmet Baitursynuly's conclusions on human education were compared in «The Teacher of Literature» («Ädebiet tanytqys»), as well as questions of morality, reason and spirit in Abai's poems.

The method of text analysis (content analysis) made it possible to systematize conclusions about the image of Abai from fictional and journalistic texts and analyze their content, structure and purpose.

In addition, philosophical and culturological approaches were used to explain the views of Abai and the Alash intelligentsia on man, society, education and national rebirth. These methods served as the basis for identifying similarities and differences in their worldviews.

The method of comparative literary analysis was intended to reveal the formation of the literary portrait of Abai by comparing the features of his artistic image in the works of various authors.

Using the intertextual method, direct and indirect references to the words and thoughts of Abai were identified in the works of such personalities as Mirzhakyp Dulatuly and Magzhan Zhumabayev, and ideological consonants and connections between texts were analyzed.

The complex application of these methods ensured the integrity of the object of study and made it possible to conduct a deeper study of the place of Abai's heritage in the ideology of Alash and proved its spiritual influence.

Results and discussions

Abai Kunanbayev occupied a central place in the spiritual and cultural life of the Kazakh people in the second half of the 19th century. His philosophical thoughts, poetry and journalism reflected his desire for enlightenment, moral purity and personal self-improvement. His ideas had a profound impact on a whole generation of Kazakh educators and became the basis of the national awakening of the early 20th century [1; 122–165].

Of particular importance in Abai's heritage are the concept of the «complete man» («toliq adam») and his reflections on conscience and morality. It turned out that these ideas coincided with the views of the Alash National Democrats, for whom Abai became not only a poet, but also the ideological source of the Kazakh national idea [2].

Alash personalities actively praised and popularized Abai's work. Thus, Alikhan Bokeikhan was the first to present his work to the European public and disseminated Russian-language translations of his poems through the press. Akhmet Baytursynuly analyzed the language of Abai and portrayed him as a reformer of Kazakh literature. These actions emphasize that the legacy of Abaev had not only a spiritual, but also a political and social significance for the Alash movement [3].

The cultural and educational program of the Alash Orda included the reform of the education system, the development and standardization of the Kazakh language, the modernization of public consciousness and at the same time the preservation of traditional values. In this context, Abai was perceived as a spiritual har-binger of a movement whose ideas inspired the leaders of the Alash community to build an enlightened and free society [4, 5].

Akhmet Baitursynuly, one of the most prominent representatives of the Alash movement and a reformer of Kazakh culture, in his famous article «Kazakhtyn bas akyny» («The main poet of the Kazakhs») paid special attention to the contribution of Abai Kunanbayev to the development of Kazakh literature. For him, Abai was not just a poet, but a thinker who laid the foundation for a new type of personality—an educated, thoughtful and responsible citizen [6].

Baitursynuly emphasized that Abai radically changed the perception of poetry in Kazakh society. He wrote that Abai understood that the reason for the devaluation of poetry was not in the poetic form itself, but in the way poets used their art—not for the sake of education or enlightenment, but for fundamental purposes. For this reason, Abai has set itself the task of enhancing poetry and making it an instrument of enlightenment, moral development and broadening of horizons [7; 207].

Akhmet Baytursynuly quotes Abai himself: «My goal is to sharpen the tongue and spread art. To enlighten the ignorant and open their hearts....» (Maqsatım — til ustartıp, öner şaşpaq. Nadannıñ közin qoyıp, köñilin aşıpaq). The poet saw his duty in the spiritual awakening of people, in the development of aesthetic taste and in teaching their native language and culture, also emphasizes that the poet saw his duty in the spiritual awakening of a culture of speech and its development. Baitursynuly proves that, unlike many other poets who tried to hide the poverty of thought behind a beautiful form, Abai aspired to truth and depth: he wrote simply, but meaningfully, conveying the essence of phenomena and concepts [8, 159–163].

Akhmet Baitursynuly paid special attention to Abai's attitude to the speech. He noted that Abai treated artistic words with respect and reverence, elevating them from the position of entertainment to the level of spiritual value. According to his understanding, poetry should be a means of cognition and self-improvement, and not just entertainment. This is evidenced by the words of A. Baitursynuly proves: «Abai looked at poetry with a different eye, treated it with a different respect and affection, and gave it a place on the throne, not just a throne» (Abay öleñge basqa közben qarap, basqa qurmet, ıqlaspen kütıp alıp, tör tügili, taqtan orın bergen)—that is, Abai gave poetry the most honorable place, giving it the function of moral and intellectual education [9; 340–358.].

Thus, Abai Kunanbayuly appears in the assessment of Akhmet Baitursynuly as a reformer of Kazakh literature and spirituality. According to the thinker, his poetic heritage is a test for the reader: not only does the reader have to evaluate the work, but the work itself puts the reader to the test—in terms of his thinking ability, sensitivity and spiritual maturity [10].

For example, Abai Kunanbayuly's principle of «mind, heart, strength» in relation to human education is in line with the pedagogical and moral principles reflected in Akhmet Baytursynuly's «The Teacher of Literature» («Ädebiet tanytqyş»). Both thinkers presented reason and spiritual purification as the most important values that lead a person to perfection.

Table 1

Comparative table: views of Abai and A. Baitursynuly

Abai	Akhmet Baitursynuly
«Wisdom, willpower, and heart—keep all three in balance.»	«A person's character improves through proper education and upbringing.»
«The complete (perfect) person is one who is spiritually mature.»	«Literature and art are tools that shape the consciousness of the people.»
«Philosophical thinking is a path to inner freedom and moral integrity.»	«The spiritual awakening of a nation begins with the individual.»

The comparative analysis revealed a deep ideological agreement between the views of Abai Kunanbayuly and Akhmet Baitursynuly on issues of personal and spiritual development, as well as the formation of national consciousness. Both thinkers considered human development as the cornerstone of national prosperity and emphasized the central role of morality, reason and education in building a harmonious society (Table 1).

This common goal shows that the roots of the ideological research of the Alash intelligentsia go back primarily to the heritage of Abai. Abai's philosophy not only inspired her, but also became a kind of moral and intellectual guide on the way to the spiritual awakening of the people. Thus, Abai's teachings form the ideological core of the «Alash» movement and the basis of the spiritual platform on which the desire for a renewal of Kazakh society was built.

One of the most prominent representatives of the Alash movement and the spiritual leader of the national liberation movement of the Kazakh people was Mirzhakyp Dulatuly. He highly appreciated the work of Abai Kunanbaev and considered him a moral mentor of the nation. In his journalism and poetry, Dulatuly consistently continued the tradition of Abaev. His article published in the Kazakh newspaper in 1914 is a unique work that deeply reveals the social significance and mission of Abai as a thinker and poet [11].

In his works, in particular, in the famous collection «Oyan, Kazakh!» («Wake up, Kazakhs!») Mirzhakyp denounces ignorance, laziness and tribal thinking, repeating the motives of Abai. Like Abai, he calls people to a spiritual awakening, an active attitude to life and awareness of their civic responsibility. Therefore, his poetry is of an educational and constructive nature, repeating Abai's «building words», which Dulatuly considered the philosophical basis for the formation of a politically mature nation [12].

Mirzhakyp's political rhetoric is closely linked to ethical guidelines that he adopted from Abai. This creates a holistic image of a citizen who not only lives in society, but also understands his role in its transformation.

Alikhan Bokeikhan, the political leader of the Alash Orda, also attached great importance to Abai. In his works, Abai is depicted as a figure of historical significance who played a key role in the transition of Kazakh society from traditionalism to modernization. Alikhan Bokeikhan considered Abai a national ideologist who recognized in advance the need to consolidate the cultural, social and political efforts of the Kazakh people in order to create a renewed and strong society [13].

Thus, both Akhmet and Alikhan saw in Abai not only a great poet, but also a thinker, whose legacy became the intellectual platform of the Alash movement and national rebirth in general.

Table 2

The Image of Abai in the Works of Alash Intellectuals

№	Author / Thinker	Perception of Abai	Main Ideological Views	References to Abai / Influence
1	Akhmet Baitursynuly	Abai as the spiritual teacher of the Kazakh people	National language, literature, public consciousness	Declared Abai «the first and greatest Kazakh poet»
2	Alikhan Bokeikhan	Abai as a national leader and democrat	National independence, democracy, enlightenment	Used Abai's ideas in political struggle
3	Mirzhakyp Dulatuly	Abai as the initiator of national revival	Freedom, education, independence	Reflected Abai's ideas in his poetry and prose
4	Magzhan Zhumabay	Abai as a philosopher and poet of deep spirit	Spirituality, harmony of East & West, inner truth	Called Abai «the giant of Kazakh literature»
5	Zhusipbek Aimauly	Abai as a deep psychologist and educator	Human nature, morality, national education	Promoted Abai in pedagogical discourse
6	Mukhtar Auezov (early works)	Abai as the ideological foundation of Alash	National unity, intellectual tradition	Elevated Abai's image in <i>The Path of Abai</i> «Abai Zholy» novel

Analyzing Table 2, it can be seen that Abai Kunanbayuly, as the leading personality of Kazakh spirituality and literature, occupies a special place in the work of the Alash intelligentsia. Abai was considered not only a poet, but also a figure of national awakening, a spiritual teacher and a symbol of national ideals and renewal. Each character reflected a certain aspect of Abai in his work, continuing and developing his ideas [14].

For Akhmet Baitursynuly, Abai is the leader of national literature. It emphasizes Abai's reformist role in literature by recognizing him as the «chieftain» of the Kazakhs. For Akhmet, Abai is the initiator of a new era of oratory, an example of the purity of thought and speech. Baitursynuly promotes Abai as the spiritual leader of the Kazakh nation [15].

Alikhan Bokeikhan considered Abai a source of national consciousness and democratic thought. Abai considered his work an ideological pillar of the political struggle and the path to national independence. For

Alikhan, Abai is an ambassador of the principles of patriotism, freedom and justice. He portrays Abai as a bridge between people and intelligence [16].

Mirzhakyp Dulatuly recognized Abai as a pioneer in the struggle for enlightenment. The influence of Abai's teachings is clearly noticeable in his work «Oyan, Kazakh»— the ideals of the awakening of the nation, the pursuit of knowledge and freedom are in harmony with Abai's poems, such as «Ğilim tappay maqtanba» [17].

Magzhan Zhumabay praised Abai on a spiritual and philosophical level. He highly appreciated Abai's poetry, which is based on humanism, soul and inner depth, and emphasized Abai's historical role with the statement: «Abai is the leading poet of the Kazakhs». Abai's metaphysical thoughts and eastern intuitions are clearly noticeable in Magzhan's poems [18].

Zhusupbek Aimaulytuly praises Abai as a teacher, educator and anthropologist, analyzing his works from a psychological and pedagogical perspective. He supported Abai's concept of the «complete person» and introduced it as the basis of national education [19].

Abai is also considered the spiritual basis of the Alash idea in the early works of Mukhtar Auezov. Later, in his epic novel «Abai Zholy», he raised the image of Abai to the level of a national symbol in literature. For Mukhtar, Abai reflects the historical development and spiritual quest of the Kazakh people. In the perception of Alash thinkers, the figure of Abai symbolizes the ideological core of the nation, around which three main directions of its socio-political and cultural thought were formed:

1. Education and science as a vector of modernization

Abai stressed the importance of knowledge, education, and self-perfection as the foundation of human and societal maturity. The Alash people accepted and further developed these ideas, perceiving education as the primary instrument for the advancement and modernization of Kazakh society. Education was thus regarded by them as being not only a social tool for advancement but a central value for national renaissance [19].

2. Synthesis of religion and culture

The Alash activists, in line with the Abai tradition, strove to harmonize Islamic values with Kazakh customs and the European intellectual tradition. Abai was first, in general, to apply the paradigm of synthesis, urging neither the rejection of one's spiritual roots nor the closing of one's mind to them. This theme was pursued by his disciples as well, and thus a modern Kazakh identity was forged on the frontiers of tradition and modernity [20].

3. Social justice versus reform thinking

In his writings, Abai often emphasized inequality, the irresponsibility of the elite, and internal moral reforms. In contrast Alash activists emphasized this pathos of social responsibility by advocating political and economic reforms with equal rights and opportunity for all citizens. Their ultimate vision is a free society, just in character and governed by the principles of law, ethics, and solidarity [21].

The central category in Abai's philosophy—«adam bol» (to be a human being)—referred to the image of a morally perfect, enlightened and responsible individual. This humanistic ideal formed the basis of the worldview of the Alashevites. Their goal was to create a new Kazakh citizen—an active, conscious, critically thinking person, capable of participating in the destiny of his people and state.

The parallel with nature is also interesting. For Abai, nature was not just a habitat, but a source of spiritual purification, inspiration and aesthetic harmony. The Alashevites developed this perspective and emphasized the importance of agrarian reform, rational use of natural resources and environmental protection as a prerequisite for sustainable national development [22].

The intellectuals of the Alash movement actively relied on Abai's literary heritage and used his images and ideas in their works. Thus, in the prose of Zhusupbek Aimaulytuly and Mirzhakyp Dulatuly, the image of a poor, but honest and hardworking person occupies the central place—a motive that Abai defines as the ideal of a moral personality [23].

Abai's philosophical idea of the enlightenment and moral renewal of the individual was transformed into the political platform of Alash Orda. The national goal formulated by Abai as the spiritual development of the people found its concrete expression in the desire of the Alash people to build an autonomous, just state that respects traditions, culture and individual rights [24].

The emergence of Abai's worldview was influenced by Eastern traditions—Islamic philosophy, Sufism, as well as the works of such Eastern classics as Firdausi and Hafiz. These sources contributed to the fact that in his work the idea of internal self-improvement and moral education of the individual was confirmed [25].

At the same time, the representatives of the Alash movement were more oriented to Western ideals—liberal values, the ideas of the European Enlightenment and rationalism. Their views were aimed at practical reforms and the modernization of public institutions.

Overall, the results of the comparative analysis show that Abai's ideas were not only part of the historical heritage of the Alash intelligentsia, but also became a profound spiritual and ideological foundation. Representatives of the Alash movement not only adopted Abai's worldview based on enlightenment, humanism and the urge for freedom, but were also able to make it a strong ideological platform for the National Liberation Movement of the early 20th century.

This process clearly shows that Abai's legacy influenced not only the development of literature and philosophy, but also the formation of political and social thought. His spiritual principles aimed at awakening national consciousness, in conjunction with the modernization aspirations of the Alash intelligentsia, played a key role in the awakening of the Kazakh nation to a turning point in history.

Thus, Abai's legacy became an integral part of the spiritual foundation on which a new model of Kazakh identity was built, based on development, education and national rebirth.

Despite different sources of inspiration, both the Abai people and the Alash people were united by a common goal: the spiritual and social renewal of Kazakh society.

Conclusion

At the beginning of the 20th century, Abai became the most important spiritual and intellectual support for the formation of the Kazakh intelligentsia. His philosophical ideas, poetic heritage and focus on education and self-improvement had a decisive influence on the worldview and activities of the leaders of the Alash movement.

The ideological connection between Abai and the Alashevites manifested itself in two main directions:

- Cultural and pedagogical unity: both sides paid great attention to the reform of the Kazakh language, the development of national literature and the creation of a modern education system. Abai laid the foundation for the Kazakh literary language, and Alash activists continued his work, spreading education and scientific knowledge among the population.

- Political and social harmony: Abai addressed issues of social justice, morality and the responsibility of the individual to society. These ideas were translated by the Alash people into a program of political and social reforms—the struggle for autonomy, the protection of the rights of the people, the construction of a state governed by the rule of law, taking into account the cultural identity of the Kazakhs.

Thus, one can speak of continuity not only in humanistic and moral views, but also in national political ideology. Abai's legacy became the platform on which the intellectual and political aspirations of the Alash representatives were built.

Perceived by the Alashi intelligentsia as a spiritual and ideological guide, Abai's legacy served to awaken Kazakh society, encourage it to knowledge and science, and lead it to national consciousness and freedom. This continuity also serves as the basis for the intellectual and moral development of modern Kazakh society.

References

- 1 Қамзабекұлы Д. Алаш — темірқазық: Сұхбаттар / Д. Қамзабекұлы. — Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті; «Алаш» мәдениет және рухани даму институты. — Астана: б. ж. — 2015. — 337 б.
- 2 Кемеңгер Қ. Абай шығармалары — А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде / Қ. Кемеңгер // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — № 138(1). — Б. 155–163. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-155-163>
- 3 Abai Qunanbaiuly. Wikipedia. — [Electronic resource]. — Access mode: https://en.wikipedia.org/wiki/Abai_Qunanbaiuly
- 4 The Wisdom of the Great Steppe Abai Kunanbaiuly (In Commemoration of Abai on the 175th Anniversary of His Birth). — Edited by: Suat Beylur; Omirbek Hanayı. — Eurasian Research Institute. — 2022. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.eurasian-research.org/wp-content/uploads/2022/07/ABAI-KUNANBAIULY.pdf>
- 5 Абай және Алаш сабақтастығы: тарихи-философиялық, әдеби-лингвистикалық аспект: ұжымдық монография. — Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ типографиясы, 2020. — 407 б.
- 6 Abai Kunanbayev: A legacy that connects people across time, culture and space // The Astana Times. (on 4 July 2020). — [Electronic resource]. — Access mode: <https://astanatimes.com/2020/07/abai-kunanbayev-a-legacy-that-connects-people-across-time-culture-and-space>

- 7 Кеменгер Қ. Абай мұрасы — Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінде / Қ. Кеменгер // «Самұрық» Республикалық әдеби-мәдени журналы. — 2020. — № 3(12). — Б. 254–257.
- 8 Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: Ел-шежіре. — 2013. — Т. I. — 384 б.
- 9 Нұрмұханбет Д. Абайды даралап зерттеген Алаш зиялылары. — [Электрондық ресурс]. — Қаралған күні: 03.05.2025. — Қол жеткізу режимі: <https://adyrna.kz/index.php/post/216925>
- 10 Әбдиманұлы Ө. Алаш және Абай / Ө. Әбдиманұлы [Электрондық ресурс] // Abai.kz. Ақпараттық порталы. — Қол жеткізу режимі: <https://abai.kz/post/41118> (Қаралған күні: 08.05.2025).
- 11 Бибекөв Қ. Абайдың тілдік әлеміндегі «ақыл» концептісі / Қ. Бибекөв, Л. Оразғалиева, Г. Мусабаева // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2025. — № 150(1). — Б. 59–70. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-59-70>
- 12 Аймағамбетова М. Учение Абая — основа духовного и интеллектуального потенциала Казахстана / М. Аймағамбетова, Г. Исакова // Вестник КазНУ. Серия филологическая. — 2022. — № 187(3). — С. 130–138. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.014>
- 13 Аубакирова К.А. Алаш идеясы және империализм / К.А. Аубакирова, З.Т. Каримхан // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. — 2023. — № 2(110). — Б. 51–60.
- 14 Kumganbayev Zh.Zh. Kazakh intelligentsia in the early XX-th century and the national idea / Zh.Zh. Kumganbayev, T.K. Mekebayev // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series «Historical and Socio-Political Sciences». — 2021. — No 2(65). — P. 71–77. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.20>
- 15 Мекебаев Т.Қ. XX ғасырдың басындағы қазақ ұлттық интеллигенциясы және Алаш қозғалысы / Т.Қ. Мекебаев, Ж.Ж. Құмғанбаев // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. — 2020. — № 4(83). — Б. 122–127.
- 16 Кенжебаев Г. Алаш және Қазақстанның ғылыми-педагогикалық интеллигенциясы / Г. Кенжебаев // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. — 2023. — 2(77). — Б. 7–14. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.001>
- 17 Сәрекенова Қ. Абай Құнанбайұлы еңбектері негізіндегі ғылым мен білімге жету жолдары / Қ. Сәрекенова // Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы. — 2022. — № 3 — Б. 134–143.
- 18 Өскен А. Ясауи мен Абай — Алаш халқының рухани тұғыры / А. Өскен, Д. Қамзабекұлы, М. Екиджи // Керуен. — 2024. — № 4(85). — Б. 30–46. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02>
- 19 Бекенова М.С. Абай Құнанбайұлы және қазіргі қазақстандық қоғам / М.С. Бекенова // Мәдени мұра. — 2023. — 98(3). — Б. 127–132.
- 20 Ибраева А. Алаш қозғалысы — қазақ тарихындағы құбылыс / А. Ибраева, А.С. Темірханова, Б.Ж. Қабдушев // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар сериясы. — 2024. — 4(83). — Б. 25–32. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.003>
- 21 Kesici Ö. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity / Ö. Kesici // Nationalities Papers. — 2017. — 45(6). — P. 1135–1149. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1322523>
- 22 Kazhymurat A. Abai in Alash heritage: National and cultural code [Electronic resource] / A. Kazhymurat, Zh. Aubakir, A. Askarova // Critical Survey. — 2024. — 36(4). — P. 87–100. — Access mode: <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/critical-survey/36/4/cs360408.xml>
- 23 Amanbayeva, S. Abai Kunanbaiuly and Russian culture: Changing paradigms in post-Soviet Kazakhstan [Electronic resource] / S. Amanbayeva // In book: Translating Russian Literature in the Global Context, Routledge. — 2024. — P. 471–484. — Cambridge, UK: Open Book Publishers. — Access mode: <https://www.researchgate.net/publication/379547789>
- 24 Anuar T. The «Alash» Party and its contribution to Kazakh identity / T. Anuar. — 2020. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://www.abaicenter.org/the-ash-party-and-its-contribution-to-kazakh-identity/>
- 25 Oralbekova, K. Abai's legacy as a fundament of the art of speech / K. Oralbekova, Sh. Kurmanbayeva, K. Karbayeva, B. Kelgembayeva, R. Sabyrbayeva // Scientific Herald of Uzhhorod University. Series «Physics». — 2024. — Issue 55. — P. 819–828. — [Electronic resource]. — Access mode: <https://physics.uz.ua/en/journals/issue-55-2024/abai-s-legacy-as-a-fundament-of-the-art-of-speech>

А. Қажымұрат, Д. Қамзабекұлы

Алаш зиялыларының шығармаларындағы Абай бейнесі: рухани жалғастық пен идеялық үндестік

Мақалада Абай Құнанбайұлының Алаш зиялыларының еңбектеріндегі бейнесі зерттеліп, оның мұрасы мен Алаш қозғалысының ұлттық миссиясы арасындағы рухани сабақтастық пен идеологиялық бірлікке баса назар аударылған. Зерттеу көрсеткендей, бұл қозғалыстың негізгі қайраткерлері — Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай және т.б. Абайдың философиялық, адамгершілік-педагогикалық идеяларын олардың қазақ қоғамын жасартуға және жандандыруға деген ұмтылысына байланысты қалай қайта ойластырып,

қабылдағанын көрсетеді. Абай тек көрнекті ақын ғана емес, сонымен бірге әділеттілік, бостандық, адамгершілік жауапкершілік, ғылым мен білім туралы ілімдері Алаш қозғалысының идеялық негізін қалыптастырған терең ойшыл болып саналады. XX ғасырдың басындағы қазақ саяси және мәдени ойының интеллектуалдық пейзажын қалыптастырған «толық адам» ұғымына ерекше назар аударылады. Білім, парасаттылық, ізгілік және ағартушылық арқылы жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіру идеясы Алаш зиялыларының ұлттық ояну, әлеуметтік жаңғыру және отаршылдық езгіге қарсы тұру мақсаттарымен үлкен резонанс тудырды. Абай өз шығармалары арқылы XX ғасырдың басындағы саяси-тарихи сынақтар аясында Алаш қайраткерлері қалыптастырған жаңа мәдени-адамгершілік үлгінің негізін қалады. Абайдың философиялық ой-пікірлері мен Алашордашылардың азаматтық іс-әрекетінің өзара байланысы қазіргі қазақ болмысының эволюциясын түсінудің негізгі элементі ретінде қарастырылады. Мәтіндік және салыстырмалы талдау негізінде мақалада Абай мұрасының прозадағы, поэзиядағы, журналистикадағы, Алаш зиялыларының саяси шығармаларындағы тікелей және жанама сілтемелері көрсетілген. Сондай-ақ Абай бейнесі халықтың мәдени жадына қалай еніп, тәуелсіз Қазақстан дәуірінде жаңа мәнге ие болғанын көрсетеді. Оның моральдық және буржуазиялық мұраттары бүгінде тарихи бірегейлік пен қазіргі заман мен жаһандық интеграцияға деген ұмтылыс арасындағы көпір ретінде қабылданады. Осылайша Абайдың Алаш қайраткерлеріне ықпалы кездейсоқ емес, саналы және терең идеологиялық тұрғыда қалыптасты. Оның рухани мұрасы қазіргі қазақ қоғамы үшін зияткерлік және этикалық бағдар болып қала береді.

Кілт сөздер: Абай, Алаш зиялылары, рухани сабақтастық, үндестік, ұлттық сана, әдеби мұра.

А. Кажымурат, Д. Камзабекулы

Образ Абая в творчестве интеллигенции Алаш: духовная преемственность и идейная гармония

В данной статье рассматривается образ Абая Кунанбайұлы в творчестве представителей Алаш, подчеркивается духовная преемственность и идеологическое единство между его наследием и национальной миссией движения Алаш. Исследование демонстрирует, как ключевые фигуры этого движения — Алихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Миржакып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай и другие — переосмыслили и переняли философские, нравственные и педагогические идеи Абая в связи со своим стремлением омолодить и оживить казахстанское общество. Абай выступает не только как выдающийся поэт, но и как глубокий мыслитель, чьи учения о справедливости, свободе, нравственности, науке и образовании легли в идейный фундамент движения «Алаш». Особое внимание уделяется концепции «целостного человека» (толық адам), оказавшей значительное влияние на формирование интеллектуального ландшафта казахской политической и культурной мысли начала XX века. Идея самосовершенствования личности посредством знаний, разума, добродетели и просвещения нашла отражение в идеалах деятелей «Алаш» — национального пробуждения, социальной модернизации и сопротивления колониальному угнетению. Творческое наследие Абая заложило основы новой культурной и этической модели, которую лидеры алашского движения развивали с учетом политических и исторических вызовов эпохи. Взаимодействие философской мысли Абая и гражданской активности деятелей «Алаш» рассматривается как ключ к пониманию эволюции современной казахской идентичности. На основе текстологического и сравнительного анализа в статье выделяются прямые и косвенные отражения абаевского наследия в поэзии, прозе, публицистике и политических трудах представителей движения. Показано, как образ Абая вошел в культурную память народа и приобрел новое значение в эпоху независимого Казахстана. Его моральные и буржуазные идеалы сегодня воспринимаются как духовный мост между исторической идентичностью и стремлением к современности и глобальной интеграции. Таким образом, влияние Абая на интеллигенцию «Алаш» было не случайным, а глубоко осознанным и идеологически мотивированным. Его духовное наследие продолжает оставаться важнейшим интеллектуальным и этическим ориентиром для современного казахстанского общества.

Ключевые слова: Абай, интеллигенция Алаш, духовная преемственность, идейное согласие, национальное сознание, литературное наследие.

References

- 1 Kamzabekuly, D. (2015). *Alash — temirqazyq: Sukhbattar* [Alash — the Guiding Star: Interviews]. Astana, L.N. Gumilev atyndagy Eurasia Ulttyq Universiteti; «Alash» мәдениет және рухани даму институты [in Kazakh].
- 2 Kemenger, Q. (2022). Abai shygharmalary — A. Baitursynulynyn «Ädibiet tanytqys» enbeginde [Abai's works in A. Baitursynuly's «The Art of Literature»]. *L.N. Gumilev atyndagy Eurasia ulttyq universitetiniñ khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 138(1), 155–163. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-138-1-155-163> [in Kazakh].

- 3 (2025). Abai Qunanbaiuly. Wikipedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Abai_Qunanbaiuly.
- 4 Beylur, S., & Hanayi, O. (Ed.) (2022). The Wisdom of the Great Steppe Abai Kunanbaiuly (In Commemoration of Abai on the 175th Anniversary of His Birth). Eurasian Research Institute. Retrieved from <https://www.eurasian-research.org/wp-content/uploads/2022/07/ABAI-KUNANBAIULY.pdf>.
- 5 (2020). *Abai zhane Alash sabaqtastyghy: tarikhy-filosofialyq, ädebi-lingvistikalıy aspekt* [The continuity of Abai and Alash: Historical-philosophical, literary-linguistic aspect]. Astana: L.N. Gumilev atyndagy Eurasia Ulttyq Universitetinin tipografıasy [in Kazakh].
- 6 (2020). Abai Kunanbayev: A legacy that connects people across time, culture and space. The Astana Times. Retrieved from <https://astanatimes.com/2020/07/abai-kunanbayev-a-legacy-that-connects-people-across-time-culture-and-space>.
- 7 Kemenger, Q. (2020). Abai murasy — Akhmet Baitursynuly enbekterinde [The legacy of Abai in the works of Akhmet Baitursynuly]. «Samuryq» Respublikalyq ädebi-mädeni zhurnaly — «Samruk» National Literary and Cultural Magazine, 3(12), 254 [in Kazakh].
- 8 Baitursynuly, A. (2013). *Alty tomdyq shygharmalar zhınaqhy* [Collected works in six volumes]. Almaty: El-shezhire [in Kazakh].
- 9 Nurmukhanbet, D. Abai-dy daralap zerttegen Alash zıalyly [The Alash intellectuals who uniquely studied Abai]. Adyrna.kz. Retrieved from <https://adyrna.kz/index.php/post/216925> (accessed: 03.05.2025) [in Kazakh].
- 10 Abdimanuly, O. Alash and Abai. Abai.kz. Retrieved from <https://abai.kz/post/41118> (accessed: 08.05.2025) [in Kazakh].
- 11 Bibekov, Q., Orazgaliyeva, L., & Musabayeva, G. (2025). Abaidıñ tildik älemindegi «aqyl» kontseptisi [The concept of «mind» in Abai's linguistic world]. L.N. Gumilev atyndagy Eurasia Ulttyq Universitetiniñ khabarshysy. *Filologiya serıasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 150(1), 59–70. <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-150-1-59-70> [in Kazakh].
- 12 Aymagambetova, M., & Iskakova, G. (2022). *Uchenie Abaia — osnova dukhovnogo i intellektualnogo potentsiala Kazakhstana* [Abai's teaching as the foundation of Kazakhstan's spiritual and intellectual potential]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya Filologicheskaya — Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 187(3), 130–138. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v187.i3.014> [in Russian].
- 13 Aubakirova, K.A., & Karimkhan, Z.T. (2023). Alash ideiasy zhane imperialism [The idea of Alash and imperialism]. *Qaragandy Universitetinin khabarshysy. Tarikh zhane Filosofiya serıasy — Karaganda University Bulletin. Series of History and Philosophy*, 2(110), 51–60 [in Kazakh].
- 14 Kumganbaev, Zh.Zh. (2021). Kazakh intelligentsia in the early 20th century and the national idea. *Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Historical and Socio-Political Sciences Series*, 2(65), 71–77. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.20>
- 15 Mekebaev, T.K., & Kumganbaev, Zh.Zh. (2020). XX ghasyrdyng basyndagy qazaq ulttyq intelligentsiasy zhane Alash qozgalysy [Kazakh national intelligentsia and the Alash movement in the early 20th century]. *Qazaq Ulttyq Universitetiniñ Khabarshysy. Tarikh Serıasy — Bulletin of Kazakh National University. History Series*, (4)83, 122–127 [in Kazakh].
- 16 Kenzhebayev, G. (2023). Alash zhane Qazaqstanyn gylymi-pedagogikalıy intelligentsiasy [Alash and the scientific and pedagogical intelligentsia of Kazakhstan]. *Abai atyndagy Qazaq Ulttyq Pedagogikalıy Universitetiniñ Khabarshysy. Tarikh zhane aleumettik-saiasi gylymdar serıasy — Bulletin of Abai Kazakh National University. Series of Historical and Social-Political Sciences*, 2(77), 7–14 [in Kazakh]. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2023.77.2.001>.
- 17 Sarekinova, Q. (2022). Abai Qunanbaiuly enbekteri negizindegi ghylym men bilimge zhetu zholdary [Ways to achieve science and education based on Abai's works]. *Euraziia gumanitarlyq institutyñ khabarshysy — Eurasia Humanities Institute Bulletin*, 3, 134–143 [in Kazakh].
- 18 Oskan, A., Kamzabekuly, D., & Ekdji, M. (2024). Yasauı men Abai — Alash khalqynyn rukhani tugyry [Yassawi and Abai as the spiritual foundation of the Alash people]. *Keruen — Caravan*, (4)85, 30–46. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02> [in Kazakh].
- 19 Bekenova, M.S. (2023). Abai Qunanbaiuly zhane qazirgi qazaqstandyq qogam [Abai Kunanbaiuly and modern Kazakhstani society]. *Mädeni Mura — Cultural Heritage*, 98(3), 127–132 [in Kazakh].
- 20 Ibrayeva, A., Temirkhanova, A.S., & Kabdushev, B.Zh. (2024). Alash qozgalysy — qazaq tarikhyndaғы qubylys [The Alash movement is a phenomenon in Kazakh history]. *Abai atyndagy Qazaq Ulttyq Pedagogikalıy Universitetiniñ Khabarshysy. Tarikh zhane aleumettik-saiasi gylymdar serıasy — Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series of Historical and Social-Political Sciences*, 4(83), 25–32 [in Kazakh]. <https://doi.org/10.51889/2959-6017.2024.83.4.003>.
- 21 Kesici, Ö. (2017). The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity. *Nationalities Papers*, 45(6), 1135–1149. <https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1322523>.
- 22 Kazhymurat, A., Aubakir, Z., & Askarova, A. (2024). Abai in Alash heritage: National and cultural code. *Critical Survey*, 36(4), 40–54. Retrieved from <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/critical-survey/36/4/cs360408.xml>.
- 23 Amanbayeva, S. (2024). Abai Kunanbaiuly and Russian culture: Changing paradigms in post-Soviet Kazakhstan. In book: *Translating Russian Literature in the Global Context* (pp. 471–484). Routledge. Cambridge, UK: Open Book Publishers. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/379547789>.
- 24 Anuar, T. (2020). The «Alash» Party and its contribution to Kazakh identity. Retrieved from <https://www.abaicenter.org/the-ash-party-and-its-contribution-to-kazakh-identity/>.

25 Oralbekova, K., Kurmanbayeva, Sh., Karbayeva, K., Kelgembayeva, B., Sabyrbayeva, R. (2024). Abai's legacy as a fundament of the art of speech. Scientific Herald of Uzhhorod University. Series «Physics», Issue 55, 819–828. Retrieved from <https://physics.uz.ua/en/journals/issue-55-2024/abai-s-legacy-as-a-fundament-of-the-art-of-speech>.

Information about the authors

Kazhymurat, Almagul — Doctoral student, Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, E-mail: alma.shug@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9823-3686>

Kamzabekuly, Dikhan (corresponding author) — Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5622-3834>

A. B. Orazalina^{1*}, Z. S. Beisenova², Z. K. Smagulov³

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

³Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan
(e-mail: orazalina1997@bk.ru, zhaina_b@mail.ru, jandossmagulov@mail.ru)

Aesthetic principles of R. Nurgali in journalistic works

The relevance of this article lies in the modern understanding of the journalistic heritage of the Kazakh scholar and academician R. Nurgali. To date, Nurgali's journalistic legacy has not been deeply reflected in contemporary Kazakh or global literary criticism. The purpose of this study is to analyze the aesthetic principles of Rymgali Nurgali's journalism and to identify the key features of his artistic mastery in the literary and journalistic fields. The scientific validity of the results is ensured through the use of both traditional methods and modern approaches in literary studies. The research compares the author's theses with theoretical concepts in literary criticism, taking into account the distinctive characteristics of journalistic texts. The authors focus on how Nurgali's aesthetic principles are reflected in the strategy of his journalism. The evolution of Nurgali's critical and creative thought demonstrates his high level of mastery, as evidenced by his journalistic articles, which reveal the depth of his views. The main material of the study consists of Nurgali's own journalistic novellas. The analysis examines the composition, language, stylistic, and genre transformations that recreate the inner world of characters against the backdrop of significant historical events and processes. This makes his journalism not only valuable for literary analysis but also an important contribution to the cultural and social understanding of his era.

Keywords: Rymgali Nurgali, aesthetic principles, literary criticism, journalism, novellas, Kazakh journalism.

Introduction

The demand for studying the creative personality as a phenomenon that integrates diverse research experiences and organizes them into a unified artistic worldview paradigm is recognized by specialists and critics from various fields of knowledge. In this regard, the artistic-journalistic legacy of Academician R. Nurgali, which focuses on his unique authorial approach to his philosophical views on the world, humanity, and socio-cultural community, holds great value and aligns with the goals of this research. R. Nurgali was an outstanding Kazakh philologist, a researcher of Kazakh literature, and a member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (1940–2010). He was one of the prominent modern journalists whose work reflects the socio-cultural potential of Kazakhstan's artistic world to the highest degree. The journalistic works of the scholar, created over many years, are united by the themes and issues that fascinated the academician throughout his life—studying the development of Kazakh literature and literary studies, shaping the understanding of the history of literature through the recognition of fragmented facts about the country's history and Kazakh literature: "... he was one of the first Kazakh writers who stood at the origins of the development of Kazakh theater studies and theatrical criticism. He studied the works of repressed writers such as Baytursynov, Dulatov, Maylin, and their biographies" [1].

Based on the indisputable recognition of Rymgali Nurgali's name among the prominent historical figures in the field of humanities, an urgent scientific task facing Kazakh literary studies in the global context today is the study of his scientific and artistic legacy, his worldview, and intellectual achievements. The artistic-journalistic roots of Nurgali's work within the historical-literary context of Kazakh journalism lie in the evidence of journalistic genre innovations in the literary process, which represent a polyphonic art within the system of continuity. This issue is addressed through an examination of the diversity of genre, stylistic, and compositional architecture in Nurgali's journalism. Journalism occupies a special place in Nurgali's literary and public life, serving as an important tool not only for conveying facts and events but also for deeply reflecting on the social and moral issues relevant to society. In this context, the opinion of Isaiah Berlin, a philosopher and historian of ideas, is of interest, as he states: "... public life has always been the subject of a constant struggle for freedom, and journalism serves as an important channel for discussing, criticizing, and reflecting these struggles in society" [2]. For Nurgali, turning to journalism as a connecting link between lit-

* Corresponding author's e-mail: orazalina1997@bk.ru

erature and journalism was important. Journalism allowed him to actively participate in the life of his era, express his views on the ongoing changes, and contribute to the development of public consciousness. According to George Orwell, the famous English writer and journalist, expressed in his article *The Function of the Writer in the Age of Imperialism* (1946): “Journalism and literature are not only means of expressing personal experiences but also important tools for influencing society, for they can change the perception of reality and raise important questions that affect social and political interests” [3]. The peculiarities of the views presented in Nurgali’s journalistic discourse were largely defined by the very era of the 20th century. His aesthetic worldview reflects such levels as man—society—existence, with man being perceived as an individuality, as part of society, the people, and as a subject of social relations. The scholar sought not only to understand the real world and existence but also to delve into the essence of the meanings of phenomena and the nature of things. Nurgali’s worldview is distinguished by the unity of the process of aesthetic reflection on real life, in which, through creation and selection, the scholar arrives at an artistic discovery. Thus, the unique aesthetic concept of the scholar allows for a deep exploration of the social, moral, and cultural issues of his time. Scientifically grounded reconstruction of Nurgali’s aesthetics is feasible if the entire journalistic legacy is considered and applied for a holistic understanding of his creative legacy.

Materials and methods of research

The methodological and theoretical basis of the study is based on the works of domestic and foreign literary scholars and critics who analyze the literary process in a holistic context (M. Auezov, A.Kh. Margulan, S. Kaskabasov, M. Bakhtin, I. Galperin, G. Bashlyar, M. Heidegger). The methodological basis of this article is a combination of theoretical and empirical research methods, including the comparative-historical approach, which allows for an objective assessment of the aesthetics of the scholar’s worldview in the context of the development of national literary criticism and world humanitarian studies. In addition, general logical methods are actively used. Thus, the use of the method of analyzing works of art allowed the authors to identify key themes, ideas and stylistic features in the short stories of Rymgali Nurgali. Within the framework of this method, the compositional and expressive means used by the author to reveal images and themes are considered. The historical and literary method was introduced to study the context of the time in which Nurgali’s works were created. The analysis of historical and social realities reflected in his journalistic texts allowed for a deeper understanding of the problems and tasks of the scientist’s short story work. Certainly, the contextual analysis of Nurgali’s journalistic and literary work reveals his work as part of the broad cultural and social environment in which he lived and worked.

To achieve the main objective of the article, materials encompassing both scientific and literary sources were used. The primary objects of the study were the journalistic works of R. Nurgali, and the materials of the research are represented by the literary-journalistic works of the scholar, particularly the collection of novellas “Dän” [4], which serves as the main subject for analyzing the evolution of his writing style. The aforementioned methods and materials ensured the revelation of key aspects of his literary-journalistic works, as well as an understanding of their significance for Kazakh culture and society.

Results and discussion

In both global and domestic literary studies, the creative biography of scholars often becomes the subject of research to understand the progress of science at a certain stage of development, as well as to provide a critical description of it. These studies focus on the interpretation of the philosophical views and scientific orientation of a particular scholar, as well as the contemporary assessment of the contribution and role of their scientific achievements in the development of a specific field of science, and the continuity of scientific views for future generations of scholars. According to N.F. Belchikov: “Such works contribute to the advancement of scientific thought, raising the level of understanding of the life and work of a particular writer” [5]. The refined nature of R. Nurgali’s journalistic works can be judged based on the statements of many scholars. Paying tribute to the memory of R. Nurgali, Tatar scholar Professor Kh.Iu. Minnegulov, in his memoirs in the article “About Kazakh-Tatar Literary Connections and Rymgali Nurgali”, writes about the early career of the future scholar: “The art of words, literary science, and the culture of Kazakhstan have made great strides in recent decades... In this field, Rymgali Nurgaliev (17.06.1940–17.02.2010) worked very fruitfully... He successfully worked as a journalist... and as the editor-in-chief of the Kazakh Encyclopedia. His novellas, which were translated into Russian, are characterized by the richness and vividness of the language and the life-like depiction of events. Nurgaliyev’s scientific works and monographs, such as “Poetics of Drama (Origins and Trends in the Development of Kazakh Literature)” (Alma-Ata, 1979), “The

Tree of Renewal... (Traditions and the Contemporary Literary Process)" (Alma-Ata, 1989), "The Tragedies of Mukhtar Auezov" (Alma-Ata, 1983), and others, are well known not only in Kazakhstan but also beyond its borders, including in Tatarstan" [6]. The perspective of the Tatar scholar resonates with the view of literary scholar S.Sh. Tahan, who highly appreciates R. Nurgali's contribution to the academic school and calls it "one of the core in the scientific sphere of Kazakhstan". In his judgment, the relevance and potential of Nurgali's proposed scientific methodology for national and world literature are supported by the scientific works of his followers and the ongoing relevance of his scientific contributions, which continue to engage the academic community and a dedicated circle of readers [7].

Each cultural-historical era uniquely interprets its knowledge, and for each era, a consciousness of its worldview, versions of its philosophy, and aesthetics are formulated. For contemporary scientific thought in Kazakhstan, in a global context, the phenomenon of R. Nurgali appears particularly significant in terms of his worldview as an essential condition for human existence. Nurgali's artistic worldview is tied to the symbolic activity of consciousness, representing a unique combination of his view of the world, which finds reflection in his literary-journalistic activities.

Rymgali Nurgali first developed as a journalist at the beginning of his career as a correspondent for the newspaper *Leninshil Jas*. He approached his work not superficially, but with great depth, attention, and responsibility. Choosing science as his main vocation, the scholar continually followed the changes in the lives of working people, who were creating this world.

The name of R. Nurgali as a journalist became well-known after the publication of his first journalistic collections. His journalism, in its deep reflection of the world, was first presented in the novella collection "Dän" published by the "Zhalyn" publishing house in 1977.

Already in the first reviews of literary critics dedicated to R. Nurgali's journalism, one can discern the idea that the writer follows the traditions of Kazakh classical literature. B. Alimzhanov, evaluating the novella collection, writes: "'Dän" is a work filled with profound moral and educational values, introducing us to the lives and diverse people. It possesses high aesthetic and literary strength and is skillfully written. The book, written by a literary scholar and scientist with such love for working people, evokes both joy and deep reflection in us" [8]. J. Smagulov, analyzing Nurgali's novellas, emphasizes their topical relevance: "The first is the author's own fate in the ongoing irreconcilable struggle between good and evil, honesty and villainy, dating back to the times of Abyl and Qabil in human society. The second is the works born from the tender sorrow and nostalgia written about his contemporaries, friends, and peers" [9].

One of the key themes in Rymgali Nurgali's journalism is labor and social change, particularly in the context of the development of the virgin lands of Soviet Kazakhstan and the lives of workers. Similar themes can also be found in the works of Sabit Mukanov, who also explored issues of labor and human destiny during the period of socialist construction («Tynda tunğan bailyq», «Syrdariya», «Alyptyn adymdary»). Nurgali, like Mukanov, portrays the labor of people as an essential element of progress. However, unlike Mukanov, Nurgali prefers to depict a more optimistic and inspiring picture of labor, where the heroes, despite the difficulties they face, overcome them and achieve significant results.

Nurgali, like many Kazakh journalists, actively uses his platform for social critique. Studying the work of Rymgali Nurgali, Sapash Sh. writes that he was a uniquely gifted person. His name is associated with many important discoveries, including a bold revision of established assessments of well-known literary facts. His enormous erudition and his desire to compare his artistic impressions with analytical operations of thought in the process of determining the objective properties of a literary work made it possible to exclude the possibility of even the slightest inaccuracy and error [10].

Unlike the more straightforward journalism of S. Seyfullin, who often critiques both the social and political aspects of the life of the Kazakh people («Ashtardyn ruhday», «Oktyabr ham ult maselesi», «Ivan men Myrzabek»), Nurgali focuses more on depicting the lives of ordinary people, their emotions, and moral choices. He does not so much critique external factors as he analyzes internal changes in people and their perceptions of difficult life circumstances.

The collection of novellas consists of three cycles: "Zhiger", "Alau", and "Serpin", which together form a large ideological and literary-journalistic work, each with its own distinct features. As a true artist of words, Nurgali did not adhere to the rules of documentary writing; the writer demonstrates an artistic approach to expression. In his novellas, he masterfully combines vibrant descriptions of the steppe landscape with a deep understanding of the characters' personalities, recognizing human ideals and demonstrating high literary skill.

The characters in the collection “Dän” are people with a clear understanding of time and life. By observing them in the center of vibrant life, the reader sees how they experience the joy of labor victories and are saddened by their failures. The novellas in this collection consist of short episodes that shift from the virgin lands to industrial enterprises and pastures. These scenes logically follow one another, and the narrative lines transition from one to another, leaving an impression with brief but compelling events.

In the first cycle of novellas, the labor feats of the virgin land workers are reflected, the second cycle covers the events that happened to people working in the industrial sector, and the third cycle is dedicated to labor heroes, their exceptional perseverance, the lives of ordinary workers, and the revelation of their characters. The compositional structure of the collection “Dän” is distinctive: the author does not limit himself to simply recounting facts and figures, but skillfully tells of the events that took place, making the work vivid and convincing. Nurgali’s journalism develops within a specific tradition. A significant role in this development was played by M.O. Auezov. The breadth of interests of the great thinker and writer can be gauged from the publications of scholars and critics: even as a budding social critic, he “acted as a writer, journalist, publicist, critic, and scholar, addressing socio-cultural issues in his essays” [11]. According to Auezov’s view, the progress of science and culture depends on the social environment, way of life, and social orientation of society. The influence of M. Auezov’s poetic aesthetics on R. Nurgali’s worldview can be seen in his studies dedicated to describing Auezov’s contribution to the development of Kazakh culture. R. Nurgali has an impressive number of journalistic and critical works, characterized both by their content and their formal features. Nurgali’s journalism from the 1970s and 1980s remains relevant to contemporary readers, as many of the issues he raised back then are still pertinent today. For example, he often explored the problems of human relationships, as well as the lives of workers in his journalistic reflections. The prototypes of his heroes are tractor drivers, mechanizers, and those involved in the development of the virgin lands of Soviet Kazakhstan. For instance, the image of the mechanizer Mikhail Dovzhik is collective, representing a generation of people who were shaped by labor and who became bright representatives of the spirit of the time, promoting its system of values. His heroes, whose labor is soaked with the salt of the earth, are ordinary farmers. Nurgali’s journalistic approach is rooted in truthfulness and precision when it comes to describing the heroes of his novellas. Nurgali the publicist describes the entire labor journey of his heroes, their joys and sorrows, triumphs and disappointments, without merely mentioning the name of the hero.

“The sense of a person’s greatness, their place and role in the world, is conveyed primarily through the way they perceive and convey space; their ability to be active, to engage in a certain directed activity, is manifested in their sense of time”, notes G.D. Gachev [12]. Referring to this statement, we note the uniqueness of Nurgali’s journalistic work, which is based on a deep understanding of time and addressing urgent issues, as part of the search for the right professional guide.

Journalist Zh. Aupbaev, commenting on the novella collection “Dän”, writes: “When you read the short stories from the collection “Dän”, at first glance and in your mind its architectonic structure remains” [13]. The method of architectonics of the scientist is one of the important elements of his style as a publicist and is characterized as socially conditioned. According to I.G. Galperin, the nature of the division of the text depends on the reasons “among which the size of the parts and the substantive-factual information play an important role, as well as the pragmatic attitude of the creator of the text” [14]. In this context, the author’s approach of R. Nurgali to the structure of his short stories becomes relevant. Thus, considering the architectonics of his short stories from the collection “Dän”, we note that the compositional structure of each short story differs from the other. For example, the section “Zhiger” begins with a prologue, preceding the action and revealing the author’s idea. The heroes of the prologue are simple virgin land workers, in a conversation with whom the reader prepares to understand the main text. The prologue is followed by short stories, which reveal the idea of the prologue, introducing the reader to the working days of combine operators-farmers, workers in the production sector and livestock breeders during the historical period of development of virgin lands in the territory of Soviet Kazakhstan. The background to the labor events, which are described in three short stories, is the story of the main character—Kenzhebek Alpysbayev, Hero of Socialist Labor, the characteristics of the historical era of development of virgin lands in Kazakhstan and the features of the world of heroes created by the writer in his short stories. According to scientists, “journalism operates with categories of political thought, being, in essence, a kind of school of civic morality and an instrument of original politics in those historical moments when public self-consciousness functions in the national life of a particular country; “a sovereign, independent public thought declares itself (or is developed)” [15]. The author-publicist is a “momentary artist” who describes the present time and events in the name of the future. There-

fore, the first quality of Nurgali's articles, novells, and books is "immediate participation in the events" that he talks about.

The material of R. Nurgali's novellas is based on real events from the life of the working people. The architectural division of the texts in the novellas has a causal structure. For example, in the "First Novella" one of the meaningful segments ends with the following lines: "The next day, a group of virgin land workers led by Konstantin Andreevich Tapalov climbed onto the sled hitched to the tractor and headed towards the place where the future collective farm would be established". The next thematic segment begins with the phrase: "The tractor moves forward, cutting through the deep snow, and the sled sways and creaks back and forth" [4; 19].

It is evident that there is no break between the meaningful narrative in the text. Similarly, when considering the narration in the "Second Novella" and "Third Novella", one can notice the absence of a break between them in the context of the general idea of the prologue. Nurgali admires the profound meaning and the ability to express all the nuances of the emotional experiences of the virgin land workers, as well as the imagery of the characters. By using the technique of natural storytelling with real-life facts, which gives the journalistic novellas a special strength and credibility, the author authentically depicts the lives of hardworking people.

As a publicist, Nurgali focuses on his desire to influence public consciousness and mood in terms of social orientation. Thanks to Nurgali's skill as a publicist, the collection of novellas is a coherent work, ensuring the unity of its perception. The different types of composition used by the author serve as an example of a certain regularity in the composition of a journalistic work: a) plot-based, dedicated to personality and character development (e.g., the section "Alau"); b) event-based, dedicated to an event (e.g., the section "Zhiger"); c) problem-analytical, dedicated to a social issue (e.g., the section "Serp").

Within a single work, different forms of composition often coexist, and this is frequently inevitable. However, it is always quite easy to identify the main, dominant form. The compositional structure of a work depends on what will serve as the organizing factor—whether it is a social issue, events, phenomena, or characters. In his work, Nurgali resorts to various forms of conceptual and logical argumentation, which are realized in different compositional types of journalistic works.

Space and time as elements of journalistic texts have been the subject of criticism by many scholars. The category of chronotope is discussed and studied in literary and journalistic spheres. In this context, the works of G. Bashliar [16], M. Kheidegger [17], and others are well known. Following M.M. Bakhtin's assertion about the interrelation of temporal and spatial boundaries in artistic texts [18], it becomes clear that such intersections of time and space characterize the texts of R. Nurgali's novellas.

In his journalistic works, the most significant part of the chronotope is the historical time of the virgin land development during the Soviet period in Kazakhstan. Time in his novellas is photographically vivid, and space dynamically intertwines with the flow of time, the development of the plot, and the history of the country. For example, in the section "Alau" from the "Second Novella", space is conveyed through objects in the following fragment: "Iron poles resembling the framework of a yurt. Massive walls reinforced with concrete. Fresh air silently entering through the ventilation. Ordinary rails on which a cart loaded with coal rushes swiftly. Numerous water pumps. Electric lamps burning everywhere" [4; 346].

This passage illustrates how Nurgali intricately weaves space into the temporal flow, reflecting the industrial and social changes of the time. The use of concrete imagery, industrial settings, and mechanical objects anchors the reader in the specific historical moment of Kazakhstan's transformation during the virgin land campaign. The juxtaposition of past and present, space and time, in these works underscores the dynamic historical narrative that Nurgali seeks to convey.

The detailing in this fragment reveals the external chronotope: the place of the events and the surroundings of the characters in the novella. This artistic space is characterized by the specificity of mining labor, linked with the representation of space through details. The internal chronotope shows their perception of the present state of their lives and their emotional mood. This technique, where the author uses artistic resources of the chronotope, helps reveal both the inner and outer worlds of the novella's characters: in a specific place and time of actual existence, as well as in the space of their spiritual and moral perception of real events, which reflect the historical picture of the labor routine of Soviet Kazakhstan during the virgin lands development period. The interconnection of the chronotope with all structural parts of the novellas is evident in the linguistic and systematic depiction of the characters' images. Thus, all the above levels of the novella's structure in R. Nurgali's works are aimed at solving the author's tasks of conveying information about the features of spatial-temporal characteristics in such texts.

In Nurgali's novellas, one can trace the scholarly view on the interdependence of the category of chronotope and the literary genre. In this context, M.M. Bakhtin's opinion is interesting, as in his works, he discusses the possibility of interconnection between chronotope and genre development using examples from ancient literature [18; 351]. In the analysis of the journalistic process in Nurgali's work from this perspective, an attempt is made to outline the line of interconnection in the following sequence: chronotope, genre, and artistic direction. To support this idea, scholars have identified a variety of chronotopes in Nurgali's work, which are characteristic of the journalistic genre that emerges from the pen of the publicist R. Nurgali: a narrative of events and their depiction, which represents the specificity of the journalistic genre. The use of genre transformations in literature reveals the beauty of the work and deepens its content. Nurgali skillfully uses this approach, depicting the life of each character in various forms. Each of the 50 novellas in the collection is the result of literary searches, drawn from life. Critics note that the poetics of each individual publicist is "a holistic and dynamic system, centered around the personality, its individuality, and the uniqueness of its talent".

Thus, when examining the aspects of the poetics of Nurgali's journalistic works, one can tentatively highlight some methods of forming the author's thought: "from the idea"; "from cause and effect"; "synthesis of idea and cause and effect", and so on. At the same time, Nurgali, as a talented publicist, focuses on events, carefully considering cause-and-effect relationships that manifest in various life situations, and expressing them through the means of journalistic literature.

Analyzing Nurgali's novellas as journalistic works, we can identify such features as elements of commentary, analysis, literary style, and authorial argumentation. The language of his novellas stands out for its informational completeness and the author's informal tone. The writer masterfully uses the expressive resources of journalism (direct addresses, rhetorical questions, the use of well-known phrases, proverbs, the real names of real people, descriptions of actual events by the author, "stream of consciousness" of the character, situational credo, and the technique of stereotyping).

Fragments of the novella's texts include various functions inherent in the journalistic genre. For example, in the text of "The Third Novella", the following fragments reflect the function of conveying current information in the dialogue between the author and the hero of the novella, Mikhail Dovzhik:

"I was a delegate to the XIV Congress of the Komsomol. I am a deputy of the Supreme Soviet of the USSR. All this is just as heavy a burden as it is a great honor. The tractor repair must be done quickly" [4; 47].

Meanwhile, the expressive function is reflected in a fragment like:

"Fate is an interesting thing. My life is connected with the virgin lands. It was they that raised us. Yes, we saw winter frosts, spring mud, and drought. But still, the back of a virgin land worker is strong. This metaphor probably seemed not entirely successful to him, and Mikhail Dovzhik slightly frowned" [4; 47].

The author masterfully uses humor, expressive and sharp language, painting verbal portraits of his characters:

—Be careful, or you'll end up without fingers!

—The foreman is falling, how's the combine supposed to work now?

—Hey, you too! — he waved his hand. — What are you talking about... Is now really the time for jokes? [4; 84].

A distinctive feature of his journalism is the deep and precise portrayal of reality—Nurgali often uses documentary elements, which he combines with artistic expressiveness. This allows him to create believable, vivid pictures from the lives of ordinary workers, without distorting reality. For example, the section "Sērpīn" begins with a dialogue:

—Do you know a good shepherd?

—Probably.

—Who is it?

—Balgabai.

—Which Balgabai?

—The one and only Socialist Hero of Labor, the famous Balgabai Ospanov. Do you know him? [4; 181].

This dialogue masterfully introduces the theme of the new section, immersing the reader in the atmosphere of the lives and work of people who defend traditions and the agricultural sector. The dialogue mentions the name of a well-known public figure—Balgabai Ospanov, who became a symbol of labor heroism and devotion to his work. The admiration of Ә. Нұршайықов for the collection «Дән», in which, in his opin-

ion, Nurgali: "... shows not only the heroic actions of the workers developing the virgin lands, but also their psychological conflicts that emerge in difficult moments. Here, you meet people you've spoken to, thought about, and through these stories, you touch their lives...", is explained by the writer's talent [19].

The situation envisioned by the author also involves a conscious choice of words. The deliberate choice of language in the speech of the characters in the novellas, especially the active socio-political lexicon, the use of metaphors, as well as expressive-evaluative language with positive connotations like "deputy of the Supreme Soviet of the USSR", "member of the Parliament Council", and others, clearly reflects the publicistic motives of the writer. In his novellas, Nurgali often uses bright, picturesque descriptions that serve to reveal the characters' personalities and inner state, while also addressing important ideas about social issues.

R. Nurgali, like many Kazakh publicists, actively uses his platform for social criticism. The writer belongs to a group of publicists who know how to influence the reader through the journalistic expression of the author's position, through the professional use of documentary material, references to real prototypes, through persuasion and argumentation, and through the subtle presentation of a life fact. In the journalism of R. Nurgali, an active social pathos, sensitivity to the present day, and the events of contemporary history co-exist.

Conclusion

In our opinion, understanding the creative method, searches, and achievements of R. Nurgali as a writer and publicist is essential for fully and comprehensively understanding the main trends in the development of Kazakh artistic journalism in the 20th and 21st centuries. His ability to combine artistic means with journalistic tasks, vivid images, and accuracy in details make his works a valuable legacy that continues to inspire and shape future generations.

The aesthetic principles of Rymgali Nurgali's publicism are characterized by the depth of ideas, vividness, and imagery, as well as the combination of artistic and journalistic approaches. In his works, one can see a blend of personal reflections on life with precise facts and bright images. Nurgali's publicism reflects current social and public issues, becoming an active tool in discussions about politics, culture, social changes, and the inner morality of society.

The realistic principles of the scholar's aesthetic thinking manifest the need to follow the truth of life, understood through the ethical meanings of reality. Nurgali's publicistic heritage undoubtedly holds significant interest for contemporary readers. His publicistic works embody historical thinking: the author describes life from various perspectives, reflects on today's reality through methods that align with his personal temperament, and, through his conclusions and sometimes critical remarks, seeks to influence society, people's consciousness, and their decisions.

The nature of the ideological and artistic synthesis in Nurgali's publicism and his literary prose remains insufficiently explored. To fully appreciate and understand it, the field of research material must be expanded by delving deeper into the issue of the author's narrative style in his prose and dramaturgy—which is the subject of future investigations.

References

- 1 Тлеуханов Т. В КазНУ вышла в свет книга в память о Рымгали Нургали [Электронный ресурс] / Т. Тлеуханов. — 2015. — Режим доступа: <https://farabi.university/news/9387?lang=ru>.
- 2 Isaiah B. Two concepts of liberty, Four Essays On Liberty / B. Isaiah. — Oxford, England: Oxford University Press. — 1969. — P. 118–172.
- 3 Orwell G. Why I write / G. Orwell // In the collected Essays, Journalism and Letters. — 1984. — Volume I: An age Like this 1920–1940. — P. 25–30. — Penguin Books Ltd, Harmondsworth.
- 4 Нұрғалиев Р. Дән : новеллалар / Р. Нұрғалиев. — Алматы: Жалын, 1977. — 248 б.
- 5 Бельчиков Н. Ф. Пути и навыки литературоведческого труда: учеб. пос. / Н. Ф. Бельчиков. — Москва: Высшая школа, 1975. — 238 с.
- 6 Миннегулов Х. Ю. О казахско-татарских литературных взаимосвязях и о Рымгали Нургалиеве / Х. Ю. Миннегулов // Научный Татарстан, 3'2015. — С. 106.
- 7 Тахан С. Ш. Литературоведческие взгляды Р. Нургали / С.Ш. Тахан; жауапты ред. Т. Жұртбай // Қазыналы биікте. Р. Нұрғалидің азаматтық, ұстаздық, ғалымдық келбеті. — 2005. — С. 174–179.
- 8 Әлімжанов Б. Дән туралы хикая / Б. Әлімжанов // Лениншіл жас. — 1978.

- 9 Смагулов Ж. К. Р. Нұрғалидің әдеби эсселер циклі / Ж.К. Смагулов // Көкейкесті әдебиеттану; құраст. Р. Нұрғали, Қ. Қ. Алпысбаев; Л. Н. Гумилев атын. Еуразия ұлттық ун-ті. — Алматы: Сардар, 2010. — Б. 147–155.
- 10 Ilyassova Sh. Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali / Sh. Ilyassova, A. Asenova, S. Takhan // Interdisciplinary Literary Studies. — 2024. — Vol. 26. — No. 2.
- 11 Маргулан А. Х. В начале творческого пути / А. Х. Маргулан // Мухтар Ауэзов — классик советской литературы. Алма-Ата, 1980. — С. 67.
- 12 Гачев Г. Д. О национальных картинах мира / Г. Д. Гачев // Народы Азии и Африки. — 1967. — № 1. — С. 77–92.
- 13 Аупбаев Ж. Жүректің сөзі — өмірдің өзі / Ж. Аупбаев // Білім және еңбек. — 1978. — №11.
- 14 Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. — Москва Науки 1981. — 139 с.
- 15 Попов И. В. Стиль Писарева (Полемическое и сатирическое начало в публицистической критике Писарева): учеб. пос. для спецкурсов и спецсеминаров по истории русской критики / И.В. Попов. — Куйбышев: ПГИ, 1987. — 93 с.
- 16 Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / Г. Башляр; пер. с франц. Б. М. Скуратова / Г. Башляр. — М. РОССПЭН, 2004. — 376с.
- 17 Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер; пер. с нем. В. В. Бибихана. — Харьков: Фолио, 2003. — 503 с.
- 18 Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М.М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики / М. М. Бахтин. — М.: Худож. лит., 1975. — С. 234–407.
- 19 Нұршайықов Ә. Деректі кітап дидары / Ә. Нұршайықов // Қазақ әдебиеті. — 1978. — 31 март.

А.Б. Оразалина, Ж.С. Бейсенова, Ж.Қ. Смағұлов

Р. Нұрғалидің публицистикасындағы эстетикалық принциптер

Мақаланың өзектілігі қазіргі таңда қазақ ғалымы Рымғали Нұрғалидің публицистикалық мұрасын жаңаша түсінуден туындайды. Бүгінгі таңда ғалымның публицистикалық мұрасы қазақ және әлемдік сыншылардың тарапынан терең талданып үлгермеген. Зерттеудің мақсаты Рымғали Нұрғалидің публицистикасындағы эстетикалық принциптерді талдау, оның әдеби-публицистикалық саладағы шығармашылық шеберлігінің негізгі ерекшеліктерін анықтау. Авторлар оның публицист ретінде эстетикалық принциптерінің стратегиясындағы көрінісіне назар аударады. Мақалада Рымғали Нұрғалидің публицистикалық еңбектерін басқа ғалымдардың еңбектерімен салыстырмалы түрде талдауға талпыныс жасалған. Мақаланың негізгі материалдары — ғалымның өз публицистикасы, сондай-ақ Қазақстан және шетел ғалымдарының еңбектері. Зерттеу барысында кейіпкерлердің ішкі әлемін көрсететін тілдік, стильдік және жанрлық трансформациялар, маңызды тарихи оқиғалар мен процестердің контекстінде олардың көрінісі талданған. Бұл оның публицистикасын әдеби талдау тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар дәуірдің мәдени және қоғамдық түсінігіне қосқан құнды үлес ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Рымғали Нұрғали, қазақ әдебиеті, публицистика, новеллалар, қазақ публицистикасы.

А.Б. Оразалина, Ж.С. Бейсенова, Ж.К. Смагулов

Эстетические принципы Р. Нурғали в публицистическом творчестве

Актуальность данной статьи определяется современным осмыслением публицистического наследия казахского ученого, академика Р. Нурғали. На сегодняшний день публицистическое наследие ученого не получает достаточно глубокого отражения в современной казахской и мировой критике. Цель исследования заключается в анализе эстетических принципов публицистики Рымғали Нурғали и выявлении ключевых особенностей его художественного мастерства в литературно-публицистической области. Научная аргументированность результатов обеспечивается использованием традиционных методов и современных подходов литературного анализа, а также сопоставимостью авторских тезисов с научными положениями теории литературы с учетом специфики публицистических текстов. Авторы акцентируют внимание на отражении эстетических принципов Р. Нурғали в его публицистической стратегии. Совершенствование критического творчества ученого свидетельствует о его высоком профессиональном мастерстве. Подтверждением этому служат публицистические статьи, отражающие глубину его мировоззрения. Основным материалом исследования являются публицистические новеллы самого Р. Нурғали. В рамках работы анализируются композиционные, языковые, стилевые и жанровые трансформации, воссоздающие внутренний мир героев в контексте важнейших исторических событий и процессов. Это делает публицистику Нурғали значимой не только с точки зрения литературного анализа, но и как ценный вклад в культурное и общественное осмысление эпохи.

Ключевые слова: Рымғали Нурғали, эстетические принципы, литературная критика, публицистика, новеллы, казахская публицистика.

References

- 1 Tleukhanov, T. (2015). V KazNU vyshla v svet kniga v pamiat o Rymgali Nurgali [A book in memory of Rymgali Nurgali was published at KazNU]. Retrieved from <https://farabi.university/news/9387?lang=ru> [in Russian].
- 2 Isaiah, B. (1969). *Two concepts of liberty, Four Essays On Liberty*. Oxford, England: Oxford University Press.
- 3 Orwell, G. (1946). Why I write. In the collected Essays, Journalism and Letters, Volume I: An age Like this 1920–1940, 25–30 (1984). Penguin Books Ltd, HarmondsWorth.
- 4 Nurgaliev, R. (1977). *Dan. Novellalar* [Grain. Novels]. Almaty: Zhalyln [in Kazakh].
- 5 Belchikov, N. F. *Puti i navyki literaturovedcheskogo truda* [Paths and skills of literary work: teaching aid]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 6 Minnegulov, Kh. Yu. About Kazakh-Tatar literary connections and about Rymgali Nurgaliev. *Nauchnyi Tatarstan — Scientific Tatarstan*, 3'2015, 106 [in Russian].
- 7 Takhan, S. Sh. (2005). Literaturovedcheskie vzgliady R. Nurgali [Literary views of R. Nurgali]. *Qazynaly biikte. R. Nurgalidy azamattyq, ustazdyq, galymdyq kelbeti — On the treasured heights: R. Nurgali's civic, pedagogical, and scholarly identity* (pp. 147–152), Alma-Ata: Innopress [in Russian].
- 8 Alimzhanov, B. (1978). A story about «Grain». *Leninshil zhas* [Leninist youth] [in Kazakh].
- 9 Smagulov, Zh. K. (2010). R. Nurgalidy adebi esseler tsikli [A cycle of literary essays by R. Nurgali]. *Kokeikesti adebiettanu — Literary criticism* (pp. 147–155). Almaty: Sardar [in Kazakh].
- 10 Ilyassova, Sh., Asenova, A., & Takhan, S. (2024). Scientific Works of Academician Rymgali Nurgali. *Interdisciplinary Literary Studies*, 26(2).
- 11 Margulan, A. Kh. (1980). V nachale tvorcheskogo puti [At the beginning of his creative path]. *Mukhtar Auezov — klassik sovetskoi literatury — Mukhtar Auezov — a classic of Soviet literature*, 67. Alma-Ata [in Russian].
- 12 Gachev, G. D. (1967) O natsionalnykh kartinakh mira [About national pictures of the world]. *Narody Azii i Afriki — Peoples of Asia and Africa* (pp. 77–92) [in Russian].
- 13 Aupbaev, Zh. (1978). Zhurektyyn sozi — omirdyn ozi [The word of the heart is life itself]. *Bilim zhane enbek — Education and work*, 11 [in Kazakh].
- 14 Galperin, I. R. (1981). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia* [Text as an object of linguistic research]. Moscow: Nauki [in Russian].
- 15 Popov, I. V. (1987). *Stil Pisareva (Polemicheskoe i satiricheskoe nachalo v publitsisticheskoi kritike Pisareva)* [Pisarev's style (Polemical and satiric principles in Pisarev's publicistic criticism)]. Kuibyshev: PGI [in Russian].
- 16 Bashliar, G. (2004). *Izbrannoe: Poetika prostranstva* [Selected: Poetics of Space]. M. ROSSPEN [in Russian].
- 17 Khaidegger, M. (2003). *Bytie i vremia* [Being and Time]. (V.V. Bibikhana, Trans.). Kharkov: Folio [in Russian].
- 18 Bakhtin, M. M. (1975). Formy vremeni i khronotopa v rmoane. Ocherki po istoricheskoi poetike [Forms of time and chronotope in the Novel. Essays on historical poetics]. *Voprosy literatury i estetiki — Questions of literature and aesthetics* (pp. 234–407), Moscow: Khudozhennaia literatura [in Russian].
- 19 Nurshaiykov, A. (1978). Derekti kitap didary [Documentary book viewer]. *Qazaq adebiyeti — Kazakh literature* [in Kazakh].

Information about the authors

Orazalina, Aizat Bakytzhankyzy (corresponding author) — Doctoral Candidate, L.N. Gumilyov Eurasian National University. E-mail: orazalina1997@bk.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9979-2383>

Beisenova, Zhainagul Sabitovna — Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University. E-mail: zhaina_b@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7022-4956>

Smagulov, Zhandos Kozhakhmetuly — Doctor of Philology, Professor, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: jandosmagulov@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8778-1601>

Zh. Amanbekkyzy^{1*}, G.O. Syzdykova², L.M. Husainova³

^{1,2}*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;*

³*M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University, Ufa, Russia
(e-mail: zhandau06@gmail.com)*

The cognitive meaning of the concept of “death” in Shakarim’s poems

This article examines the cognitive meaning of the concept of “death” in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly. The study aims to explore the linguistic features that shape the understanding of “death” in Shakarim’s works. Within the framework of linguoculturology, the research seeks to establish the relationship between language and culture by analyzing the concept’s structure, semantic and informational fields, cognitive essence, and research methodology. The study draws upon Shakarim Kudaiberdiuly’s poetry, as well as phraseological, explanatory, ethnolinguistic, and ethnographic dictionaries as primary sources. The scientific and methodological basis of the study is grounded in findings from cognitive linguistics and psycholinguistics. The novelty of this research lies in providing a comprehensive description of the concept of “death” through cognitive and linguocultural analysis. The theoretical value of the results is revealed in demonstrating the relevance of the worldview in Shakarim’s poems through the concept of “death”, and the materials will serve as a foundation for future research in cognitive linguistics and linguoculturology. The article explores the conceptual field of “death” as presented in dictionary definitions, following the methodology of conceptual analysis by V.A. Maslova. It examines the concept’s reflection in phraseological units and proverbs, highlighting its linguistic and cultural significance in Shakarim Kudaiberdiuly’s poetry. The study employs textual analysis and comparative-historical methods to systematically analyze proverbs and sayings about life within the poems, revealing their semantic features and cognitive significance. The findings contribute to a deeper understanding of the spiritual values of the Kazakh people and offer insights for their adaptation in contemporary contexts.

Keywords: concept, metaphor, emotion, proverb, phraseology.

Introduction

By examining the concept of “death” in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly, one can explore a fundamental linguistic theme studied since ancient times—the relationship between language and thought. As the scholar Zh. Mankeeva states that “It is well known that the thought conveyed through language reflects the speaker’s spiritual and pragmatic system of cognition, culture, psychology, life experience, and more” [1; 192]. The worldview of each nation, unique to it, is reflected in concepts and symbols, phraseology of national shades. Many researchers emphasize the need to study the relationship between the native language of an individual and his worldview. As a result, various culturally significant concepts are identified that provide rich information about a particular linguistic community, such as national behavior, ethnographic data [2; 66]. O. Naumovska, who studied the concept of “death” in Ukrainian folk tales, says: “the study of the transmission of the concept of “death” in the artistic space is one of the tools for understanding the worldview of our ancestors and the laws of life and death” [3; 70]. Therefore, through the concept of “death” in Shakarim’s poems, we can get acquainted with the knowledge and culture of the nation. In the language about the term concept, there are various definitions that complement each other.

A. Islam, in his research work “Linguistic Picture of the World in the Context of National Culture”, explains that the concept of Islam serves as a key element in shaping the national worldview due to its dominant cultural influence. He states that “A concept is a compact and profoundly meaningful reality embedded in ethnocultural consciousness, passed down through generations, and expressing the centuries-old understanding of essence and the national cultural values of a particular nation” [4; 15]. The scientist emphasizes that identifying national identity and the common features of concepts with complex linguistic structures requires studying their linguistic expression, etymology, synonymy and antonymy, phraseology, and the way linguistic personalities convey them. This approach enables us to understand their unique “language” and determine their place in human cognition. Therefore, through a cognitive analysis of concepts in Shakarim’s poems, we can also get acquainted with the thought, life experience, psychology of

* Corresponding author’s e-mail: zhandau06@gmail.com

the Kazakh people in that era. This leads to the fact that on the basis of the cumulative function of language, learning from the past, getting rid of the tasks of the poet's criticized character, recognizing the nature of the nation's existence, and reviving spiritual sources in our subconscious.

B.I. Nurdauletova defines the term concept as “concept is a cognitive, educational system of an individual, a language collective about the world, creation, its various objects and phenomena on the basis of life experience, educational sphere (vision, cognition), perceived and formed by the culture of the social environment in which he lives” [5; 59].

R.M. Frumkina, in her work “Psycholinguistics” states that “the term concept is ideal for understanding the hidden ultimate essence of the word, it allows us to move away from the normal logic of the concept in our mind” [6; 45]. Therefore, behind the literal meaning of words there is a deep secret associated with the consciousness of the people who consume this word. And at the same time offers several cognitive approaches aimed at understanding the ultimate meaning of the word:

A) in the study of the whole, the details that make up its unit are important. Together with a separate consideration of the whole, we also look for its essence in its particles within itself;

B) each phenomenon has its own reality: the concept has a material layer. At the same time, the reality of one concept is expressed in different ways, and they should also be taken into account when understanding the essence of a particular thing;

B) it is important to delve into the historical development of any phenomenon and, at the same time, to analyze it systematically and logically in order to avoid arbitrary historical interpretations;

C) science describes the “finished” world, and at the same time science, describing the world, “creates” it [6; 39].

V.A. Maslova clarifies the intrinsic nature of the concept by stating “The number of linguistic units recognized as concepts is limited, as not every sign or name of a phenomenon qualifies as a concept. A concept must represent real phenomena that are significant and valuable to a particular culture, expressed through various linguistic units, and embedded in proverbs, poetry, and prose. As linguistic symbols and emblems, they highlight the essence of a text, situation, or knowledge that gave rise to them, serving as carriers of a people's cultural memory” [7; 38]. That is, its nature is emotional, connotative, axiological, the language has its own “name”. The object of study of cognitive linguistics is concepts that are very important in the organization of the entire conceptual system, form a conceptual field and are characterized as its origin. Such concepts include time, space, number, death, life, freedom, truth and knowledge, etc. [7; 52].

In the study of the Kazakh worldview, the conceptual field of death can be examined through linguistic expressions in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly. Researcher T. Shunbay highlights death as “one of the central concepts in Shakarim's work”, identifying it as a microconcept of death. He notes that “by portraying the justice of Allah and the injustice of Kokenai, death is framed within a theological and philosophical context, interwoven with the notions of justice and injustice” [8; 31]. In research on this topic, J. Vilarroig-Martin says that “First of all, we highlight the discovery that life is an element of death compared to other interpretations of death that are less adapted to the reality of life, because death makes us realize the infinity of life and makes every moment especially valuable” [9; 1182]. Therefore, from this point of view, it is noteworthy that death in Shakarim's poems is described as a part of a whole life, which connects a person forever.

The research employed conceptual analysis, linguistic analysis, and historical-comparative methods. The stages of the study included selecting the topic, defining the objectives, reviewing relevant literature, collecting and analyzing data, discussing the findings, drawing conclusions, and offering recommendations.

Material and methods

In the analysis of the concept of “death” in Shakarim's poems, we will focus on the transfer of such synonymous concepts as “death”, “fate”, “white death”, “black earth” through proverbs and phraseological phrases that form its conceptual field. The article used the texts included in the first volume of the three-volume collection of Shakarim's works “Do not worry, my thoughts, do not worry”. In particular, “Birth, dying is the true death of fate”, “My poems after Abai's death”, “When I was born for the first time”, “Maksut is inappropriate”, “Who is not spoiled when criticized”, “Kalkaman-Mamyr”, “Kryz King”, “Dead mood, still life”. At the same time, the research drew upon the views of T. Shanbai on Shakarim's creative work, as well as the conclusions of scholars such as K.A. Zhamanbayeva, Zh. Mankeeva, and A. Islam.

In the article the historical-comparative method, generalizations, conceptual and analytical analysis were used. Specifically, the historical-comparative method was used to compare Shakarim's interpretation of

death with the ideas of Zhusup Balasagun, Khoja Akhmet Yassawi, and the insights of mythologist S.A. Kondybai. Conceptual analysis helped to identify the semantic and informational dimensions of the concept of “death”.

Results and their discussion

Before analyzing the concept of “death” in the poet’s poems, let’s dwell on how it was used in ancient writings, in the worldview of our ancient ancestors. For example, in the saga of the outstanding poet, thinker and scientist Zhusup Balasagun, who lived in the XI century “Kutty Bilik”, he describes death as a “*long journey that one does not return*”, “*a place where there is no escape*”, he says that if a message comes, he prepares, learns about the bottom of the pit and gathers (translation by A. Kuryshzhanuly):

One day, when the time of death draws near,
And the final homeland is decreed for you and me,
If the bitterness of the soul’s agony is felt *before death*,
With what face shall I stand before Khizr? [11; 36].
How long have I walked: my life is empty, waste,
It turns out that *death* awaits in the end.

At the bottom of *death* will definitely come fry,
The fly of a living being marches the soul [10; 124].

And yet in the writings of Sultan Kul Khoja Ahmed Yasawi, death is the “main homeland”, that is, *the grave, that side, the other world, the path to the power of Allah*:

One day, when the time of death draws near,
And the final homeland is decreed for you and me,
If the bitterness of the soul’s agony is felt before death,
With what face shall I stand before Khizr? [11; 36].

Here, at the age of sixty-three, Iasau accepted Sunnah, fought with his wounds, entered the Earth, seized the world of light, and sang the dhikr to his Creator because he loved the truth, died alone and burned alone. That is, according to Sufi knowledge, death is the only way to achieve the truth.

The following structural elements of death can be cited. First, death is obviously a natural phenomenon, the termination of the existence of the biological body of a person. Secondly, death is a turning point in existence, a conscious beginning, a sign of human qualities. Thirdly, death is an increase in human age and reaching the end of a measured life. Fourthly, death is the bloody shock of the deadly threat, the decisive moment of surrender of the soul. Fifth, the motivation for death is diverse, caused by various diseases of the body and spirit. Sixth, such qualities as conscience and lack of commitment, which in the figurative sense are equivalent to death, are also characterized. According to such a broad structure of death, they can be considered as a separate semantic and informational field. Therefore, recognizing death as a basic concept, we will focus on its semantic and informational field. The concepts that reveal the essence of the concept of “death” in Shakarim’s poems can be represented by drawing as follows in Figure:

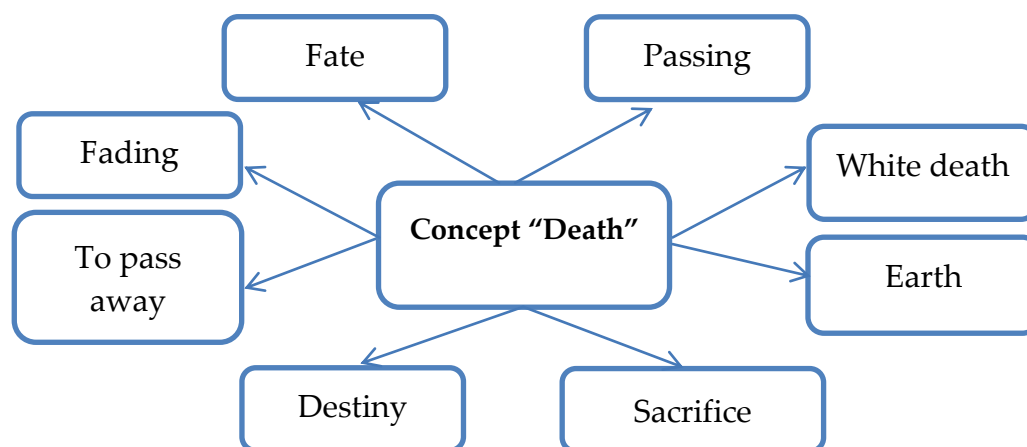

Figure. Microconceptions in the concept of “death”.

In the dictionary of the Kazakh literary language, the concept of "death" is described as "cessation of heartbeat", "end of life" [12; 144], in the National Encyclopedia of Kazakhstan, "death" is the end of a person's life in the world, a predetermined destination according to the ancient belief, associated with the "words fate", "written on the forehead", "destiny", "it is destined" [13; 103]. And the concept of "death" in the National Encyclopedia of Kazakhstan defines this world as the end of human existence, the inevitable departure of a person from this world, sudden death, inevitable by the will of Allah [13; 192].

One of the names for the central point is "öñt", and the name for the circle is "on". Here, "on" > "ont" > "ol" changes phonetically, meaning "ont" transforms into "ol". The term "ol", which denotes a circle, signifies a certain boundary. When a person crosses this boundary — i.e., when they die — where do they go? Naturally, they move toward the center of the circle. The name of the circle's center is "ol" ("oltir", "ol et", meaning "to kill" or "to make dead"). Its protoform is "ont", which is related to the root "ontos", forming the basis of the term "ontology" (the study of being). From this, it follows that to die means to know, to understand [14; 238], and simply gives an example of the point of transformation of Pende into a person, that is, the Sufi path. The researcher draws attention to the fact that here the final destination of the Sufi test is death, and it is given a completely different meaning, a different interpretation [13; 103].

In order to become a mature person, Sufi knowledge teaches to walk through several valleys and perceive death as one of the stages of personal development and maturity: the first is the valley of search (where you go through various dangers and give up your subject desires). The second is the valley of love (surrender with all your soul to the longing for your beloved). The third is the knowledge of the eyes (here the direct perception of the light of Truth and the beginning of the knowledge of your God). The fourth is the valley of separation (liberation from your desires and dependence on the world). The fifth is the valley of connection (here the feeling of the uniqueness of things and ideas manifested in different ways. Understand that your previous knowledge is not worth it). The sixth is the valley of admiration (where knowledge is replaced by love, that is, the dominance of the heart, not the mind). The seventh is the valley of death (finding your place). The principles of Sufi knowledge, which are inherent in the Kazakh nature and correspond to its nature, are consonant with the thoughts of Shakarim's poems. For this reason, Shakarim promotes learning not to grieve about death, not to focus on death, to accept it as a normal world, to leave a mark on it and live a conscious life.

It is true that as soon as a person was born, the bottom will say goodbye to this light world. A naturally forgetful human being, knowing this simple truth, can sometimes be tied to the world and driven out of his mind. And Shakarim Haji conveys by combining black and white that when the will of man is "birth, death — fate", which does not follow, there is a time period in our will to choose between these two, that is, between the two "nothingness", which does not obey us:

Birth, death — the true death of fate,
The middle is life, the absence of two heads.
Between the two nos like Miss
A little older than the ancestors called life [15; 200].

The poet describes the phenomenon of "birth, death" of opposite essence, which is not subject to the human being, performed against his will, as "like a miss" and compares it to a miss that is visible to the naked eye, but does not hold hands. We see that coming into this world is a mysterious act that, like a miss, does not obey the will of a person, which he cannot control himself. However, man has the full right to spend "everything" hidden between these two non-existence, that is, the essence of existence.

The poet uses a lot of metaphors and words of opposite meaning in his description of death. For example, the concept of black and white is combined in the poem after Abai passed away:

The white death written by your destiny,
Did you get rid of it?
The enemy is better than your neighbor,
The closest is the black earth [15; 19].

Here, the poet shows an intellectual posture in accordance with the national identity and sensory perception inherent in his search for knowledge of the essence of the world in the transfer of the birth-death law of life. The preference for phraseological phrases white death, black earth enhances the feeling of fear and makes you feel that the last breath is near. Thus, white becomes a symbol of death. In Shakarim, this phrase was repeated several times (*the white death of Allah*, *the white death* written by your fate), and the word *death* and *white* formed an association. In the Kazakh concept, *the customs of white covering and wrapping* in a white shroud are also associated with this color. And it is known that the word *black* is a

symbol of suffering in folklore. In addition to the literal meaning of color, the word black is defined in the dictionary as “a handkerchief of black color, which puts the dead in another as a sign of mourning” [16; 477].

Ethnograf S. Kenzheakhmetuly dwells on the ritual “black sewing”, which is performed when a person dies. There, a black flag is hung on the house where the man died, that is, “black is sewn”. For a whole year, lamentations are sung in it at home, those who see the black flag turn specially and pray. Only after a year is the rite of blackening performed. That is, the black flag is taken, broken and set on fire [13; 208]. Here death is associated with black.

Cutting the umbilical cord –

Thus, a young life is severed.

Wrapping in a white cloth –

A *shroud* is made of such a product [15; 253], the lines say that cutting off the umbilical cord is like cutting off a young life, and wrapping a baby in a white diaper is the same as wrapping a corpse in a white shroud.

Go out without flaming,

Stay old in the work of Allah. [15; 21]

Gather your senses, think early,

Death has come — I have perished. [15; 22]

Here it is proposed to “give in to the work of Allah”, that is, to submit to death and accept it, using the verb *fade* as part of the phraseologisms *ashes*, *fire*, *bouquet*, *light of life*, *light of eyes*, *star*, which is associated with death.

Gather your senses, think early,

Death has come — I have perished, saying this he also warns to prepare for the death early [15; 22]. Death is a factor that brings a person to his senses and leads to eternal life.

If your partner is insatiable,

Stick sand in your eyes [15; 36]. Here, by the phraseological phrase “you are on your way”, we notice that a person’s desire hints at lust, and he says that in case of insatiability, be ready to “pour sand into your eyes”, that is, to die, to be buried in the black arth [17; 262].

“*He who hides his illness will die without death*”, they say,

And this is what keeps bringing misery to the Kazakh. Here, too, there is a Kazakh proverb “the one who hides his illness dies” [18; 53]. Occasionally, the author modifies the proverb by replacing one of its components with a variant word (e.g., *illness*), transforming the original three-part structure into a four-part one through the insertion of an additional word (*non-fatal*), thus expanding the overall composition.

In this poem, the words disease and death have an artistic function in metaphorical use, rather than literal meaning. The poet uses this use to convey the vices of a person, to describe his ugly nature. Bad habits in a person, unpleasant behavior, behavior in character do not bother like a disease, but no matter how much you hide it, one day it will show itself and fall into the abyss. It warns you that you will bring harm to yourself, and you will suffer and suffer from it.

Did you chase the missing,

Have you passed all souls [15; 19]. It is based on the Kazakh proverb “Do not regret the past, do not chase the past” [18; 160]. According to the author’s personal use of the word, there is an occasional feature, that is, the use of the composition and construction of proverbs. In this case, the proverb took on a free-phrase character and approached the spoken language. It can be said that it was used to accurately convey the contextual meaning of the proverb, expand its content and strengthen its expressive tone [19; 100].

Let it be as Mambetey once said,

“*The male lamb is a sacrifice*” — where is it now? [15; 39]

That is, it alludes to things that have already happened, that the will of a person does not go, that he cannot change. Since this world is temporarily given to us, trying to get to the bottom of it is like chasing the missing and longing for the missing. In the end, when you meet a white death, live as if you do not regret your past, know the value of every moment and every breath in this world.

The ethnolinguistic motivation of this proverb, which is mentioned in folk wisdom, is that the literal meaning is about cattle sacrificed to the way of God, and in the figurative sense it alludes to men who sacrifice their souls for their country and put their heads in a race. The song “Kalkaman-Mamyr” tells about the sacrifice of Kalkaman for the sake of the ankle tribe in preserving the peace of the country.

Though Salon himself has perished, *his words are true*,

I urge the youth to understand them [15; 302].

I encourage young people to understand it [15; 302].

In these lines from the translation of “King Crysis”, the proverb “even if the good himself dies, his word does not die” [18; 162] is used by the author not as a whole, but only one part. In this way, it was used to adapt the proverb to the expression of the poem and give the tone of speech. It can be seen that not every proverb is chosen, but those that are widespread within the country and have great social significance. Salom replaces the King’s name as a synonym for “good”, and also conveys the word “immortal” with the word “right”. This is also one of the proofs of the fact that death in the poet’s knowledge is not a lifesaver, but perpetuates the memory of the people through his words.

The young boys and girls are apart, joking and laughing in delight.

But the cruel, dead heart, would not rise even if I woke it. Or:

The lifeless land’s bones, were revived by the blossoming leaves.

But my wounded heart alone, shall never bloom like these.

Shakarim Kudaiberdiuly, as if feeling death, describes it too closely and in a clear, figurative language. In describing the psychological states of a person, we also find ways of ranking in the poet’s poem, intertwined with psychological parallelism. For example, in the poem “Dead mood, life without horses”, the poet’s sad state is paralleled by the state of beautiful nature and forms a figurative picture of a defiant essence:

The country moved from wintering, fluttering about to move.

A broken heart twitched, and left alone without healing [15; 25]. The poet’s broken heart does not heal, even if the weather improves and the country becomes more comfortable to move.

The young boys and girls are apart, joking and laughing in delight.

But the cruel, dead heart, would not rise even if I woke it. Or:

The lifeless land’s bones, were revived by the blossoming leaves.

But my wounded heart alone, shall never bloom like these.

Although mother earth wakes up, nature babbles, cattle calves, weaves from soul and shines light on the face of the earth, blood comes out of the poet’s sad heart every time he grieves. When the zhailau itself was burning like a burning fire, the poet’s heart went out, but the fire was extinguished.

This passage explores the cognitive and emotional dimensions of an Akyn—a traditional Kazakh poet—in their proximity to an exalted state, as analyzed by K. Zhamanbayeva. According to her research, the use of language reflects the natural forces inherent in human beings, referred to as “exalted forces” or “ascension”. A key idea is that individuals become aware of their own value when they encounter these uplifting forces. Zhamanbayeva suggests that such moments activate the instinct of self-preservation, which is closely linked to emotions like fear and sadness. However, rather than leading to despair, these emotions, if they do not overwhelm the soul, give rise to a “sweet state” within the human heart.

This perspective implies that the Akyn’s creative expression is deeply connected to the experience of overcoming suffering and fear, ultimately leading to a heightened, almost transcendental, emotional state [20; 90]. The author links this exalted state to the concept of awakening, akin to an intellectual vision emerging from the embrace of death. This idea resonates with the Sufi notion of the “field of death”, where the soul, having traversed this transformative experience, begins to create harmony and order within itself.

Within this framework, intuition is not paralyzed by the awareness of death but instead perceives it without fear. Suffering, once transmuted into a pure form of knowledge, becomes something profound and cherished. The outcome is a deep inner peace—an unshakable inner world, a heightened clarity—something pure, something vast, and yet, paradoxically, something that stirs an inexplicable horror. Such overwhelming profundity inevitably leads to the collapse of rational thought: “Because you deny everything, everything is false, everything is fleeting” [20; 90]. This state is vividly reflected in the poems of Shakarim, which we have taken as our example.

The study reveals that in his poetry, Shakarim perceives death not as an end, but as a soul friend—an entity with which he communicates and contemplates. He presents death as a path to knowledge and a crucial stage in achieving the rank of the perfect person or complete person (tolıq adam), a concept also emphasized by Abai. More precisely, in Shakarim’s understanding, death represents a stage of maturity that fosters individuality. It first urges a person to seek truth and abandon worldly desires, then leads to the realization of the insignificance of past worldly knowledge. This journey ultimately leads to unity with others and, most importantly, to a transformation where knowledge becomes inseparable from love—guiding one to follow the heart rather than the mind. Shakarim’s poetry conveys these ideas not as propaganda, but as

an honest expression of his soul, driven by truth and sincere intentions, shaped by his depth of understanding.

Through his verses, one can grasp the life lessons of the Kazakh people, deeply rooted in Sufi wisdom—the courage to face the wolf even in the face of death, the tranquility found in surrender, a natural inclination toward growth and transformation, and a simple life grounded in common sense and wisdom.

Conclusion

The concept of “death”, which is found in Shakarim’s poems, is associated with the concepts of “*a place without escape*”, “*a long journey that nobody will not return*” and “*the main homeland*” in the writings of Iasauī, that is, *the grave, the sight, the other world, the path to the power of Allah*, sung in the saga of Joseph Balasagun “Kutty Bilik”.

In the description of death, the poet uses psychological parallelism, opposition attitudes (white product (diaper)—shroud), metaphor (cutting the umbilical cord—dying). The meaning of death is revealed through proverbs and sayings, phraseological phrases used in poems. The entolinguistic motivation of proverbs complements the text according to what the poet thinks. In the textual meaning and use of proverbs, without changing their composition, external structure, use them as they are (“*Male lamb is a sacrifice*”), replace the components with variant words (“*He who hides his illness will die without death*”), use the components more concisely (“*Though Salon himself has perished, his words are true*”), spread the composition and structure of proverbs (“*Did you reach what you were chasing?*”) is met. Through the concepts of “death”, “fate”, “sacrifice”, which are included in the conceptual field of the concept of “death”, and phraseological phrases white death, black earth, fade, die, stick sand in your eyes, the meaning of death in folk knowledge becomes clear. In the course of the study, it was found that death in Shakarim’s conclusion is not a cessation of the heartbeat, the end of life, but rather a part of life, a spiritual bridge connecting eternity. He himself is intertwined with such concepts as the eternal return to his homeland in the knowledge of the people, the achievement of wisdom in the knowledge of Sufism, attachment to the truth.

The findings of the article can be applied in higher education institutions and schools in the teaching of literature, philosophy, and cultural studies. Moreover, the article may serve as a foundation for further scholarly research focused on a deeper exploration of Shakarim’s legacy. In the context of modern society, it contributes to shaping an attitude toward death rooted in national wisdom, encouraging its understanding as a natural stage of human life, and promoting a meaningful approach to living. This, in turn, enables a more profound appreciation of Shakarim’s philosophical and literary contributions. It is because the concept was helped to approach the culture and worldview of a people, who is to support the target language, as represent the look of a man inside [21; 118].

Shakarim’s reflections on death serve as a spiritual bridge connecting the traditional Kazakh worldview, Islamic Sufism, and both Western and Eastern philosophical traditions. Rather than denying death, he seeks to reveal its deeper meaning, guiding individuals toward a path of faith, reason, and justice. This represents a profound expression of national thought within the broader context of global philosophy.

References

- 1 Манкеева Ж. А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Ж. А. Манкеев. — Алматы: Абзал-ай баспасы, 2014. — 640 б.
- 2 Kartzhan N. E. Linguistic representation of the concept of “Mental activity” in the Kazakh fairy-tale discourse / N. E. Kartzhan, S. S. Issakova, S. K. Kenzhemuratova // Bulletin of the Eurasian Humanities Institute. — № 3. — 2024. — P. 63–79. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.06>
- 3 Naumovska O. Concept of “death” in Ukrainian fairy tales / O. Naumovska // Bibliotekarz Podlaski. — 2020. — № 4. — P. 69–86. <https://doi.org/10.36770/bp.546>
- 4 Ислам А. И. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғыл. д-ры ... дис. авторефер. Маманд.: 10.02.19 — «Тіл теориясы» / А. И. Ислам. — Алматы, 2004. — 30 б.
- 5 Нұрдаулетова Б. И. Когнитивтік лингвистика: оқулық / Б. И. Нұрдаулетова. — Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, 2011. — 312 б.
- 6 Фрумкина Р. М. Психоллингвистика: учеб. пособие для студ. / Р. М. Фрумкина. — Москва: Издательский центр Академия, 2007. — 320 с.
- 7 Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб. пос. / В. А. Маслова. — Москва: Флинта: Наука, 2007. — 296 с.

- 8 Шаңбай Т. Қ. Ұғым мәдениеті (Шәкәрім шығармашылығы аясында) / Т. Қ. Шаңбай. — Алматы: Паритет, 2009. — 352 б.
- 9 Vilarroig-Martín J. Antropología del hombre mortal y morituro. A propósito de la muerte en Julián Marías / J. Vilarroig-Martín // Pensamiento. Revista De Investigación E Información Filosófica. — No. 291. — 2020. — P. 1173–1183. <https://doi.org/10.14422/pen.v76.i291.v2020.018>
- 10 Баласағұн Ж. Құтты білік / Ж. Баласағұн. — Алматы: BRK Press, 2019. — 580 б.
- 11 Иасауи А. Диуани хикмет / А. Иасауи. — Алматы: Нұрлы әлем, 2010. — 296 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек. — Т.:12. Алматы: Арыс, 2009. — 752 б.
- 13 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Б. Аяған. — Алматы: Қазақ энциклопедиясының Бас редакциясы, 2003. — 720 б.
- 14 Қондыбай С. Ә. Арғықазақ мифологиясы / С. Ә. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 512 б.
- 15 Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы / Ш. Құдайбердіұлы. — Алматы: Абай клубы, 2008. — Т.1: Қажыма, ойым, қажыма. — 408 б.
- 16 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары / С. Кенжеахметұлы. — Алматы: Атамұра, 2013. — 384 б.
- 17 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі / І. К. Кеңесбаев. — Алматы, Қазақ ССР-нің Ғылым баспасы, 1977. — 712 б.
- 18 Бабалар сөзі [Жүз томдық] / Баспаға дай.: Қ. Алпысбаева, Т. Әлбеков, Н. Елесбай. — Астана: Фолиант, 2010. — Т. 66: Қазақ мақал-мәтелдері. — 350 б.
- 19 Динаева Б. Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: монография / Б. Б. Динаева. — Астана, 2013. — 160 б.
- 20 Жаманбаева Қ. Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана / Қ. Ә. Жаманбаева. — Алматы: Ғылым, 1998. — 140 б.
- 21 Sultagubiyeva A. Concept “Heart” in the Language Picture of World / A. Sultagubiyeva, R. Avakova, G. Kortabayeva // International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE). — 2015. — Vol. 2. — No. 1. — P. 116–120. www.arcjournals.org

Ж. Аманбекқызы, Г.О. Сыздықова, Л.М. Хусаинова

Шәкәрім өлеңдеріндегі «өлім» концептісінің танымдық мәні

Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі «Өлім» концептісінің танымдық мәні талданған. Зерттеудің мақсаты — Шәкәрім өлеңдеріндегі «Өлім» концептісінің мағынасын ұғынудағы тілдік ерекшеліктерді анықтау. Зерттеуде лингвомәдениеттану аясында тіл мен мәдениеттің байланысын анықтауға, концепт ұғымын, оның құрылымы мен зерттеу әдісін, «Өлім» концептісінің мағыналық-ақпараттық өрісін, танымдық мәнін анықтауға талпыныс жасалады. Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері мен фразеологиялық, түсіндірме, этнолингвистикалық, этнографиялық сөздіктер зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізі ретінде когнитивті лингвистика, психоллингвистика бойынша жазылған зерттеулердегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды. Ғылыми зерттеудің жаңалығы «Өлім» концептісіне танымдық және лингвомәдени талдау арқылы кешенді сипаттама беруден көрінеді. Зерттеу нәтижелерінің теориялық құндылығы — Шәкәрім өлеңдеріндегі дүние бейнесінің «өлім» концептісі арқылы өзектелуі анықталды, зерттеу материалдары когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану саласындағы болашақ зерттеулерге негіз болады. Мақалада В.А. Маслованың концептуалды талдау әдістемесі негізінде сөздік анықтамаларда ұсынылған концептілік өрісі, оның фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерде көрініс беруі және Шәкәрім өлеңдеріндегі «өлім» концептісінің тілдік-лингвомәдени талдауы ұсынылады. Зерттеу әдістемесі ретінде мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи әдістер қолданылды. Жұмыс барысында өлеңдердегі өмір туралы мақал-мәтелдер жүйелі түрде талданып, мағыналық ерекшеліктері мен танымдық мәні анықталды. Бұл тұжырымдар қазақ халқының рухани құндылықтарын түсінуге үлес қосады және оларды бүгінгі заман қажеттіліктеріне сай бейімдеуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: концепт, метафора, эмоция, мақал-мәтел, фразеологизм.

Ж. Аманбеккызы, Г.О. Сыздыкова, Л.М. Хусаинова

Познавательный характер концепта «смерть» в стихах Шакарима

В статье анализируется познавательная суть концепта «смерть» в стихах Шакарима Кудайбердиулы. Цель исследования — выявить особенности в понимании смысла концепта «смерть» в поэтическом наследии Шакарима. В работе были предприняты попытки в рамках лингвокультурологии определить связь языка и культуры, раскрыть понятие концепта, его структуру и методы исследования, а также познавательную суть концепта «смерть». Материалом исследования послужили стихотворения Ш. Кудайбердиулы, а также фразеологические, пояснительные, этнолингвистические и этнографические словари. Научно-методологическую основу исследования составили труды по когнитивной лингвистике и психолингвистике. Научная новизна работы заключается в комплексной характеристике концепта «смерть» посредством когнитивного и лингвокультурного анализа. Теоретическая значимость исследования определяется актуализацией картины мира в поэзии Шакарима через концепт «смерть», материалы исследования послужат основой для будущих исследований в области когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. В исследовании, опираясь на методику концептуального анализа В.А. Масловой, проведено концептуальное поле, отраженное в словарных определениях, фразеологизмах и пословицах, и проведен языково-лингвокультурный анализ концепта «смерть» в стихах Шакарима.

Ключевые слова: концепт, метафора, эмоция, пословица, фразеологизм.

References

- 1 Mankeeva, Zh. A. (2014). *Qazaq til biliminin maseleleri* [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: Abzal-ai baspasy [in Kazakh].
- 2 Kartzhan, N. E., Issakova, S. S., & Kenzhemuratova, S. K. (2024). Linguistic representation of the concept of “Mental activity” in the Kazakh fairy-tale discourse. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*, 3, 63–79. DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-3.06>
- 3 Naumovska, O. (2020). Concept of “death” in Ukrainian fairy tales. *Bibliotekarz Podlaski*, 4, 69–86. <https://doi.org/10.36770/bp.546>
- 4 Islam, A. I. (2004). *Ulttyq madeniet konteksindegi dunienin tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama)* [Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural expertise)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Nurdauletova, B. I. (2011). *Kognitivtik lingvistika* [Cognitive Linguistics]. Almaty: KR ZhOO qauymdastygy [in Kazakh].
- 6 Frumkina, R. M. (2007). *Psikholingvistika* [Psycholinguistics]. Moscow: Izdatelskii tsentr Akademiiia [in Russian].
- 7 Maslova, V. A. (2007). *Vvedenie v kognitivnuiu lingvistiku* [Introduction to cognitive linguistics]. Moscow: Flinta: Nauka [in Russian].
- 8 Shunbai, T. K. (2009). *Ugym madenieti (Shakarim shygarmashylygy aiasynda)* [Concept Culture (in the context of Shakarim's work)]. Almaty: Rarity [in Kazakh].
- 9 Vilarroig-Martín, J. (2020). Antropología del hombre mortal y morituro. A propósito de la muerte en Julián Marías. *Pensamiento. Revista De Investigación E Información Filosófica*, 291, 1173–1183. <https://doi.org/10.14422/pen.v76.i291.y2020.018>
- 10 Balasagun, Zh. (2019). *Qutty Bilik* [Blessed education]. Almaty: BRK Press [in Kazakh].
- 11 Yassayu, A. (2010). *Diuni khikmet* [Ancestors' wisdom]. Almaty: Nurlıy alem [in Kazakh].
- 12 Mankeeva, Zh., Bizakov, S., & Zhunisbek, A. (2009). *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 13 (2003). *Qazaqstan. Ulttyq entsiklopediia* [Kazakhstan. National Encyclopedia]. Almaty: Qazaq entsiklopediiasynyn Bas redaksiiasy [in Kazakh].
- 14 Kondybai, S. A. (2004). *Argyqazaq mythology* [The mythology of the ancestors of the Kazakhs]. Almaty: “Daik Press” baspasy [in Kazakh].
- 15 (2008). *Kudaiberdiuly Shakhkarim shugarmalarynyn ush tomdyk zhinagy T.1: Qazhyma, oym, qazhyma* [A three-volume collection of works by Kudaiberdiuly Shakhkarim Vol. 1: Do not worry my thoughts, do not worry]. Almaty: Abai klyby [in Kazakh].
- 16 Kenzheakhmetuly, S. (2013). *Qazaqtyn salt-dasturleri men adet-guryptary* [Traditions and customs of the Kazakh people]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 17 Kenesbayev, I. (1977). *Qazaq tilinin frazeologiialyq sozdigi* [Phraseological Dictionary of the Kazakh language]. Almaty, Qazaq SSR-nin Gylım baspasy [in Kazakh].
- 18 (2010). *Babalar sozi. Zhuz tomdyq. T. 66: Qazaq maqal-matelderi* [Words of ancestors. One hundred volumes. Vol. 66: Kazakh proverbs and sayings]. Astana: Foliant [in Kazakh].

- 19 Dinaeva, B. B. (2013). *Qazaq maqal-matelderinin pragma-kognitivtik aspektisi* [Pragma-cognitive aspect of Kazakh Proverbs]. Astana [in Kazakh].
- 20 Zhamanbayeva, K. A. (1998). *Til qoldanysynyn kognitivtik negizderi: emotsiia, simvol, tildik sana* [Cognitive Foundations of Language Use: emotion, symbol, language consciousness]. Almaty [in Kazakh].
- 21 Sultagubiyeva, A., Avakova, R., & Kortabayeva, G. (2015). Concept “Heart” in the Language Picture of World. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*, 2, 1, 116–120. www.arcjournals.org

Information about the authors

Amanbekkyzy, Zhansaya — PhD student in “Philology”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: zhandau06@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-6828-4542>

Syzdykova, Gulbarshyn Olzhabaevna — Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: go.syzdykova@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6365-0113>

Husainova, Layla Midkhatovna — Doctor of Philology, Professor, Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Ufa, Russia. E-mail: lejla-kh@yandex.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7571-8143>

B. Bazylova¹, M. Token^{2*}, F. Mamedova³^{1,2} *Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan;*³ *al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*(e-mail: baqlan_5_3@mail.ru, injury-06@mail.ru, mamedovafatima1980@gmail.com)ORCID: ¹0000-0001-9151-5197ORCID: ²0000-0003-3667-8617ORCID: ³0009-0003-9412-3457

Modern interactive methodological techniques for working with fiction text (based on the analysis of the ethical dilemma of “good and evil” in the work “Les Misérables” by Victor Hugo)

The development of fiction text analysis skills contributes to the formation of communicative, reading, and interpretive competences, which help students grasp the deeper ideas of literary works and enhance their communicative abilities. This article presents modern interactive teaching methods suitable for university instructors of literary disciplines. The issue of developing students' interpretive skills is particularly relevant in the training of future teachers of Russian language and literature. Such professionals must not only master techniques of literary analysis and interpretation but also be methodologically prepared to teach these skills. There is an objective need to modernize approaches to teaching reading and the literary heritage, particularly that of Victor Hugo, within university curricula. The research results demonstrate that students develop critical thinking and teamwork skills while analyzing philosophical dilemmas such as the conflict between good and evil in literary texts. This article highlights effective methodological techniques and outlines their advantages based on a review of both domestic and international scholarship. It proposes methodological models for analyzing culturally rich passages and defines didactic tasks aimed at encouraging polemical discourse and active student engagement in class. Furthermore, the article identifies ways to enhance teachers' methodological competence by updating and enriching their instructional toolkit. The findings confirm that these techniques foster interpretive and communicative skills, help students comprehend complex moral ideas and deep philosophical meanings, and promote the development of argumentative discourse. The theoretical conclusions drawn from this study can enrich the methodology of teaching literature, philology, and language culture. The practical significance lies in the development of elective courses and methodological recommendations on foreign literature and teaching methods. The results can be applied in communicatively oriented literature teaching and in the creation of educational resources. By integrating these interactive methodological techniques into educational practice, the goal of updating and expanding the methodological toolkit of literature teachers is effectively achieved.

Keywords: methodological technique, interactive method, art text, communicative skills, reading competence.

Introduction

Domestic pedagogy strives to make education the driving force of cultural and intellectual development of modern society. The famous French philosopher and mathematician R. Descartes once said: “Define the meaning of words and you will get rid of half of the fallacies”. These words emphasise the great importance for a person of studying or researching a problem, reading a book he is unfamiliar with, participating in a discussion on a subject that is new to him. Education of sensitivity to the word is one of the main prerequisites for harmonious development of personality, creative, literary, aesthetic and emotional components.

The methodology of teaching literature and literary studies of the XXI century as a whole is characterised by great changes. The changes taking place in literary studies, the search for scientific methodology in the approach to artistic creation, the schools and research directions emerging in this period had a direct impact on the formation of scientific schools and directions in the methodology of teaching literature, where there also appeared their own theorists and leaders who refracted literary concepts in relation to the teaching of literature.

Nevertheless, these are considered to be the actual tasks of methodological science today:

* Corresponding author's e-mail: injury-06@mail.ru

1. The need to expand the methodological spectrum of the modern teacher through “literary pedagogy”, “pedagogy of the art text”, “digital humanities”, reading of modern literature.
2. Change of conditions of methodological training of a modern teacher and the need to update the methodological toolkit.
3. The need to preserve the potential of creativity, methodological mastery, freedom of the teacher as a teacher and qualified reader in the field of methodology.
4. The search for interactive dialogue links between classical and modern literature, the crisis of motivational resources of literary education.
5. Actualisation of the possibilities of distance learning, which is waiting for the development of a new methodology of literary education, digital learning technologies in the context of literary education.
6. The displacement of humanities technologies by global digitalisation, which pushes traditional methodology to the periphery of actual dissertation research [1].

The pedagogical process constantly requires teachers to be able to switch quickly, to master teaching methods and techniques and the latest digital technologies. The modernisation of the methodological thesaurus, which has been dynamically familiarised with a flurry of terms from the information space, such as “project”, “presentation”, “webinar”, “quest”, “infographics”, “sketchbooking”, “booktrayer”, “media text”, “podcast”, “longride”, “art objects”, “storytelling”, “scaffolding”. Nevertheless, methodological techniques have played and are playing a significant role in the development of such a trend in modern education. They cope well with the task of creative presentation of the content of the readings, contribute to deeper understanding and better assimilation of the transferred knowledge. As the soviet pedagogue A.S. Makarenko rightly pointed out that a pedagogical technique as “a way of touching the personality”, so modern lessons should be built on a completely different scheme where the student should become a living participant of the educational process. A modern lesson of Russian language and literature should form meta-subject and personal results, these are problem-dialogue-polemical lessons. When preparing for such a lesson, the teacher should carefully consider his actions at each stage, taking into account even possible situations that require improvisation. Therefore, each teacher, striving for the same goals, can enrich his methodological piggy bank with various techniques for the development of pedagogical competence and his cultural and creative activity, their roles in the preservation of national identity and values are great [2].

Materials and methods

The novel “Les Misérables” is considered a classic of world literature. From the methodological point of view, the work in question is a valuable didactic material, as it reflects fundamental socio-cultural and moral problems that remain relevant in modern society. This novel is a complex multicultural text with a high cognitive potential. However, its full perception and retrieval of culturally relevant information is possible only if the learner has developed reading skills, including deep reading, interpretation and analysis. By applying the method of synthesis of teaching and methodological techniques, we tried to suggest ways to form students’ interpretive and communicative competences, without which access to the socio-cultural and historical context of the work would remain limited.

Discussion and Results

Artistic text as a complex, polyfunctional, polycode system is the subject of study from the standpoint of literary studies, literature teaching methods, cognitive linguistics, intercultural and sociocultural competence, semiotics in many scientific works. The basic methodological guidelines for the analysis of the artistic text were developed by such outstanding researchers as Lotman Y.M., Rastier F., Fukson L.Y., Kulibina N.V., Zvik I., Stativka V.I., Novikov L.A., Lileeva A.N. and others. Artistic work is the central object of interpretation that implies the use of methodical techniques, because as noted in the pedagogical dictionary: “A technique in pedagogy is a relatively complete element of educational technology, which is fixed to the general or specific pedagogical culture, the way of pedagogical action in specific conditions” [3; 118]. And in the textbook “Modern Didactics” by Andrei Hutorskij it is noted that teaching techniques are “elements that allow the teaching method composed of them to occur uniquely” [4; 27].

According to V.I. Zagvjazinskij, a technique is both an element and a certain expression of a method. He reveals the concept of method on the basis of the analysis of pedagogical techniques and states that the techniques used, their orientation, their individual features, properties, reflect the essence of the method, and the nature of a particular method depending on the techniques used also changes. For example, examples of techniques expressing such a method as conversation can be questions of the teacher or questions of the

student. Teacher questions characterise a repetitive conversation, while student questions characterise a heuristic conversation [5; 96].

T.A. Zajceva gives a definition of the term “reception” within the framework of educational activity. From her point of view, techniques are a consistent set of actions aimed at solving the put forward learning tasks. These actions set only the general direction of the student’s activity and are not able to make rigid restrictions and prescriptions, clearly define each step [6].

As N.A. Litvinenko notes, “the whole text of the novel is a struggle of light and darkness, good and evil, materialism and faith”, and therefore the introduction of modern interactive approaches in the process of literary analysis allows more effectively reveal the philosophical and moral content of the work and involve students in a lively dialogue with the text. According to national researchers Zh.Sh. Aden, S.K. Sansyzbaeva, A.K. Kitibaeva, despite the growing interest in the use of interactive methods in teaching language and literature, the problem of purposeful application of techniques remains underdeveloped in the Kazakh scientific and methodological literature. The issues of systematisation of these techniques, determination of criteria of their effectiveness are especially poorly covered. Thus, there is an objective need for a deeper scientific and methodological understanding and practical development of these approaches taking into account the goals of formation of intercultural, reading and communicative competences of future philologists [7]. After studying such theoretical aspects related to the concept of methodical technique, in this article we consider the most striking and effective methodical techniques as sketching, quests, role-playing games, simulations and board games, etc.

Sketchnoting is a relatively **new educational and visual-communicative technique**, which is an illustrative analysis of an artwork through a combination of texts, diagrams, icons and drawings. In educational practice, it is considered a modern methodological technique of visualising thinking and metaphor within the framework of “art-integratio”, “creative reading”. Studies at the level of university pedagogy can be found in the works on active and interactive teaching methods, for example, in the works of I.L. Bim, E.S. Polat, O.E. Lebedev, Mike Rohde. As part of the sketchbooking techniques for this novel, students are asked to create visual notes as shown in **Table** where they use drawings, arrows, icons and key words to reflect the plot lines, characters, key turns and symbolism of the work. The work can be done in subgroups on A4 or on a large paperboard.

Table

Example of a sketchnoting based on the novel “Les Misérables”

Plot (storyline in the form of a road or timeline)	Characters	Symbols	Key ideas (clouds, quotes, icons)
The theft of bread is the beginning of Valjean’s journey. The meeting with the bishop is the moral breaking point. Adoption of Cosette — care and redemption. Javert’s persecution — the constant threat of the law. Barricades — the choice between freedom and life. Death — as the outcome of spiritual purification.	Jean Valjean — chains → candles → heart. Cosette — bucket → flower → book. Javert — police star → scales → cliff. Fantine — comb → tears → grave. Gavroche — slingshot → song → barricade.	Silver candlesticks-forgiveness and light. Chains-imprisonment, the past, guilt. Barricade- revolution, sacrifice. Church — a spiritual turning point, faith. Paris — chaos, society, conflict.	Silver candlesticks-forgiveness and light. Chains — imprisonment, the past, guilt. Barricade-revolution, sacrifice. Church — a spiritual turning point, faith. Paris — chaos, society, conflict.

In order to effectively master the content of the novel, the use of the method of sketching contributes to the high involvement of students in the process of studying the dilemma of good and evil, because it turns the analysis of the text into an active and creative action. The involvement is achieved by the fact that students do not simply perceive information passively, but visualise the plot, images and ideas, creating personally coloured schemes, drawings and associations. This technique allows each student to independently structure the material, highlight key points, engage creative thinking and express their own understanding of the text in graphic form. Sketchbooking makes the study of this novel more comprehensible, emotionally rich

and interactive, forming in students a sense of involvement in the literary process and developing their reading competence in general.

Simulation (from Latin *simulatio* — “recreation”, “pretend”, “image”, “reproduction”) is an interactive, modelling technique that allows students to reproduce or replay key situations, conflicts, dilemmas reflected in the novel. In literary studies, this method has been transformed as modelling the behaviour of characters, reproducing the conflicts, moral choices and historical and social circumstances in which the text unfolds. It is a method that translates the theoretical understanding of the text into a practical, action-oriented field, ensuring deep personal involvement.

An expressive example of depicting “goodness” is the protagonist of this novel, Jean Valjean, who is sent to penal servitude for stealing bread for his sister’s starving children. Having come to the penal servitude as an honest man, after 19 years he returns from there as a complete criminal. It becomes clear that the protagonist is not very sociable. He is, in the full sense of the word, an outcast; no one wants to let him sleep over, even the dog kicks him out of his kennel. Based on the fact that the prototype of Jean Valjean is taken from life, the simulation method “The Life of Jean Valjean” can be used to discuss his moral portrait. In the simulation, participants live key episodes in the life of Jean Valjean. Participants live and empathise with key episodes in Valjean’s life:

1. Stealing bread
2. The escape from prison
3. The episode with the bishop’s silver and the decision to rescue Cosette.

Players are faced with choices that determine their future path. After each episode, they receive feedback revealing how their actions affect the fate of the characters and society’s perception. In this way, the purpose of the simulation aims to recognise the moral dilemmas faced by Valjean and explore his moral development. Participants deepen their understanding of Victor Hugo’s philosophy of forgiveness and redemption through practical participation in the fate of the protagonist. The methodological task of the teacher is to skilfully guide students by offering dilemma situations:

Situation 1: Did Jean Valjean have to steal bread to survive?

Situation 2: Javert is faced with the dilemma of duty and mercy—what to do?

Situation 3: Should Marius leave the fight for revolution for love?

This stage of the lesson can be brought to an end through the creation of a “**Virtual Trial**” where students choose their own roles. Thus, the simulation method (discussion simulation, virtual simulation) in order to reveal the essence of the ethical dilemma of good and evil in “*Les Misérables*” aims to explore the moral issues embedded in the work. Student participants discuss the key dilemmas by taking the point of view of different characters. For example, they may analyse whether Jean Valjean was right to steal bread for survival, or reflect on the conflict between duty and mercy experienced by Inspector Javert. Questions are also raised about the choice between love and revolutionary struggle in the fate of Marius. This format allows for a deeper understanding of the motivation of the characters, to comprehend Victor Hugo’s philosophy and to apply the knowledge gained to discuss the multifaceted nature of contemporary ethical issues. In today’s changing world, it is important to focus students’ attention on the intellectual and moral qualities of the individual, which should be considered in a broad social context.

Situational technique “**Impromptu**” (from French *impromptu*, Latin *in promptu*—“unprepared”, “suddenly”, “on the spot”). In methodological literature this term has come to be used as a designation of a **situational speech technique** in which students build a statement on the basis of a spontaneous reaction to a word, image or situation, without a pre-prepared text. Each student is given cards with key words related to literary interaction. The first student starts the story by using the word he/she has been given. The next student should continue the story and use “his/her” word without changing the topic.

Execution example:

1. First student (card: “Bishop Miriel”):

“After meeting Bishop Miriel, Jean Valjean redefined his life, realising the power of mercy”.

2. Second student (card: “Mercy”):

“Mercy becomes the main principle that guides Valjean’s actions, especially when he saves Cosette from the cruel Thénardier”.

3. Third student (card: “Thénardier”):

“The Thénardier family is shown as an example of selfishness and inhumanity, but they also reflect the dark side of poverty shown by Hugo”.

This technique actually builds students' communicative skills as spontaneous interpretation, contextual speech improvisation, reflecting on the underlying ideas of the work such as mercy, justice, moral choice, social inequality and spiritual rebirth. Through turn-taking, students learn to listen to each other, to continue their thoughts logically, to use literary terms and examples from the text.

The VR quest "**Secrets of Cosette's Past**" invites players to immerse themselves in the interactive environment of the village of Montfermeil, where they explore the life circumstances of Cosette, who suffers from the abuse of the Thénardier family. Students explore Montfermeil and an encounter with Thénardier. Players interact with virtual objects and characters: they can collect clues, talk to Thénardier and other villagers to uncover the truth about Cosette's difficult life. The quest culminates in a re-creation of the scene of Jean Valjean's meeting with Cosette, in which players decide how to help the girl find her freedom. This format not only promotes a deep understanding of the theme of social injustice, but each student participant emotionally immerses themselves in the context, develops empathy and realises the importance of protecting the weak and defenceless. To enhance the methodology, the quest can be supplemented with time management elements (example: time limits for completing tasks) and different paths with alternative outcomes to emphasise the importance of moral choices.

Board games in literary studies are a modern method of activating thinking, emotional response and critical reflection, which combines analysis, creativity and playful excitement. They make the study of literature a deep and lively process that reveals the semantic layers of a work through engagement and cooperation. Board games in teaching are based on the activity approach (A.N. Leontiev, L.S. Vygotsky), game pedagogy (K. Gross, J. Piaget), the theory of semantic reading, constructivism (J. Bruner), elements of gamification in teaching (K. Kap).

The methodological model of the board game "Fates of Characters" is an interactive technique based on the principles of activity and person-centred approaches, aimed at deepening literary interpretation through meaningful interaction with the text. The aim of the game is to analyse intra-textual connections, characters' actions and their consequences in the plot structure of Hugo's novel "Les Misérables". During the game, the teacher gives students cards with characters (Jean Valjean, Fantine, Cosette, Marius, Javert, etc.), after which the participants discuss: what actions the hero committed, what their motives were, and how these actions influenced other characters and the development of the plot. The game contributes to the formation of communicative and interpretive competences, develops skills to analyse cause-and-effect relationships, and also activates the value perception of the fiction text, creating conditions for meaningful and emotional involvement in reading. Moving around the playing field, students can answer questions related to plot twists, such as: Why did Javert commit suicide? How did Fantine become a victim of the system? Why did Jean Valjean decide to take the blame for another person by posing as a convict? Why did Cosette become a symbol of hope and redemption for Jean Valjean? How did Jean Valjean escape arrest after being exposed in court? Why did Thénardier deceitfully keep Cosette with him despite his promise to take care of her? What events led to Fantine's downfall? What led Gavroche to sacrifice himself at the barricades? Why did Marius initially reject the help of his grandfather Gillorman?

Each correct answer moves the player closer to the finale—the symbolic victory of good over evil. These techniques not only stimulate student interest, but also encourage students to immerse themselves in the historical, philosophical, and cultural context of the work [8, 9]. Through this integrated approach, students can gain a deeper understanding of complex moral dilemmas, explore the symbolism and philosophy of the text, and develop critical thinking and teamwork skills.

When applying the technique of "**associative support**", each student should prepare an outline on the content of the read chapter of a literary work, which is based on the technology of creating a set of associative symbols. Associations can be by system of images, by time, by place, causal, for example:

Barricades: the struggle for freedom, unity of the people and resistance to oppression. Barricades symbolise not only physical defence but also the ideological line between the old and new society.

The bishop's candles: hope and mercy. They symbolise light in the darkness, moral rebirth and inspiration for Jean Valjean.

The sewer tunnels: hidden aspects of society, a metaphor for the "bottom" of human life. They represent the path of purification and salvation, the hidden problems of the city that are rarely talked about.

Cosette's doll: innocence, childhood and the transition from humiliation to happiness. The doll also reflects Jean Valjean's sacrifice for her happiness.

The Book of Jean Valjean: a human destiny through adversity and a symbol of spiritual rebirth.

Shadows and Light: the struggle between good and evil, the path from the darkness of sins to the light of redemption.

Barricade Song: the voice of the oppressed, the quest for freedom and equality.

Another example is the “**Patient listener**” technique. The aim of the exercise is to activate the communication partner, to get him/her “talking” so that a full-fledged dialogue can take place. One should “keep in the shade” while the interlocutor is actively expressing himself, demonstrating his interest in the problem under discussion and trying to express his “I”.

The “**Fancy Addition/Trip**” technique is considered a technique not only for engagement, but also for training flexible and non-standard thinking. The teacher-wordsmith adds a fantastic element to a real situation: changes the value of a parameter that is actually unchanged, transfers a real historical person or a literary character, mainly the protagonist, proposes to consider a fictional animal in an existing biocenosis or to study a certain situation through the eyes of an alien.

“**Insert**” or “**Field Notes**” allows the learner to keep track of their understanding of the text or passage they have read, or the task they have completed. It is technically a very simple technique, but it helps the learner greatly in forming a summative summary.

The student should follow the basic principles of creating an outline: associativity, semantic outline, structure, autonomy of structural components, brevity. This support can be primitive, overwhelming, strange—the main thing is that it evokes certain associations related to the study of materials and helps to restore the necessary information.

Conclusion

We share the opinion of A.A. Gin who considered the techniques as a “tool of creativity”, the presented formulations of pedagogical techniques best reflect its meaning-creative joint activity of a teacher and a student in the educational process for the effective achievement of common goals [10; 3]. In fact, pedagogical techniques form an individual style of the teacher’s activity, form his “charisma”, allow not to reduce the interest and productivity of labour in the class, to maintain sustainable motivation [11].

Thus, based on the results of the study, we can state that, methodological techniques form interpretive and communicative competence, students understand complex moral dilemmas, deep philosophy of the text, as well as develop skills of critical thinking and teamwork.

Methodological tasks largely fall on the shoulders of the language teacher, being for him/her a serious challenge to preserve the subject “literature”. By introducing these detailed methodological techniques into a wide educational practice, the mission to expand and supplement the renewal of the teacher’s methodological toolkit and to formulate new impulses for the development of methodological science in the new reality would be fulfilled.

References

- 1 Файзиева З. Инновационный подход к изучению массовой литературы в высших учебных заведениях [Электронный ресурс] / З.Файзиева // Современные тенденции инновационного развития науки и образования в глобальном мире. — 2023. № 1(3). — С. 194–197. — Режим доступа: <https://doi.org/10.47689/stars.university-pp194-197>
- 2 Керимбаева Б.Т. Болашақ мұғалімдердің желілік коммуникативтік мәдениетін жетілдірудің педагогикалық негіздері / Б. Т. Керимбаева, С.К. Абильдина // Қарағанды университетінің хабаршысы. «Педагогика» сериясы. — 2023. — № 3 (111). — Б. 133–139. <https://doi.org/10.31489/2023ped3/133-141>
- 3 Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспирова. — Москва: Академия, 2000. — 176 с.
- 4 Хуторский А. В. Современная дидактика: учеб. пос. / А. В. Хуторский. — Москва: Изд-во Юрайт, 2021. — 406 с.
- 5 Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учебно-методическое пособие / В. И. Загвязинский, Р. Атаханов. — Москва: ЦГЛ, 2005. — 208 с.
- 6 Зайцева Т. А. К вопросу о понятии «интерпретация» в методике преподавания литературы. [Электронный ресурс] / Т. А. Зайцева // Международный научный журнал «Флагман науки» — 2023. — № 5(5). — С. 84–92. — Режим доступа: <https://doi.org/10.37539/2949-1991.2023.5.5.024>
- 7 Әден Ж. Ш. Современная образовательная система Казахстана: оценка методов и подходов к обучению русскому языку как второму в билингвальном контексте / Ж. Ш. Әден, С. К. Сансызбаева, А. К. Кitiбаева // Вестник Карагандинского университета. Серия педагогика. — 2024. — Т. 29, Выпуск 2 (114). — С. 84–92. <https://doi.org/10.31489/2024ped2/84-93>

8 Кенжебаева Ж. Культурологический подход в казахстанском литературном образовании / Ж. Кенжебаева, А. Карпова // Научный журнал Keruen, — 2022. — № 77(4). — С. 120–136. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-10>

9 Karimova B. Cultivating Student's Cross-Cultural and Linguacultural Competences': Navigating Challenges and Opportunities [Electronic resource] / B. Karimova, Zh. Ailauova, Y. Nurlanbekova, B. Bazylova // Journal of Social Studies Education Research. — 2024. — 15 (3). — P. 400–423. — Access mode: <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/5852/692>

10 Гин А. А. Приёмы педагогической техники: свобода выбора, открытость, деятельность, обратная связь, идеальность / А. А. Гин. — Москва: Вита-Пресс, 2006. — 112 с.

11 Москаленко О. В. Потенциал некоторых психодидактических приёмов в преподавании учебных дисциплин в высшей школе [Электронный ресурс] / О. В. Москаленко // Акмеология. 2015. — № 2 (54). — С. 248–256. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/potentsial-nekotoryh-psihodidakticheskikh-priyomov-v-prepodavanii-uchebnyh-distiplin-v-vysshey-shkole>

Б. Базылова, М. Төкен, Ф. Мамедова

Көркем мәтінді талдауда заманауи интербелсенді әдістемелік амалдар (Виктор Гюгоның «Аласталғандар» романындағы «адамгершілік пен зұлымдық» дилеммасын талдау негізінде)

Көркем әдебиетті талдай алу іскерліктері студенттердің коммуникативтік, түйсіне оқи алу және интерпретациялау құзыреттілігін қалыптастыра отырып, сол шығарманың тұңғық терең мағынасын толық түсінуге кепіл болады. Мақаланың мақсаты — әдеби пәндерді оқыту аясында университет оқытушылары қолдана алатын заманауи әдістер мен амалдарды қарастыру. Бүгінде педагогикалық ЖОО-да болашақ орыс тілі және әдебиеті оқытушылары көркем шығармаларды өздері толыққанды талдап, түсіне алуы қажет, әрі болашақ студенттеріне талдау дағдыларын меңгерте алуы өзекті педагогикалық мәселе. Осыған орай ЖОО әдебиеттанымдық курстар шеңберінде көркем әдебиетті оқытуда әдістер мен амалдарды модернизациялау қажеттілігі туындап отыр. Бұл мақалада В.Гюго шығармашылығындағы «адамгершілік және зұлымдық» философиялық дилеммасын зерттеудің әдістемелік озық үлгісін ұсыну үшін эффективті талдауға үйретудің практикалық қажеттілігі көрсетілді. Ал зерттеу нәтижелері ұсынылған амалдарды қолдану студенттердің топта әрекет етуі әрі сыни ойлау құзыреттіліктерін дамытатын көрсетіп отыр. Сонымен қатар осындай күрделі шығармаларды талдау үшін шетелдік және отандық әдістемелік әдебиеттерді зерттеудің нәтижесінде заманауи әдістемелік амалдарға анықтама берілді және олардың негізгі әдістемелік артықшылықтары нақтыланды. Романнан келтірілген терең мәдени тезаурустағы үзінділерді әдебиеттанымдық талдаудың әдістемелік үлгілері тұжырымдалып, студенттердің сабаққа белсенді қатысуы, полемикалық дискурста жетелейтін дидактикалық міндеттер анықталды. Оқытушының әдіснамалық сандығы жаңарып, толығып тұруы үшін, яғни оның педагогикалық шеберлігін арттырудың әдістемелік жолдары ұсынылды. Жүргізілген зерттеулер әдеби шығарманы талдауда қолданылған амалдардың студенттердің коммуникативтік, интерпретациялау дағдыларын дамытып, күрделі моральдық дилеммаларды түсінуіне, мәтін философиясын терең ұғынуға, полемикалық пікірталасты дамытуға мүмкіндік беретінін көрсетті. Ұсынылған әдістемелік тұжырымдар әдебиетті оқыту әдістемесі, филология, тіл мәдениетінің жаңа салаларын толықтыруда өзіндік үлес қосады. Зерттеудің практикалық маңыздылығы шетел әдебиеті, әдебиетті оқыту әдістемесі салалары бойынша элективті курстар мен әдістемелік нұсқаулықтар құрастыруда қолданылады. Зерттеу нәтижелерін көркем мәтінді коммуникативті-бағдарлы оқытуда, сондай-ақ оқу-әдістемелік құралдарды әзірлеуде пайдалануға болады. Қарастырылған заманауи әдістемелік интербелсенді амалдарды кең көлемде оқыту тәжірибесіне енгізу арқылы әдебиетті оқытуда оқытушылар әдістемелік сандықшаларын толықтыра алады.

Кілт сөздер: әдістемелік амал, интербелсенді әдіс, көркем әдебиет, коммуникативтік дағдылар, түйсіну құзыреттілігі.

Б. Базылова, М. Төкен, Ф. Мамедова

Современные интерактивные методические приёмы при работе с художественным текстом (на основе анализа этической дилеммы «добра и зла» в произведении «Отверженные» В. Гюго)

Развитие умений анализа художественного текста, направленное на формирование коммуникативной, читательской и интерпретационной компетенций, способствует развитию у студентов навыков осмысленного чтения и понимания глубинных идей произведения. Цель статьи — представить современные интерактивные приемы обучения, которые могут быть использованы преподавателями

вузов при преподавании литературоведческих дисциплин. Вопрос формирования интерпретационных навыков у студентов приобретает особую значимость в контексте подготовки будущих учителей русского языка и литературы в педагогических вузах. Будущие специалисты должны не только владеть методами анализа и интерпретации художественного текста, но и обладать методической готовностью к передаче этих умений учащимся. В связи с этим возникает объективная потребность в модернизации подходов и приемов обучения чтения. В частности, назрела практическая потребность в разработке эффективной методики преподавания творческого наследия В. Гюго в рамках вузовского курса. Результаты проведенного исследования показывают пути формирования у студентов навыков критического мышления и командного взаимодействия при анализе философской дилеммы «добра и зла» в художественном тексте. В статье даны определения современным интерактивным приемам, обозначены их основные преимущества, выявленные на основе изучения отечественной и зарубежной методической литературы. Сформулированы методические модели литературоведческого анализа отрывков с ярко выраженным культурным тезаурусом, определены дидактические задачи преподавателя для поддержания полемической речи, способствующей высокой вовлеченности студентов на занятиях. Обоснованы пути совершенствования методического мастерства преподавателя, обновление и расширение его методического инструментария. На основании проведенного исследования можно констатировать, что методические приемы способствуют формированию интерпретационной и коммуникативной компетенций студентов, развитию у них способности понимать сложные моральные дилеммы, глубинную философию текста, а также развитию навыков полемической речи. Основные теоретические выводы исследования вносят вклад в развитие современной методики преподавания литературы, филологии и языковой культуры. Практическая значимость проявляется в разработке элективных курсов и методических рекомендаций по зарубежной литературе, методике преподавания литературы. Результаты исследования могут найти применение в последующем изучении художественных текстов при коммуникативно-ориентированном обучении, а также в ходе разработки методических пособий. При введении данных подробно описанных интерактивных методических приемов в широкую образовательную практику была бы выполнена миссия по расширению и обновлению методической копилки преподавателя литературы.

Ключевые слова: методический прием, интерактивный метод, художественный текст, коммуникативные навыки, читательская компетентность

References

- 1 Fajzieva, Z. (2023). Innovatsionnyi podkhod k izucheniiu massovoi literatury v vysshikh uchebnykh zavedeniiakh [Innovative approach to the study of mass literature in higher educational institutions]. *Sovremennye tendentsii innovatsionnogo razvitiia nauki i obrazovaniia v globalnom mire — Modern trends of innovative development of science and education in the global world*, 1(3), 194–197. <https://doi.org/10.47689/stars.university-pp194-197> [in Russian].
- 2 Kerimbayeva, B. T., & Abildina, S. K. (2023). Bolashaq mugalimderdin zhelilik kommunikativtik madenietin zhetildirudin pedagogikalıq negizderi [Pedagogical foundations of improving network communicative culture of future teachers]. *Qaragandy Universitetinin khabarshysy. «Pedagogika» seriiasy — Bulletin of Karaganda University. Series “Pedagogy”*, 3 (111), 133–139. <https://doi.org/10.31489/2023ped3/133-141> [in Kazakh].
- 3 Kodzhaspirova, G. M., & Kodzhaspirov, A. Ju. (2000). *Pedagogicheskii slovar* [Pedagogical Dictionary]. Moscow, Akademiia [in Russian].
- 4 Hutorskij, A. V. (2021). *Sovremennaja didaktika* [Modern didactics]. Moscow, Izdatelstvo Yurait [in Russian].
- 5 Zagvazinskij, V. I., & Atahanov, R. (2005). *Metodologiya i metody psikhologo-pedagogicheskogo issledovaniia* [Methodology and methods of psychological and pedagogical research]. Moscow: TsGL [in Russian].
- 6 Zajceva, T. A. (2023). K voprosu o poniatii «interpretatsiia» v metodike prepodavaniia literatury [To the question of the concept of “interpretation” in the methodology of teaching literature]. *Mezhdunarodnyi nauchnyi zhurnal «Flagman nauki» — International Scientific Journal “Flagman of Science”*, 5(5), 84–92. <https://doi.org/10.37539/2949-1991.2023.5.5.024> [in Russian].
- 7 Aden, Zh. Sh., Sansyzbaeva, S. K., & Kitibaeva, A. K. (2024). Sovremennaja obrazovatelnaia sistema Kazakhstana: otsenka metodov i podkhodov k obuchniiu russkomu yazyku kak vtoromu v bilingvalnom kontekste [Modern educational system of Kazakhstan: evaluation of methods and approaches to teaching Russian as a second language in a bilingual context]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Pedagogika» — Bulletin of Karaganda University. Series “Pedagogy”*, 29, 2 (114), 84–92. <https://doi.org/10.31489/2024ped2/84-93> [in Russian].
- 8 Kenzhebaeva, Zh., & Karpova, A. (2022). Kulturologicheskii podkhod v kazakhstanskom literaturnom obrazovanii [Cultural approach in Kazakhstani literary education]. *Nauchnyi zhurnal Keruen — Scientific Journal Keruen*, 77 (4), 120–136. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-109> [in Russian].
- 9 Karimova, B., Ailauova, Zh., Nurlanbekova, Y., & Bazylova, B. (2024). Cultivating Student’s Cross-Cultural and Linguacultural Competences: Navigating Challenges and Opportunities. *Journal of Social Studies Education Research*, 15 (3), 400–423. Retrieved from <https://jsser.org/index.php/jsser/article/view/5852/692>.
- 10 Gin, A. A. (2006) *Priemy pedagogicheskoi tekhniki: svoboda vybora, otkrytost, deiatelnost, obratnaia sviaz, idealnost* [Pedagogical techniques: freedom of choice, openness, activity, feedback, ideality]. Moscow: Vita-Press [in Russian].

11 Moskalenko, O. V. (2015) Potentsial nekotorykh psikhodidakticheskikh priemov v prepodavanii uchebnykh distsiplin v vysshei shkole [The potential of some psychodynamic techniques in teaching academic disciplines in higher education]. *Akmeologiya* — *Acmeology*, 2 (54), 248–256. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/potentsial-nekotoryh-psihodidakticheskikh-priyomov-v-prepodavanii-uchebnyh-distciplin-v-vysshey-shkole> [in Russian].

Information about the authors

Bazylova, Baglan — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Acting Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: baglan_5_3@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9151-5197>

Token, Marjan — Doctoral Student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: inly-06@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3667-8617>

Mamedova, Fatima — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Acting Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: mamedovafatima1980@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9412-3457>

Д.В. Дьяков*

**Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан
(e-mail: diakovd@mail.ru)*

Эволюция образа Ивана в контексте фольклорной циклизации

Статья посвящена проблеме циклизации русских народных сказок, объединённых вокруг образа Ивана — героя с многозначной художественной природой. Актуальность темы определяется отсутствием комплексного анализа всех основных типов Ивана в контексте жанровой, поэтической и социокультурной динамики. Анализ опирается на 768 текстов русских сказок XIX–XX веков с применением методов историко-типологического, структурно-семантического и мотивного анализа. Цель исследования — выявить художественную концепцию образа Ивана и его вариантов, а также проанализировать циклизацию сюжетов с его участием, определив её причины, механизмы и признаки. Автор предпринимает попытку систематизировать сюжеты об Иване и обосновать существование устойчивого механизма фольклорной циклизации. В результате выделены пять ключевых типов Ивана и четыре принципа циклизации. Установлено, что эволюция образа Ивана обусловлена трансформацией общественного сознания — от тотемистических установок к социальным и патриархальным моделям. Доказано, что Иван выступает номинационным центром, объединяющим различные сюжетные группы, а циклизация сюжетов отражает жанровую эволюцию сказки и сопровождается изменением образа героя — от эпического героя к авантюристу. Предполагается, что устойчивость и популярность Ивана связаны с его способностью адаптироваться к меняющемуся историко-социальному контексту при сохранении центральной роли в сказочном повествовании.

Ключевые слова: фольклорная циклизация, номинационный центр, Иван в сказке, сюжетный тип, эволюция образа.

Введение

Образ Ивана в русской народной сказке представляет собой сложное и многогранное явление, затрудняющее его однозначную научную интерпретацию. Он выступает в разных ипостасях — от богатыря и царевича до дурака и авантюриста, меняя функции и статус в зависимости от сюжета. Это разнообразие породило два подхода: одни исследователи (Э.В. Померанцева, К.С. Давлетов) рассматривают Ивана как единый художественный образ с вариативными чертами, другие (Н.В. Новиков) — как ряд индивидуальных персонажей. Отсутствие единого критерия типологизации указывает на необходимость новой концепции [1-3]. Проблема усложняется тенденцией к циклизации сюжетов об Иване, которая требует анализа её механизмов, поэтики и социальных оснований. До сих пор отсутствует исследование, охватывающее все типы Ивана — эпический, «низкий» и авантюрный — в контексте циклизации, отражающей жанровую эволюцию и изменения общественного сознания. В связи с этим цель исследования — выявить художественную концепцию образа Ивана и его разновидностей, а также проанализировать процесс циклизации сюжетов, установив её причины, структуру и функции.

Разные трактовки образа Ивана могут сосуществовать, поскольку каждый вариант персонажа обладает собственной художественной индивидуальностью. Однако, как отмечает С.А. Каскабасов, индивидуальность в сказке условна, т.к. герой выражает народные идеи и идеалы [4]. Это позволяет говорить о типизации образа, обусловленной социально-этическими факторами. Е.М. Мелетинский выделяет два типа Ивана: эпического героя (Иван-царевич) и героя низкого социального статуса (Иван-дурак), но не учитывает Ивана-богатыря, предшествующего этим типам образа [5]. Современные исследователи (Ю.Е. Березкин, В.В. Былинкина, Т.Г. Иванова, С.Ю. Неклюдов, Т.В. Силантьев, И.В. Цивьян) предложили различные подходы к пониманию циклизации — как форме культурной памяти, художественного произведения, семиотической структуры и системы мотивных повторов. [6-11]. Тем не менее, в научной литературе по-прежнему отсутствует комплексный анализ, учитываю-

* Корреспондент-автор. E-mail: diakovd@mail.ru

щий взаимодействие поэтики, жанровой специфики и социокультурного контекста, что определяет актуальность дальнейшего исследования.

Материалы и методы исследования

Анализ построен на *материале* русских народных сказок об Иване, объединяющих 39 генетически связанных сюжетов, зафиксированных в международном указателе Аарне — Андреева [12-13]. В соответствии с этим сюжетом были распределены сюжеты по сказочным разновидностям образа Ивана: 1) *Иван — эпический герой*: Иван-богатырь (сюжетные типы 300А, 300В, 312, 650, 650А) и Иван-царевич (сюжетные типы 301, 302А, 313, 313Н, 315, 400А, 400В, 402, 432, 502, 513В, 519, 550, 551, 554, 560); 2) *Иван Незнайка* (сюжетный тип 532 — переходный образ); 3) *Иван — «низкий» герой*: Иван-дурак (сюжетные типы 530, 530В, 531) и Иван-истинный дурак (сюжетные типы 1600, 1640, 1643, 1681А, 1691, 1696); 4) *Иван-авантюрист* (сюжетные типы 303, 306, 307, 318, 725, 832, 850, 1651А).

В исследование включено 768 текстов из классических собраний XIX–XX вв. (А.Н. Афанасьев, Н.Е. Онуков, И.А. Худяков и др.) [14–16], обладающих общей ритуальной поэтикой и единой инициальной структурой (по В.Я. Проппу), центром которой является образ Ивана [17]. Сюжеты отражают эволюцию патриархального сознания в конфликте с устойчивыми матриархальными ценностями, сохранявшими значимость в народной культуре XIX века.

Процедура исследования состояла из *нескольких этапов*:

1. Сбор текстов из 8 исходных сборников русских народных сказок, включающих сюжеты из международного указателя Аарне — Андреева. Нами учитывались все записи русских народных сказок об Иване, включая варианты.
2. Классификацию сюжетов об Иване по типу образа, социальному статусу героя и его консолидирующей функции. Данные принципы позволяют осуществлять исследование циклизации об Иване, минуя этап подробного толкования каждого сюжета в отдельности.
3. Анализ функций, мотивов, степени идеализации образа.
4. Обобщение результатов, выявляющих принципы циклизации и связь образа Ивана с развитием общественного мировоззрения.

В ходе исследования применялись *научные методы*:

1. Историко-типологический метод для выявления эволюции образа Ивана.
2. Метод структурно-семантического анализа для анализа структуры образа Ивана.
3. Метод мотивного анализа для изучения повторяющихся мотивов и их роли в циклообразовании.

Результаты и их обсуждение

Эпическая разновидность образа Ивана — одна из сложнейших по своему происхождению, что подтверждается не только конкретными сказочными текстами, но и научными работами, посвященными русской сказке. Не случайно большинство исследователей, говоря о «неоднородности» сказочного Ивана, избегают подробного рассмотрения его эпической природы. Это касается, прежде всего, образа Ивана-богатыря, который, в силу своей архаичности, возглавляет предложенную нами классификацию.

Богатырская сказка, героем которой является Иван, отличается последовательностью в отношении к своему образу. Она редко отступает от традиционных правил художественного создания последнего, умело сочетая сказочные и былинные законы. Именно это, на наш взгляд, формирует специфику богатырского образа Ивана. Очевидным влиянием со стороны эпоса является включение в сказочную структуру подробного описания рождения героя. Сказка, которую прежде никогда не интересовала эта сторона жизни, начинает упорно акцентировать на ней внимание. Зачастую такой «акцент» присутствует уже в самом имени героя: Иван Сучич, Иван-коровий сын, Иван-Горох, Иван Медвежье ушко и т.д. Как правило, каждый из них рожден при странных обстоятельствах: одни появились на свет в результате сожительства животного и человека, другие — вследствие вкушения волшебного продукта (златочешуйчатой рыбы, горошины и т.д.). Эти мотивы не случайны и легко объяснимы: необычная физическая сила героя связана с древними языческими представлениями о связи человека с миром природы. Иван-богатырь, рожденный от животного, культивируется и становится обладателем недоступных для простого смертного привилегий. С точки зрения первобытного сознания человек, рожденный подобным образом, имеет «благородное» происхождение. Это под-

тверждается стремлением сказки подчеркнуть изоморфную природу Ивана, который «до пояса человек, а от пояса — медведь» (тип 650 А) [14]. Позднее коллективное сознание пересматривает отношение к данному обстоятельству, что позволяет сказочнику надеть на «эпического» Незнайку, к примеру, свиной желудок или шкуру животного. Так начинается перерождение героя из «благородного» в «низкого».

Чудесно рожденный Иван обладает сверхъестественными способностями, которые в сказке передаются гиперболически: «растет не по дням, а по часам», «что ни час, то на вершок выше подается, словно кто его в гору тянет», «кого ухватит за руку — рука прочь, кого за голову — голова прочь». В некоторых случаях чудесные способности героя позволяют ему говорить с матерью прямо из ее утробы. Подобные способы изображения героя сказка заимствует из эпоса, добавляя к ним и сугубо сказочные мотивы — героя постоянно недооценивают окружающие, среди которых и братья, и враги. Так, змей язвительно насмехается над излишней самоуверенностью Ивана накануне боя: «Аль вы думаете, что Иван Быкович здесь? Так он, добрый молодец, еще не родился, а коли родился — так на войну не сгодился: я его на одну руку посажу, другой прихлопну — только мокренько будет!» (тип 300А) [14; № 137]. Как истинный богатырь, он совершает подвиги во имя чужой свободы — матери, сестер, царевны и даже родных братьев. Сказочные законы требуют от сказителя поставить перед героем ряд трудных испытаний: съесть стадо баранов, метнуть как можно выше камень или перепрыгнуть через несколько лошадей. Таким образом, сказка вновь подчеркивает сверхъестественные возможности богатыря, который не нуждается в волшебных помощниках. Он призван решить поставленные перед ним задачи сам. Выполняя их, герой не преследует собственной выгоды, поэтому его не интересует ни женитьба на спасенной царевне, ни царское наследство. Максимальный альтруизм Ивана-богатыря не свойственен больше ни одному сказочному герою, который обязательно получает то, ради чего совершил подвиг. Поэтому интересы любого персонажа сказки, особенно мужского, концентрируются вокруг женитьбы и царского престола. Вопреки этому Иван-богатырь не сковывает себя семейными узами, он изначально знает свое героическое предназначение, предстоящие ему испытания и главного врага.

Ранние сказки об Иване-богатыре, как правило, лишены ярко выраженного социального антагонизма. В поздних вариантах, напротив, появляется стремление подчеркнуть социальное происхождение Ивана, делая его непременно крестьянским сыном. Однако это не свойственно данному типу героя, поскольку противоречит художественной концепции образа, порожденного неклассовым обществом. Оно, обращаясь к художественной традиции мифотворчества, выдвигает на первый план физическое превосходство человека, рожденного от животного.

Итак, исходя из концепции образа Ивана-богатыря, обозначим его константные характеристики:

чудесное рождение, обусловленное тотемизмом; сверхъестественные сила и ум; «изоморфная» идеализация; высокое предназначение в борьбе со стихией; равнодушное отношение к браку; бескорыстное совершение подвигов; змееборец.

Другой тип эпического героя именуется сказкой Иваном-царевичем. По сравнению с Иваном-богатырем он менее идеализирован и более приземлен. Сохраняя связь с магическим миром природы, царевич, в отличие от богатыря, не обладает сверхъестественными физическими и умственными способностями. На смену изоморфному «благородству» приходит социальное: Иван, будучи человеческим сыном, наделен статусом царевича. Ему, как и герою-богатырю, предстоит совершить ряд подвигов, которые, однако, не носят альтруистского характера, а ведут, в конечном счете, к заключению брака. Это происходит независимо от того, отправляется ли герой выручать из беды царевну (потенциальную невесту) или искать лечебное снадобье для больного отца. Зачастую Иван-царевич выступает в роли младшего брата и сына. Он становится героем сказки тогда, когда в основе общественно-родовых отношений лежит минорат. Согласно этому закону, младший сын является единственным наследником всего семейного имущества, поскольку считается хранителем домашнего очага и опекуном престарелых родителей. Более того, образ Ивана-царевича ассоциируется в художественном сознании народа с матриархальными устоями общества, что определяет положительную природу данного образа.

Создавая образ Ивана, сказка, как правило, использует прием контрастности. Основным фоном, позволяющим идеализировать героя, выступают действия его старших братьев. Попадая в те же условия, что и Иван-царевич, они откровенно демонстрируют свою несостоятельность. Распространенным эпизодом в этом контексте является «размышление» трех братьев у придорожного столба, который предупреждает о возможной участи путников: «Кто поедет от столба сего прямо, тот будет голо-

ден и холоден; кто поедет в правую сторону, тот будет здоров и жив, а конь его будет мертв; а кто поедет в левую сторону, тот сам будет убит, а конь его здоров и жив останется» (тип 550) [14; № 168]. Естественно, Иван-царевич выбирает самую опасную дорогу и опровергает предсказания, начертанные на столбе. Выполняя поставленную перед ним задачу, он неизменно выходит победителем. Это зачастую влечет за собой мотив предательства старшими младшего: братья убивают Ивана-царевича и присваивают добытый им объект. Данный мотив, характерный для группы сюжетов об Иване-царевиче, переходит в поздние варианты сказок об Иване-богатыре, что, как уже отмечалось, не свойственно ранней богатырской сказке. Вероятно, богатырский и царский типы Ивана какое-то время сосуществовали. Об этом свидетельствуют некоторые сказки, например «О трех царствах» (тип 301), где в одних вариантах действует Иван-царевич, а в других — Иван-богатырь. Очевидно, что сюжет, «предназначенный» для образа Ивана-царевича, не соответствует концепции богатырского героя, что нередко ведет к нарушению исходной семантики образа. Так, Иван-богатырь, освобождая мать из змеева плена, обнаруживает во вражеском остроге трех прекрасных царевен. Уничтожив змея, герой женится на одной из них. Иначе говоря, мотив свадьбы, совершенно не свойственный герою-богатырю, становится здесь реальным. Возможно, это признак сюжетной «ущербности», однако замена одного героя другим оправдана их генетической близостью.

Между тем важно помнить, что образы Ивана-богатыря и Ивана-царевича формировались в разных социальных условиях. Несмотря на то, что оба героя связаны с фантастическим миром, сказочный смысл подобных связей носит различный характер. Так, если фантастика сказок о богатыре сводится главным образом к схватке со змеем, олицетворяющим стихийные силы природы, то фантастический мир сказок о царевиче определяется, прежде всего, социальными идеями общества. В этой связи В.П. Аникин, говоря о чудесных помощниках героя, справедливо замечает: «Если перевести сказку на социально-исторический язык, то станет ясно, что Ивану пришли на помощь родственники из мира природы, причем родственники и предки по женской линии. Сказка противопоставила фантастических помощников материнского рода силам, ставшим во враждебные отношения к старым порядкам и обычаям» [18; 170]. Иными словами, если Иван-богатырь преодолевает стихию благодаря своей нечеловеческой физической силе, то Иван-царевич нуждается в чудесных помощниках.

Таким образом, образ эпического Ивана претерпел существенную эволюцию, связанную с переходом сказки из мифологической плоскости в социальную. В этой связи можно выделить ряд константных характеристик Ивана-царевича: царское происхождение; социальная идеализация, обусловленная матриархальными традициями; отсутствие сверхъестественных способностей; высокое предназначение в борьбе с социальным злом; заинтересованность в браке; обращение к помощи волшебных животных и предметов.

Ко второй группе сюжетов, повествующих о «низком» герое, относятся волшебные сказки об Иване-дураке, который не имеет ни благородного происхождения, как Иван-царевич, ни физического превосходства, как Иван-богатырь. Иван-дурак, как правило, является самым младшим в семье, а его социальный статус не поднимается выше крестьянина. Этот тип героя возник в процессе общественно-родовых изменений, сопровождавшихся переходом от минората к майорату. В результате этого право наследования семейной собственности (особенно земельной) распространялось только на старшего сына, что приводило младшего в семье к полному обнищанию. В сказке воплощением социально обездоленного младшего сына становится Иван-дурак. Примечательно, что мнения исследователей относительно образа дурака резко расходятся. Так, В.П. Аникин считает, что волшебная сказка вообще не знает подобного героя, поскольку он формируется позднее, в условиях бытового сказочного жанра. По мнению ученого, появление дураков в сказках, «которые были связаны с традиционными формами волшебного вымысла», способствовало зарождению качественно нового повествования [18; 172]. На наш взгляд, исследователь прав, рассматривая дурака как очередной этап в развитии «низкого» героя, поскольку Иван-дурак по сравнению со своими «предшественниками» интерпретируется сказкой иронически, что составляет художественную концепцию данного образа. Вероятно, художественный апогей дурака действительно произошел в эпоху бытовой сказки, поскольку ирония, юмор и сарказм в большей степени присущи именно этому виду народной прозы. В то же время есть все основания полагать, что зарождение образа дурака началось уже в чудесно-фантастическом контексте волшебной сказки. В этой связи справедливо замечание Е. М. Мелетинского о том, что «наиболее совершенным в художественном отношении, глубоким и своеобразным типом демократического героя, «не подающего надежд», является излюбленный герой русской сказки Иванушка-дурачок...» [5; 210]. Несмотря на это, сюжетов, связанных с образом Ива-

на-дурака, в волшебной сказке немного. По словам Н.В. Новикова, их всего три: «Сивко-Бурко», «Свинка — золотая щетинка» и «Конек-горбунок». Это, на наш взгляд, лишний раз свидетельствует о том, что процесс становления образа начался еще до перехода волшебной сказки в бытовую.

Как правило, сказки об Иване-дураке имеют типизированное начало: «Старшие работают, а третий — дурень — лежит на печи: до работы охоты у него нет» или «Один был сапожник, другой — портной, а третий ничего не умел делать». Представляя Ивана таким образом, сказка остается верна самой себе: она изначально расставляет акценты, задает тон произведению и подчеркивает контраст между братьями. Если в сюжетах эпической группы подобная контрастность способствовала раскрытию основных достоинств героев, то в случае с Иваном-дураком все наоборот: сказка, маскируя истинные качества «дурня», стремится внезапно удивить слушателя его находчивостью и удачливостью. Отличаясь от остальных героев своей пассивностью, он всегда остается в выигрыше, хотя не прилагает к этому особых усилий. Так, поймав жар-птицу в отцовом саду, он получает от нее откуп — Конька-Горбунка или, придя на могилу отца, вознаграждается волшебным Сивкой-Буркой. В то же время сказка показывает, что это не просто случайная удача, а вполне заслуженная награда. Честно выполняя завет отца, герой получает то, что его братья упустили из-за небрежности. Охраняя домашний сад, он, в отличие от них, не засыпает или, подменяя испуганных братьев, три ночи посещает могилу отца. Словом, герой, представленный слушателю как лентяй, дурень или болван, постепенно раскрывает иные качества.

Преимущество Ивана-дурака заключается в том, что он постоянно прибегает к «услугам» волшебного помощника. Им становится конь, который, обладая сверхъестественными способностями, является одновременно и советчиком героя, и исполнителем его поручений. Выбор, сделанный сказкой в пользу коня-помощника, имеет свои основания. В этой связи очевидно влияние на данную группу сюжетов богатырской сказки, где герой одолевает змея, сидя на богатырском коне. Однако там конь — не более чем средство передвижения, поскольку, как уже говорилось, Иван-богатырь не нуждается в помощниках. Иван-дурак же, напротив, попадая в различные приключения, добивается успеха только благодаря волшебному коню. В этой связи богатырская поэтика наиболее ощутима. Можно даже утверждать, что на сюжеты об Иване-дураке повлияла не столько богатырская сказка, сколько сам эпос. Так, нередко сказитель подробно, в былинном стиле, описывает процесс седлания дураком своего коня: «Седлал его: потнички на потнички, коврички на коврички, сверх ковричков — черкасское седло о двенадцати подпругах, подпруг шелковых...» (тип 530А) [15; № 23]. В сказочном контексте подобные описания приобретают несколько иное звучание: герой ласков с конем не только потому, что в нем заключен залог успеха, но и потому, что видит в нем прежде всего отцово наследство. Если перевести это на ритуализированный язык, то станет ясно, что конь расценивается им как душа покойного отца. Актуальные идеи тотемизма и пантеизма позволяют сказочнику включать подобные сцены в традиционный (сложившийся) сюжет. Эпизоды общения с конем сопровождаются, как правило, трансфигурацией героя: грязный «неумойка» преобразуется в прекрасного красавца, который долгое время остается не узнаваемым. Способность Ивана-дурака к перевоплощению делает его уникальным в ряду рассмотренных ранее героев. Иначе говоря, преобразая героя, сказка не только опровергает «сказанное» ею в начале, но и утверждает, что за невзрачной маской паршивца и дурня скрывается богатырская натура.

Подобно Ивану-царевичу, интересы «низкого» героя концентрируются вокруг женитьбы. В двух из трех сюжетных типов (типы 530, 530А) Иван-дурак сознательно совершает подвиги с целью стать царским зятем. Следуя за старшими братьями, он отправляется к царскому терему, где их ожидает прекрасная царевна. Выполнив ряд трудных задач, поставленных царем перед женихами дочери, Иван-дурак, однако, не торопится раскрывать себя. Сказочная этика требует, чтобы сама невеста отыскала клейменного ею суженого и тем самым дала свое согласие на брак.

Соперничество родных братьев при выполнении трудных задач является отражением социального антагонизма между ними. Высмеивая младшего, старшие попадают в глупую ситуацию: так, неузнанный Иван, выполнив условия царевны на глазах у изумленной публики, впоследствии спрашивает у братьев: «А не я ли это был, братья?», на что те иронично отвечают: «Куда тебе, сопливному такому» [15; № 4, 24]. Подобные ситуации повторяются и после женитьбы героя (тип 530), антагонистами которого становятся старшие зятья. Однако здесь Иван-дурак оказывается еще хитрее: добыв диковинных животных по приказанию царя, он продает их старшим зятям за отрубленные пальцы. Это впоследствии служит веским доказательством первенства младшего зятя, который в конце концов остается единственным претендентом на царский престол. Таким образом, сказка от начала до конца

осуществляет «осмысленный» ею процесс идеализации младшего брата, который получает то, что принадлежит ему по праву. Это объясняется тем, что сказка всегда защищает интересы социально обездоленного героя, появившегося в результате общественно-родовых преобразований (т.е. перехода от минората к майорату). Отличаясь этим от героев эпического типа, «низкий» герой в то же время обнаруживает с ними генетическое сходство. Об этом свидетельствуют следующие константные характеристики Ивана-дурака: крестьянское происхождение; социально обездоленный младший сын; социальная идеализация, обусловленная патриархальными традициями; отсутствие сверхъестественных способностей; обращение к помощи волшебного животного; способность трансфигурироваться; заинтересованность в браке; наличие богатырских способностей.

Переходным сюжетом, совмещающим в себе признаки первой и второй групп, является, на наш взгляд, тип

532 «Незнайка». Герой, именуемый Иваном-Незнайкой, обнаруживает генетическое сходство с Иваном-богатырем — с одной стороны, и Иваном-дураком — с другой. Поэтому его невозможно отнести ни к одной из подгрупп предложенной ранее классификации. Не обладая сверхъестественной силой (как Иван-богатырь) и не имея благородного происхождения (как Иван-царевич), он вместе с тем не является Иваном-дураком. Однако с последним Незнайку роднят чудаковатость и социальная обездоленность, что также позволяет считать его «низким» героем. В отличие от Ивана-дурака Незнайка является пасынком, образ которого создается сказкой не по принципу антагонизма между братьями, а в соответствии с традицией невинно гонимых героев. Так, мачеха, возненавидев Ивана, решает извести его. Однако попытки уничтожить мальчика терпят неудачу, поскольку конь, родившийся одновременно с героем, предупреждает его об опасности. Чтобы спасти свою жизнь, Незнайка вместе с чудесным конем покидают родной дом. В чужом царстве он вынужден маскироваться, надев на голову свиной желудок («чехол»). Этот мотив отражает эстетику «низкого» героя, формирующуюся под воздействием изменившихся тотемистических представлений о мире. Иначе говоря, если богатырь, рожденный от животного, считался «благородным», то Незнайка, надевший на себя орган животного, воспринимается уже как «низкий» герой. При этом внешняя неказистость Ивана усугубляется имитацией его умственной неполноценности. На все вопросы, задаваемые ему, он отвечает однозначно: «Не знаю». Сказка, соблюдая таким образом закон контрастности, в начале повествования принижает героя, чтобы в финале показать его торжество. Интересы Ивана-Незнайки, также как и Ивана-царевича и Ивана-дурака, сосредоточены вокруг женитьбы. В этом смысле он оказывается даже удачливее своих собратьев, поскольку, не совершив ни одного подвига, добивается руки младшей дочери царя. Однако состоявшаяся свадьба не приносит должного благополучия: многоголовый змей требует на съедение трех царских дочерей. «Низкий» герой, попадая в те же обстоятельства, что и Иван-богатырь, проявляет свои эпические и «низкие» качества одновременно. Узнав о надвигающейся беде, Незнайка нарочито демонстрирует свое безразличие к ней. Это вызывает соответствующую реакцию со стороны старших зятьев, для которых младший шурин — постоянный объект насмешек. Поскольку в семье героя отсутствуют старшие братья, сказка использует в качестве контрастного фона мужей старших царевен. Они, как правило, не справляются с поставленными перед ними задачами, поэтому у «низкого» героя появляется возможность показать свои богатырские качества. Так, Незнайка, подобно Ивану-дураку, трансфигурируется в богатыря и тщательно готовится к предстоящему бою: «...вышел в чисто поле, свистнул молодецким посвистом - прибежал к нему богатырский конь. Незнаюшко влез ему в левое ухо, в правое вылез, всю сбрую вынес. Стал седлать седельцо черкасское, стал затягивать подпруги сыромятны...» (тип 532) [16; № 45]. С этого момента начинается эпическая «жизнь» Ивана-Незнайки. С помощью волшебного коня трансфигурированный герой убивает змея и освобождает из его плена царских дочерей. Младшая из них, жена Незнайки, не признав мужа, перевязывает его раненную руку своим платком. Иначе говоря, она, как и в случае с Иваном-дураком, клеймит героя, чтобы впоследствии опознать его. Совершив подвиг, богатырь Незнайка не спешит раскрывать себя и продолжает жить под маской простака. Однако его жена, гуляя по саду, находит богатырского коня и мирно почивающего знакомого всадника, в котором узнает своего мужа. В некоторых вариантах финал сказки включает эпизод разоблачения Незнайкой старших зятьев, которые предлагают спасителю продать им отрубленные головы змея. Герой, подобно Ивану-дураку (тип 530А), требует взамен отрубленные мизинцы «покупателей». В этот момент сказка вновь демонстрирует смекалку Ивана-Незнайки и глупость старших зятьев. Все это способствует идеализации «низкого» героя, ставшего социально обездоленным в переходную эпоху общественного развития.

Он, как и Иван-дурак, выдержав трудные испытания, становится единственным претендентом на царский престол.

Таким образом, Иван-Незнайка, обнаруживая в себе художественные признаки богатыря и дурака, представляет собой переходное звено от эпического к «низкому» типу героя. В этой связи можно выделить следующие константные характеристики образа Ивана-Незнайки: неопределенное социальное происхождение; социально обездоленный единственный сын; социальная идеализация, обусловленная переходом от матриархата к патриархату; отсутствие сверхъестественных способностей; обращение за помощью к волшебному животному; способность к трансфигурации; заинтересованность в браке; наличие богатырских способностей; невинно гонимый; змеборец.

Иван-дурак является героем не только волшебной, но и бытовой сказки. Зародившись в волшебном-фантастическом контексте, он, однако, приобрел в условиях бытового жанра качественно новые черты. Поэтому дурак в волшебной сказке — нечто иное, чем дурак в бытовой. Если в первом случае Иван, маскируясь под дурака, впоследствии демонстрирует свою сообразительность, то во втором — герой, оставаясь самим собой, предстает истинным дураком. В то же время, несмотря на концептуальные различия, оба Ивана обнаруживают определенное сходство. Так, называясь одним именем, они оба являются младшими братьями, соперничающими со старшими при дележе семейного наследства. Иначе говоря, образ Ивана-дурака, получив иное качественное развитие в бытовой сказке, остался генетически связанным с древней эпохой майората.

Художественное развитие образа дурака было длительным, вследствие чего его поэтика претерпела значительные изменения. Это связано с тем, что общественно-этические нормы, повлиявшие на формирование волшебного-сказочного Ивана, устарели к моменту появления в бытовой сказке истинного дурака. Общественное сознание перестроилось, а тип дурака подвергся новой художественной интерпретации. Верно, в этой связи, замечает В.П. Аникин: «Сторонник прежних порядков, обычаев, носитель старой этики, Иван ставит себя в смешное положение всякий раз, когда пытается подойти к оценке жизненных явлений с привычными для него нравственными нормами бескорыстия, благородства и уважения. Мир изменился, а герой остался прежним» [18; 170]. Другими словами, то, что идеализировалось в дураке волшебной сказкой, высмеивается в бытовой.

Попадая в иной ситуативный контекст, герой сохраняет связь с предыдущей волшебной-сказочной традицией. Сказитель, руководствуясь этим, нередко начинает бытовую сказку словами: «Жили-были старик со старухой, у них было три сына: двое умные, а третий — Иванушка-дурачок» [14; № 400]. Это объясняется тем, что сложившийся в волшебной сказке стереотип «если дурак — то обязательно Иван» закономерно перешел в бытовой жанр. В то же время имя «Иван» не является строго закрепленным за типом истинного дурака, поэтому зачастую сказка говорит о нем: «Жил-был дурак» или «Собрался дурак на ярмарку» и т.д. Это объясняется естественным процессом автономизации образа. Суть этого процесса, на наш взгляд, заключается в том, что образ по мере утверждения в жанровой системе стремится к полной самостоятельности в своем функционировании. Став популярным и закрепив за собой серию сюжетов, он постепенно утрачивает связь с когда-то повлиявшей на него художественной традицией, например, с традицией другого образа. В результате, несмотря на генетическую общность с Иваном-дураком волшебной сказки, истинный дурак предстает в бытовом повествовании в новом, самостоятельном виде. Художественно перерождаясь в ней, Иван-дурак превращается из героя, заслужившего удачу, в удачника по иронии судьбы. Так, ведя на продажу быка, дурак идет через березовую рощу. Шорох березовых листьев наводит его на мысль о том, что березы торгуются с ним. Вступив с одной из них в торг, Иван-дурак расценивает скрип своей «собеседницы» как просьбу отдать быка в долг. Привязав товар к березе, дурак, вернувшись на следующий день за деньгами, находит под березой золотой клад (тип 1643) [14; № 402].

Как видно из содержания сказки, истинная глупость Ивана-дурака щедро вознаграждается. С точки зрения здравого смысла поведение Ивана-дурака является нелогичным. Однако оно оказывается логичным, поскольку выражает утопические мечты народа о постоянной фортуне, сопутствующей не идеальному герою, а герою-чудаку. Говоря словами В.П. Аникина, сказка, не делая из Ивана-дурака идеального героя, связывает с ним идеалы добра и справедливости [18; № 172]. Подтверждением этому является тот факт, что бытовая сказка, защищая интересы «низкого» героя, использует традиционные волшебные-сказочные мотивы, например, мотив предательства старшими братьями младшего. Так, желая утопить героя, старшие братья зашивают его в мешок, чтобы бросить в воду. Однако по ошибке они бросают не мешок с братом, а рядом стоящий куль. Иван, выбравшись из лоушки, рассказывает братьям придуманную историю о том, что в подводном царстве, где он якобы

побывал, водится много бесхозных лошадей. Жадные до чужого добра братья просят Ивана зашить их в мешок и бросить на дно морское: «Отпустил их Иванушка-дурачок в прорубь и погнал домой пиво пить да братьев поминать» (тип 1681А) [14; № 400]. Таким образом, вступая в антагонистический конфликт со старшими братьями, Иван-дурак решает его, в отличие от героя волшебной сказки, без помощи чудесных сил.

Интересы истинного дурака никогда не связаны с браком. Эта традиция, лежащая в основе предыдущих типов героя (за исключением Ивана-богатыря), не прижилась в бытовой сказке. Для Ивана-дурака волшебной сказки женитьба является целью всей его жизни, поэтому сюжеты о нем построены таким образом, чтобы замаскированный герой разоблачался по мере приближения свадебной сцены. Между тем действия истинного дурака никогда не обусловлены какой-либо конкретной целью, поэтому его поведение в бытовой сказке непредсказуемо. Подобно тому, как замаскированный Иван удивляет всех своей смекалкой, истинный дурак поражает всех своей чудаковатостью и тем самым подтверждает свой художественный статус. Так, возвращаясь с ярмарки, Иван-дурак видит верстовые столбы: «Эх, — думает, — мои братья без шапок стоят», взял и надел на них купленные на распродаже горшки; или, заметив выющихся над ним ворон, решил, что «сестрицам поесть-покушать охота, оттого они так и раскричались!» Сбросил им на дорогу всю приобретенную говядину и начал потчевать ворон: «Сестрицы-голубушки, кушайте на здоровье!» (тип 1681А) [14; № 400]. Примечательно, что данный эпизод перешел в бытовую сказку из волшебной практически без изменений: «Ванька въехал в чисто поле, содрал с кобылы шкуру, повесил на тычину: «Сороки, вороны, поминайте тятенькину душу!» (тип 530) [16; № 2]. Однако в результате смены общественно-этических норм поведения он получил в бытовой сказке иную художественную интерпретацию. Следовательно, если в волшебной сказке подобное поведение Ивана расценивалось слушателями как реальный акт поминовения усопшего отца, то в бытовой оно воспринимается как чудачество героя, верного языческим культам. Другими словами, прежний герой и прежний обычай выглядят смешно, поскольку не соответствуют современным представлениям о мире.

Итак, исходя из концепции образа Ивана — истинного дурака, обозначим его константные характеристики: зачастую социально обездоленный младший сын; отсутствие художественной идеализации; отсутствие сверхъестественных способностей; отсутствие чудесных помощников; незаинтересованность в браке; сатирическая интерпретация, обусловленная устаревшими общественными нормами поведения.

Сказка, включив в свою систему образов «низкого» героя, демонстрирует стремление к демократизации содержания. На смену идеальному герою из «благородных» сначала приходит дурак, а затем — купец, солдат и т.д. Это, как известно, естественный процесс, протекающий в условиях жанрообразования: эволюционирует жанр — эволюционирует и герой. Поэтому, изменив свой социальный статус, Иван нередко функционирует за пределами волшебного-фантастического контекста. Это объясняется, прежде всего, тем, что волшебная сказка развивается не изолированно от других внутрижанровых разновидностей, а во взаимодействии с ними. Так, возникшая позднее авантюрная сказка заимствовала у волшебной образ Ивана, наделив его новым художественным статусом купца и солдата. Получив развитие в рамках иного жанрового типа, образ Ивана интерпретировался авантюрной сказкой в соответствии с породившими ее общественными обстоятельствами. Переход от феодализма к капитализму во многом обусловил художественную эволюцию жанра — от волшебной сказки к авантюрной, от образов богатыря, царевича и дурака к купцу, солдату, ловкачу и т.д. Возникнув в эпоху расцвета капиталистических отношений и рекрутской системы в России, авантюрные герои, в отличие от волшебных, олицетворяют собой социальных субъектов нового демократического общества. Соответственно этому происходит процесс формирования художественного содержания авантюрной сказки, с одной стороны, и концепции авантюрного образа — с другой. Характеризуя художественное своеобразие авантюрных сказок, Э.В. Померанцева отмечает, что они представляют собой «повествования, рисующие приключения героя, не обычные, но и не волшебные. Это рассказы о необыкновенных путешествиях, о трудных задачах, о ловких проделках, рассказы, в которых герой оказывается победителем не с помощью волшебной силы, чудесных помощников, волшебных предметов, а в силу своей ловкости, изворотливости, хитрости, остроумия» [1; 94]. Иными словами, Иван-авантюрист, подобно Ивану из волшебной сказки, остается идеальным героем, константными характеристиками которого являются храбрость, доброта, смекалка и т.д. Сказочная традиция капиталистического общества фиксирует дальнейшее развитие образа Ивана в двух направлениях. Условно назовем их прогрессивным и регрессивным. Согласно первому, прогрессивному направлению, аван-

тюрная сказка, как более поздняя жанровая разновидность, заимствует имя «Иван» и наделяет им героя-авантюриста. В результате этого образ Ивана пополняется новыми чертами, одна из которых — предприимчивость. Так, будучи купцом, герой заключает выгодную сделку с царем, обменяв обыкновенную соль на золото и прекрасную царевну (тип 1651А «Соль»). В другом сюжете Иван-авантюрист женится на царевне, хитростью узнав о ее тайной примете (тип 850 «Приметы царевны»).

Как видно, интрига и свобода вымысла являются неотъемлемыми элементами поэтики авантюрного жанра, в ткани которого продолжает функционировать сказочный Иван. Иными словами, при прогрессивном развитии образа Ивана, авантюрная сказка, называя своего героя этим именем, наделяет его иными характеристиками и помещает в соответствующий жанровый контекст.

Согласно второму, регрессивному направлению, Иван, получив социальный статус авантюрного героя, функционирует в пределах волшебной сказки. Называя героя купеческим сыном или солдатом, сказочник сохраняет его первоначальную волшебно-сказочную концепцию. В этой связи проникновение Ивана-авантюриста в традиционно волшебные сюжеты объясняется с точки зрения жанровой диффузии, обусловленной субъективными факторами текстового воспроизводства, т.е. забывчивостью или творческой несостоятельностью трансмиссионера традиции. Иными словами, на стадии творческого угасания волшебной сказки в ее поэтическую систему проникают инородные элементы, характерные для более поздней жанровой традиции. Сказитель, оставаясь в рамках волшебно-сказочного репертуара, искусственно наделяет Ивана статусом авантюрного героя, тем самым способствуя регрессивному направлению в развитии образа.

Все это, негативно сказываясь на художественном содержании волшебных сказок, в то же время является закономерным процессом с общесказочной точки зрения. Поэтому проникновение авантюрного героя в волшебную сказку, а также трансформация Ивана-царевича в Ивана-купеческого сына свидетельствует о социальной актуальности этого образа в условиях капиталистического общества и его устойчивой популярности в сказительской традиции. Так, в сборнике Афанасьева имеется запись волшебной сказки, наглядно демонстрирующей смену сказочных приоритетов в указанном направлении. Сказка называется «Вещий сон» и начинается так: «Жил-был купец, у него было два сына: Дмитрий и Иван. Раз, благословляя их на ночь, сказал им отец: «Ну, дети мои, кому что во сне привидится — поутру мне поведайте...» (тип 725) [14; № 240]. Однако «поведать» свой сон отцу Иван отказался, за что и был привязан к придорожному столбу. Освобождает купеческого сына проезжавший мимо Иван-царевич, который, узнав причину наказания, допытывается о содержании сна. Не получив требуемого ответа, он заточает своего тезку в тюрьму. Выбравшись из заточения, Иван-купец отправляется вслед за царевичем, поехавшим добывать Елену Прекрасную. В пути, добывая волшебные предметы, решая трудные задачи и освобождая Елену, Иван-царевич, в отличие от Ивана-купца, проявляет полную беспомощность. Как видно из содержания сказки, главную роль в волшебном-сказочном повествовании играет Иван-купец, тогда как Иван-царевич выступает лишь «фоном» для его идеализации. Она выражается в том, что Иван-купец, по сравнению с Иваном-царевичем, добывается цели не с помощью волшебных животных, а благодаря своей житейской смекалке. Сказочник, «заставляя» царевича невольно воспользоваться умом авантюриста, иронизирует над некогда идеальным героем. Это объясняется не социальным антагонизмом или личным пристрастием сказителя, а новым коллективным видением современного героя. Другими словами, идеализация Ивана-купца на «фоне» недееспособного Ивана-царевича отражает процесс смены художественных традиций, обусловленных изменением общественного мировоззрения.

Между тем, смена художественных традиций, характеризуясь хронологической длительностью, зачастую принимает искаженные формы. Это объясняется тем, что новая традиция, утверждаясь в художественной системе жанра, использует накопленный им ранее поэтический опыт. Поэтому авантюрный герой, возникнув в процессе сказочной эволюции, проникает в уже сформировавшиеся волшебные сюжеты, что приводит к несоответствию его художественного статуса и поведения. Так, в сказке «Чудесная рубашка» (тип 318) [14; № 209] в образе главного героя совмещаются три типа Ивана: богатырь, дурак и купец. Изначально наделив героя статусом купца, сказитель делает его, подобно Ивану-дураку, социально обездоленным младшим братом: «завели его (братья) в дремучий лес и оставили там — с тем, чтобы все отцовское имение разделить меж собой на две части». Изгнанный из дома Иван попадает в жилище трех братьев-птиц. За верную службу они дарят ему богатырского коня и чудесную рубашку, благодаря которой Иван-купец превращается в Ивана-богатыря. Согласно законам богатырской поэтики, герой вступает в бой с многоголовым змеем и освобождает царевну, на

которой потом женится. Таким образом, предпринятая попытка объединить авантюрные, богатырские и «низкие» характеристики героя свидетельствует о генетической близости всех типов Иванов, участвующих в циклизации.

Выделяя константные характеристики Ивана-авантюриста, отметим те, которые проявляются в волшебной сказке: купеческое происхождение; социальная идеализация; отсутствие сверхъестественных сил и выдающегося ума; заинтересованность в браке; наличие житейской смекалки; независимость от помощи волшебных помощников.

Таким образом, длительная популярность образа Ивана целиком обусловила сложность его художественной природы. Становясь героем очередного произведения, он приобретал новые черты и подвергался различным интерпретациям. Тесная связь с объективной действительностью и социальная детерминированность сделали структуру образа разветвленной, а содержание разнообразным. Статистика показывает, что унифицированный образ Ивана в совокупности разных типов предстает идеальным героем (83 %), полублагородного происхождения (50 %), основные интересы которого связаны с браком (66 %). Не обладая, как правило, сверхъестественными способностями (16 %), Иван достигает своей цели (100 %) с помощью волшебных животных (50 %). Вступая в бой с противником, герой зачастую обнаруживает богатырские способности (50 %), что обеспечивает максимальную победу над врагом.

Сказанное выше позволяет заключить, что, эволюционируя, образ Ивана стимулирует процесс сказочного сюжетообразования и тем самым продлевает свою эпическую жизнь. Наблюдаемая в этой связи хронология появления различных типов героя позволяет рассматривать сюжеты об Иване с точки зрения сказочной циклизации.

В русской волшебной сказке каждый тип Ивана возникает и развивается в свойственных ему историко-культурных условиях. Попадая в определенный ситуативный контекст, герой выполняет собственные функции, имеет особое художественное предназначение и социальный статус. Все это напрямую связано с эволюцией форм мышления и идеологическими преобразованиями общества. С этой точки зрения циклизация сюжетов вокруг Ивана испытала влияние по меньшей мере двух мировоззренческих систем — тотемистической и социальной. Сосуществуя, каждая из них доминировала на определенном этапе циклизации и тем самым обусловила художественную концепцию образа Ивана. Так, общественно-родовое сознание, руководствуясь тотемистическими представлениями о мире, порождает физически совершенного героя, т.е. Ивана-богатыря. Он, согласно языческим представлениям об идеальном герое, призван усмирять неподвластные простому смертному природные стихии, отразившиеся в образе сказочного змея.

Переход от родового общества к классовому оказал решающее влияние как на развитие сказки в целом, так и на процесс сказочной циклизации. Появление нового художественного контекста, обусловленного объективными изменениями в обществе, способствовало дальнейшей эволюции образа Ивана в сказке. Так, смена матриархата патриархатом, минората майоратом, феодализма капитализмом повлекла за собой появление различных типов Ивана — царевича, дурака, купца и т.д. Каждый из них, став героем сказки в определенный период ее развития, объединил вокруг себя группу сюжетов на одну тему. В свою очередь тема, актуальная в условиях «переходного» общества, повлияла на концепцию образа, ставшего номинационным центром сюжетной группы. Иначе говоря, каждой сюжетной группе об Иване соответствовала определенная тема, созвучная проблемам своего времени. Следовательно, процесс циклизации сюжетных групп вокруг Ивана, в силу своей хронологической длительности, объединил в себе произведения на разные темы, которые могут быть условно сформулированы следующим образом:

1. тема борьбы человека с природными стихиями (сюжетная группа об Иване-богатыре);
2. тема защиты традиций матриархального рода (сюжетная группа об Иване-царевиче);
3. тема социально обездоленного героя периода смены минората майоратом (сюжетная группа о «низком» герое; переходная группа об Иване Незнайке);
4. тема «демократического» героя периода смены феодализма капитализмом (сюжетная группа об Иване-авантюристе).

Таким образом, циклизация вокруг Ивана, обнаруживая тематическую общность в пределах отдельно взятых групп, осуществляется в стадийно разные периоды развития общества, популярным героем которого долгое время остается Иван.

Длительная популярность образа Ивана привела не только к межсюжетной, но и к межжанровой миграции героя в другие виды сказки. Функционируя преимущественно в волшебном-фантастическом

контексте, образ Ивана постепенно проникает в авантюрную и бытовую сказки. В результате этого в системе сказочных образов появляются Иван-купец и Иван — истинный дурак, что свидетельствует об естественном процессе взаимодействия жанровых видов. Иван, вопреки законам жанра, покидает волшебную сказку и тем самым делает циклическую организацию диффузной.

Заключение

Сюжеты об Иване демонстрируют устойчивую тенденцию к циклизации. Несмотря на генетическое родство, они различаются художественными интерпретациями главного героя, представленного в разных типах: эпическом (Иван-богатырь, Иван-царевич), «низком» (Иван-дурак, Иван-Незнайка) и авантюрном (Иван-купец, Иван-солдат). Циклизация осуществляется по нескольким принципам: номинативному (объединение сюжетов вокруг Ивана), биографическому (описание рождения и взросления, характерное для богатырских сюжетов), историческому и тематическому (связаны с социальными изменениями).

Циклизацию стимулирует популярность образа Ивана, а не конкретная тема. Сказка стремится проследить его путь, приближаясь к эпической форме. Однако она не достигает уровня эпоса, поскольку не использует повсеместно биографический принцип. Это объясняет, почему циклизация остаётся незавершённой. Объединяя преимущественно «мужские» сюжеты, она отражает жанровую эволюцию сказки и её переходные формы.

Список литературы

- 1 Померанцева Э. В. Судьбы русской сказки / Э. В. Померанцева. — М.: Наука, 1965. — С. 88-89.
- 2 Давлетов К. С. Фольклор как вид искусства / К. С. Давлетов. — М.: Наука, 1966. — С. 354.
- 3 Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. — Л.: Наука, 1974. — С. 37.
- 4 Каскабасов С. А. Казахская несказочная проза / С. А. Каскабасов. — Алма-Ата: Наука, 1990. — С. 35.
- 5 Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки. Происхождение образа / Е. М. Мелетинский. — М., СПб.: Академия исследований культуры, Традиция, 2005. — 240 с.
- 6 Березкин Ю. Е. Мотив как идеальный тип, или Трикстерские эпизоды в евразийском фольклоре / Ю. Е. Березкин // Фольклор: структура, типология, семиотика. — 2022. — Т. 5. — № 1. — С. 10–29. DOI: 10.28995/2658-5294-2022-5-1-10-29
- 7 Былинкина В. В. Цикл как форма художественного произведения в искусстве: теоретический аспект / В. В. Былинкина // Искусство и культура. — 2022. — № 1 (45). — С. 20–24.
- 8 Иванова Т. Г. «Малые» очаги северорусской былинной традиции: исследования и тексты / Т. Г. Иванова. — Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2001. — 454 с.
- 9 Неклюдов С. Ю. Поэтика эпического повествования: Пространство и время / С. Ю. Неклюдов. — М.: РГГУ, 2001. — 321 с.
- 10 Силантьев И. В. Мотив как системная единица фольклорного и литературного повествования / И. В. Силантьев // Фольклорный мотив: инструмент анализа и объект изучения: материалы Международного круглого стола / сост.: О. Б. Христофорова, В. А. Черванёва. М.: РГГУ, 2021. — С. 12-22.
- 11 Цивьян Т. В. Семиотические путешествия / Т. В. Цивьян. — Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2001. — 248 с.
- 12 Андреев Н. П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне / Н. П. Андреев. — Л., 1929.
- 13 Сравнительный указатель сказочных сюжетов. Восточнославянская сказка / под ред. Л. Г. Барага. — М.: Наука, 1979. — 436 с.
- 14 Афанасьев А. Н. Народные русские сказки. Вып. 1–8 / А. Н. Афанасьев. — М., 1855–1864.
- 15 Ончуков Н. Е. Северные сказки / Н. Е. Ончуков. — СПб., 1908.
- 16 Худяков И. А. Великоорусские сказки / И. А. Худяков. — М., 1860–1862.
- 17 Пропп В. Я. Морфология сказки / В. Я. Пропп. — М.: Иллюминатор, 2023. — 224 с.
- 18 Аникин В. П. Русская народная сказка / В. П. Аникин. — М.: Просвещение, 1977. — С. 129.

Д.В. Дьяков

Иван бейнесінің эволюциясы фольклорлық циклдену контекстінде

Мақала Иван батырдың бейнесі төңірегінде көп мағыналы көркем табиғатпен біріктірілген орыс халық ертегілерінің циклизациясы мәселесіне арналған. Тақырыптың өзектілігі жанрлық, поэтикалық және әлеуметтік динамика контекстінде Иванның барлық негізгі типін жан-жақты талдаудың болмауымен анықталады. Зерттеу XIX-XX ғасырлардағы 768 орыс халық ертегісі мәтініне сүйеніп, тарихи-типологиялық, құрылымдық-семантикалық және мотивтік талдау әдістерін қолданады. Зерттеудің мақсаты — Иван бейнесінің көркемдік тұжырымдамасын және оның нұсқаларын анықтау, сондай-ақ Иван қатысатын сюжеттердің циклденуін зерттеп, оның себептері мен механизмдерін, белгілерін айқындау. Автор Иван туралы сюжеттерді жүйелеуге және фольклорлық циклденудің тұрақты механизмі бар екенін дәлелдеуге ұмтылады. Нәтижесінде Иванның бес негізгі типі және циклизацияның төрт қағидаты анықталды. Иван бейнесінің эволюциясы қоғамдық сананың тотемистік ұстанымдардан әлеуметтік және патриархалды үлгілерге қарай өзгеруімен байланысты екені дәлелденді. Иван әртүрлі сюжеттерді біріктіретін номинациялық орталық ретінде қызмет атқаратыны және сюжеттердің циклденуі ертегінің жанрлық эволюциясын бейнелейтіні, бұл үдеріс батыр бейнесінің эпостық кейіпкерден авантюристке дейін түрленуімен қатар жүретіні анықталды. Иван бейнесінің тұрақтылығы мен танымалдығы оның тарихи-әлеуметтік жағдайлардың өзгерісіне бейімделе алу қабілетімен, сонымен қатар ертегі баяндауындағы орталық рөлін сақтап қалуымен түсіндіріледі.

Кілт сөздер: фольклорлық циклдену, номинациялық орталық, ертегі кейіпкері Иван, сюжет түрі, бейненің эволюциясы.

D.V. Dyakov

The Evolution of the Image of Ivan in the Context of Folkloric Cyclization

The article examines the phenomenon of folkloric cyclization in Russian folk tales centered on the figure of Ivan—a character of complex artistic nature. The relevance of the study stems from the lack of a comprehensive analysis of the main types of Ivan within the framework of genre, poetic, and sociocultural dynamics. The research is based on 768 Russian fairy tales from the 19th-20th centuries and employs historical-typological, structural-semantic, and motif analysis methods. Its aim is to identify the artistic concept of Ivan and his variants, as well as to analyze the cyclization of plots involving him, determining its causes, mechanisms, and characteristics. The author systematizes the plots about Ivan and substantiates the existence of a stable mechanism of folkloric cyclization. As a result, five key types of Ivan and four principles of cyclization are identified. The evolution of Ivan's image is shown to be shaped by the transformation of collective consciousness—from totemic worldviews to social and patriarchal models. The study demonstrates that Ivan functions as a nominative center integrating various plot groups, and that the cyclization of plots reflects the genre evolution of the fairy tale, accompanied by the transformation of the hero's image—from an epic figure to an adventurer. It is argued that the enduring popularity and narrative stability of Ivan arise from his ability to adapt to changing historical and social contexts while maintaining a central role in the tale.

Keywords: folkloric cyclization, nominative center, Ivan in fairy tales, plot type, evolution of the character.

References

- 1 Pomerantseva, E. V. (1965). *Sudby russkoi skazki* [The Fates of the Russian Fairy Tale]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 2 Davletov, K. S. (1966). *Folklor kak vid iskusstva* [Folklore as a Form of Art]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 3 Novikov, N. V. (1974). *Obrazy vostochnoslavianskoi volshebnoi skazki* [Images of the East Slavic Wonder Tale]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 4 Kaskabasov, S. A. (1990). *Kazakhskaiia neskazochnaia proza* [Kazakh Non-Fairytale Prose]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 5 Meletinskii, E. M. (2005). *Geroi volshebnoi skazki. Proiskhozhdenie obraza* [Hero of a fairy tale. Origin of the image]. Moscow, Saint Petersburg: Akademiia issledovaniia kul'tury, Traditsiia [in Russian].
- 6 Berezkin, Yu. E. (2022). Motiv kak idealnyi tip, ili Trikstorskie epizody v evraziiskom folklоре [Motive as an ideal type, or Trickster episodes in Eurasian folklore]. *Folklor: struktura, tipologii, semiotika — Folklore: structure, typology, semiotics*, 5(1), 10–29. DOI: 10.28995/2658-5294-2022-5-1-10-29

- 7 Bylinkina, V. V. (2022). Tsikl kak forma khudozhestvennogo proizvedeniia v iskusstve: teoreticheskii aspekt [The cycle as a form of a work of art in art: theoretical aspect]. *Iskusstvo i kultura — Arts and culture*, 1(45), 20–24 [in Russian].
- 8 Ivanova, T. G. (2001). «*Malye*» ochagi severorusskoi bylinnoi traditsii: issledovaniia i teksty [“Minor” Centers of the Northern Russian Bylina Tradition: Studies and Texts]. Saint Petersburg: Dmitry Bulanin [in Russian].
- 9 Neklyudov, S. Yu. (2001). *Poetika epicheskogo povestvovaniia: Prostranstvo i vremia* [Poetics of Epic Narrative: Space and Time]. Moscow: Rossiiskii gosudarstvennyi humanitarnyi universitet [in Russian].
- 10 Silantev, I. V. (2021). Motiv kak sistemnaia edinita folklornogo i literaturnogo povestvovaniia [Motif as a systemic unit of folklore and literary storytelling]. *Folklorny motiv: instrument analiza i obekt izucheniia: materialy Mezhdunarodnogo kruglogo stola — Folklore motive: a tool of analysis and an object of study: materials of the International Round Table*. Moscow: Rossiiskii Gosudarstvennyi Gumanitarnyi Universitet [in Russian].
- 11 Tsvyryan, T. V. (2001). *Semioticheskie putesthestviia* [Semiotic Journeys]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Ivana Limbakha [in Russian].
- 12 Andreev, N. P. (1929). *Ukazatel skazochnykh siuzhetov po sisteme Aarne* [Index of fairy tales according to the Aarne system]. Leningrad [in Russian].
- 13 Barag, L. G. (1979). *Sravnitelnyi ukazatel skazochnykh siuzhetov. Vostochnoslavianskaia skazka* [Comparative index of fairy tales. East Slavic fairy tale]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 14 Afanasev, A. N. (1885). *Narodnye russkie skazki* [Russian folk tales]. Moscow [in Russian].
- 15 Onchukov, N. E. (1908). *Severnye skazki* [Northern tales]. Saint Petersburg [in Russian].
- 16 Khudiakov, I. A. (1860). *Velikorusskie skazki* [Great Russian fairy tales]. Moscow [in Russian].
- 17 Propp, V. Ya. (2023). *Morfologiya skazki* [Morphology of a fairy tale]. Moscow: Illuminator [in Russian].
- 18 Anikin, V. P. (1977). *Russkaia narodnaia skazka* [The Russian Folk Tale]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

Information about the author

Dyakov, Dmitry Viktorovich — Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: diakovd@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6113-6065>

А.А. Макатова^{1*}, А.А. Әбсадық²

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
(e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru)

XIX ғасырдағы қазақ фольклорының баспаға жариялануы («Дала уалаяты газеті» негізінде)

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында мерзімді түрде басылып отырған «Дала уалаяты газетінде» жарияланған қазақ фольклорының үлгілері жан-жақты қарастырылған. Мерзімді басылым бетінде қазақ фольклор мысалдарының таралуы мен жариялануы талданған. Аталмыш мақалада «Дала уалаяты газетінің» әртүрлі жылдар аралығында жарияланған қазақ фольклор үлгілері терілді. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы уақыт аралығында қазақ фольклорының жариялану мәселелері қамтылған. Жүргізілген зерттеулердің негізінде авторлар тарапынан ең жиі кездесетін мақал-мәтелдер, ғұрыптық фольклор, сондай-ақ қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына қатысты материалдар мен жоқтау өлеңі терілді. Жинақталған материалдардың өзіндік ерекшеліктері талданды. Терілген мысалдардың мазмұны сипаттау әдісі арқылы тұжырымдалды. Мерзімді басылым бетіндегі қазақ фольклор үлгілері жүйелеу әдісі арқылы жанрлық ерекшелігіне қарай жіктеледі. Газет беттерінде жарық көрген фольклорлық материалдар қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениетінің ерекшеліктерін бейнелейді, сонымен қатар ұлттық құндылықтарды насихаттау мен фольклор мұраларын жинақтау мен сақтауда маңызы айқындалады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Дала уалаяты газеті» қазақ фольклорын жинау, жариялау және оны жазба нұсқада таратуға ықпал еткен алғашқы басылымдардың бірі саналады. Мақалада қазақ фольклорының мерзімді басылымдарда жариялануының әдеби маңыздылығы айқындалып, олардың қазақ фольклорын зерттеудегі орны мен рөлі анықталады. Аталмыш мақалада «Дала уалаяты газеті» фольклористиканың маңызды дереккөзі ретінде зерделенген. Зерттеу барысында ғұрыптық фольклорға қатысты төрт мысал мен көркем фольклор жанрына жататын 22 мақал-мәтел ұсынылады. Авторлар қазақ фольклорының кең таралуына ықпал еткен мерзімді басылымдардың бірі ретінде «Дала уалаяты газетінің» рөлін айқындап, оны фольклористиканың құнды дереккөзі ретінде ұсынады. Осы деректер негізінде газет материалдары қазақ халқының рухани мұрасын сақтау мен таратуда маңызды қызмет атқарғаны дәлелденді. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде «Дала уалаяты газетінің» мерзімдік басылымы фольклорды әдебиеттану мен фольклортану тұрғысынан зерттеуге негіз болғандығы айқындалды. Мақала қазақ фольклорының жариялану дәстүрін жаңаша қырынан қарастыруға мүмкіндік береді және болашақ зерттеулерге теориялық-әдістемелік бағыт ұсынады. Қорытындылай келе, «Дала уалаяты газеті» қазақ фольклорлық мұраларын жинақтау, сақтау, жариялау және тарату ісіне айтарлықтай ықпал еткені дәлелденді. Мақалада қазақ фольклорының мерзімді баспасөзде жариялану үдерісі саралана отырып, оның әдебиет пен фольклористикадағы ғылыми сипаты айқындалды.

Кілтi сөздер: «Дала уалаяты газеті», қазақ фольклоры, фольклористика, ғұрыптық фольклор, мақал-мәтел, мерзімді басылым.

Kipicne

XIX ғасырдың соңында шыққан мерзімді басылымдардың бірі — «Дала уалаяты газетінің» фольклорға байланысты зерттеудің жеткіліксіздігі осы тақырыпты таңдауға түрткі болды. XIX ғасыр соңындағы мерзімдік басылымдарда қазақ фольклорлық жанрлардың баспа бетіне жариялану мәселесі өзекті зерттеу объектісі ретінде қарастырылуда. Зерттеу жұмысының басты мақсаты — XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында жарық көрген мерзімді басылымдардағы, атап айтқанда «Дала уалаяты газетінің» беттерінде жарияланған қазақ фольклоры үлгілерін жан-жақты ғылыми тұрғыдан саралау. Бұл мақсатқа жету барысында аталған басылымдағы фольклорлық мәтіндердің жанрлық ерекшеліктері талданып, олардың қазақ рухани мәдениетіндегі орны мен ғылыми құндылығы анықталады. Қазіргі таңда қазақ фольклоры — ұлттық руханият пен мәдени мұраны зерделеудің маңызды саласына айналып отырғаны белгілі. Соның ішінде «Дала уалаяты газетінің» фольклорлық мұраларды жинау, жариялау және тарату үдерісіндегі рөлі — зерттеуді қажет ететін өзекті мәселе. Бұл газет өз дәуірінде қазақ қоғамының әлеуметтік, саяси және мәдени өмірінің

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

маңызды құжаты еді. Қазіргі таңда қазақ фольклоры ғылымының негізгі дереккөзіне айналды. Сол кезеңдегі халық ауыз әдебиетінің, оның ішінде фольклорлық үлгілердің газет бетінде жариялануы ұлттық мұраның сақталуы мен дамуына айрықша ықпал етті. Сондықтан «Дала уалаяты газетінде» жарық көрген қазақ фольклор үлгілерін зерттеу — ұлттық мұраны сақтап, оның ғылыми айналымға енуіне үлес қосатын өзекті тақырыптардың біріне жатады. Аталған газет өз дәуірінде қоғамдық ойды қалыптастырумен қатар, халық ауыз әдебиетінің үлгілерін баспа бетіне шығару арқылы ұлттық мұраны жүйелеу мен сақтау ісіне айрықша үлес қосты. Зерттеу барысында газеттің фольклорлық мәтіндерді жариялау тәжірибесі, олардың тарихи-мәдени контекстегі мәні және сол кезеңдегі қазақ қоғамының рухани кеңістігіндегі ықпалы жан-жақты қарастырылады. Осы арқылы баспасөздегі фольклорлық мәтіндердің ғылыми айналымға ену жолдары мен маңызын ашу көзделеді. Мақалада фольклорлық жанр түрлері — мақал-мәтелдер, отбасылық ғұрыптық фольклор мен салт-дәстүрлер жинақталды және негізгі зерттеу нысаны болып табылды.

Материал және әдістері

Мақалада XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына дейін мерзімді түрде басылып отырған «Дала уалаяты газетінің» шығарылымдары негізгі материал ретінде қолданылды. Әр жыл сайын басылып отырған ресми газет бетіндегі қазақ фольклор үлгілері мен мысалдары да негізгі материал көзіне жатады. Біздің тарапымыздан газет бетінен терілген барлық фольклор үлгілеріне талдау, жинақтау және сипаттау әдістері пайдаланылды. Фольклор мысалдарын теру кезінде жинақтау және жүйелеу әдісі қолданылды. Жүйелеу әдісі фольклордың жанры мен типологиясына сай жүргізілді. Яғни, мысалдар ғұрыптық және көркем фольклор түрлеріне байланысты жіктелді. Бұл ғылыми зерттеу XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қазақ фольклорын жариялау және баспа бетіне шығару тәжірибелерін зерттеуге бағытталған. Зерттеудің басты мақсаты — қазақ фольклор мұраларын жүйелі түрде жариялаудың маңыздылығын айқындау. Атап айтқанда, фольклор материалдарын жүйелі түрде таратудың маңыздылығын ашу мен жариялаудағы рөлін көрсету басты мақсат.

Нәтижелер және талқылау

«Дала уалаяты газетінде» жарияланған материалдар қазақ фольклорының алғаш рет жүйелі түрде хатқа түсуіне ықпал етті, алайда олардың өңделу және жариялану үдерісі әлі де зерттеуді қажет етеді. Бұл зерттеу сол кезеңдегі фольклористика саласының дамуы мен оның қазіргі қазақ әдебиеті үшін маңыздылығын көрсетеді. Бұл бағытта қазақ фольклорын зерттеу және жариялау туралы отандық және шетелдік ғалымдардың іргелі еңбектерінде шолу жасалынды. Мәселен, N. Zhussupov, M. Baratova, G. Zhussupova, Ye. Zhussupov, K. Mukusheva-ның «Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century» атты ғылыми мақаласында қазақ фольклорының мақсатты түрде жинақталу жолдары мен зерттелу деңгейі туралы құнды материалдар кездеседі [1]; шетелдік ғалым Н.А. Урсегованың «У истоков русской музыкальной фольклористики Сибири (20-40-е гг. XX в.)» [2] мақаласында Сібір тарихындағы музыкалық фольклор орындаушылары туралы баяндаса; А.Т. Ташекова, Н.К. Жүсіпов, Ә.К. Шапауов «Қазақ және татар үйлену жоралғыларының фольклорлық ерекшеліктері (Бекмұрат Уахатов зерттеулерінің негізінде)» атты мақаласында қазақ және татар фольклорындағы үйлену рәсімінің ерекшеліктерін салыстырады [3]. Ал Д. Мәсімханұлы, А. Әбиденқызы «Қытайдағы түркология: түркі әдебиеті мен фольклорына қатысты зерттеулер» атты мақаласында әлемдік мәдениет диалогы бағытындағы фольклорлық зерттеу жүргізсе [4]; балалар фольклорының әртүрлі жанрларының лексикалық ерекшеліктерін анықтаудың және олардың жалпы және мәдени ерекшеліктерін сипаттаудың маңыздылығы туралы Л.С. Токпаева, Г.А. Кузембаева, Д.П. Спунбер «Сравнительный анализ лексических средств казахского, русского и английского детского фольклора» деген ғылыми мақаланы жарияласа [5]; мерзімдік басылымдар жайында Қ. Атабаев «Мерзімді басылым Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918)» атты докторлық диссертация авторефератының [6] «Түркістан уалаятының газеті» және «Дала уалаятының газетінің» қазақ тарихын зерттеудегі деректік маңызы мен орыны» атты екінші тарауының «Қазақ баспасөзінің пайда болуы: тарихи алғышарттары, мақсаты мен міндеттері» атты бөлімінде қазақ тілінде шыққан газеттің белсенді авторлары мен олардың рөлі терең зерттеледі. Шетелдік ғалымдар Т.В. Илларионова, А.В. Роговскаяның «Свадебная обрядность и фольклор оренбургских казаков Южного Урала в публикациях и исследованиях» [7], отандық ғалым Д.С. Жақанның «Алаш қайраткерлерінің ұлттық фольклор жайындағы ғылыми ой-пікірлері» [8],

Н. Набиолла, Ж. Ошанның «Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар» [9] атты еңбектерде фольклорды жинау және жариялау бағытындағы іргелі еңбектер қатарына жатады.

Зерттеуші Н.А. Атаханова, Г.Б. Аяпованың «Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихилығы, жанрлық белгілері» атты ғылыми мақаласында: «Жалпы әлемдік фольклортану ғылымында фольклорлық шығармаларды сюжеті, салт-дәстүрге қатысы, айтылу мақсаты мен орнына қарай үлкен екі салаға бөлетіні белгілі. Олар: *ғұрып фольклоры* және *көркем фольклор*. Ғұрып фольклорына тұрмыс-салт жырлары, мұң-шер өлеңдері, үйлену салт жырлары және т.б. халық поэзия жанрлары жатады. Көркем фольклор құрамына қазақ эпостары, ертегілері, хикаялар және сол сияқты сюжетті халық поэзиясы мен проза жанрларын жатқызамыз» [10] десе, Г.К. Шахажанова «Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері» еңбегінде: «фольклор жанрының өзгеруі мен дамуы қоғамдық дамудың өзгеруімен, қатынастардың екінші түрге ауысуымен байланысты» [11] екендігіне назар аударады.

Соңғы жылдары фольклортану ғылымында жаңа теориялық ұстанымдар мен әдіснамалық бағыттар белсенді қолданылуда. Мәселен, Б.Т. Нұриман «Әлемдік фольклортанудағы «перфоманс» (performance) теориясы және оның түркі фольклорындағы көрінісі» атты ғылыми мақаласында: «XX ғасыр басынан бері фольклорлық мәтінді талдауға қатысты әртүрлі көзқарас қалыптасып, зерттеудің де түрлі әдісі ұсынылды. Солардың бірі ретінде «Перфоманс» (Performance) теориясы, зерттеу нәтижесіне қарағанда «перфоманс» теориясының мақсаты — фольклорлық мәтінді айтушы-тыңдарман-мәтін үштігі аясында жақ-жақты қарастыру. Үшеуінің бір-біріне әсерін ескеру, сол арқылы қорытынды жасау маңызды» [12] секілді тың көзқарастар ұлттық мұраны жаңаша пайымдауға жол ашты.

Сондай-ақ А.Ш. Пангереев, М.Р. Балтымованың «Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде» атты ғылыми мақаласында: «Қазақ халқының тұрмыс-салты мен ата-баба дәстүрінен сыр шертетін, өткен өмір көрінісімен бірге тығыз дамып келе жатқан дәстүрлі мәдениетті қалыптастырудағы фольклор жанрының жүздеген жылдар бойы дамып, өркендеп келе жатқан үлкен ғылым екендігі көрсетілген», — десе [13]; Н.Қ. Жүсіпов, М.Н. Баратованың «Ахмет Байтұрсынұлының фольклортанушылық еңбегі» атты ғылыми мақаласында: «...мұндай фольклордың барлық жанрларын қамту тәрізді жинаудың академиялық түрін өз кезінде белгілі фольклорист ғалымдар Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ә. Диваев, М.Ж. Көпеевтің де жинаушылық қызметтерінде кездесуі — бәрі қазақ фольклорын қағазға түсіруде белгілі бір ортақ сарындастықтың, жинаушылық қызметтегі тәжірибе үндестігінің т.б. болғанын дәлелдейді», — [14] дейді.

Бұдан бөлек, қазақ фольклортану ғылымына қатысты ой-пікірлер жинақталған зерттеулерге Г.С. Сағынадиннің «Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде)» [15]; А.С. Сатыбалдиннің «Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы ізденістері» [16], сондай-ақ фольклорды жинақтаушылар жайында Н.К. Жусупов, М.Н. Баратованың «Фольклористическая деятельность ученых алаш: Машхур Жусип Копеев» [17]; Н.Қ. Жүсіпов, М.Н. Баратова, Е.Қ. Жүсіпов, А.А. Курметованың «Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы: аңыздар» [18] атты еңбектерін атап өтуге болады.

Бұған дейін фольклортану, ақпараттану бағытында сөз болмаған тың тақырып төңірегінде С. Медеубек «Фольклорлық ақпараттың мәні мен маңызы» атты мақалада: «Тұңғыш рет «фольклорлық ақпарат» деген терминді ұсынады да, оның табиғатын ашады. Фольклорлық ақпараттың халық жадында сақталуын, жанрлық-стадиалық бөлінісін, мазмұндық-пішіндік сипаттарын, атқаратын қызметіне қарай түрленуін тұңғыш рет ғылыми негізде айқындалуы» [19] туралы ой қозғаса, А.К. Матаева, С.Б. Жұмағұл, А. Дәлелбекқызының «XX ғасырдың соңы XXI ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануы: әдебиет тарихын жаңаша танымда зерттеудегі ізденістер» [20], Б. Нұриманның «Әлемдік фольклортанудағы “Фольклордың төрт функциясы” теориясы» [21], А.Т. Ашенованың «Мерзімді баспасөзде көтерілген фольклорды жинау мәселесі» [22], С.Р. Тойбекованың «Әлкей Марғұлан — фольклортанушы» [23], Е.Р. Рахимовтың «Ағартушы-демократ Г.Н. Потанин және қазақ халқы» [24] атты еңбектерде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында фольклорлық үлгілерді жинақтау мен баспа бетінде жариялау ісінің қарқын алғандығы туралы баяндайды. Бұл бағыттағы ізденістер фольклорлық мұраның жан-жақты ғылыми талдауға мүмкіндік тудырады.

Сонымен қатар С. Қасқабасов, Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан, М.Ж. Көпейұлы секілді тұлғалардың фольклористикадағы орны мен үлесі жаңа зерттеулерде тереңірек қарастырылуда. Бүгінгі таңда қазақ

фольклоры тек ғылыми зерттеу нысаны ғана емес, ұлттық кодты сақтаудың, мәдени жадыны жаңғыртудың құралы ретінде де маңызға ие. Баспа беттерінде жарияланған фольклорлық мұралар — ұлттық дүниетанымды, дүниежүзілік фольклортанумен үндестікте қарастыруға мүмкіндік беретін бағалы дереккөздер.

Біздің зерттеу жұмысымыздың нәтижелері әлемдік фольклортану ғылымындағы жіктеу негізінде іске асырылды. Яғни, бірінші, ғұрып фольклорына мысалдар жинақталса, екінші, көркем фольклор мұраларына жататын, мақал-мәтелдер мен жоқтау өлеңіне мысал жинақталды.

«Дала уалаятының газеті» қазақ фольклорын жариялап баспаға шығарушы негізгі ақпарат көзі. Мақалада қазақ фольклор үлгілерінің нұсқалары жылдар бойынша теріліп талдауға түсті.

Әуелі, ғұрып фольклорына жататын мысалдарға назар аударсақ. 1890 жылы «Баянауылдан» [25; 110-117] атты мақалада қазақтың ғұрыптық фольклорына жататын *құда болу, қыз алысу* тақырыбы баяндалады. 1890 жылы басылған нөмірде «Жоқтау» [25; 137-140] өлеңі жарияланған. 1895 жылы «Қырғыздағы Рамазан айт» атауымен жарияланған [25; 413-417] мақала шыққан. Бұл мақаланың кіріспесі ораза ұстау мен жақсылық істеу туралы мағлұматтан басталады. Негізгі бөлімі айт мерекесіне арналған. *Бәйге, қыз қуу*, содан кейін жерден *күміс теңгені алу ойыны, көкпар тарту* секілді ұлттық ойындар суреттеледі. Бұндай мереке үш күн я мұнан да көбірек болады. Газет бетінде жарияланған мәтін қазақ халқының салт-дәстүрі мен ойындарын сипаттайды. Газет бетінде жарияланған мақалада фольклорлық элементтер қатарына дәстүрлі ойын атаулары және оларды өткізу ережесі жатады. Себебі, бұл ойындар қазақ халқының тұрмыс-салты мен мәдениетін көрсететін маңызды фольклорлық үлгілер.

Сол кезеңде жарияланған бұл жазба мәтіні XIX ғасырдың аяғында қазақ халқының діни мерекелерді қалай атап өткенін көрсететін тарихи дереккөз болып саналады. Бұл жазба қазақ халқының дәстүрлі ойындарының сол кезеңде сақталғандығын және олардың маңыздылығын айқындайды. Бұл басылым қазақ фольклоры мен дәстүрлерін зерттеу кезінде маңызды, себебі, онда қазақ халқының діни сенімі мен мәдениеті қамтылған. Ұлттық ойындардың сипатталуы қазақ қоғамының сол кезеңдегі өмір салтын түсінуге мүмкіндік береді.

Келесі фольклорлық мысалға 1896 жылы «Қазақтардың рәсім, әдеттерін үйрену тұрғысынан» [25; 553-555] атауымен көлемді басылған мақаланы жатқызамыз. Мақала үзіндісінде: «Әр халықтың жүріс-тұрысы, мінезі, рәсімі әртүрлі болып, әрбір істі өз рәсімінше біледі. ...халықтың өз ішінен шыққан себепті әркім-ақ оны біледі һәм әрқайсысы соның жөнімен жүреді», – деп қазаки рәсімдерді білудің маңыздылығы мен қажеттілігі айтылады.

«Кім халықтың рәсімін білмесе, ол кісі халықтың өзін де білмейді. Бірақ халық арасында жүрмегендіктен рәсімнің қайсы бірі уақыт өткен сайын ұмытылады яки жүріс-тұрыстың, мекенінің жайына қарай оған қосылады, не бұзылып, бір түрге түседі. Сол себепті халықтың жөнін, рәсімін ұмытпасқа жазу керек» дейді. Бұл арқылы фольклорды жариялау мен сақтаудың маңызы айқындалады. Сонымен қоса мақала мәтінінде рәсімдердің әртүрлі болу себептері көрсетіледі: «1. Қазақ халқының рәсімі бірдей емес, әртүрлі бұл тұрған жеріне, руына (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) қарай, оның үшін Орал тауындағы қазақтардың рәсімі Сырдария облысындағы қазақтарға ұқсамайды. 2. Орыс қазақтың жүріс-тұрысын білмейді, олардың рәсім, жөн, жолын біле кою онай емес» [25; 554]. Талданған мысалдар ғұрыптық фольклор жанрын толықтырады.

Көркем фольклор мұралары ішінен мерзімдік басылым беттерінде *мақал-мәтелдер* жиі кездеседі. 1890 жылы жарияланған басылымдардан 15 мақал-мәтел терілді. Мәселен, «*Бітер істің басына, жақсы келер қасына*» (111 бет), «*Бар мақтанса табылады, жоқ мақтанса шабылады*» (113 бет), «*Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы*» (113 бет), «*Келін келсе аяғынан, шопан келсе таяғынан*» (113 бет), «*Алып (яғни батыр, балуан) анадан*» (115 бет), «*Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі*» (115 бет), «*Ұлың өссе ұлы жақсымен ауыл бол, қызың өссе қызы жақсымен ауыл бол*» (115 бет), «*Опаға барған ағарады, күйеге барған қараяды*» (115 бет), «*Қатын алма, қайын ал, жақсы көрген тамырдың атын алма, тайын ал*» (115 бет), «*Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш*» (115 бет), «*Адал сүт емген бала болса, сүтпен берген мінез сол бағытымен кетеді*» (116 бет), «*Қатынды бастан, баланы жастан*» (117 бет), «*Ілгері қайдан жүрсе, соңғы сонан жүрер*» (125 бет), «*Көлдің құты келсе, қотаны бірге кетеді*» (169 бет), «*Дұғамен ер көркейер, жаңбырмен жер көркейер*» (174 бет).

Төменде мақал-мәтелдерге мағыналық талдау жасалынды.

«*Бітер істің басына, жақсы келер қасына*». Игі істің басында әрдайым жақсы адамдар жүреді, қай істі бастамас бұрын оны қолдайтын, жөн сілтейтін жақсы адамдардың болуы маңызды. Тіпті бір жұмыс аяқталуға таяғанда да, абыройлы, беделді жандар оның сәтті бітуіне ықпал етеді.

«*Бар мақтанса — табылады, жоқ мақтанса — шабылады*». Барлық нәрсеге қол жеткізген адам мақтанса, оның мақтанышы орынды болады. Ал жетістігі жоқ адам мақтанса, оны жұрт мазақ қылып, шындыққа сай келмейтін сөздерін әшкерелейді. Бұл мақал адамның өз жағдайын шынайы бағалап, бекер мақтанбауы керектігін ескертеді.

«*Жемесе де май жақсы, бермесе де бай жақсы*». Байлықтың аты — байлық. Тіпті бай адам ешкімге көмектеспесе де, оның бар болуының өзі айналасына белгілі бір әсерін тигізеді. Сол сияқты майлы тағамды жемесе де, оның сапасы мен құндылығы жоғары екені белгілі. Бұл мақал тұрмыстағы шындықты көрсетеді.

«*Келін келсе — аяғынан, шопан келсе — таяғынан*». Жаңа түскен келіннің қимыл-қозғалысынан, жүріс-тұрысынан қандай адам екені байқалады. Сол сияқты шопанның мал бағудағы тәжірибесін оның ұстаған таяғынан аңғаруға болады. Бұл мақал адамды оның әрекеттеріне қарап тануға болатынын білдіреді.

«*Алып (батыр, балуан) анадан*». Ерлік пен батырлық қасиеттер тектен келеді. Батыр ұлды дүниеге әкелетін де, оны тәрбиелейтін де — ана. Сондықтан ананың рөлі өте маңызды, өйткені ұрпақтың негізі ананың ақ сүтімен, тәлім-тәрбиесімен қалыптасады.

«*Ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі*». Бала кішкентайынан қандай тәрбие алса, өскенде соны қайталайды. Яғни, отбасындағы, ата-анасының берген үлгісі оның болашақ өміріне тікелей әсер етеді.

«*Ұлың өссе — ұлы жақсымен ауыл бол, қызың өссе — қызы жақсымен ауыл бол*». Баланың болашағын ойлаған адам оны жақсы ортаға бейімдеп өсіруі керек. Ұл жақсы азаматтардың арасында жүрсе, олардан өнеге алады. Қыз жақсы қыздармен араласса, инабатты, тәрбиелі болып өседі.

«*Опаға барған азарады, күйеге барған қараяды*». Адам кіммен араласса, соған ұқсайды. Жақсы ортада жүрген адам көркейіп, жақсылыққа бейімделеді, ал жаман ортада болған адам жамандыққа үйренеді.

«*Қатын алма, қайын ал, жақсы көрген тамырдың атын алма, тайын ал*». Мақал адамды өз таңдауларында сыртқы көрініске емес, ішкі мазмұнға назар аударуға шақырады. Әйел таңдағанда оның тек өзін емес, шыққан тегін, отбасын ескеру керек.

«*Анасын көріп, қызын ал, аяғын көріп, асын іш*». Қыз баланың қандай екенін оның анасына қарап білуге болады, өйткені тәрбие мен әдет-ғұрып отбасынан келеді. Сол сияқты астың тазалығын оны дайындаушының ұқыптылығынан байқауға болады.

«*Адал сүт емген бала болса, сүтпен берген мінез сол бағытымен кетеді*». Анасының ақ сүтін адал емген, дұрыс тәрбие алған бала ешқашан жаман жолға түспейді. Адамның мінезі бала кезден қалыптасады. Ерте жасында сіңген тәрбие мен әдет кейін өзгеруі қиын.

«*Қатынды бастан, баланы жасстан*». Баланы кішкентайынан дұрыс бағытта тәрбиелеу керек. Өмірде адамның қалыптасуы ерте кезеңнен бастау алады.

«*Ілгері қайдан жүрсе, соңғы сонан жүрер*». Алдыңғы буын қалай жүрсе, кейінгі буын да сол жолмен жүреді. Үлкендердің ісі кейінгі ұрпаққа үлгі болады дегенді білдіреді.

«*Көлдің құты келсе, қотаны бірге кетеді*». Мақал молшылық пен береке келген жерде барлық тіршілік иелеріне әсер ететінін білдіреді. Егер бір жерге ырыс-құт, жақсылық келсе, сол жердегі барлық тіршілік иелері мен адамдар да молшылыққа кенеледі.

«*Дұғамен ер көркейер, жаңбырмен жер көркейер*». «Дұғамен ер көркейер» — адамның қадірі мен абыройы оған айтылған ізгі тілектер мен жақсы ниетке байланысты. Егер адам игі істер жасап, халықтың алғысын алса, оның беделі артады, өмірі мәнді болады. «Жаңбырмен жер көркейер» — жердің құнарлылығы мен әсемдігі суға, жаңбырға байланысты. Жаңбыр жауса, өсімдіктер өсіп, дала жасыл түске еніп, тіршілік нәр алады. Барлық мақал-мәтелдер халық даналығынан туған, өмірлік тәжірибеге негізделген.

1891 жылы және 1894, 1895 жылдары шыққан басылымнан 7 мақал терілді. Яғни, «*Сорлы балаға сорлы қатын жолығады*» (195 бет), «*Құдай тағала сақтағанды сақтармын*» (287 бет), «*Арам іске ант ішпе, айрандай жұғар*» (290 бет), «*Ерінбегеннің ырысы артық*» (295 бет), «*Ғылым түбі — ілім*» (354 бет), «*Оқу білген жарық, оқымағанның беті шарық*» (356 бет), «*Оқыған жарық, оқымаған қараңғы*» (434 бет) мақалдары жинақталды.

«*Сорлы балаға сорлы қатын жолығады*». Әркімнің тағдыры өзінің іс-әрекетіне байланысты деген мағынада.

«Құдай тағала сақтағанды сақтармын» деген. Адамның қадамын ойланып, андып басуы, өзіне де сақтықпен қарауы қажет екенін, бұл кейін үлкен бәледен сақтауы мүмкін екендігін білдіреді.

«Арам іске ант ішпе, айрандай жұғар». Өтірік немесе арамдық үшін берген уәде түбі өзіне зиян болып тиеді. Айран тез төгілетін, жұғатын зат болғандықтан, адамның абыройы да айрандай тез төгілетіндігін білдіреді.

«Ерінбегеннің ырысы артық». Тырысқан, еңбектенген адам молшылыққа жетеді. Жалқаулықтан сақтанып, еңбек етсең, берекең артады.

«Ғылым түбі — ілім». Нағыз ғылымның негізі — білім. Ілімсіз адам ғылымды терең түсіне алмайды.

«Оқу білген — жарық, оқымағанның беті — шарық». Білімді адам өмірде көзі ашық, әлемді басқа қырынан көре алады, ал оқымаған адам қиындық пен қараңғылықта ғана өмір сүреді деген мағынаны білдіреді.

«Оқыған — жарық, оқымаған — қараңғы». Адамның білім алу арқылы өз өмірін жақсартатынын көрсетеді. Оқып, білімді болған адам өз жолын табады, ал оқымағандар беймәлім қараңғылықта қалады.

«Дала уалаяты газетінде» жарық көрген мақал-мәтелдер — XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының рухани болмысын, әлеуметтік қарым-қатынастарын, тәрбие мен тәлімдік бағдарларын танытатын маңызды мәтіндер. Аталған мақал-мәтелдердің баспа бетінде жариялануы — фольклорлық мұраның жазбаша формада сақталып, ғылыми айналымға түсуіне, сол дәуірдің рухани келбетін зерделеуге мүмкіндік береді. Қазақ фольклорының бай қазынасы саналатын мақал-мәтелдер — ұлттың дүниетанымын, өмір сүру салтын, моральдық-этикалық құндылықтарын терең бейнелейтін қысқа әрі нұсқа, көркем тілдік құрылымдар. Талдау барысында «Дала уалаяты газетінде» жарияланған мақал-мәтелдердің мазмұндық ерекшеліктері айқындалып, олардың қазақтың ұлттық құндылықтарын қалыптастырудағы орны көрсетілді. Қорытындылай келе, «Дала уалаяты газетінде» жарық көрген мақал-мәтелдерді талдау — фольклорлық мұраның тарихи-көркемдік болмысын ашып, қазақ халқының мәдени-рухани өмірінен сыр шертетін маңызды бағыт екені көрсетілді. Бұл мәтіндер — тек фольклорлық жанр үлгісі ғана емес, ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан даналық ой-санасының, дүниетанымының көрінісі.

Қорытынды

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ мерзімді баспасөзінің даму тарихында «Дала уалаяты газетінің» алар орны ерекше. Бұл басылым өз заманының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени үдерістерін ғана емес, сондай-ақ қазақ халқының рухани дүниесін, оның ішінде фольклорлық мұрасын қағаз бетіне түсіріп, жүйелеу арқылы ұлттық мәдениетті сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге зор үлес қосты. Зерттеу барысында анықталғандай, «Дала уалаяты газетінде» жарық көрген қазақ фольклорының үлгілері — сол дәуірдің мәдени болмысы мен дүниетанымын сипаттайтын құнды дереккөздер. Бұл фольклорлық материалдар жүйелі түрде хатқа түсіп, ресми баспа бетіне шығу арқылы ұлттық мұраны сақтаудың алғашқы сатысы ретінде танылады. Газет бетінде жарияланған ғұрыптық және көркем фольклор жанрларына жататын мәтіндер, мақал-мәтелдер, салт-дәстүрлік сипаттағы мақалалар мен жоқтаулар — барлығы да қазақ фольклорының жанрлық құрылымын айқындауға, мазмұндық-пішіндік ерекшеліктерін саралауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар бұл зерттеу фольклордың жай ғана ауызша мұра емес, сонымен қатар әдеби-мәдени ақпарат көзі, ұлттық рухани мұраның маңызды элементі екендігін дәлелдейді. Ғылыми әдебиеттерге жүргізілген шолу мен салыстырмалы талдау нәтижесінде қазақ фольклортану ғылымының даму бағыттары, қолданылған әдіснамалық ұстанымдар, сондай-ақ отандық және шетелдік зерттеушілердің көзқарастары сараланды. Соның нәтижесінде «Дала уалаяты газетінде» жарияланған фольклорлық мәтіндердің әдеби ғылыми құндылығы айқындалды. Аталған басылым фольклорлық мәтіндерді жүйелі жариялау арқылы фольклорды құжаттандыру мен зерттеу ісінде алғашқы баспагерлік тәжірибе қалыптастырды. Бұл — фольклорды тек ауызша айту формасында ғана емес, жазба форматта сақтап, ғылыми айналымға енгізудің алғышарты болды. Демек, «Дала уалаяты газетінің» фольклорлық мұраларды жариялаудағы рөлі — бүгінгі фольклортану ғылымының дереккөздік негізін құрайтын өзекті зерттеу объектісі.

Зерттеу нәтижесінде «Дала уалаяты газетінде» жарық көрген фольклор үлгілері ұлттық болмысты танып-білу мен сақтауда, мәдени мұраны ғылыми жүйелеуде маңызы зор екендігі дәлелденді. Осы тұрғыдан алғанда, аталмыш басылымның фольклорлық материалдары — тек

өткеннің куәсі ғана емес, болашақ фольклорлық зерттеулердің іргетасы бола алатын бағалы ғылыми ресурс ретінде бағалануы тиіс.

«Дала уалаяты газеті» фольклористиканың негізгі дерек көзі ретінде талдауға түсті. Нәтижесінде, ғұрып фольклорына тән 4 мысал, соның ішінде, 1890 жылы «Баянауылдан», 1890 жылы «Жоқтау» өлеңі, 1895 жылы «Қырғыздағы Рамазан айт», 1896 жылы «Қазақтардың рәсім, әдеттерін үйрену тұрғысынан» атты мысалдар мен көркем фольклор жанрына жататын 22 мақал-мәтел жинақталды. Мақал-мәтелдердің фольклорды танытудағы орнына мән беріліп, тиісті мысалдар теріліп, қорытындылар жасалынды. Демек, терілген мысалдар негізінде «Дала уалаяты газеті» қазақ фольклор мұраларын сақтау, жинау, жариялау және таратуға ықпал еткені анықталды. Дегенмен бұл тақырып әлі де терең зерттеуді қажет етеді. «Дала уалаяты газеті» секілді мерзімдік басылымдар халық мұрасын сақтау мен таратуда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Zhussupov N. Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century / N. Zhussupov, M. Baratova, G. Zhussupova, Ye. Zhussupov, K. Mukusheva // Sci. Herald Uzhhorod. Univ. Ser. Phys. — 2024. — № 56. — P. 833–843. DOI: <https://doi.org/10.54919/physics/56.2024.84goe3>
- 2 Урсегова Н. А. У истоков русской музыкальной фольклористики Сибири (20–40-е гг. XX в.) / Н. А. Урсегова // Studia Litterarum, 2019. — Т. 4. — № 4. — С. 280–293.
- 3 Ташекова А. Қазақ және татар үйлену жоралғыларының фольклорлық ерекшеліктері (Бекмұрат Уахатов зерттеулерінің негізінде) [Мәтін] / А.Т. Ташекова, Н.К. Жүсіпов, Ә.К. Шапауов // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық сериясы. — 2024. — № 4. — Б. 404–414. DOI: <https://doi.org/10.48081/TKUL2688>
- 4 Мәсімханұлы Д. Қытайдағы түркология: түркі әдебиеті мен фольклорына қатысты зерттеулер [Мәтін] / Д. Мәсімханұлы, А. Әбиденқызы // М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. «Керуен» ғылыми журналы. — 2023. — Т. 80. — № 3. — Б. 37–50. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-03>
- 5 Токпаева Л. С. Сравнительный анализ лексических средств казахского, русского и английского детского фольклора [Текст] / Л. С. Токпаева, Г. А. Кузембаева, Д. П. Спудбер // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика, 2024. — Т. 15. — № 1. — С. 107–125. DOI: <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2024-15-1>
- 6 Атабаев Қ. Мерзімді басылым Қазақстан тарихының дерек көзі (1870–1918). Тар. ғыл. д-ры ғыл. ... дисс. автореф.: маманд. 07.00.09 — Тарихнама, деректану және тарихи зерттеу әдістері, 07.00.02 — Отан тарихы (Қазақстан Республикасының тарихы) / Қ. Атабаев. — Алматы, 2000. — 54 б.
- 7 Илларионова Т.В. Свадебная обрядность и фольклор оренбургских казаков Южного Урала в публикациях и исследованиях [Текст] / Т. В. Илларионова, А. В. Роговская // Научно-исследовательский журнал “Modern Humanities Success”. — 2024. — № 11. — С. 6-11. DOI: <https://doi.org/10.58224/2618-7175-2024-11-6-11>
- 8 Жақан Д. С. Алаш қайраткерлерінің ұлттық фольклор жайындағы ғылыми ой-пікірлері [Мәтін] / Д. С. Жақан // М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. «Керуен» ғылыми журналы. — 2023. — Т. 81. — № 4. — Б. 105–118. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.4-08>
- 9 Набиолла Н. Қытайдағы қазақ фольклоры: Абылай ханға байланысты тарихи жырлар мен аңыздар [Мәтін] / Н. Набиолла, Ж. Ошан // Отан тарихы. — 2023. — Т. 26. — № 3. — Б. 582-593. DOI: https://doi.org/10.51943/2788-9718_2023_26_3_582-593
- 10 Атаханова Н. А. Фольклорлық мұралардың генезисі, тарихылығы, жанрлық белгілері [Мәтін] / Н. А. Атаханова, Г.Б. Аяпова // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — № 2 (178). — Б. 29-35. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2020.v178.i2.ph4>
- 11 Шахажанова Г.К. Ғалым С. Қасқабасовтың хикаялары туралы зерттеулері / Г. К. Шахажанова // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2023. — № 1. — Б. 376–385. <https://doi.org/10.48081/kxct2765>
- 12 Нұрман Б. Т. Әлемдік фольклортанудағы «перформанс» (performance) теориясы және оның түркі фольклорындағы көрінісі / Б. Т. Нұрман // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — Т. 138. — №1. — Б. 135–143. <https://doi.org/10.32523/2616-678x-2022-138-1-135-143>
- 13 Пангереев А. Ш. Балалар фольклоры дәстүрлі мәдениеттің ерекше саласы ретінде / А. Ш. Пангереев М.Р. Балтымова // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2020. — №3 (99). — Б. 91–95. <https://doi.org/10.31489/2020ph3/91-95>
- 14 Жүсіпов Н. Қ. Ахмет Байтұрсынұлының фольклортанушылық еңбегі / Н. Қ. Жүсіпов, М.Н. Баратова // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2022. — № 4. — Б. 110–117. <https://doi.org/10.48081/txbe9344>
- 15 Сағынадин Г. С. Фольклордағы синкреттілік: жанр және термин (А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» негізінде) / Г. С. Сағынадин // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2023. — № 3(144). — Б. 179–187. <https://doi.org/10.32523/2616-678x-2023-144-3-179-187>
- 16 Сатыбалдин А. С. Қажым Жұмалиевтің фольклортанудағы ізденістері / А. С. Сатыбалдин // Торайғыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2023. — № 1. — Б. 308–320. <https://doi.org/10.48081/jket2923>

- 17 Жусупов Н. К. Фольклористическая деятельность ученых Алаш: Машхур Жусип Копеев / Н. К. Жусупов, М. Н. Баратова // Вестник Торайгыров университета. Филологическая серия. — 2023. — № 3. — С. 87–97. <https://doi.org/10.48081/viqb3198>
- 18 Жүсіпов Н. Қ. Мәшһүр Жүсіптің мәдени мұрасы: аңыздар / Н. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова, Е. Қ. Жүсіпов, А. А. Курметова // Торайгыров университетінің хабаршысы. Филологиялық серия. — 2021. — № 3. — Б. 48–55. <https://doi.org/10.48081/uhtv1252>
- 19 Медеубек С. Фольклорлық ақпараттың мәні мен маңызы / С. Медеубек // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2024. — № 2 (147). — Б. 180–198. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2024-147-2-180-198>
- 20 Матаева А. К. XX ғасырдың соңы ХХІ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануы: әдебиет тарихын жаңаша танымда зерттеудегі ізденістер / А. К. Матаева, С. Б. Жұмағұл, А. Дәлелбекқызы // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. — 2022. — Т. 187. — № 3. — Б. 148–157.
- 21 Нұриман Б. Әлемдік фольклортанудағы “Фольклордың төрт функциясы” теориясы / Б. Нұриман // М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының хабаршысы. «Керуен» ғылыми журналы. — 2021. — № 3 (72). — Б. 57–64.
- 22 Ашенова А. Т. Мерзімді баспасөзде көтерілген фольклорды жинау мәселесі / А. Т. Ашенова // Фундаментальные и прикладные исследования: гипотезы, проблемы, результаты. — 2018. — С. 58–63.
- 23 Тойбекова С. Р. Әлкей Марғұлан — фольклортанушы / С. Р. Тойбекова // Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің хабаршысы. — 2021. — № 1 (50). — Б. 184–187.
- 24 Рахимов Е. Р. Ағартушы-демократ Г.Н. Потанин және қазақ халқы / Е. Р. Рахимов // Medieval history of central Eurasia. — 2024. — № 4 (6). — Б. 22–29.
- 25 Дала уалаятының газеті. — 1888–1902. Адам. Қоғам. Табиғат. / Құрастырушы Ү. Субханбердина. — Алматы «Ғылым», 1994.

А.А. Макатова, А.А. Абсадық

Издательство казахского фольклора XIX века (на основе «киргизской степной газеты»)

В статье рассматриваются образцы казахского фольклора, опубликованные в периодическом издании «Киргизская степная газета» конца XIX — начала XX веков. Анализируется процесс распространения и публикации фольклорных материалов на страницах этого издания. В работе представлены образцы казахского фольклора, опубликованные в разные годы в «Киргизской степной газете». Освещаются вопросы публикации казахского фольклора в период с конца XIX до начала XX века. На основе проведенного исследования выявлены наиболее часто встречающиеся жанры — пословицы, обрядовый фольклор, материалы, относящиеся к традициям и обычаям казахского народа, а также траурная поэзия. Анализируются их жанрово-стилевые и содержательные особенности. Содержание типизированных примеров описывается методом описания. Образцы казахского фольклора, опубликованные на страницах периодического издания, классифицируются по жанровой специфике методом систематизации. Фольклорные материалы, опубликованные на страницах газет, отражают особенности мировоззрения и культуры казахского народа, а также раскрывают значение пропаганды национальных ценностей, накопления и сохранения фольклорного наследия. Результаты исследования показали, что «Киргизская степная газета» является одним из первых изданий, способствовавших сбору, публикации и распространению казахского фольклора в письменной форме. В статье определяется литературная значимость публикации казахского фольклора в периодических изданиях, определяется их место и роль в изучении казахского фольклора. В данной статье «Киргизская степная газета» рассматривается как важный источник фольклористики. В ходе исследования представлены четыре примера ритуального фольклора и 22 пословицы, относящиеся к жанру художественного фольклора. Автор определяет роль «Киргизской степной газеты» как одного из периодических изданий, способствовавших широкому распространению казахского фольклора, и представляет ее как ценный источник фольклористики. На основании этих данных доказано, что газетные материалы сыграли важную роль в сохранении и распространении духовного наследия казахского народа. В результате проведенного исследования установлено, что периодическое издание «Киргизская степная газета» послужило основой для изучения фольклора с точки зрения литературоведения и фольклористики. Статья позволяет по-новому взглянуть на традиции издания казахского фольклора и предлагает теоретико-методическое направление для будущих исследований. В заключение доказано, что «Киргизская степная газета» оказала значительное влияние на сбор, сохранение, публикацию и распространение казахского фольклорного наследия. В статье анализируется процесс публикации казахского фольклора в периодической печати и определяется его научное значение в литературоведении и фольклористике.

Ключевые слова: «Киргизская степная газета», казахский фольклор, фольклористика, ритуальный фольклор, пословицы, периодические издания.

Publishing house of kazakh folklore of the 19th century (based on the kirghiz steppe newspaper)

The article examines in detail the samples of Kazakh folklore published in the *Kirghiz Steppe Newspaper* (Kirghizskaya Stepnaya Gazeta) at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. It analyzes the dissemination, classification, and publication of folklore materials within this periodical. The study focuses on the representation of various folklore genres, including proverbs, ritual folklore, mourning poems, and texts reflecting the traditions and customs of the Kazakh people. The collected materials are analyzed in terms of their genre characteristics and thematic features using descriptive and systematization methods. The published folklore samples illustrate the worldview and cultural values of the Kazakh people and emphasize the importance of preserving national heritage through the printed press. The research demonstrates that the *Kirghiz Steppe Newspaper* was among the first publications to contribute to the collection, publication, and dissemination of Kazakh folklore in written form. It defines the literary and scholarly significance of publishing folklore materials in periodicals and identifies their role in the development of Kazakh folklore studies. The article presents four examples of ritual folklore and twenty-two proverbs, showing how these materials reflect artistic and social aspects of Kazakh oral traditions. The findings confirm that the *Kirghiz Steppe Newspaper* played an essential role in preserving and promoting the spiritual and cultural heritage of the Kazakh people. The study offers a new perspective on the publication traditions of Kazakh folklore and outlines methodological directions for further research.

Keywords: “Kirghiz steppe newspaper”, Kazakh folklore, folklore studies, ritual folklore, proverbs, periodicals.

References

- 1 Zhussupov, N., Baratova, M., Zhussupova, G., Zhussupov, Ye., & Mukusheva, K. (2024). Features of collecting Kazakh folklore and methods of collecting folklore of the first half of the XX century. *Sci. Herald Uzhhorod Univ. Ser. Phys.*, 56, 833–843.
- 2 Ursegova, N. A. (2019). U istokov russkoi muzykalnoi folkloristiki Sibiri (20–40-e gg. XX v.) [At the Origins of the Russophone Musical Folklore of Siberia (1920s–1940s)]. *Studia Litterarum*, 4(4), 280–293 [in Russian].
- 3 Tashekov, A. T., Zhussupov, N. K., & Shapauov, A. K. (2024). Qazaq zhane tatar uilenu zhoralgylarynyn folklorlyq erekshelekteri (Bekmurat Uakhatov zertteulerinin negizinde) [Folklore features of Kazakh and Tatar wedding ceremonies (based on research by Bekmurat Uakhatov)]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraigyrov University. Philological Series*, 4, 404–414 [in Kazakh].
- 4 Massimkhanuly, D. & Abidenkyzy, A. (2023). Qytaidagy turkologiya: turki adebiyeti men folkloryna qatysty zertteuler [Turkology in China: studies of Turkic literature and folklore]. *M. Auezov atyndagy Adebiet zhane oner institutynyn khabarshysy. «Keruen» gylimi zhurnaly — M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Herald. “Keruen” scientific journal*, 80, 3, 37–50 [in Kazakh].
- 5 Tokpaeva, L. S., Kuzembayeva, G. A., & Spulber, D. P. (2024). Sravnitelnyi analiz leksicheskikh sredstv kazakhskogo, russkogo i angliiskogo detskogo folklora [Comparative Lexical Analysis of Kazakh, Russian and English Children's Folklore]. *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Teoriia yazyka. Semiotika. Semantika — Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of Language. Semiotics. Semantics*, 15(1), 107–125 [in Russian].
- 6 Atabayev, K. (2000). Merzimdi basylm Qazaqstan tarikhynyn derek kozi (1870–1918) [Periodical source of the history of Kazakhstan (1870–1918)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 7 Illarionova, T. V., & Rogovskaya, A. V. (2024). Svadebnaia obriadnost i folklor orenburgskikh kazakov Yuzhnogo Urala v publikatsiiakh i issledovaniakh [Wedding rituals and folklore of the Orenburg Cossacks of the Southern Urals in publications and research]. *Nauchno-issledovatel'skii zhurnal “Modern Humanities Success” — Research Journal “Modern Humanities Success”*, 11, 6–11 [in Russian].
- 8 Zhakan, D. S. (2023). Alash qairatkerlerinin ulttyq folklor zhaiyndagy gylimi oj-pikirleri [Scientific reflections of Alash figures on national folklore]. *M. Auezov atyndagy Adebiet zhane oner institutynyn khabarshysy. «Keruen» gylimi zhurnaly — M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Herald. “Keruen” scientific journal*, 8(4), 12–16 [in Kazakh].
- 9 Nabiolla, N., & Oshan, Zh. (2023). Qytaidagy qazaq folklori: Abylai khanga bailanysty tarikhii zhyrlar men anyzdar [Kazakh folklore in China: historical epics and legends associated with Abylai khan]. *Otan tarikhy — History of the Homeland*, 26, 3, 582–593. DOI: 10.51943/2788-9718_2023_26_2_582-593 [in Kazakh].
- 10 Atakhanova, N. A., & Ayapova, G. B. (2020). Folklorlyq muralardyn genezisi, tarikhilygy, zhanrlyq belgileri [Genesis, history, genre features of folklore heritage]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Philology Series*, 2 (178), 29–35 [in Kazakh].
- 11 Shakhazhanova, G. K. (2023). Galym S. Qasqabasovtyñ khikaialary turaly zertteuleri [Study on stories of scientist S. Kaskabasov]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraigyrov University. Philology Series*, 1, 376–385 [in Kazakh].

- 12 Nuriman, B. T. (2022). Alemdik folklortanudagy «performans» (performance) teoriiasy zhane onyn turki folkloryndagy korinisi [The Theory of “Performance” in world folklore studies and its view in Turkic Folklore]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 138, 1, 135–143 [in Kazakh].
- 13 Pangereev, A. Sh., & Baltymova, M. R. (2020). Balalar folklory dasturli madeniettin erekshe salasy retinde [Children's folklore as a special kind of traditional culture]. *Qaragandy Universitetinin Khabarshysy. Filologia seriasy — Bulletin of the Karaganda University Philology Series*, 99 (3), 91–95 [in Kazakh].
- 14 Zhusipov, N. K., & Baratova, M. N. (2022). Akhmet Baitursynulynyn folklortanushylyq enbegi [Folklore work of Akhmet Baitursynov]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraighyrov University. Philology Series*, 4, 110–117 [in Kazakh].
- 15 Sagynadin, G. S. (2023). Folklordagy sinkrettilik: zhanr zhane termin (A. Baitursynulynyn «Adebiat tanytkyshy» negizinde). [Syncretism in folklore: genre and term (based on A. Baitursynov's “literature guide”).] *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy. Filologiya seriasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Philology Series*, 3(144), 179–187 [in Kazakh].
- 16 Satybaldin, A. S. (2023). Qazhym Zhumaliev'tin folklortanudagy izdenisteri [Kazhim Zhumaliyev's searches in folklore studies]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraighyrov University. Philology Series*, 1, 308–320 [in Kazakh].
- 17 Zhusupov, N. K., & Baratova, M. N. (2023). Folkloristicheskaia deiatelnost uchenykh alash: Mashkhuur Zhusip Kopeev. [Folkloristic activity of Alash students: Mashkhuur Zhusip Kopeev]. *Vestnik Toraigyrov universiteta. Filologicheskaya seriia — Bulletin of Toraighyrov University. Philology Series*, 3, 87–97 [in Russian].
- 18 Zhusipov, N. K., Baratova, M.N., Zhusipov, E. K., & Kurmetova, A.A. (2021). Mashhuur Zhusiptin madeni murasy: anyzdar [Cultural heritage of Mashhuur Joseph: legends]. *Toraigyrov universitetinin khabarshysy. Filologiyalyq seriia — Bulletin of Toraighyrov University. Philology Series*, 3, 48–55 [in Kazakh].
- 19 Medeubek, S. (2024). Folklorlyq aqparattyn mani men manyzy [The essence and significance of folklore information]. *L.N. Gumilev atyndagy Euraziia Ul'tyq Universitetinin Khabarshysy. Zhurnalistika seriasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series*, 2 (147), 180–198 [in Kazakh].
- 20 Mataeva, A. K., Zhumagul, S. B., & Dalelbekkyzy, A. (2022). XX gasyrdyn sony XXI gasyr basyndagy qazaq adebiattanuy: adebiat tarikhyn zhanasha tanynda zertteudegi izdenister [Kazakh literary studies of the late XX century at the beginning of the XXI Century: Research in the study of the history of literature in a new way]. *Qazaq Ul'tyq Universitetinin khabarshysy. Filologiya seriasy — Eurasian Journal of Philology: Science Education*, 187, 3, 148–157 [in Kazakh].
- 21 Nuriman, B. (2021). Alemdik folklortanudagy «Folklordyn tort funktsiiasy» teoriiasy [The theory of the “Four functions of folklore” in World Folklore Studies]. *M. Auezov atyndagy Adebiat zhane oner institutynyn khabarshysy. «Keruen» gylymi zhurnaly — M.O. Auezov Institute of Literature and Art. Herald. “Keruen” scientific journal*, 3(72), 57–64 [in Kazakh].
- 22 Ashenova, A.T. (2018). Merzimdi baspasozde koterilgen folklordy zhinau maselesi [The problem of collecting folklore raised in the Periodical Press]. *Fundamentalnye i prikladnye issledovaniia: gipotezy, problemy, rezultaty — Fundamental and Applied Research: Hypotheses, Problems, Results*, 58–63 [in Kazakh].
- 23 Toibekova, S.R. (2021). Alkei Margulan — folklortanysh [Alkey Margulan — folklorist]. *M. Kozybaev atyndagy Soltustik Qaqazstan universitetinin khabarshysy — Bulletin of M. Kozybaev North Kazakhstan University*, 1(50), 184–187 [in Kazakh].
- 24 Rakhimov, Ye. R. (2024). Agartushy-demokrat G.N. Potanin zhane qazaq khalqy [Democrat-Enlightener G.N. Potanin and the Kazakh people]. *Medieval history of central Eurasia*, 4(6), 22–29 [in Kazakh].
- 25 Subkhanberdina, U. (Comp.). (1994). *Dala ualaitynyn gazeti. 1888-1902. Adam. Qogam. Tabigat* [Dala Region Newspaper. 1888-1902. People. Society. Nature]. Almaty, “Gylym” [in Kazakh].

Information about the authors

Makatova, Ayagoz Arturovna (corresponding author) — 1st year Doctoral Student in “Philology”, Faculty of Social and Humanitarian Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-7758-4812>

Absadyk, Almasbek Akhmetuly — Professor, Doctor of Philology, Faculty of Social and Humanitarian Sciences, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan. E-mail: absadykov.aa@ksu.edu.kz; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1657-029X>

А.Б. Сайлаухан¹, Ж.О. Мамбетов², А. Кенжеқожаева^{3*}

^{1,3} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан;*

² *SDU University, Қаскелең, Қазақстан*

(E-mail: abilay.sailaukhan@gmail.com, zholdas_19@mail.ru, ak_bota555@mail.ru)

Бақсылық дәстүрдің аймақтық ерекшеліктері және құрылымдық сипаты

Бақсы институтының құрылымдық элементтері Ш. Уәлиханов еңбектерінде, генетикалық табиғаты А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде ашып көрсетіліп, өткен ғасырлардан бері ғалымдар назарынан тыс қалмаған бақсылық сарынның түрлі қырлары мен өзіндік шығармашылық ерекшеліктері бүгінге дейін толық зерттеліп болмағаны белгілі. Зерттеудің мақсаты — әлем әдебиеті мен мәдениетінде әртүрлі сипаттармен, әртүрлі терминологиямен берілетін, түрлі халықтар мен ұлыс-тайпаларға, көне мәдениеттерге тән бақсылық дәстүрдің көрінісін бағамдау. Осы мақсатқа жету үшін Д. К. Зеленин, Г. В. Ксенофонов, А. В. Смоляк, Е. Д. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, С. Ә. Күзембай, Г. Н. Ким зерттеулері басшылыққа алынды. Мақалада авторлар бірқатар беделді ғалымдардың зерттеулері мен ой-пікірлеріне сүйене отырып, әрі әдеби-мәдени контексте салыстырмалы талдау жасай отырып, қай халықта болмасын бақсылық ерекше құрметке ие өнер, қасиет болғанын тұжырымдайды. Расында жер шарына кеңінен тараған бұл көне мәдениеттің сілемдері бүгін де көрініс тауып жатқандығы, салттан өшкенімен санадан өшпей, қайта жаңғырып жатқаны көрсетілді. Негізгі бағыты — түркі халықтарына ортақ бақсылық дәстүрдің қалыптасуы, ұқсастығы мен айырмашылығы сынды мәселеге тереңдеу. Идеясы — бақсы өнерінің феномендік ерекшелігі мен көпқырлы функциясын көрсету. Осы бағытта ритуалдық сеанс, камлания, яғни бақсылық мистерия ғұрыптары сынды мәселелер қамтылып, өзіндік ерекшеліктері көрсетілді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы — бақсының қайталанбас дара сипатының түрлі халық мәдениетінде берілу жолдары мен тәсілдері сараланды; практикалық маңыздылығы — көне мәдениетімізді, салтымызды, оны бүгінге дейін жеткізуші өкілдерінің қызметін кеңінен түсінуге, танып-білуге септігін тигізеді. Бақсылық дәстүрдің түрлі халықтарда орындалуы, жүргізілуі сынды аймақтық ерекшеліктерін талдау арқылы халықтың наным-сенімдерінің тылсым сипатын ұғынып, тұрақты түрде қалыптасқан ритуалдық тәжірибенің біртұтас концепциясы анықталды. Нәтижесінде бақсы институтының көптеген мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері анықталды (қазақ, якут, нанай, ульч, бурят, тунгус т.б. халықтарындағы). Осылайша бірнеше мәдениет тоғысында зерделеу, әрқайсысының өзіне тән болмыс, бітім, ерекшелігін, мәнін, рөлін, маңызын таныту арқылы бақсылықтың адамзат мәдениетіне ортақ құбылыс екені дәлелденеді. Зерттеудің білім саласына қосылған құндылығы ретінде әр кезеңде бақсылық салтына жамалған, тағылған негативті сипаттардың негізсіз екенін, бақсы — табиғи дарынды тұлға, әлеумет өміріндегі рөлі ерекше екені зерделенгенін жатқызуға болады. Жұмыс нәтижесінің практикалық маңыздылығы — бақсылықтың барлық негізгі категорияларының қамтылып, көшпелі халықтардың рухани-әлеуметтік өміріндегі орнының негізделіп, осы бағыттағы басқа да зерттеулерге көрсеткіш, бағдарлама бола алатындығында.

Кілт сөздер: ритуалдық сеанс, атрибут, камлания (бақсылық мистерия), жын шақыру, кутуар.

Kipicne

Мақала шеңберінде түркі халықтарына ортақ бақсылық дәстүрдің қалыптасуы, ұқсастығы мен айырмашылығы сынды мәселеге тереңдей ену, індетте зерттеу — басты бағыт ретінде алынады.

Көне заманда пайда болған бақсылық — Азия (орталық, солтүстік, шығыс), Солтүстік Америка (*шушпан, апачи, винты, лилуэт, кахуил тайпасы, Юроков, Синкионе үндістерінде*), Африка халықтарында сақталған өнер. Оның бастапқы көріністері Австралия аборигендерінде байқалса; кейбір сілемдері венгрлерде кездеседі. Бұл дәстүр македондықтар үшін де жат емес [1] Көптеген ғылыми әдебиетте шаман деп берілетін бұл көшпелілер қоғамының саналы азаматтарының (*Е.Ази*) аражігін Ш. Уәлиханов «қазақтар шаманды бақсы дейді. Ол сөзді монғолша оқытушы, ұйғырлар бахшы десе, түрікпендер ақындарын бахшы деп атаған. Шамандар аспан тәңірі мен рухтың жердегі қолдаушы адамдары есебінде саналды. Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары: ол ақын да, күйші де, сәуегей және емші, сегіз қырлы, бір сырлы адам

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: ak_bota555@mail.ru

болған» деп ажыратып береді [2]. Бұл пікір қолдау тауып «бақсы тәңірінің сүйетін, жарылқайтын, аруақтың жарататын қолдайтын адамы. Ол әрі жыршы, әрі күйші, әрі дәрігер, әрі сәуегей. Қысқасы, оның білмейтіні жоқ деген наным болғандығы» пайымдалды [3; 42]. Ескерткіштерде әуелгіде аспан пайда болған, одан кейін жер жаратылған тұста оған иелік ету үшін Тәңірім түріктерді жаратқан деп жырланғандай, түркі халықтарының исламға дейінгі замандарда тәңірлік наным-сенім иесі болып, әулиелердің басына құрбандық шалып, бақсылардың құдіретіне сенгендігін жоққа шығара алмаймыз. Бақсылық біздің дәуірімізге бәз-баяғы қалпында жеткен жоқ. Ол түрлі дүбірлі дүрбелең кезеңдерді басынан кешіріп, талай тосқауыл, кедергілерге жолығып, қудаланса да (*Өзбек хан, Ақсақ Темір, коммунистік билік тепкісінен өтіп*), жанкештілікпен бүгінге жетті. Қазақ топырағында өзіндік қадір-қасиеті бар бұл өнер көмейі бітелмей, жүйелі арнасын тапты деуге болады. Алғаш М. Жұмабаевтың «Қойлыбайдың қобызы» поэмасында жырланып, бақсыларға тән таңғажайып, адам сенгісіз дүниелер дәріптеліп (*сексеуілге мінген қобыздың 200 жүйріктің алдында келуі*) [4], бақсылыққа деген ғалым, зерттеушілер қызығушылығы артпаса, кеміген жоқ. Әлі күнге сырын ашпаған құпиясымен жеткен бақсылық — болмыста бар нәрсенің ұрпақ санасынан жойылмай, сан мәрте жаңғырып жеткенін дәлелдейді.

Әлем халықтары мен мәдениетінде түрлі сипатта және түрлі атаулармен көрініс тапқан, таралған бақсылық дәстүрдің мәнін ашу, оны әртүрлі халықтар мен ұлыс-тайпаларға, көне мәдениеттерге тән феномен ретінде қарастырып, салыстырмалы талдау жасауды мақсат ете отырып, адамзат тарихындағы көне құбылыс екенін пайымдадық.

Тылсым күш пен адамдар арасын байланыстырған бақсылар сарыны діни наным-сенімдер мен мистикалық танымға негізделіп, қоғамда ерекше әлеуметтік институт ретінде қызмет атқаратыны бүгінге дейін талданып, зерттеліп келеді. Ауру тәнге қуат беріп, дертінен айықтыратын бақсылардың қызметі арқылы адам мен табиғаттың, рухани әлем мен нақты болмыстың арасындағы қарым-қатынас, байланыс реттеліп отырған. Бақсылардың ел арасындағы беделінің күшті болғандығы жөнінде С. Сейфуллин Шыңғыс ханға қатысты аңызды келтіреді. Рухпен байланысқа еркін түсетін, керек кезінде оларға билігін жүргізетін бақсының рөлі жөнінде: «Теміршыңның шақырған ұлы жиналысында қалың топта отырған ру бастықтарының алдында шығып сөз сөйлеп, Теміршыңға Шыңғыс атты берген қоңырат руынан Көкше бақсы (*әр түні көкке ұшып барып, көк тәңірінен хабар алып отыратын қасиеті бар*). Көкше «Теміршыңның енді ұлы хан болуы керек, «көк тәңірінің» маған берген жарлығы бойынша Теміршыңның аты енді Шың-құс хан болады» [5] деген жазба бар.

Бақсылық — бір ғана халықтың дәстүрі, мәдени тәжірибесі ғана емес, адамзат өркениетіне ортақ құбылыс екенін дәлелдеу — өзекті мәселе. Осы бағытта бақсылықты бірнеше мәдениеттер тоғысында қарастырып, әрбір ұлт пен ұлыстың, қала берді тайпаның өзіне тән төл болмысын танытудағы рөлі мен мәнін, орны мен маңызын ашып көрсету — қажетті таным нысаны деуге болады. Демек, бүгінге дейін өткен заманның сарқыншағы, ескіліктің қалдығы саналып, танылып, қағажу көріп келген бақсылықтың түрлі (*шамандық т.б.*) халықтағы көрінісін зерделеу — мәдениеттер арасындағы сабақтастықты түсінуге мүмкіндік береді. Құпиясы мен жұмбағы мол бақсылық дәстүрін зерттеу мен тәпсірлеудің күрделілігін этнолог, антрополог В.И. Харитонова ескертеді [6]. Бақсылықтың өткен заманның діни қалдығы емес, қазіргі заманда да өмір сүріп, көркейіп, өркендеп келе жатқандығына корей еліндегі шаманизм дәстүрі дәлел. Корей профессоры Хван Рушидің (Квандонг университеті) мәліметінше, бүгінде Кореяда шамандар 100 мыңнан асады және олар *кангшинму* (қабілеті көктен берілгендер), *сесытму* (ата-бабасынан мұралыққа қалған) деп аталатын екі категорияға бөлініп, *кут* (наерим, чесу, нок, нэ) рәсімін жүйелі түрде өткізіп отырады [7; 44].

Осы мақсатқа жету барысында бақсылық феноменін әлемдік контексте қарастыру, бақсылықтың ұғымдық негіздерін талдау басты міндет етіп алынды. Бақсылықтың түрлі халықтар мен мәдениетіндегі көрінісін салыстыра отырып, бақсы бейнесінің көркемдік және этнографиялық тұрғыдан интрепретациялау зерттеу пәні ретінде алынды. Зерттеудің ғылыми жаңалығы — түрлі мәдениеттер арасындағы бақсылық дәстүрдің әмбебап сипаты мен қызметін ашу болса; ұсынылатын гипотеза — аталған дәстүрдің түрлі мәдениетте ұқсас мазмұндық құрылымға ие, адамзат баласына ортақ сана көрінісі. Бұл еңбек өз кезегінде әдебиеттану, этнолингвистика, этнография, дінтану саласындағы ғылыми зерттеулерге үлес қоса алады. Және ұлттық руханият тамырын тереңінен тануға көмектеседі.

Зерттеуде көтерілген мәселе бүгінге дейін беделді этнограф, мәдениеттанушы, тарихшы, фольклортанушы, философ, әдебиеттанушы ғалымдар еңбектерінде түрлі қырынан зерттелген. Мақалада аталған құбылыстың бір ғана этнос шеңберінде шектеліп қалмай, салыстырмалы тұрғыда

карастырылуы — бұрынғыдан өзгеше әдістемелік ұстанымға негізделеді. Ол үшін Ш. Уәлиханов, Д. К. Зеленин, Г. В. Ксенофонов, А. В. Смоляк, Е. Д. Тұрсынов, Б. Абылқасымов, С. Ә. Күзембай, Г. Н. Ким, В. И. Харитонов т.б. зерттеулері негізге алынады.

Зерттеу әдісі мен материалдары

Мақалада бақсылық сарынының түркілік мәдениет пен әдебиетіндегі көрінісі, оның ұлттық мәдениеттегі ерекшелігі қарастырылады. Сонымен қатар қазақ бақсылық өнерінің тарихи, фольклорлық, көркемдік интерпретациялары талданады. Зерттеу барысында мәтіндік талдау, салыстырмалы-тарихи, мәдениеттанулық талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеудің материалдық базасы ретінде, сапалық материалдар: әлем әдебиетіндегі шамандық көріністер (мысалы, Сібір халықтарындағы), этнографиялық, фольклорлық, мәдениеттанулық еңбектер (М. Элиаде, Г.В. Ксенофонов «Шаманизм»), Д. Зеленин («Идеология сибирского шаманизма»), А. Смоляк («Шаман: личность, функции, мировоззрение, Е. Тұрсынов «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» еңбектері); сандық материалдар: зерттеу мақалада ғылыми әдебиеттегі 10-нан астам іргелі еңбектер мен мақалалар талданды.

Отандық ғылымда Ш. Уәлиханов бақсылықтың негізгі категорияларын толық қамтып, көшпелілердің өміріндегі бақсының рөлі мен мәніне, шығармашылық әрекетінің аспектілеріне, бақсылықтың құрылымдық элементтеріне тоқталса [2]; А. Байтұрсынұлы аталған өнердің генетикалық табиғатын, магиялық қуатын бақсы поэзиясы арқылы дәлелдейді. Ал бақсылық сарындағы сөз қуатын, өнердің өзіндік шығармашылық ерекшелігін, қазақ қоғамындағы әлеуметтік және рухани орнын М. Әуезов зерделесе [8]; бақсылықтың ұлттық музыка дәстүрі мен идеологиясының жаршысы болғанын С. Аязбекова [9] мен С. Күзембайлар бағамдаған [10]. Бұл — қазақ ғылымында бақсылық сарынның жан-жақты зерттелгендігінің көрінісі.

Нәтиже және талқылануы

Зерттеу барысында бақсылықтың әлемдік мәдениетте ортақ құрылымдар мен мотивтерге ие құбылыс екені айқындалды. Қазақ әдебиетіндегі дәнекерші, бақсы, ақын, болжаушы, абыз, сыншы, жырау, сал, сері сынды ауыз әдебиеті үлгілерін жасаушылардың байырғы өкілдерін тереңінен қарастырған ғалым Е. Д. Тұрсынов бақсы типінің шығуы, дамуы, өрбуі тарихын тамырынан ашып көрсетуді мақсат ете отырып, палеолит, неолит дәуірінен тарқатады. Автор бір ғана халық көлемінде шектеліп қалмай, ұланғайыр кеңістікті қамтып, Азия, Америка, Африка халықтарының тұрмыс-тіршілігімен байланыстырады. Соның ішінде ешқандай заңға бас иемейтін, құдай туралы түсінігі мүлде жоқ, барлығын «жындары айтып беріп отыратын» бақсы немесе сиқыршы деп аталатын типтің Алеут аралдары халықтарының арасында кездесетінін, тлинкиттер қоғамында да (Солтүстік Америка); Вьетнамның ит тұмсығы батпайтын қалың орманы түкпірінде тұратын мнонглер тайпасында «нджау» деп аталатын арнаулы бақсылардың болғанын жазады. Ғалым көрсеткен тайпа бақсыларының барлығына ортақ сипат — оларға көмектесетін жын, иелердің болатындығы.

Ислам дінінен бұрынғы заманда әулие тәрізді болған, қоғамдағы орны мен беделі жоғары бақсы типінің пайда болу, түрлі халықтар арасында кездесу сипатына талдау жасай отырып, ғалым қазақ фольклорлық мұраларын сақтап, таратушылар типтерінің ішінде генезисі жағынан ең көнесі — бақсы, ақын, сал, жырау екенін дәлелдейді. Бақсылықты жырға қосқан С. Торайғыров та оларды құдайдың тегін жаратпағанын, тұқыммен берілетінін, талай адамға өмір сыйлаған жақсылығын қазақтың ұмытпайтынын баса көрсеткен.

Ғалым Е. Тұрсынов бақсылардың шығармашылығы халқымыздың салт фольклорының күрделі де қызықты саласының бірі екенін негіздей отырып, «бақсы типінің шығу тарихын, бақсылар творчествосын зерттемейінше қазақ фольклоры тарихын анықтау мүмкін емес» деп [11; 51] деп ширек ғасыр бұрын кесіп айтып, қазақ фольклортану ғылымында бақсылар шығармашылығы салыстырмалы түрде жан-жақты зерттелмей, ырым фольклор ішінде алатын орны нақты көрсетілмей, негативті тұрғыда сипатталып жүргендігіне өкініш білдірген. Ғалым бақсы шығармашылығына кертартпалық көзқарастың қалыптасуына негіз болған нәрсені де алға тартады. Сондағы пікіріне назар аударсақ сөзінің де, пайымының да жаны бар екенін бағамдаймыз. Ол бақсылықтың пайда болу дәуірімен байланысты екен. Яғни, қазақ даласына ислам діні келгенге дейін кезең құбылысына бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарағанда оның бірқатар позицияларға жауап беріп, тенденцияларға ілесе алмайтыны белгілі. Сондықтан да автор бұл дүниеге әділ бағасының берілгенін қалайды. «Қандай болсын құбылыстың пайда болуы тарихын білмей тұрып, біз оның ішкі

мәнін де түсіне алмаймыз. Демек, өнердің қоғам өмірінде атқаратын ролін дұрыс бағалауымыз үшін біз оның ең ертедегі формаларын өте ұқыпты тексеріп шығуға тиістіміз» [12; 17] деген алғашқы қоғам өнерін зерттеуші А. Формозов пікіріне сүйенеді. Және өз позициясынан айнамай, бақсылардың емшілік міндеті, емшілік қызметінің дәнекершілікпен байланыстылығы, әскери бақсылар жөнінде толымды, тұшымды пікірлер айтып, өз концепциясын жоққа шығаратын мәселелерді де атап көрсетіп отырады.

Қазақ халқының әлеуметтік өміріндегі бақсылықтың өрісі тарылуының ғалым Б. Әбілқасымов үш түрлі себебін көрсетеді. Оның біріншісі, 1868 жылы қазақ даласын билеудегі жаңа реформаларға сай шыққан ережеде бақсылыққа тыйым салынуы; екіншісі, ислам дінінің кеңінен тарап, молдалардың шарият заңына қайшы деп танығандығынан; үшіншісі, патшалық отарлау арқылы келген орыс медицинасының мұны ескіліктің қалдығы санап, қарсы шығуынан [13]. Бір ғажабы, осындай түрлі себептерге байланысты ғасырлар бойы қудалау көрген бақсылық әлі күнге халық санасынан, тарихи жадынан ұмытылған жоқ. Осының өзі — бұл дәстүрдің заманында халық арасында қадірлі дүние болғанын, сакральдық қасиеті тым тереңде екенін аңғартады. Бақсы сарындарының сюжеттік қабаттарына көз жүгірткенде магиялық ем рәсімдері жын шақыру жорасына байланысты атқарылатыны белгілі. Қанша жерден тыйым салынса да, осы жын шақыру рәсімінде бақсының сырқатқа дауа табатын, яғни емдейтін барлаушы, кеңесші жындарды шақырып (*Б. Абылқасымов*), адам баласының жанын алып қалатындығының өзі — бақсылықтың сан жылдар медициналық функция атқарғанын көрсетеді. Бақсының медициналық қызметі өткен ғасырдың басынан бастап зерттеу еңбектерде айтыла бастады. Ғалым К. М. Рычков бақсының басты қызметі — адам тәнін бұзатын жауыз күштермен күресе отырып, ауруды емдеу екенін айтса, В.И. Йохелсон сібір бақсыларын «қара шаман жауыз рухтар мен адамдар арасындағы дәнекер қызметін атқарады. Ол адамдарға ауру әкелген қара күштерді ауыздықтау, қуу арқылы емдейді» деп жазады [14]. Дәл осы ойды Ф. Кон дамытады: «бақсылар болмысынан тәуіп-дәрігерлер. Бақсының мамандығы — қара күштермен күресіп, адамзатқа араша түсу. Камлания (шамандық мистерия) кезінде бақсы аурудың жанын иеленіп алған жауыз күшті іздеп... соңында мақсатына жетеді: қара күш бір параға келісіп, аурудың тәнін босатады» [15; 70].

Айтылған мәселе жөнінде қазақтар егер әйел босану үстінде есінен танып қалса, бұл оның ішіне албасты кіріп кеткендігінің белгісі деп санайды. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов та жазып көрсеткен. Ал Сібір халықтарының түсініктері әрқилы болып келеді. Якуттар барлық ауру адам денесіне кіріп алған жауыз күштерден туындайды, ал оны емдеу шақырылмаған қонақтарды қорқыту мен тыныштандыруға байланысты деп санаса; буряттар жауыз күш өзі таңдаған адамның ішіне кіріп алып, оны қинап, дірілдетіп, азапқа салады да, өзі шаршаған кезде кетіп қалады, осы сәтте ауру тынышталып, дірілдегені басылады деп түсінеді; нанайлықтар (гольдтар) барлық ауру жауыз күштерден туады, ол адамның ішіне кіріп алып, қанын сорып, ішін кеміріп тастайды деп сенген [16; 714].

Бақсыны көптеген еңбектерде діни культті атқарушы деп түсіндіргенімен, оның негізінен жаратушыға, тәңірге сыйынып, аруаққа, жынға табынатынын, соған байланысты ғұрыптарды атқарушы екенін жоққа шығара алмаймыз. «Қазақ демонологиясы мен шаманизмдегі адамға қас, зиянкес күштер: дию, жын, пері, албасты, марту, үбе, обыр, жезтырнақ, сөрел, көнаяқ т.б. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән қастандық жасау жолдары бар. Соған орай зиянкестермен күресудің тәсілдері де алуан-алуан... Жын-шайтанның әсерінен болатын... сырқат түрлерінің көбін бақсылар психотерапиялық әдіспен (бақсының ойыны арқылы) емдеген, алайда олар қажет кезінде аллопатиялық, гомеопатиялық, хирургиялық әдістерді де қолданған» [17; 200-201].

Ғалым Г. В. Ксенофонов бақсыларды қиялға бай, адам психикасына ерекше әсер ету қабілеті бар, туа бітті импровизатор ақындар ретінде таниды. Сондықтан да камлание — драмалық мистерия, ал бақсы — жоқтан рух жасайтын талантты актер деп санап, олардың адамды сақтап қалатын қасиеті мен еңбегін жоққа шығармайды. Осы орайда автор бурят, алтайлық бақсылар символ-икона ретінде латын кресіне ұқсайтын, бақсының жан-дүниесін бейнелейтін қарулы кресті пайдаланатынын; ал якуттар мен тунгустарда бұл символдың «быарық» пішінінде (қоңыраудың темір кесіндісі) сақталғанын назарға ала отырып, христиандықпен ұқсастығын көрсетеді. Иисустың крест арқылы адамдарды емдеп, жын-шайтандарды қуғанын мысалға ала отырып, христиандықтағы кресті шамандықтың аналогы деп санайды. Және бұл ұқсастықтардың сырын генетикалық себептерден іздейді [18; 21]. Автор Сібір халықтарындағы бақсылықты ежелгі көшпелілердің жарасымды дінінің жәдігері деп есептеді. Г. В. Ксенофонов концепциясының ерекшелігі мен бірегейлігі оның діннің

дамуын төменнен бастап, әрқайсысын белгілі бір культтік жануармен және белгілі бір географиялық мекендеу ортасымен байланыстыра отырып, кезең-кезеңімен, жүйелі түрде қарастыруында деуге болады. Автор пікірінше, бақсылықтың пайда болуы көшпелі өмірдің белгілі бір кезеңімен байланысты.

Бақсылық өнерін кеңінен қарастырған ғалым «Культ сумашествия в урало-алтайском шаманизме (К вопросу об «умирающем и воскресающем боге») атты еңбегінде де бұл мәселеге қайта оралып, шаманизмнің сипаттарына тоқталады. «Оның генезисі мен дамуының анықтаушы факторлары ретінде табиғи жағдайларды, көшпелі мал шаруашылығын және негізгі жұмыс күші ретінде пайдаланылатын міністегі жануарлардың өзгеруін сөз еткен. Ауыр жұмыстан азап шеккен жұмысшы жануар культі кейін өліп, қайта тірілген шаман-құдай туралы мифке айналған. Автор бұл мифтің жылқы культімен байланысын бурят-якут бақсылығындағы ұқсастықпен және бақсы атрибутында «малшылық кәсіптің» көрінісімен сабақтастырады» [18; 31].

«Бақсылық ғұрыпты атқарушылар — аруақтар, жындар дүниесінің өкілдері. Олар жай жұрттың көзіне шалынбайды, болашақ бақсыға ғана көрінеді. Мұның жылдар бойы азап шегуі, арпалысуы — жоғары күш иелерімен араласуға дайындық белгісі, жай адамнан ерекше қасиет иесіне айналу процесі, яки инициациялық ғұрыпты атқару кезеңі. Бақсылық — жындардың бере салған оңай олжасы емес, еріксіз мойынсұнудан туған тер төгіс, қиын міндет, ауыр жүк» [11; 203]. Қазақта осындай жындарды бағындырған бақсы ретінде Қойлыбай, Көкше, Ақбақсы, Досмайыл бақсы, Ысмайыл (соқыр Нышан), Қазығұмар, Күнтуар т.б. бақсыларды айтуға болады. Мағжан поэмасындағы бақсы Қойлыбайдың бір емес, Көкаман, Ер Шойлан, Надыр-Шолақ сынды үш бірдей жынды бағындырғанын көркем шығарма өзегіне сіңдіріп жібергені белгілі. Өзіне сенімді, биік рух пен отты сенім иесі Қойлыбай өз жындарын бұлжымас темір тәртіпте ұстаған. Бәйгеге шапқанда сексеуілді сүйретіп, қобызды ұшырған шаңды дауыл мен қызыл жел осы Көкаман жынның күші еді.

Бақсылардағы басты ғұрып — рухтармен тілдесу; ол экстаз күйіне түскенде орындалатын камлания. М. Элиаде бақсылықты экстаз техникасының бір формасы ретінде қарастырған [19]. Төменгі Амур халықтары (нанай, ульч) арасындағы бақсылық дәстүрін зерттеген ғалымдар П. П. Шимкевич, И. А. Лопатин, Л. Я. Штернберг еңбектеріне сүйенсек, бақсылар аруақтың бар екеніне сеніп, оны өзіне бағындыра алған, камлания процесі кезінде жоғарғы және төменгі әлемге еркін өтіп, қара рухтармен күресіп, қуып отырған. Нанай және ульч халықтары арасында әйел де, еркек де бақсы бола алған және олар көп жағдайда тұқымқуалаушылық негізінде жүзеге асып отырған. Олар *аями* (бақсы көмекшісі) деп аталатын аруақтың көмегімен (*бақсы қожайыны өліп қалған соң, оның баласына емес, өздеріне лайықты деп тапқан адамына қонатын*) бақсы болғандарды *адацза сама* (*адацза*, яғни, «бөлшектен жасалған», «үстіне қойылған» деген мағынаны береді) деп атаған. Жалпы, Сібір халықтарының денінде: ненец, нганасан, кет халықтарында «әулеттік бақсы» деген ұғым кеңінен тараған, яғни бақсылық өнерді ата-бабасынан мұрагерлікке алған. Және олар мықты шаман өлген кезде, ізін жалғастыратын орынбасары қай тайпада туатын білмегендіктен, «көйлегімен туатын» сәбилерді *куа*, *коа* деп атап, олардан үлкен бақсы — *касат* шығады деп сенген. Олар да бақсылық жолдың қиындығынан, жылдар бойы тартатын азабынан қашып, бұл жолды ұстануды қаламайтындар көп болған. Зерттеушілердің көбі, бақсылармен тілдесу арқылы олардың көп жыл бойы ауырып, өздерін игере алмай, психикасы, ұйқысы бұзылып, жан-жағындағылардан жасыра алмайтын жағдайға жеткенде ғана көндігетінін жазады [20; 36-37]. Қара күштерді қуу, тазарту процесін нанайлықтар дуэнтэури деп атаған және оған қарсы пайдаланатын бірнеше атрибуттары болған (*ірі жоңқалар, түрлі аңдардың кескінін жасаған т.б.*). Негізінде кез келген адам бақсы бола алмайды және бақсылық ритуалды орындау үлкен шеберлікті, кәсіби дайындықты талап етеді [21].

Зерттеушілер нанай мен ульч бақсыларын бойларындағы күштеріне қарай жіктеген: ең әлсіз, әдеттегі орташа (емдей алатын) және ең мықты бақсылар. Ең әлсіз нанай бақсыларын — *мэпи-сама* (ульчтерде — *хойракачи*) деп атаған, олардың аруағы әлсіз болған. *Мэпи* сөзінің мағынасы — «өзін», «өзін емдеуші» дегенді білдірген. Рәсім жасағанда ешқандай құрал пайдаланбағандықтан *хаундараву* (аспапсыз бақсылық жасау) терминін қосып атаған. Ал ульчтерде *дякпаку-сама* деген термин кездеседі. Олардың ерекшелігі — көмекші аруақтары қара күштерден болған және адамдарға зиян келтіріп отырған. Бірақ олар өз ие бақсыларына бағынып, солардың айтқанын істеген. Көп жағдайда *дякпаку-самаларға* адамдар сақтықпен келіп, тек емі табылмаған, ауыр жағдайдағы науқастар ғана қаралған. Ал жоғарыда айтылған ульчтердің ең әлсіз, ауруды емдей алмайтын *хойракачи-бақсыларының* көмекшілері: *маси* мен *бучу* аталған. Емдей алатын ораша деңгейдегі бақсылар

таочини-сама немесе *сиуринку-сама* (ульчтерде *сулмэ* немесе *сиулмэ-сама* деп аталған). Бұл терминдердің мағынасы: *таочи*, *таоча* — 1) отты демеуші; 2) жөндеу, түзету. Зерттеушілер мағынасына қарай екі версияны да қабылдайды, Отты демеуші бақсы терминінің тамырын тереңге тартып, бақсы «өмірді демеуші» деп түсіндіреді. Ал түзетуші термині бақсының басты қызметі — емдеумен үйлеседі, яғни организмдегі ақауды қалпына келтіреді. Нанайлықтар *сиуринку* сөзін — емдеуші деп аударады.

Жоғарғы категория — *касат-бақсы* — *каса* аталатын үлкен салттарды жүргізіп, өлгендердің рухын ана өмірге апара алады. *Касат бақсы* немесе *хэргэнты бақсылар* адамзат баласына көмектесу мақсатында барлық функцияны атқарды: көріпкелдік те, камлания да балалар арасындағы өлімді азайтты, аңшылар мен балықшыларға, бала туа алмай жүргендер мен туатындарға т.б. көмектесті. Олардың мықтылығы сол — өлгендердің рухымен және аруақтармен еркін сөйлесе алды. Бақсылар камланияның гипноздық, психотерапиялық күшімен емдеді. Алдын ала хабар беретін рухтары мен перілері болып, шақыратын жынына қарай бақсылардың үлкен, орташа, ұсақ болып бөлінуі қазақта да бар. Албастының атасына қарсы шығып, екіқабат әйелді босандырып алған Қойлыбайды құтқарып қалған Надыр-Шолақ — соның дәлелі.

Аталған екі халықтың бақсылық өнеріне эвенкілер мен маньчжурлардың ықпалы болғанмен, мәдениеті жергілікті автохтонды қабаттан тұрды. Нганасандарда болмаса, нанай, ульчтерде қалыптасқан бақсылық мектеп болмаған, касат бақсылар экстаздың арнайы формасын пайдаланып, аурумен және аудиториямен тығыз байланыста болып, әрбір сөз бен әрекетті қатаң бақылауда ұстаған. Амур бақсылығының корей бақсылығымен ұқсастығы да жоқ емес. Бірақ Маньчжурия аймағындағы нанай, ульчтерден бірқатар айырмашылығы бар. Атап айтқанда, материалдық атрибуттарында өзгешелік бар (даурлар мүйізді және көкек суреті салынған бас киімдер киді; маньчжурлар құс бейнеленген, «мүйізді» бас киіммен қатар, юбка, сырт киім киіп, конустық кулондары бар белбеу тақты). Маньчжурлар қоғамында шамандармен қатар діни қызметкерлер де болды. Маньчжурлық бақсылар камланиясында көмекшінің рөлі күшті болса; нанайлықтарда тек эпизодтық сипатта болды.

Буряттарды бақсыларды жіктеу басқаша: ақ, қара деп бөлу қалыптасқан. Ғалым Л. М. Хингеева бақсылықты бурят халқының дәстүрлі діні, этностың мәдени кеңістігінің негізінде қарастырып, ақ және қара конфессияның болуынан дуалистік сипатқа ие болғанын, іштей бірнеше тармақтарға бөліну себебін көрсеткен. Ол өз зерттеулерінде бүгінде бурят халқын құрап отырған түрлі ұлттардың әлеуметтік-тарихи дамуы негізінде бақсылықтың дуалистік табиғатының генезисін тұжырымдауға талпынады. Осы бағытта ақ бақсылықты — этникалық топ көзқарасы деп берсе; қара бақсылықты — эхириттер мен хори-буряттардың көзқарасынан пайда болған деп пайымдайды [22].

Бурят халқындағы қоғамдық үдерістердің негізінде болған бақсылықтың бөліну теориясына қатысты қызықты ойды ғалым Т. М. Михайлов келтіреді. Тазалық пен биік мәртебенің символы саналатын ақ түстің әрқашан ерекше құрметке ие екені белгілі. Өздерін «ақ сүйек», қарапайым халықты «қара сүйек» санаған бурят қоғамының ақсүйектер табы өз қажеттіліктері мен талаптары үшін бақсылық корпус құру әрекетінің нәтижесінде ақ бақсылық пайда болды дегенді алға тартады [23]. Яғни халықтан шыққандар қара бақсы, өз ортасынан шыққандарды ақ бақсы деп тану қалыптасқан.

Бүгінгі таңда дәстүрлі бақсылық «неошаманизм» (қалалық бақсылық) деген жаңа интерпретацияға ие болып [24, 165], бақсылар өз қызметтерін жүзеге асыру барысында діни жоралғылар мен емшілікті ұштастырып қоюмен шектелмей, шығармашылық әлеуетін танытуға да ұмтылады. Мәселен, В. И. Харитонова «бақсылардың көпшілігі ғылыми іс-шараларға қатысу, шамандықтың психофизиологиялық күйлері мен өзгерген сана күйлерін зерттеу арқылы шаманизм феномені ғылыми тұрғыдан түсіндіруге тырысады» деп тұжырымдайды [25, 60].

Қорытынды

Зерттеу барысында бақсылық дәстүрдің түрлі (қазақ, якут, нанай, ульч, бурят, тунгус т.б.) халықтардағы құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері әдеби-мәдени контексте салыстырмалы түрде талданды. Авторлар аймақтық ерекшеліктерді талдау, саралау арқылы аталған этностардың дүниетанымдық ұстанымдары, сенім жүйесі, рухани болмысы сынды мәселеге бойлай алды. Нәтижесінде аталған құбылыстың тек емшілік емес, ритуалдық салт, мәдени концепция екені айқындалды. Өзіндік формаға ие бұл рәсімге ортақ мынадай сипаттар айқындалды: тылсым күш —

рухпен байланыс орнату, аспаптар қолдану, камлания процесінде транска ену, адамдарға рухани әсер ету. Бұл факторлар бақсылық институттың әмбебап сипатын көрсетеді.

Жұмыстың нәтижесі әдебиеттану, дінтану, этнография, мәдениеттану саласындағы пәнаралық ізденістерге негіз бола алады. Бақсылық — түрлі мазмұнда, түрлі сипатта, түрлі атаумен біздің заманымызға жеткен, көне мәдениет. Аталған дәстүрді ұлттық тектілікпен түйсініп, толғамды түйін жасау оңай дүние емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Obrebski J. Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje / J. Obrebski. — Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2005. — 83 s.
- 2 Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар / Ш. Уәлиханов. — Алматы: Атамұра, 2006. — 304 б.
- 3 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиетінің тарихы / Б. Кенжебаев. — Алматы, 1948. — 200 б.
- 4 Жұмабаев М. Қойлыбайдың қобызы. Өлең / М. Жұмабаев // Кітапта: Қазақ бақсы-балгерлері / құраст. Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. — Алматы: Ана тілі, 1993. — Б. 94–96.
- 5 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы / С. Сейфуллин. — Алматы: Қазықұрт, 2007. — 7-том. — 163 б.
- 6 Харитонов В. И. Заговорно-заклинательное искусство восточных славян: проблемы традиционных интерпретаций и возможности современных исследований (Этнологические исследования по шаманству и иным традиционным верованиям и практикам) / В. И. Харитонов. — Москва: ИЭА РАН, 1999. — 602 с.
- 7 Ким Г. Н. Кореяның діндер тарихы: оқу құралы / Г. Н. Ким, Б. Ж. Ташкенбаева. — Алматы: Қазақ университеті, 2011. — 197 б.
- 8 Әуезов М. Дінмен байланысты өлеңдер / М. Әуезов. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік режимі: <https://myfytat.kz>. — 14.12.2016.
- 9 Аязбекова С. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов / С. Аязбекова; отв. ред. А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 1999. — 285 с.
- 10 Күзембай С. Кіріспе / С. Күзембай // Қазақ музыкасы. Антология [Көптомдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2009. — 7-т. — 520 б.
- 11 Тұрсынов Е. Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері / Е. Д. Тұрсынов. — Алматы: «Ғылым» баспасы, 1976. — 200 б.
- 12 Формозов А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР / А. Формозов. — Москва: Наука, 1969. — 190 с.
- 13 Абылқасымов Б. Бақсы сарыны / Б. Абылқасымов // Қазақ әдебиетінің тарихы [Он томдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2008. — 1-том. — Б. 198–221.
- 14 Jochelson W. The Yakut / W. Jochelson. — New York: Anthropol. Papers of the Americ. Museum of Nat. History 6 II, 1933. — 107 p.
- 15 Кон Ф. За пятьдесят лет: монография / Ф. Кон. — Москва: Советский писатель, 1936. — Кн. 1. — 518 с.
- 16 Зеленин Д. К. Идеология Сибирского шаманства / Д. К. Зеленин // Известия Академии наук СССР, 1935. — С. 709–743.
- 17 Бақсы сарыны // Қазақ әдебиетінің тарихы [Он томдық]. — Алматы: ҚазАқпарат, 2008. — 1-том. — Б. 200–201.
- 18 Ксенофонов Г. В. Шаманизм. Избранные труды (публикации 1928–1929 гг.) / Г. В. Ксенофонов. — Якутск: Творческо-производственная фирма «Север-Юг», 1992. — 315 с.
- 19 Eliade Mircea. The Sacred and the Profane. The Nature of Religion / Mircea Eliade. — San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt Inc., 1987. — 256 p.
- 20 Смоляк А. В. Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура) / А. В. Смоляк. — Москва: Наука, 1991. — 280 с.
- 21 Gabitov T. Shamakhay S. Shaman music as state of mind of the Kazakh / T. Gabitov, A. Baltabayeva, A. Maldubek, S. Shamakhay // Procedia Social and Behavioral Sciences. — 2016. — Vol. 217. — P. 643–651. — doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087.
- 22 Хингеева Л. М. Белый и черный шаманизм в генезисе традиционных верований бурят / Л. М. Хингеева // Философия и культура. — 2018. — № 4. — С. 39–52.
- 23 Михайлов Т. М. Из истории бурятского шаманизма (с древнейших времён по XVIII в.) / Т. М. Михайлов. — Новосибирск: Наука, 1980. — 320 с.
- 24 Полякова О. А. Шаманизм в современном глобализующемся мире / О. А. Полякова // KANT. — 2021. — № 3 (40). — С. 164–169.
- 25 Харитонов В.И. Тувинский (нео)шаманизм как культовая и целительская практика в современном мире / В. И. Харитонов // Новые исследования Тувы. — 2018. — № 4. — С. 47–76.

А.Б. Сайлаухан, Ж.О. Мамбетов, А. Кенжекожаева

Региональные особенности и структурные характеристики шаманской традиции

Известно, что структурные элементы института шаманства раскрываются в трудах Ш. Уалиханова, его генетическая природа — в исследованиях А. Байтурсынова, а различные аспекты и творческие особенности шаманского пения, несмотря на внимание учёных на протяжении веков, до сих пор остаются не до конца изученными. Цель исследования — оценить проявления шаманской традиции, присущей различным народам, этническим племенам и древним культурам, отраженных в мировой литературе и культуре, с разными характеристиками и терминологией. Для достижения этой цели были использованы исследования Д.К. Зеленина, Г.В. Ксенофонтова, А.В. Смоляка, Е.Д. Турсынова, Б. Абылкасымова, С.А. Кузембая и Г.Н. Ким. В статье авторы, основываясь на исследованиях и мнениях ряда выдающихся ученых, а также проводя сравнительный анализ в литературном и культурном контексте, приходят к выводу, что шаманизм был высокоуважаемым искусством среди всех народов. Показано, что следы этой древней культуры, распространившейся по всему миру, видны и сегодня: она не исчезает из сознания, а возрождается. Основное направление исследования — углубление в проблему формирования, сходства и различий традиций, общих для тюркских народов. Идея заключается в выявлении феноменальной специфики и многогранных функций шаманского искусства. В этом направлении были освещены такие вопросы, как ритуальные сеансы, камлания, то есть шаманские мистериальные обряды, — и показаны их специфические особенности. Научная значимость исследования заключается в анализе методов и средств передачи уникального образа шамана в различных народных культурах; практическая значимость — в содействии более глубокому пониманию и осмыслению древней культуры, традиций и деятельности ее носителей, сохранивших их до наших дней. Путем анализа региональных особенностей шаманской традиции, таких, как формы исполнения и ведения ритуалов у разных народов, был выявлен единый концепт ритуальной практики, находящийся в постоянном формировании и отражающий таинственную природу народных верований. В результате были установлены многочисленные содержательно-структурные особенности института шаманства (у казахского, якутского, нанайского, улчского, бурятского, тунгусского и других народов). Таким образом, изучая пересечение нескольких культур, раскрывая уникальную природу, структуру, неповторимость, сущность, роль и значение каждой, авторы доказывают, что шаманизм — явление, общее для человеческой культуры. Вклад данного исследования заключается в том, что на каждом этапе анализа подчеркивалась необоснованность негативных характеристик, приписываемых шаманской традиции: шаман представлен как природно одаренная личность, играющая особую роль в общественной жизни. Практическая значимость результатов работы заключается во всестороннем охвате основных категорий шаманизма, обосновании его места в духовно-социальной жизни кочевых народов, а также в его потенциале служить методологическим ориентиром для последующих исследований в данной области.

Ключевые слова: ритуальный сеанс, атрибут, камлания (шаманская мистерия), вызов джинов, кутурар.

A.B. Sailaukhan, Zh.O. Mambetov, A. Kenzhekozhaeva

Regional features and structural characteristics of the shamanic tradition

The structural elements of the institution of shamanism have been explored in the works of Sh. Ualikhanov, while its historical origins were studied by A. Baitursynov. Despite centuries of scholarly interest, various aspects and creative features of shamanic singing remain not fully understood. This study aims to examine the manifestations of the shamanic tradition across different peoples, ethnic tribes, and ancient cultures, as reflected in world literature and culture through diverse characteristics and terminology. To achieve this goal, the research draws on the works of D.K. Zelenin, G.V. Ksenofontov, A.V. Smolyak, E.D. Tursynov, B. Abylkassymov, S.A. Kuzembay, and G.N. Kim. Based on their studies and opinions, and through comparative analysis in literary and cultural contexts, the authors conclude that shamanism was a highly respected art among all peoples. Traces of this ancient culture, widespread throughout the world, are still visible today; it has not disappeared from consciousness but continues to be revived. The main focus of this research is to explore the formation, similarities, and distinctions of shamanic traditions among Turkic peoples. The study highlights the unique characteristics and multifaceted functions of shamanic art. Specific issues such as ritual sessions and kamlaniye (shamanic mystery rites) are examined, with attention to their particular features. The scientific significance of the study lies in its analysis of the methods and means by which the distinctive image of the shaman is conveyed across different folk cultures. Its practical significance is in fostering a deeper understanding and appreciation of ancient cultural traditions and the practices of their bearers who have preserved them through generations. Based on the analysis of regional features of the shamanic tradition, including forms of performance and ritual conduct among different peoples, a unified concept of ritual practice has been identified. This concept is dynamic in nature and reflects the mysterious character of folk beliefs. The study establishes numerous substantive and structural features of the institution

of shamanism among the Kazakhs, Yakuts, Nanais, Ulchi, Buryats, Tungus, and other peoples. By examining the intersection of multiple cultures and revealing the distinctive nature, structure, role, and significance of each, the study demonstrates that shamanism is a phenomenon shared across human culture. A key contribution of the research is its consistent emphasis on refuting negative stereotypes traditionally attributed to shamanic practice: the shaman is presented as a naturally gifted individual who fulfills a special role in public life. The practical relevance of the study lies in its comprehensive examination of the main categories of shamanism, the substantiation of its role in the spiritual and social life of nomadic peoples, and its potential to serve as a reference point and methodological guide for future research in this field.

Keywords: ritual session, attribute, kamlanie (shamanic mystery), summoning djinn, kuturar.

References

- 1 Obrebski, J. (2005). *Struktura społeczna i ritual we wsi macedonskiej. Dzisiejsi ludzie Polesia i inne eseje* [Social structure and ritual in a Macedonian village. Today's people of Polesia and other essays]. Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN [in Polish].
- 2 Ualikhanov, Sh. (2006). *Altysaharga sapar* [Journey to Kashgaria]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 3 Kenzhebayev, B. (1948). *Qazaq adebietinin tarikhy* [History of Kazakh literature]. Almaty [in Kazakh].
- 4 Zhumabayev, M. (1993). Qoilybaidyn qobyzy. Olen [Koilybai's kobyzy. Poem]. *Kitapta: Qazaq baqsy-balgelleri — In Book: Kazakh shamans and fortune-tellers*, 94–96. Compiled by Zh. Daurenbekov, E. Tursynov. Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- 5 Seifullin, S. (2007). *Kop tomdyq shygarmalar zhinagy. 7-tom* [A multi-volume collection of works. Volume 7]. Almaty: Qazyqurt [in Kazakh].
- 6 Kharitonova, V. I. (1999). *Zagovorno-zaklinatelnoe iskusstvo vostochnykh slavian: problemy traditsionnykh interpretatsii i vozmozhnosti sovremennykh issledovaniy* [Incantatory art of the Eastern Slavs: problems of traditional interpretations and opportunities for modern research]. Moscow: IEA RAN [in Russian].
- 7 Kim, G. N., & Tashkenbaeva, B. Zh. (2011). *Koreianyn dinder tarikhy* [History of religions of Korea]. Almaty: Qazaq uni-versity [in Kazakh].
- 8 Auezov, M. (2016). Dinmen bailanysty olender [Poems related to religion]. Retrieved from <https://myftyat.kz> [in Kazakh].
- 9 Ayazbekova, S. (1999). *Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiia muzyki kazakhov* [Worldview of the ethnos: Korkut-ata and philosophy of Kazakh music]. A.N. Nysanbaev (Ed.). Almaty: Institut filosofii i politologii, MON RK [in Russian].
- 10 Kuzembai, S. (2009). Kirispe [Introduction]. *Qazaq muzykasy. Antologiya. Koptomdyq* [Kazakh music. Anthology. Multi-volume]. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 11 Tursynov, E. D. (1976). *Qazaq auyz adebiyatin zhasaushylardyn baiyrgy okilderi* [Ancient representatives of Kazakh oral literature]. Almaty: «Gylym» baspasy [in Kazakh].
- 12 Formozov, A. (1969). *Ocherki po pervobytnomu iskusstvu. Naskalnye izobrazheniya i kamennye izvaianiia epokhi kamnia i bronzy na territorii SSSR* [Essays on prehistoric art. Rock paintings and stone sculptures of the Stone and Bronze Ages in the USSR]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Abylkasymov, B. (2008). Baqsy saryny [Shaman's chant]. *Qazaq adebiyatinin tarihy. On tomdyq — History of Kazakh literature (Vols. 1–10). 1*, 198–221. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 14 Jochelson, W. (1933). The Yakut. *Anthropol. Papers of the Americ. Museum of Nat. History*, 6(II), 107. New York.
- 15 Kon, F. (1936). *Za piatdesiat let* [In fifty years]. Book 1. Moscow: Sovetskii pisatel [in Russian].
- 16 Zelenin, D. K. (1935). Ideologiya Sibirskogo shamanstva [Ideology of Siberian shamanism]. *Izvestia Akademii nauk SSSR — Proceedings of the Academy of Sciences of the USSR*, 709–743 [in Russian].
- 17 (2008). Baqsy saryny [The Shaman's Song]. *Qazaq adebiyatinin tarikhy. On tomdyq — History of Kazakh literature (Vols. 1–10). 1*, 200–201. Almaty: Qazaqparat [in Kazakh].
- 18 Ksenofontov, G. V. (1992). *Shamanizm. Izbrannye trudy (publikatsii 1928–1929 gg.)* [Shamanism. Selected works (1928–1929 publications)]. Yakutsk: Tvorcheskoproizvodstvennaia firma «Sever-Yug» [in Russian].
- 19 Eliade, M. (1987). *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt Inc.
- 20 Smolyak, A. V. (1991). *Shaman: lichnost, funktsii, mirovozzrenie (Narody Nizhnego Amura)* [Shaman: personality, functions, worldview (Peoples of the Lower Amur)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 21 Gabitov, T., Baltabayeva, A., Maldubek, A., & Shamakhay, S. (2016). Shaman music as state of mind of the Kazakh. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 217, 643–651. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.02.087>.
- 22 Khungeeva, L. M. (2018). Belyi i Chernyi shamanizm v genezise traditsionnykh verovaniy buriyat [White and black shamanism in the genesis of traditional Buryat beliefs]. *Filosofiia i kultura — Philosophy and culture*, 4, 39–52 [in Russian].
- 23 Mikhailov, T. M. (1980). *Iz istorii buriatskogo shamanizma (s drevneishikh vremen po XVIII v.)* [From the history of Buryat shamanism (from ancient times to the 18th century)]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 24 Polyakova, O. A. (2021). Shamanizm v sovremennom globalizuiushchemsya mire [Shamanism in the modern globalizing world]. *KANT*, 3 (40), 164–169 [in Russian].

25 Kharitonova, V. I. (2018). Tuvinskii (neo)shamanizm kak kultovaia i tselitel'skaia praktika v sovremennom mire [Tuvan (neo)shamanism as a cult and healing practice in the modern world]. *Novye issledovaniia Tuvy — New Research on Tuva*, (4), 47–76 [in Russian].

Information about the authors

Sailaukhan, Abylai Berkinuly — PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: abilay.sailaukhan@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-9048-7485>

Mambetov, Zholdasbek Ormakhanovich — Candidate of Philological Sciences, SDU University, Kaskelen, Kazakhstan. E-mail: zholdas_19@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6389-5356>

Kenzhekozhayeva, Akbota (corresponding author) — PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ak_bota555@mail.ru; ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1380-2753>

Н.Д. Худайбергенов^{1*}, Г.Д. Абиханова²

¹ М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан
² Қ. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
E-mail: nqudaibergen@gmail.com, gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

Балаларға арналған 7-8 буынды және 11 буынды өлеңдердің ырғақтық трансформациясы

Мақалада қазақ балалар поэзиясының ырғақтық трансформациясы 7-8 буынды және 11 буынды өлең өлшемдерінің мысалында зерделенген. Зерттеу жұмысында қазақ поэзиясының дінгегі саналатын аталмыш өлшемдердің ырғақтық-формалық модификациясының өзіндік ерекшеліктері талдау нысанына алынады және С. Торайғыров, Е. Елубай, М. Жаманбапинов, Қ. Жәленова, А. Естен, Қ. Мырза Әли, Б. Серікбайұлы сынды акындардың әдеби-шығармашылық эксперименттері негізінде көрсетілді. Дәстүрлі 7-8 буынды және 11 буынды өлең өлшемдерінің ырғақтық-мелодикалық мүмкіндігі мол. Бұл өз кезегінде қазақ поэзиясының мазмұндық тұрғыдан ғана емес, формалық тұрғыдан да толысып, түрлене түсуіне жол ашты. Балалар фольклорында кеңінен қолданылған 7-8 буынды және 11 буынды өлшемдер жазба балалар поэзиясында едәуір ырғақтық, дыбыстық, мелодикалық тұрғыдан өзгеріске ұшырады. Әсіресе, XX ғасырдың екінші жартысында туған балаларға арналған өлең-жырлардан осыны айқын аңғаруға болады. Мақалада қазақ балалар поэзиясының формалық-ырғақтық трансформациясы дәстүр және жаңашылдық категорияларының аясында ашылады. Қазақ өлең құрылысы бұған дейін зерттелгенімен, балалар поэзиясының құрылысы әлі күнге дейін жеке зерттеу нысанына алынған емес. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мақалада қазақ балалар поэзиясының ырғақтық модификациясы алғаш рет арнайы қарастырылады. Бұл зерттеу әдебиеттанушылар, өлеңтанушылар мен фольклортанушыларға қазақ балалар поэзиясындағы ырғақтық-интонациялық ерекшеліктерді тереңірек талдауға көмектеседі, сондай-ақ қазақ поэзиясының құрылымдық өзгерістерін зерттеуге қажетті әдістемелік негіз қалыптастырады. Сонымен қатар зерттеу материалдары мектеп бағдарламасында балалар поэзиясын оқытуда, оқу-әдістемелік құралдар мен әдебиет оқулықтарын әзірлеуде пайдалы болуы мүмкін. Қазіргі қазақ акындары мен балалар әдебиеті авторлары үшін бұл зерттеу балалар поэзиясындағы дәстүрлі және жаңа ырғақтық-интонациялық жүйелерді тиімді пайдалану жолдарын көрсету арқылы шығармашылық ізденістеріне бағыт-бағдар береді. Жалпы, зерттеу нәтижелері қазақ балалар поэзиясындағы дәстүрлі өлшемдердің жаңаша түрленуі, интонациялық жүйенің күрделене түсуі сияқты ғылыми тұжырымдарды ұсынады.

Кілт сөздер: балалар поэзиясы, буын, ырғақ, өлшем, модификация, трансформация, дәстүрлі өлшемдер, бунақ, бунақаралық кідіріс.

Kipicne

Қазақ өлеңінің табиғаты жөнінде пікір айтып, өлеңтанудың кейбір қырларына теориялық тұрғыдан баға берген ғалымдар аз емес. Қазақ поэзиясының тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелілік ерекшеліктері туралы жасалған зерттеулер көп болғанмен, оның түрлік-формалық модификациясы мәселелері дәстүр мен жаңашылдық дейтін философиялық-эстетикалық контексте көп зерттеле қойған жоқ. Бұл мәселеге ден қойған ғалымдар некен-саяқ. А. Үсенованың «Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы» еңбегі — осы олқылықты толтыратын зерттеулердің бірі. Автор аталмыш кітабында қазақ өлеңінің даму кезеңдерін, оның теориялық мәселелерін, қазіргі қазақ поэзиясының ырғақ жүйесін және өлең ұйақтарының құрылымдық һәм дыбыстық жүйесін жан-жақты зерделеген. А. Үсенова өз еңбегінде: «Ал поэзиялық шығарма адамның сезіміне тікелей бағытталғандықтан, оның эмоционалдық-экспрессивті сипатын айқындайтын ырғақтық-интонациялық жүйесіне мән бермеу шығарма туралы маңызды ойды айтпау деген сөз», — деген болатын [1; 34]. Поэзиядағы жаңаша ізденістерді зерделегенде біз, ең алдымен, өлеңнің ырғақ жүйесіне мән беретініміз содан. Қазақ поэзиясындағы ырғақ мәселесі туралы салмақты зерттеудің бірі ретінде С. Негимовтің «Өлең өрімі» деп аталатын еңбегін айтпай кете алмаймыз. Қазақ поэзиясының ырғақ жүйесін үш түрге бөліп қарастырған ғалым ырғақ түрлерінің молаюы себебін былай түсіндіреді: «Поэзияда азаматтық,

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nqudaibergen@gmail.com

қоғамдық мәселелерді көтеру, өмірдің жаңалығын арқау ету, бүгінгіміз бен болашағымызды ертегілік, аңыздық сюжеттер арқылы бейнелеп сипаттау, символикаға ойысу, сөздің мағыналық салмағын мүмкіндігінше арттыру, философиялық-образдық ойға құру, эстетикалық информацияны мол қамту ырғақ түрлерінің молаюына жол ашты» [2; 152].

Жоғарыда аталған еңбектер — қазақ өлеңінің табиғатын тануға, өлең құрылысы мен өлшем өрнектерін, ырғақ жүйесі мен олардың әдебиет тарихындағы орнын айқындауда үлкен қызмет атқарады. Қазақ поэзиясы туралы ғылыми пайымдаулар айтуға талпынған кез келген зерттеуші бұл еңбектерді айналып өте алмайды. Десе де, біз бұл еңбектерде балалар поэзиясының мәселелері зерттеу нысанына алынбағанын, авторлар балалар поэзиясының мәселелерін зерделеуді мақсат етпегенін ескеруіміз керек.

Біз бұған дейін жарық көрген ғылыми еңбектердің ішінде қазақ балалар поэзиясының ырғақтық, стильдік, формалық, интонациялық, дыбыстық ерекшеліктерін жеке-дара қарастырған бірде-бір ғылыми жұмыс жоқ екендігіне көз жеткіздік. Міне, сондықтан да, қазақ балалар поэзиясының ырғақтық жүйесінің модификациялануы мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерделеу қажеттігі туындап отыр. Осы мәселені талдап-таразылауға ұмтылыс жасадық.

Қазақ балалар поэзиясындағы ырғақтық-интонациялық жүйенің түрленуін біз жалпы қазақ поэзиясындағы модификациядан бөліп-жарып қарастыра алмаймыз. Өйткені қазақ поэзиясындағы көркемдік үрдістер оның бір тармағы саналатын балалар поэзиясына да ортақ болып келеді. Дегенмен балаларға арналған өлең-жырлардың өзіне ғана тән ерекшеліктері болады. Мысалы, балалар әдебиетін зерттеуші-ғалым Қ. Ергөбек: «...балалар поэзиясы өлең табиғатына бала мінезін сіңіру арқылы жасалады», — деп дәл басып айтқан болатын [3; 17].

Қазақ балалар поэзиясының алтын арқауы — балалар фольклоры. Қай халықтың болсын әдебиеті өзінің түп-бастауы саналатын фольклорынан үйрене отырып дамиды. Осы тұрғыдан алғанда, ауыз әдебиеті — жазба әдебиеттің ұстазы, адастырмас Темірқазығы. Ал енді жазба әдебиет салаларының ішіндегі ауыз әдебиетінен ең көп нәр алғаны бүлдіршіндер әдебиеті десек, артық айтқандық емес. Содан да болар, балалар әдебиеті қазақтың жазба әдебиетінің ішіндегі ауыз әдебиетінің шекпенінен ең кеш шыққан саласы болып саналады. XIX ғасырдың соңғы ширек ғасырында негізі қаланған жазба балалар әдебиеті XX ғасырдың 20-30-жылдарына дейін ауыз әдебиетінің шеңберінен шығандап кете қойған жоқ. Одан кейінгі кезеңдегі кәсіпқой балалар әдебиетінің өзі сол биігіне ауыз әдебиетін баспалдақ ете отырып шықты. Тіпті қазіргі қазақ «балалар поэзиясы — халық ауыз әдебиетінің көркемдік үлгілерін өз ерекшелігіне лайықтай жаңғыртып келе жатқан әдебиет саласы» [4; 201] болып отыр.

Ал ауыз әдебиетінің көркемдік үлгілері, жанрлық жүйесі сан-салалы болып келеді. Мысалы, әлпештеу фольклоры, жеткіншектер фольклоры, ойындық фольклор кейінгі жазба поэзияның формалық, ырғақтық, интонациялық, мелодикалық тұрғыдан түрленіп, байи түсуіне жол ашты. Тіпті «ересектер» жырында кездесе бермейтін өлшемдерді біз балаларға арналған өлеңдерден кездестіре аламыз.

7-8 буынды өлшем — қазақ балалар поэзиясының алтын діңгегі. Бұл өлшем қазақтың балалар фольклорының үлгілеріне ғана емес, сонымен қатар кең құлашты эпикалық жырларға да өлшем болғаны, сөйтіп, ұлт мәдениетінің қалыптасуында айрықша рөл ойнағаны белгілі. 7-8 буынды өлшемнің әсіресе балалар поэзиясында көп қолданылуының өзіндік себептері бар. Аталмыш өлшемнің баланың жан дүниесін ашу, оның бойындағы сан алуан эмоциялық күйді таныту мүмкіндігі мол. Қысқаша айтқанда, 7-8 буынды өлшем — ой мен сезімге сыйымды өлшем. Ол баланың жан әлеміндегі алуан түрлі құбылыстарды жатық, қысқа, қарапайым, тартымды етіп суреттеуге жол ашады.

Балалар поэзиясында 7-8 буынды өлшемнің салмағы қандай ауыр болса, 11 буынды өлшемнің мән-маңызы да сондай күшті. Абай поэзиясы оған дейінгі буын саны аз бунақ буын саны көп бунақтың алдына түспейді дейтін дәстүрлі ережені бұзып, буын саны аз бунақ пен буын саны көп бунақтың еркін араласуына жол ашқан болатын. Ол 11 буынды өлшемнің модификацияға ұшырауының елеулі кезеңі болып саналады. Дегенмен поэзия да динамикалық құбылыс болғандықтан, өзгеріске ұшырамай тұрған жоқ. Әсіресе, ең негізгі модификациялық ерекшеліктердің бірі ретінде біз 11 буынды өлшемнің өлеңде бірнеше тармақтарға бөлініп берілу дәстүрін айта аламыз. XX ғасырдың басында аталмыш көркемдік тәсіл жаңалық болып келгенмен, қазіргі поэзияда ол берік дәстүрге айналып үлгерді. Мақалада балаларға арналған 7-8 және 11 буынды өлең-

жырлардың ырғақтық, стильдік, интонациялық, мелодикалық, жалпы алғанда, формалық модификациясы ғылыми тұрғыдан зерделенеді.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде қазақ поэзиясындағы өлең өлшемдерін зерделеген З. Ахметов, Қ. Ергөбек, К.І. Матыжанов, А. Үсенова т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі маңызды ойлар мен ғылыми тұжырымдамалар негізге алынды.

Талдауымызда біз тек балалар поэзиясына жаңалық болып келген формалық, ырғақтық ізденістерге шолу жасап, олардың табиғатын ашуға ұмтылыс жасадық. Осы орайда, әдеби экспериментке батыл бара білген ақындардың шығармаларынан ғана үзінді келтіруге тырыстық. Атап айтқанда, С. Торайғыров, Е. Елубай, М. Жаманбашинов, Қ. Жәленова, А. Естен, Қ. Мырза Әли, Б. Серікбайұлы т.б. сынды ақындар балалар өлеңінің құрылысына жаңа леп әкеліп, өзгеше мінез дарытты.

Қазақ балалар поэзиясындағы ырғақтық-стильдік модификацияны көрсету үшін салыстырмалы әдіс пайдаланылды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Жалпы, қазақ поэзиясындағы дәстүрлі өлшемдер туралы сөз болғанда, әдетте 7-8 буынды және 11 буынды өлшемдер ойға оралатыны рас. Балаларға арналған өлең үлгілерінің басым бөлігі аталмыш өлең өлшемдерімен айтылып, жазылып келеді. Мысалы, ауыз әдебиетінде өтірік өлеңдердің көбі 11 буынды өлшеммен айтылғанын байқау қиын емес:

Айттым да өтірік өлең жұртқа жақтым,
Қой қылып құмырсқаны жаздай бақтым.
Айғырын шегірткенің ұстап мініп,
Адыр-адыр қойтастан түлкі қақтым [5; 128].

Қазақ балалар поэзиясының басында тұрған ақындар да дәстүрлі 7-8 буынды және 11 буынды өлшемдерді қолданды. Тіпті олардың ауыз әдебиетінің шеңберінен шықпауға тырысатыны байқалады. Алайда уақыт өте сөз шеберлерінің өз қолтаңбасын табуға ұмтылысы күшейе түсті. Өйткені сөз өнерінің парадигмалары өзгере бастады.

Қазақ поэзиясындағы басты өлшемдер 7-8 буынды және 11 буынды өлшемдермен шектелмейтіні анық. Профессор А. Үсенова аталмыш өлшемдермен бірге айналымы ырғаққа құрылған өлең өлшемдері де негізгі өлшем саналатынын, алайда совет дәуірінде өр рухты оятып жіберерліктей әлеуеті бар аталмыш ырғақтық өлшемдерді советтік саясат халық жадынан мүлдем өшіруге көп әрекет жасағанын айтады [1; 21]. Демек, 7-8 буынды, 11 буынды және айналымы ырғаққа құрылған декламативті өлшемдер қазақ поэзиясының негізгі дәстүрлі жыр өлшемдері болып саналады.

Десе де, ауыз әдебиетіндегі өлшемдер мен жазба поэзияның арасында ұқсастық көп болғанмен, айырмашылықтары да аз емес. Жазба балалар поэзиясы өзінің бір жарым ғасырлық тарихында түрленіп, толысып, жаңарып, жаңғырып келеді. Ол да, басқа өнер салалары секілді, динамикалық сипатын сақтап, өсіп, өркендеп отырады. Ауыз әдебиетінің қайнар-бастауынан нәр алатын балалар поэзиясы әсіресе интонациялық, ырғақтық, мелодикалық тұрғыдан ауыз әдебиетіндегі дәстүрден әжептәуір алшақтап кетті. Бір ғана ұйқас жүйесіндегі айырмашылықтары туралы ғалым С. Негимов былай деп пікір білдіріп еді: «Халық өлеңінің ұйқасы дыбыс әуенімен мінездес болса, жазба поэзия ұйқасында зор үн, айрықша екпін, сындарлы ой, салмақты пікір бар» [2; 14]. Яғни ауыз әдебиетіндегі өлеңдер, әуенге, әнмен айтуға негізделсе, жазба поэзия интонацияға, ырғақ жүйесін түрлендіруге негізделуімен ерекшеленеді.

Ауыз әдебиеті үлгілерінде, балалар фольклорында, жыр-дастандарда кең қолданылып, қазіргі поэзиядағы өлең ізденістеріне арқау болып келе жатқан өлшемнің бірі — 7-8 буынды өлшем. Бұл өлшемнің әсіресе балалар поэзиясында көп қолданылуының өзіндік себептері жоқ емес. Себебі, 7-8 буынды өлшемнің баланың болмысын ашып, бүтін бітімін көрсете аларлық мүмкіндігі мол. Қазақ балалар поэзиясында 7 буынды өлшемнің дәстүрлі 4+3 кестесі ғана емес, 3+4 кестесі де жиі ұшырайды. Ауыз әдебиетіндегі 4+3 кестесінің өзі жазба балалар поэзиясында құбылып, түрленіп, жаңа өрнек тапты. Аталмыш өлшемнің ырғақтық-синтаксистік жүйелері қазақ поэзиясында бірнеше тармаққа бөлшектенуі арқылы жаңа интонациялық мән тапты. Е. Елубайдың «Өзен» деген өлеңі бұған жақсы мысал бола алады:

Тау басынан,

Құзардан,
Тасты соғып
Бұза алмай,
Тау өзені
Келеді,
Ойнақтаған
Бұзаудай [6; 335].

Төгіліп тұрған сурет деуге келетін өлең. Әрбір ырғақтық бірлігі екі тармаққа жіктеліп берілген. Өлең шумағында төрт ырғақтық бірлік сегіз тармақ құрап отыр. 7 буынды өлшемнің 4+3 кестесімен берілсе де, ауыз әдебиетіндегі өлең-жырларға ұқсамайды. Ұқсамайтын себебі, мұндағы ырғақтық-интонациялық жүйе өзгеше өрілген. Ақын тау басынан келетін өзеннің ағысына сай интонациялық реңк таба білген. Сонымен қатар өзенді жоғарыдан төменге қарай ойнақшып түсіп келе жатқан бұзауға теңеуі өте сәтті шыққан. Әрбір ырғақтық бірліктің «т» әрпінен басталуының өзі өлеңнің дыбыстық-интонациялық жүйесін байытып тұр.

7 буынды өлшемнің 4+3 кестесінің түрленген нұсқасын біз М. Жаманбалиновтың «Күн күркіреп, жар салды» өлеңінен де байқаймыз. Ақын төмендегі өлең шумағында 7 буынды өлшемнің 4+3 кестесін ғана емес, сонымен қатар 2+2+3 кестесін де сабақтастыра отырып қолданады:

Күн күркіреп, жар салды:
– Шомылдырам баршанды!

Шырша,
Терек,
Қайындар,
Бәрің душқа дайындал!
Елік, Арқар,
Қояндар,
Шешінбей-ақ қойындар! [6; 121].

Мұнда да ақын 7 буынды өлшемнің кестелерін бірнеше тармаққа бөліп беру әдісін қолданған. Өлеңде алты ырғақтық бірлік болса, олар тоғыз тармаққа бөлшектеніп берілген. Автор бірінші ырғақтық бірлікті тұтас тармақ етіп беру арқылы оқырманның назарын аударып, өлеңнің негізгі мәнін ашуға дайындай түседі. Екінші тармақта өлеңнің мақсаты ашылады. Ал үшінші ырғақтық бірліктің үшке бөлініп берілуі ақынның әрбір ағаш түріне ерекше семантикалық-логикалық екпін түсіріп, оларға оқырманның көңілін бұру мақсатынан туған қадамы деп есептейміз. Төртінші ырғақтық бірлік жеке тармақ құрап отыр және өлең шумағындағы ой ағысының шырқау шыңына жеткенін көрсетеді. Ал бесінші ырғақтық бірлікте автор ағаштарды емес, жан-жануарлар әлеміне үндеу тастайды. Мұнда да ақын әр сөзге екпін түсіріп, балаларға жануарлар әлемін таныстыруды мақсат етіп отырғаны байқалады. Соңғы ырғақтық бірлікте ағаштар мен жануарлардың айырмашылығын бала танып біледі.

7 буынды өлшемнің 4+3 кестесімен жазылған өлеңдер қазақ балалар поэзиясында өте көп кездеседі. Тіпті балаларға арналған өлеңдердің дені осы кестемен жазылған деуге болады. Сонымен қатар балалар поэзиясында 7 буынды өлшемнің 3+4 кестесімен жазылған өлеңдер де кездеседі. Мысалы, Қ. Жәленованың «Аяз» деп аталатын өлеңін алайық:

Түнімен еңбектеніп,
Әдемі өрнек төгіп,
Қойыпсың,
Өрмекшідей
Әйнекке өрмек керіп [7; 330].

7 буынды өлшемнің 3+4 кестесі XX ғасырдың орта шенінде, Қ. Аманжолов поэзиясында көрініс тапқан болатын. Ал балалар поэзиясында аталмыш өлшем өте сирек кездеседі. Ақын өлеңдегі үшінші ырғақтық бірлікті әдейі екі тармаққа бөлшектеп, шумақтағы негізгі ойды оқшаулап жеткізуді мақсат еткен. Бала танымына лайықтап жеткізу үшін әдетте ақындар метафора, теңеу сынды көркемдік тәсілдерді қолданады. Әсіресе дерексіз ұғым-түсінікті деректерді заттарға теңеу арқылы жеткізгенде бала ол ұғым-түсінікті оңай ұғынады. Аталмыш өлең шумағынан да біз осы ерекшелікті байқаймыз.

А. Естен «Төлдерім» деген өлеңінде 7 буынды өлшемнің 2+5 кестесін туғызған. Әрине, өлең шумағы тұтасымен аталмыш кестемен өрілген дей алмаймыз. Дегенмен алғашқы екі тармағы 7

буынды өлшемнің 2+5 өрнегімен жазылған. Шумақтағы сызықша терек бунақаралық кідіріс туғызған:

Бота — төлі түйенің,
Құлын — төлі биенің.
Қойдың төлі қозыны,
«Момыным» деп білемін [8; 3].

8 буынды өлең өлшемі балалар поэзиясында ең жиі қолданылатын өлшемдер санатына кіреді. Себебі 8 буынды өлшем динамикалық өлең туғызуға, ой мен сезімді ойнатып жеткізуге ыңғайлы өлшем болып саналады. Әдетте балалар ақындары 8 буынды өлшемнің 4+4 кестесін пайдалана отырып осындай жыр үлгілерін туғызады. Оның төркіні, әрине, балалар фольклорында жатқаны анық. Мысалы, қазақтың ауыз әдебиетінде мазақтама, санамақ, қаламақ, жаңылтпаш, жұмбақ т.б. жанрларға аталмыш өлшем негіз болғанын байқау қиын емес. Олардың арасында 8 буынды өлшемнің жеке тармақпен берілетіні де, екі тармаққа бөлшектеніп берілетін үлгілері де аз кездеспейді. Бірді-екілі үлгілерін мысал ретінде келтірейік:

Ешкі бақтым — еңіреп бақтым,
Қой бақтым — қоңырау тақтым,
Сиыр бақтым — сидаң қақтым,
Жылқы бақтым — жорғалаттым,
Түйе бақтым — түйме тақтым,
Лақ бақтым — жылап бақтым [9; 46].

Яки болмаса, ауыз әдебиетіндегі қаламақ жанрынан үзінді келтірейік. Балалар поэзиясындағы 8 буынды өлшемнің 4+4 кестесінің екі тармаққа бөлшектеніп берілу дәстүрі де ауыз әдебиетінен бастау алғанын осы мысалдан көруге болады:

Қағаз, қалам
Қолға алам.
Елге барам,
Малшы болам.
Сиыр бағам,
Ешкі сауам,
Отын шабам,
Оны жарам,
Отын жағам.
Он атта
Оң жакқа [5; 227].

Жазба балалар поэзиясының өкілдері ауыз әдебиетінен жеткен 4+4 кестесімен жиі жыр жазады. Алайда, интонациялық-дыбыстық жүйесі тұрғысынан алғанда біршама өзгешеліктер бар екенін байқау қиын емес. Сонымен қатар әдетте ауыз әдебиетінің үлгілерінде қысқа лирикалық жыр үлгілерінде қолданылып келген болса, жазба поэзия өкілдері аталмыш өлшемді лирикалық туындыларында ғана емес, сонымен қатар эпикалық туындыларына да негіз етіп алғанын көруге болады. Мысалы, Ә. Тәжібаев өзінің белгілі «Толағай» деп аталатын поэмасын 8 буынды өлшемнің 4+4 кестесімен жазды.

Ел аузында ертеректен
Ертек болған қызық көптен,
Бір әңгіме есімде бар.
Айтып соны баяндайын,
Ерінбейін, аянбайын,
Тыңдау үшін кел, балалар! [7; 35].

Автор жас оқырманды осылайша өзіне қаратып, оқырманды дайындайды. Ә. Тәжібаевтың поэмасынан алынған бұл үзінді мен жоғарыда мысалға келтірілген ауыз әдебиетінің үлгілерінің арасында ырғақтық-интонациялық тұрғыдан айырмашылықтар жоқ емес. Поэмада эпикалық ырғаққа сай интонациялық жүйе бар. Сонымен қатар ауыз әдебиетінің үлгілерінің ұйқас жүйесі әдетте шұбыртпалы ұйқасқа құрылса, жазба поэзияда аталмыш жүйе түрленіп беріледі. Мәселен, жоғарыдағы Ә. Тәжібаевтың поэмасындағы шумақта аралас ұйқас үлгісі өлеңнің ырғақ жүйесіне тірек болып тұр. Сондай-ақ өлеңнің динамикалық сипатын күшейтіп, градациялық сипат дарытып

отыр. Бір ой екінші ойды үдетіп, екінші ой үшінші ойға серпін беріп, оқырманды сюжеттің басталуына дайындап отыр деуге болады.

8 буынды өлшемнің 4+4 кестесін екі тармаққа бөліп беру дәстүрі қазақ балалар поэзиясында кең тараған. Аталмыш тәсіл өлеңнің ырғақтық жүйесін түрлендіруге, тармақтардағы сөздердің семантикалық мәнін тереңдете түсуге жол ашады. Мысалы, Қ. Мырза Әлидің «Кемірген кім, ішкен кім?» деп аталатын өлеңінен үзінді келтірейік:

Сүтін қойдың
Жаңа қойдым,
Кең тегештен
Кім ішкен?
Деп ойласам,
Абайласам,
Мысекеңнің
Ісі екен! [10; 240].

8 буынды өлшемнің 4+4 ырғағына және егіз ұйқасқа құрылған өлең шумағында төрт ырғақтық бірлік сегіз тармаққа бөлшектеніп берілген. Ақын қарапайым жағдаяттың өзінен ойнақы, тартымды, қызықты жыр туғыза білген. Мұндағы мысықтың өзін қазақ дәстүріндегі қарым-қатынас мәдениетінде кездесетін үлкенді сыйлау мәнін үстейтін қосымшамен құбылтып беруінің өзі өлеңге өзгеше интонациялық һәм стилистикалық әр сыйлаған.

Ауыз әдебиетінде және ауыз әдебиетіне сүйенген жазба балалар поэзиясында 8 буынды өлшемнің 4+4 өрнегі жиі қолданылған десек те, балалар поэзиясының өкілдері 8 буынды өлшемді әрі қарай түрлендіріп, басқа да кестелерін жасай білген. Оның басы, біздіңше, XX ғасыр басында өмір сүрген ақындардың шығармашылығына барып тіреледі. Мысалы, С. Торайғыровтың «Шәкірт ойы» деп аталатын өлеңі 8 буынды өлшемнің 5+3 кестесінің үлгісі саналады:

Қараңғы қазақ көгіне
Өрмелеп шығып, Күн болам!
Қараңғылықтың кегіне
Күн болмағанда кім болам?! [11; 57].

Өлең лепті, екпінді, эмоциялық-интонациялық өрісі күшті ырғақтық жүйеге құрылған. Осылайша, 8 буынды өлшемнің 5+3 ырғағына және шалыс ұйқасқа құрылған өлең шумағы лирикалық қаһарманның рухты, қайсар мінезін танытуға қызмет етіп тұр.

11 буынды өлең өлшемін қазақ поэзиясының алтын арқауы деуге болады. Балалар фольклорында аталмыш өлшеммен айтылатын өлең-жырлардың көптігі соның айғағы болса керек. Жазба балалар поэзиясының бастауында тұрған өлең-жырлардың дені балалар фольклорындағы дәстүр шеңберінде жазылғанын байқау қиын емес. Мысалы, Ы. Алтынсариннің «Ананың баласын сүюі» деп аталатын өлеңі 11 буынды өлшемнің бірыңғай 4+3+4 кестесімен жазылған:

Кім сендерді, балалар, сүйетұғын,
Қуанышыңа қуанып, қайғыңа күйетұғын?
Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын [12; 123].

Абай поэзиясы өзіне дейінгі буын саны аз бунақ буын саны көп бунақтың алдына түспейді дейтін дәстүрлі ережені бұзып, буын саны аз бунақ пен буын саны көп бунақтың еркін араласуына жол ашты. Ол 11 буынды өлшемнің модификацияға ұшырауының елеулі кезеңі болып саналады. Дегенмен поэзия да динамикалық құбылыс болғандықтан, өзгермей қалған жоқ. 11 буынды өлшемдегі ең негізгі модификациялық ерекшеліктердің бірі ретінде біз өлеңде бірнеше тармақтарға бөлініп берілу дәстүрін айта аламыз. XX ғасырдың басында аталмыш көркемдік тәсіл жаңалық болып келгенмен, қазіргі поэзияда ол берік дәстүрге айналып үлгерді. Дегенмен аталмыш кестелердің өзі әртүрлі ырғақтық-интонациялық жүйе туғызады. Әдетте, оны ақындар өлеңнің ырғақтық-синтаксистік құрылымдарын бірнеше тармаққа бөлшектеп, жекелеген сөздердің эмоциялық-экспрессивтік бояуын қалыңдатып беру арқылы жасайды. Оның үстіне, буын саны аз өлеңдердей емес, 11 буынды өлшем бірнеше тармаққа бөлінуге бейіл тұрады. Өлеңнің мазмұнын ашу үшін ақындар осындай қадамға барады. Өлеңтанушы-ғалым А. Үсенова қазақ поэзиясында осы құбылыс туралы былай деген болатын: «Ырғақтық-интонациялық құрылым құрамындағы сөздерге логикалық немесе интонациялық екпін түсіріп, өлеңнің эмоционалдық мазмұн құнарын көрсету үшін көп

ақынның жүгінетін амалы — бүтін ырғақтық-интонациялық құрылымдарды екі не одан көп тармақтарға тасымалдау. XX ғасырдың 60-70-жылдарынан қазақ поэзиясында дәстүрлі өлшемдерді тармақтарға тасымалдап, біртұтас ырғақтық-интонациялық құрылымды бірнеше тармаққа жіктеп, «шашу» құбылысы жаппай сипат алды және ол күрделенген қалыпта көрінді» [4; 111]. Мысалы, Е. Ашықбаевтың «Қалыптасқан заңдылықтар» деп аталатын өлеңін алайық:

Қалыптасқан заңдылықтан таймаңыз:

Күнделіктер,
бестік толып жайнаңыз,
Тапсырмалар,
жатталыңыз, сайраңыз.

Қалыптасқан заңдылыққа сеніңіз:

Мұғалімдер,
күлімсіреп келіңіз,
Оқушылар,
дұрыс жауап беріңіз [13; 114].

Өлең 11 буынды өлшемнің бірыңғай 4+4+3 ырғағына құрылған. Жоғарыдағы екі шумақта да үш ырғақтық бірлік бар. Бірінші ырғақтық бірліктері жеке тармақ болып тұрса, екінші және үшінші ырғақтық бірліктер екі тармаққа бөлшектеліп берілген. Бірінші шумақта күнделіктер мен тапсырмаларға қарата үн қатқаны өзінше қызғылықты шыққан деуге болады. Сонымен қатар аталмыш өлеңнің бір ерекшелігі — бунақтардың жеке-дара сөздерден құралатыны. Әдетте, бунақтар екі сөздің тіркесінен жасалады. Мұның өзі өлеңнің дыбыстық сапасына әсер етпей қоймайды. 11 буынды өлшемнің 4+4+3 кестесімен жазылған төмендегі өлеңнің ырғақтық-интонациялық жүйесі жоғарыдағы өлеңнің ырғақтық-интонациялық жүйесінен ерекшеленеді:

Дарынды еді атаң сенің жарықтық.

Еңбек етті

Бар қызығын тәрк қып.

Тық-тық-так!

Іскер еді әжең сенің жарықтық!

Бала өсірді бар өмірін сарып қып.

Тық-тық-так!

Үйрете алмай саған есеп,

Әріпті,

Төзімді де,

Шыдамды да сарықты.

Тық-тық-так!

Ойлан! Ойлан!

Бола қалсаң парықты,

Ең қымбатың —

уақыт деген жарықтық.

Тық-тық-так! [10; 255-256].

Бұл — Қ. Мырза Әлидің «Сағаттың сыры» деп аталатын өлеңі. Ақын өмірдің ең маңызды мәселелерін балаға ашық ақыл айту әдісімен жеткізбей, сағаттың тықылдаған тіліне салып жеткізеді. Қ. Мырза Әли өрелі оймен ғана ұғынуға болатын өмірдің кейбір мәселелерін ойнақы тілмен, тартымды түрмен жеткізе білген. Ақын ашық ақыл айтпай-ақ жас оқырманның алдында ата-әжесінің тұлғасын биіктетіп тастайды. Жастық шақтың қадірін білуге баулиды. Бірақ оны автордың өзі ашық айтпайды, сағат айтып тұрғандай жеткізеді. Ақын тек баланы сағаттың сырын ұғынуға жетелейді. Өлең бірыңғай 4+4+3 ырғағына құрылса да, жоғарыдағы 4+4+3 кестесімен берілген Е. Ашықбаевтың өлеңінен ырғақтық-интонациялық тұрғыдан ерекшеленеді. Бір ғана сағаттың тілін бейнелейтін «Тық-тық-так!» деген жеке тармақтың өзі өлеңнің экспрессивті реңкін күшейтіп, интонациялық өрісін байытып, өлеңге ерекше екпін түсіріп тұр. Бұл тармақ алдындағы екі ырғақтық бірлікті түрлендіруші, алдыңғы ой ағынын түйіндеуші, оқырманның ойлануына, өз тұлғасындағы кемшіліктер жөнінде бір

сәт рефлексия жасауына жол ашар қызметін атқарып тұр деуге болады. Қ. Мырза Әлидің «Сағаттың сыры» өлеңі мен Н.Айтұлының «Сағаттың сыры» деген өлеңінің арасында едәуір айырмашылық бар. Мысалы, Н. Айтұлы сағаттың сырын былай жеткізеді:

Ғасырлармен құрдаспын,
Тәуліктермен сырласпын.
Адам менен уақыттың
Ортасында тілмашпын! [7; 302].

Екі ақын бір тақырыпты арқау етіп алған, екі ақын да сағатты сөйлетеді. Солай десек те, екі ақынның мақсаты екі басқа екенін аңғару қиын емес. Сонымен қатар өлеңнің ырғақтық жүйесі де екі түрлі. Бірі 11 буынды өлшемді бірнеше тармаққа бөлшектеп беру тәсілімен ойды жеткізсе, бірі дәстүрлі 7 буынды өлшемнің 4+3 кестесімен жазады. Н. Айтұлы сағаттың негізгі қызметін бала танымына лайықтап жеткізуді көздесе, Қ. Мырза Әли сағаттың тілімен баланы еңбекқорлыққа, уақыттың қадірін білуге, ата-әжесі мен жақындарын құрметтей білуге баулуды мақсат еткен.

Қ. Мырза Әли — бала танымына лайық жыр жазудың шебері. Яғни, әдетте күрделі болып көрінетін ұғым-категориялардың өзін жеңіл тілмен, тартымды тұр тауып жеткізе білуімен ерекшеленеді. Ақынның шығармашылық ғұмырында жарық көрген 50-ден астам кітабының тең жартысы бүлдіршіндерге арналған кітаптар болуының өзі оның осы саладағы тәжірибесінің молдығын көрсетеді. Қ. Мырза Әли, сонымен қатар 11 буынды өлшемнің 4+3+4 кестесімен де балаларға арнап үздік өлеңдер жазған ақын. Төмендегі «Бұлт» өлеңінде тіпті 11 буынды өлшемнің 4+3+4 кестесі мен 3+4+4 кестесін қиюластырып жіберген:

Жалбыр-жалбыр жүні ұзын
Жабағыдай,
Көшпелі бұлт көк жүзін
Жабады ұдай.

Тұрамыз.
Кетеді деп
Бір селдетіп,
Қаламыз,
Өтеді тек
Құр желдетіп.

Шөлдеткенде алтын күн
Егістікті,
Жауа алмаған бұлтыңның
Несі мықты? [14; 276-277].

Өлеңнің бірінші шумағы 11 буынды өлшемнің 4+3+4 кестесімен өрілсе, екінші шумағы 11 буынды өлшемнің 3+4+4 кестесімен берілген. Ал үшінші шумақта ақын қайта 4+3+4 кестесіне оралады. Әрбір шумақта екі ырғақтық бірлік бар және әрбір ырғақтық бірлік екіге не үшке бөлшектеліп берілгенін байқауға болады. Өлеңнің өлшем өрнегі екінші шумақта құбылып, 11 буынды өлшемнің 3+4+4 кестесіне көшуін біз ақынның өлең мазмұнын ашу үшін әдейі жасаған амалы деп есептейміз. Себебі, бірінші шумақта үшінші жақтан баяндалса, екінші шумаққа келгенде бірінші жақтан айтылады. Мұның өзі лирикалық қаһарманның бұлтты күнгі екіұдай сезімін жеткізудің интонациялық тәсілі деп ойлаймыз.

Сонымен бірге ақындар 11 буынды өлшеммен, әдетте, сурет өлеңдер деп аталып кеткен өлең түрлерін жазуда да қолданатынын қаперде ұстаған жөн. Мысалы, Б. Серікбайұлының мына өлеңін алайық:

От өрілді,
Көтерілді
Көкке енді
Ғарыштың бір таңғажайып кемесі.
Байқоңырда нұр ойнайды найзағайдай көктемгі,
Шырқап ұшты ертегінің елесі!..
Қас қағымда
Аспанымда

Жоқ болды [15; 21].

«Ғарыш кемесі» деп аталатын өлеңнің формасы да ғарыш кемесінен аумады. Әдетте, мұндай өлеңдер тақырыбына сай сурет болып шығады. Ақындар мазмұнды ашуда сөз ойната отырып осындай формалық ізденістерге барады. Әрине, сурет өлеңдерді жазуда ақындар тек 11 буынды өлшеммен шектелмейтіні анық. Дегенмен басқа өлең өлшемдеріне қарағанда сурет өлеңдерді жазуға 11 буынды өлшемнің мүмкіндігі молырақ екендігі анық. «Ғарыш кемесі» өлеңі дәстүрлі 4+4+3 кестесімен жазылған. Өлеңнің бес ырғақтық бірлігі бар және олар тоғыз тармаққа жіктеліп берілген. Алғашқы және соңғы ырғақтық бірліктерді ақын ғарыш кемесінің суретін салу мақсатында әдейі үш тармаққа бөлшектеп берген. Дегенмен мұнысы өлеңнің ырғақтық жүйесіне аса көп әсер ете қоймаған.

Қазақ балалар поэзиясы жоғарыда талдау нысанына алынған өлең өлшемдерінің аясында ғана дамыған жоқ. Сонымен қатар балалар поэзиясы дәстүрлі өлең өлшемдерінің өзара сабақтасуы арқылы да ырғақтық-интонациялық тұрғыдан байып, формалық тұрғыдан түрлене түсті. Қаламгерлер әртүрлі өлең өлшемдерін өзара сабақтастыра отырып қазақ өлеңіне жаңа мәнер, тың үлгі, соны форма сыйлады. Осылайша, ақындар өлеңнің ырғақ жүйесін құбылтып, түрлендіріп, белгілі бір сөздер мен сөз тіркестеріне ерекше екпін түсіріп, эмоциялық, семантикалық салмағын арттыруды көздейді. Әртүрлі өлең өлшемдерін сабақтастыра отырып өлең жазу дәстүрінің түп-төркіні ежелгі түркі жазба ескерткіштеріне, берісі жыраулар поэзиясына барып тіреледі. Еркін, ерікті өлең үлгілерінде өлшем өрнектері біресе ұзын, біресе қысқа болып келетіні белгілі.

Мәселен, қазақ балалар поэзиясында 7 және 8 буынды өлшемдердің сабақтастығы өте жиі кездеседі. Ондай үлгілерді XX ғасырдың басында өмір сүрген ақындардың шығармашылығынан да, қазіргі жас ақындардың шығармашылығынан да кездестіруге болады. Десе де, аталмыш дәстүрлі өлшемдердің өзінен өзгеше интонациялық, ырғақтық, мелодикалық жүйе жасай білген ақындар кемде-кем. Солардың қатарында Ж. Кәрібозин бар деп айтуға болады. Мысалы, оның «Жаңбыр әні» деп аталатын әні 8 және 7 буынды өлшемдердің сабақтастығына құрылса да, дәстүрлі балалар поэзиясында кездесе бермейтін соны үлгі, ерекше формамен жазылған деп айта аламыз:

До,
ре,
ми,
фа,
сол,
ля,
си,
до –
деп, легенге тамады.

До,
ре,
ми,
фа,
сол,
ля,
си,
до –
деп, шарлайды даланы.

До,
ре,
ми,
фа,
сол,
ля,
си,
до –
деп, кезеді жер жүзін.

До,
ре,
ми,

фа,
сол,
ля,
си,
до –

Неге отырсың үйде өзің? –

Деп, ол әнін салады.

«Ойнайтұғын бұл кезің!» –

Деп, шақырып баланы [15; 140].

Бұл — симфониялық сипаты күшті өлең. 8 буынды өлшеммен жазылған бір ырғақтың бірлік сегіз тармаққа бөлшектеліп берілсе, 7 буынды өлшем жеке өзі бір тармақ құрап отырады. Ақын әрбір нота атауын жеке тармақ ету арқылы өлең бунақтарының арасындағы кідірісті күшейтіп, мазмұндық бояуын қалыңдатып, әрбір нотаның эмоциялық-экспрессивтік салмағын арттыра білген.

Қазіргі балалар поэзиясында шумақтың табиғаты өзгерді. Әдетте, кара өлеңде төрт тармақ болатын болса, қазіргі өлең шумақтарында әрбір ырғақтық бірлік бірнеше тармаққа жіктеліп, өлең шумағындағы тармақтардың саны едәуір көбейді. Жоғарыда келтірілген мысалдардан қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы шумақтардың мелодикалық, интонациялық, ырғақтық, стильдік — жалпы формалық табиғаты модификацияға ұшырап, ондағы әрбір тармақтың, тіпті әрбір сөздің семантикалық һәм стилистикалық жүгі ауырлай түскендігін, ендігі ретте үннің, кейде тіпті үнсіздіктің өзі поэтикалық мәнге ие болғанын көрсетеді. Мазмұн байлығы мен үн байлығы арқылы көрініс табатынын аңғартады.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, қазақ балалар поэзиясындағы модификациялық құбылыстар соңғы жүз жыл бойына үздіксіз жүзеге асып келе жатқанын байқауға болады. XX ғасырдың алғашқы ширегінде Абай поэзиясын үлгі тұтқан бір топ қаламгер қазақтың ауыз әдебиетінің шеңберінде дамып келген балалар поэзиясына соны ырғақтық жүйелер сыйлап, формалық, стильдік тұрғыдан түрлендіре түсті. Осы орайда, сан-салалы балалар фольклоры жазба балалар поэзиясының толысуына, сапалық деңгейінің өсуіне жол ашты. Тіпті осы күнге дейін жазба балалар поэзиясы фольклордың алтын арқауынан біржола қол үзіп кете қойған жоқ. Қайта балаларға арналған ауызша мұралардан нәр алып, оларды жаңаша жаңғыртып, ырғақтық, дыбыстық, интонациялық, мелодикалық тұрғыдан байытып келеді. Балалар фольклоры мен жазба балалар поэзиясындағы басты айырмашылық олардың ырғақтық жүйесінен көрінеді. Әдетте ауыз әдебиетіндегі өлең-жырлардың бунақтар реті мейлінше тұрақты әрі ырғақ жүйесі, негізінен, әуенге құрылатын болса, жазба поэзияда аталмыш бунақтық тәртіп өзгеріп, ырғақ жүйесі сөйлеу мәнеріне қарай ойысты. Ендігі ретте өлең-жырдағы әуеннен гөрі ой мен сезім, екпін мен үн алға шықты.

Осы ретте 7-8 буынды және 11 буынды дәстүрлі өлең өлшемдері бірнеше тармаққа жіктеліп, әр сөз бен сөз тіркесіне ерекше екпін түсіру дәстүрі орнықты. Біз жоғарыда мысалға келтірген өлеңдер соның айғағы бола алады. Осылайша, қазақтың жазба балалар поэзиясы өлшем өрнектерін ауыз әдебиетінің бай мұрасынан алғанмен, оны мың құбылтып, түрлендіріп, интонациялық-мелодикалық тұрғыдан байыта түсті. Ауызша жеткен мұраларда әдетте тармақтағы бунақтардың буын саны тұрақты болып келсе, жазба поэзияда әркелкі бола беруінің бір себебі, біздіңше, жазба поэзияда өлеңді өңдеуге, түрлендіруге мүмкіндіктің молдығымен байланысты.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (BR27101897)

Әдебиеттер тізімі

1. Үсенова А. Қазіргі қазақ өлеңінің құрылысы: дәстүр және даму үрдістері: монография / А. Үсенова. — Алматы: Білім, 2010. — 320 б.
2. Негимов С. Өлең өрімі / С. Негимов. Шығармалары. Зерттеулер. — Астана: Фолиант, 2015. — Т. 1. Зерттеулер. — 424 б.

- 3 Ерғобек Қ. Адамның бір қызығы бала деген... Қазақ балалар әдебиеті мәселелері / Қ. Ерғобек. — Нұр-Сұлтан: Big Dream баспасы, 2021. — 428 б.
- 4 Әлтай А. Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму: монография / А. Әлтай. — Астана: Фолиант, 2009. — 384 б.
- 5 Матыжанов К. І. Рухани уыз. Қазақ балалар фольклоры / К.І. Матыжанов. — Алматы: «Атамұра», 2023. — 272 б.
- 6 Күміс кебеже. Қазақ ақындарының балаларға арналған өлеңдері / Құрастырған: О. Асқар. — Алматы: «Балауса» баспасы, 2008. — 432 б.
- 7 Қазақ балалар әдебиетінің антологиясы. Бейбіт күн / Құраст. Байбота Қошым-Ноғай. — Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2021. Т. 3: Қазақ ақындарының балаларға арналған өлеңдері, тақпақтары, санамақтары, мазақтамалары, жұмбақтары, жаңылтпаштары, жаңа ертегі-дастандары. — 480 б.
- 8 Балалар поэзиясының антологиясы (Балаларға арналған өлеңдер жинағы). — Алматы: Атамұра, 2021. — 320 б.
- 9 Қазақ балалар әдебиетінің антологиясы. Қуыр, қуыр, қуырмаш / Құраст. Байбота Қошым-Ноғай. — Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2021. — Т. 1: Қазақтың халық өлеңдері, жұмбақтары, жаңылтпаштары, жұмбақ-есептері, мақал-мәтелдері, ертегілері, аңыздары. — 480 б.
- 10 Шынашақ: қазіргі қазақ балалар поэзиясының антологиясы / Құраст.: М. Әлімбаев, Қ. Баянбаев. — Алматы: Балауса, 1992. — 544 бет.
- 11 Торайғыров С. Алаш ұраны: Таңдамалы шығармалары / С. Торайғыров. — Алматы: Жазушы, 2003. — 152 б.
- 12 Қазақ балалар әдебиеті: хрестоматия / Құрастырғандар: М. Қараев, Б. Омарғазина. — Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1997. — 245 б.
- 13 Кәусар бұлақ. Хикаяттар, әңгімелер мен ертегілер / Жауапты ред. С. Қалиұлы. — Алматы: «Баянжүрек», 2013. — 7-ші кітап. — 274 б.
- 14 Қазақ балалар әдебиетінің классикалық үлгілері [Бес томдық]. — Алматы: «Арда», 2011. — 1-том: Өлеңдер. — 368 б.
- 15 Қошым-Ноғай Б.С. Таңғажайып түс. Өлеңдер, тақпақтар, санамақтар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, ертегілер. / Б.С. Қошым-Ноғай. — Алматы: Жазушы, 2003. — 160 б.

Н.Д. Худайбергенов, Г.Д. Абиханова

Модификация слоговых размеров в казахской детской поэзии

В статье рассматривается ритмическая трансформация казахской детской поэзии на примере стихотворных размеров в 7–8 и 11 слогов. В исследовании анализируются особенности ритмико-формальной модификации данных размеров, которые считаются опорой казахской поэзии. Этот процесс показан на основе литературно-творческих экспериментов таких поэтов, как С. Торайғыров, Е. Елубаев, М. Жаманбаинов, К. Жяленова, А. Естен, К. Мырза Әли, Б. Серикбайұлы. Традиционные размеры в 7–8 и 11 слогов обладают богатыми ритмико-мелодическими возможностями, что способствовало развитию казахской поэзии не только в содержательном, но и в формальном плане. В письменной детской поэзии данные размеры, широко использовавшиеся в детском фольклоре, подверглись значительным изменениям в ритмическом, звуковом и мелодическом отношениях. Особенно ярко это проявляется в стихах, созданных для детей, родившихся во второй половине XX века. Ритмико-формальная трансформация казахской детской поэзии рассматривается в рамках категорий традиции и новаторства. Несмотря на то, что структура казахской поэзии уже становилась объектом научного изучения, структура детской поэзии до настоящего времени не была предметом отдельного исследования. В этом контексте представленная статья впервые специально рассматривает ритмическую модификацию казахской детской поэзии. Данное исследование поможет литературоведам, стиховедам и фольклористам глубже проанализировать ритмико-интонационные особенности детской поэзии, а также создать методологическую базу для изучения структурных изменений в казахской поэзии. Кроме того, материалы исследования могут быть полезны при преподавании детской поэзии в рамках школьной программы, а также при разработке учебно-методических пособий и литературных учебников. Для современных казахских поэтов и авторов детской литературы это исследование может служить ориентиром в использовании традиционных и новых ритмико-интонационных систем в творчестве. В целом, результаты исследования содержат научные выводы о современной трансформации традиционных размеров и усложнении интонационной системы в казахской детской поэзии.

Ключевые слова: детская поэзия, слог, ритм, размер, модификация, трансформация, традиционные размеры, сегмент, пауза.

N.D. Khudaibergenov, G.D. Abikhanova

The transformation of syllabic meters in Kazakh children's poetry

The article explores the rhythmic transformation of Kazakh children's poetry through the lens of poetic meters based on 7-8 and 11 syllables. The study focuses on the distinctive rhythmic and structural modifications of these meters, which form the foundation of Kazakh verse. This transformation is illustrated through the literary and creative experiments of poets such as S. Toraygyrov, E. Yelubai, M. Zhamanbalinov, K. Zhalenova, A. Yesten, K. Myrza Ali, E. Yerbotin, and B. Serikbaiuly. Traditional 7-8- and 11-syllable meters possess rich rhythmic and melodic potential, which has enabled Kazakh poetry to evolve both in content and in form. In written children's poetry, these meters—widely used in children's folklore—have undergone significant changes in rhythm, sound, and melody. This is especially evident in poems written for children born in the second half of the 20th century. The article examines the formal and rhythmic transformation of Kazakh children's poetry within the categories of tradition and innovation. Although the general structure of Kazakh poetry has been previously studied, children's poetry has not yet been treated as a distinct object of research. From this perspective, the article presents, for the first time, a focused analysis of rhythmic modification in Kazakh children's poetry. This research provides literary scholars, verse theorists, and folklorists with a deeper understanding of the rhythmic and intonational features of Kazakh children's verse and offers a methodological foundation for studying structural changes in Kazakh poetry. Furthermore, the findings may be useful in teaching children's poetry in school curricula and in preparing educational materials and literature textbooks. For contemporary Kazakh poets and authors of children's literature, the study serves as a guide to effectively employing both traditional and innovative rhythmic-intonational systems in their creative work. Overall, the results present scholarly insights into the modern transformation of traditional meters and the increasing complexity of the intonational system in Kazakh children's poetry.

Keywords: children's poetry, syllable, rhythm, metric, modification, transformation, traditional metrics, segment, pause.

Reference

- 1 Ussenova, A. (2010). *Qazirgi qazaq oleninin qurylysy: dastur zhane damu urdisteri* [The structure of modern Kazakh poetry: tradition and development trends]. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 2 Negimov, S. (2015). *Olen orimi* ["The Fabric of Poetry"]. Shygarmalary. Zertteuler. T.1. Zertteuler — Works. Research. Vol. 1. Research]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 3 Ergobek, Q. (2021). *Adamnyng bir qyzygy bala degen... Qazaq balalar adebiyeti maseleleri* [The joy of humanity is a child... Issues of Kazakh children's literature]. Nur-Sultan: Big Dream baspasy [in Kazakh].
- 4 Altai, A. (2009). *Qazaq balalar poeziiasy: genealogiia, tipologiia, poetikalqyq damu* [Kazakh children's poetry: Genealogy, typology, poetic development]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 5 Matyzhanov, K. I. (2023). *Rukhani uyz. Qazaq balalar folklori* [Spiritual nurture. Kazakh children's folklore]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 6 Askar, O. (Comp.). (2008). *Kumis kebezhe: qazaq aqyndarynyn balalarga arналған olenderi* [Kumis Kebeje. Poems for children by Kazakh poets]. Almaty: "Balausa" baspasy [in Kazakh].
- 7 Baibota, K.-N. (2021). *Qazaq balalar adebietinin antologiyasy. Beibit kun* [Anthology of Kazakh children's literature. Peaceful Day]. T. 3: Qazaq aqyndarynyn balalarga arналған olenderi, taqpaqtary, sanamaqtary, mazaqtamalary, zhqmbaqtary, zhaqyltpashtary, zhana ertegi-dastandary [Vol. 3: Poems, counting books, riddles, parables, riddles, tongue twisters new fairy tales and epics of Kazakh poets for children]. Almaty: Adebiet baspa uii [in Kazakh].
- 8 (2021). *Balalar poeziiasynyn antologiyasy (Balalarga arналған olender jinagy)* [Anthology of children's poetry (Collection of poems for children)]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- 9 Baibota, K.-N. (2021). *Qazaq balalar adebietinin antologiyasy. Quyr, quyr, quymash* [Anthology of Kazakh Children's Literature. Kuyr, Kuyr, Kuyrmas]. T. 1: Qazaqtyn khalyq olenderi, zhumbaqtary, zhanyltpashtary, zhumbaqtary-esepteri, maqal-matelderi, ertegileri, anyzdary — Vol. 1: Kazakh folk poems, riddles, tongue twisters, complicated riddles, proverbs, fairy tales, legends. Almaty: "Adebiet" baspa uii [in Kazakh].
- 10 Alimbaev, M., & Bayanbayev, K. (Comp.). (1992). *Shynashaq: qazirgi qazaq balalar poeziiasy antologiyasy* [Shynashak: Anthology of modern Kazakh children's poetry]. Almaty: Balausa [in Kazakh].
- 11 Toraygyrov, S. (2003). *Alash urany: tangdamaly shygarmalary* [The Call of Alash. Selected writings]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 12 Karaev, M., & Omargazinova, B. (Comp.). (1997). *Qazaq balalar adebiyeti: khrestomatiia* [Kazakh Children's Literature / Reader]. Almaty: Respublikalyq baspa kabinetini [in Kazakh].
- 13 Kaliuly, S. (Ed.). (2013). *Kausar bulaq: khikaattar, angimeler men ertegiler* [Kausar Bulak. Tales, stories, and fairy tales]. The Seventh Book. Almaty: Baian Zhurek [in Kazakh].
- 14 (2011). *Qazaq balalar adebietinin klassikalqyq ulgilery* [Classical examples of Kazakh children's literature]. Vol. 1. Poems. Almaty: Arda [in Kazakh].

15 Koshym-Nogai, B. S. (2003). *Tangazhaiyp tus: olender, taqpaqtar, sanamaqtar, zhumbaqtar, zhanyltpashtar, ertegiler* [Amazing color. Poems, counting books, riddles, tongue twisters, fairy tales]. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].

Information about the authors

Khudaibergenov, Nurbol Dzhumagalievich — PhD, M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nqudaibergen@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2482-0524>

Abikhanova, Gulzhanat Dautbekovna — PhD, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan. E-mail: gulzhanat.abihanova@ayu.edu.kz

Ю.А. Демьянова*, В.Т. Абишева

*Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан
(e-mail: ydemyanova@list.ru, vera.abisheva@mail.ru)*

Трансформация жанра устного рассказа в современном коммуникативном пространстве

Жанр устного рассказа — один из древнейших способов передачи информации, эмоций и социального опыта, самая распространенная форма вербальной межличностной коммуникации. С развитием технологий и цифровых медиа, под влиянием глобальной медиатизации современного информационного пространства, границы между письменной и устной речью начинают размываться, что порождает трансформации не только в форме, но и в содержании произведения, поскольку трансформация жанра явление многомерное, проявляющееся на всех уровнях структуры художественного целого. Поиск новых форм стимулирует эксперименты по скрещению и смешению жанров. На рубеже XX-XXI вв. произошла смена культурного кода, преимущественно словесная национальная культура переживает кризис логоцентризма. Предпочтение отдается визуальным и звуковым способам передачи информации. Меняется сам тип жанрового мышления, сформированного многовековой традицией. Компьютерные технологии активно взаимодействуют с литературой, порождая новые жанровые формы и способы организации повествования. В художественных текстах они реализуются на разных уровнях в виде тех или иных приемов. Устный рассказ (нарратив) передается в процессе речи, приоритетными становятся его информативная и коммуникативная функции. В настоящей статье рассматривается ряд аспектов трансформации жанра устного рассказа под влиянием digital technology на его структуру, функции и речевые стратегии в современном коммуникативном пространстве — в контексте как смены эпох и каналов коммуникации, так и изменений в языковом сознании автора и адресата. Кроме сходства, исследуются и отличия устных рассказов в новых форматах от традиционных. Цифровизация изменила как способы, с помощью которых люди обмениваются информацией, так и сам характер общения, включая выбор тем, стилистику и формы взаимодействия с аудиторией. Наблюдения показывают, что наряду с классическими жанрами устного творчества происходит рост популярности повествовательных цифровых форм, таких как подкасты, видеоистории, сторителлинг-проекты, мессенджеры, онлайн-дискуссии и другие. Установлено, что трансформация традиционного устного рассказа в медиатизированный текст — это процесс, в ходе которого меняются его стиль и структура при адаптации к современным медиаплатформам. Отмечено, что на традиционную жанровую систему повлиял процесс медиаконвергенции. В современном коммуникативном пространстве рассказ становится более интерактивным, визуальным и кратким, жанровые трансформации способствуют установлению более тесного контакта с адресатом. Выявлены закономерности модификации жанра рассказа, обусловленные особенностями цифровой коммуникационной среды. Подчеркнуто, что аудиовизуальные элементы требуют изменений не только в языке, но и в общих принципах повествования. Адаптируясь к новым форматам и ожиданиям аудитории, жанр устного рассказа в современном коммуникативном пространстве претерпевает значительные изменения.

Ключевые слова: устный рассказ, жанр, трансформация, цифровое пространство, информационно-коммуникационные технологии.

Введение

Для осмысления роли литературно-художественного наследия в формировании социальной памяти, коллективного сознания и культурных идентичностей важно сохранение и изучение традиций устного повествования, обладающих не только специфическими формами и стилями, но и определённой структурой, передаваемых от поколения к поколению.

Устный рассказ — это небольшой по объёму монологический жанр разговорной речи, содержащий событие из жизни рассказчика о событиях в разные исторические периоды, которые на протяжении веков оказывали значительное влияние на мировоззрение, обычаи, традиции и образ жизни народа. Он обладает устойчивой структурой, включающей экспозицию, завязку, кульминацию и развязку. Это не только последовательное и логичное повествование, а, прежде всего, эмоции, передающиеся от рассказчика к слушателям. Главная задача хорошего рассказчика заключается в том, чтобы заин-

* Корреспондент-автор. E-mail: ydemyanova@list.ru

тересовать, увлечь и заставить адресата задуматься. Важный фактор — мастерство исполнителя. Современный рассказ — это вековое продолжение традиций устного народного творчества, перенесенное на определённый носитель, выполняющее социальные задачи или удовлетворяющее интерес, в соответствии с авторской задумкой и запросами аудитории.

Анализ текстов свидетельствует о том, что система жанровых форм находится в постоянном движении, динамическом изменении и обновлении, в том числе в связи с появлением новых, экспериментальных форм содержания произведений. На это указывал и Д.С. Лихачев: «Категория литературного жанра — категория историческая. Жанры появляются только на определенной стадии развития искусства слова и затем постоянно меняются. Дело не только в том, что одни жанры приходят на смену другим, и ни один жанр не является для литературы «вечным», дело еще в том, что меняются самые принципы выделения жанров, меняются типы и характер жанров, их функции в ту или иную эпоху» [1]. В контексте изменений коммуникативной среды традиционный устный рассказ подвергается существенным трансформациям. Целью данной статьи является выявление и анализ изменений, происходящих в жанре устного рассказа в условиях цифровизации и медиатизации повседневной коммуникации.

Следует отметить, что в результате использования новых технологий появляется медиапродукт малой формы — собственно цифровой рассказ (цифровой нарратив) — digital story, для создания и презентации которого в интерактивном режиме используются онлайн-инструменты. Можно констатировать, что эволюция общества сформировала человека цифровой эпохи. Наряду с появлением новых авторских форм и трансформацией текстов возникает новый адресат — «цифровое поколение молодежи», обладающее специфическими привычками медиапотребления, клиповым мышлением и особыми способами восприятия картины мира.

Материал и методы исследования

Наблюдения показывают, что информационные технологии и цифровые инструменты становятся все более значимыми и широко используемыми в устном повествовании. Научно-методологическую базу, в качестве которой послужили фундаментальные труды как отечественных, так и зарубежных учёных, и которая имеет комплексный, междисциплинарный характер, составляет триединство философских принципов, теории и системы методов научного исследования. В работе применен комплекс филологических методов: синхронно-описательного и синхронно-сопоставительного анализа текста, основанных на приёмах наблюдения, обобщения, сопоставления и классификации эмпирического материала. На разных этапах исследования использовались методы сравнительно-сопоставительного, концептуального, типологического анализа рассказов, опубликованных в традиционных и электронных ресурсах, обобщение и систематизация источников по теме исследования. Коммуникативно-дискурсивный анализ, выступающий современным методом интерпретации речевых коммуникаций, способствовал изучению визуального, вербального, разговорного и текстуального дискурсов. Контент-анализ позволил выявить качественно-количественные характеристики анализируемых материалов. Выбор методов обусловлен характером изучаемого материала и задачами, в решении которых способны помочь новые технологии.

Методология изыскания опирается на системный подход к осмыслению жанровой природы повествования, реализованный в соответствии с общенаучными принципами объективности и достоверности. Применение информационно-коммуникационных технологий в исследовании трансформации и модификации жанра устного рассказа в эпоху диджитализации стало неотъемлемой частью методологического инструментария.

Результаты и их обсуждение

Изучены труды известных исследователей несказочной прозы, в том числе устного рассказа: С.Н. Азбелева, В.Н. Морохина, Н.А. Криничной, Э.В. Померанцевой, С.А. Каскабасова, А.С. Гудайлаевой и др. Жанр устного рассказа исследовался и в рамках стилистики (В.В. Виноградов, И.Р. Гальперин). В последние десятилетия интерес исследователей сместился к повседневным формам нарратива, особенно в медиaprостранстве. Теоретическую и методологическую базу исследования составляют актуальные труды в области литературоведения, лингвистики, массовой коммуникации и интернет-журналистики таких известных учёных, как В.В. Дементьев (2022), В.И. Карасик (2018), Н.И. Клушина (2021), Л.Р. Дускаева (2018), А.Г. Качкаева (2016), Л.Е. Малыгина (2019), Е.Л. Вартанова (2024), А.А. Калмыков (2018), С.Х. Барлыбаева (2018) и др. В

актуализацию изучаемой проблемы значительный вклад внесли исследования по вопросам образовательной политики отечественных и зарубежных ученых: С.В. Буцык, Cheng-Yueh Jao, & Ching-Huei Chen, & Hui-Chin Yeh, а также А.И. Азевич, Y. T.C. Yang, & W. C. I.A. Wu, B. Robin, F.Karakoyun, & A. Kuzu, H.M. Al-Amri и др. Эти работы описывают важную образовательную ценность цифровых технологий для подготовки студентов и учащихся XXI-го века.

Академик В.В. Виноградов рассматривал устный рассказ как особую форму речевой деятельности, характеризующуюся динамичностью, непосредственностью общения и ориентацией на слушателя [2]. Его исследования сосредоточены, прежде всего, на структуре повествования, стилистике и жанровой специфике устной речи, через фигуру рассказчика, который стилистически и интонационно имитирует живое устное слово.

По определениям А.С. Гуйдалаевой [3] и Т. Cochrane [4], устный рассказ — это бытовавшие в народе художественные повествования о современных событиях, которые имели место в действительности, но преломились и оформились в воображении рассказчика, приобретая элементы художественного вымысла и образное выражение, оказывающее эмоциональное воздействие на слушателя. Для устного рассказа характерны сжатость изложения и постепенное развитие сюжета. Традиционный устный рассказ отличается лаконичностью и четкой структурированностью. Рассказчики ориентируются на воспринимающую аудиторию, при этом передача информации осуществляется с учетом живого контакта, визуальных подсказок, интонаций и жестов.

В конце XX-го века наблюдается смена культурного кода, когда предпочтение отдаётся визуальным и звуковым способам передачи информации, «когда всё больше места в формах общения между людьми занимает цифровая культура, различные медиаинструменты... повествование претерпело множество изменений и трансформаций в структуре и содержании» [5]. Интернет становится площадкой для реализации творческих идей, где возникают новые художественные формы. Цифровое повествование и сопровождающие его нарративные стратегии являются частью более широкого процесса — цифровой трансформации, которая затрагивает не только формы повествования, но и способы коммуникации, восприятия и взаимодействия с аудиторией. «Новые медиа оказывают все большее влияние на аудиторию» (X. Zhang [6] и Marie-Laure Ryan [7]).

Приобретает популярность цифровой рассказ, представляя собой либо презентацию с текстом, графическими изображениями, звуком, музыкальным сопровождением, видеоматериалами, анимацией; либо цифровой фотоколлаж, сопровождаемый текстом, голосовым повествованием и музыкой; либо фильм с диалогом, монологом, комментарием в кадре или закадровым голосовым повествованием, неподвижным и движущимся изображением; и т.д. Число вариантов при этом не ограничено и зависит только от фантазии автора и используемого программного обеспечения или онлайн-сервисов. В этой связи академик В.Г. Костомаров отмечает: «Становится все затруднительнее полноценно воспринимать информацию, не поддерживаемую изображением, цветом, движением, звуком...» [8]. И.Л. Андроников полагал, что напечатанные и устные рассказы теряют значительную часть своих выразительных средств, а тем самым и содержания. Они просто пропадают без мимики, жеста, без интонаций, без экспрессии исполнения [9]. Как замечает Е.Г. Елина, жанр устного рассказа — это своего рода «речевое селфи», которое позволяет запечатлеть момент из жизни [10]. Заметим, что текст в мультимедийных материалах сохраняет свои позиции, но видео- или аудиоматериалы, сопровождающие его, не просто становятся его иллюстрацией, продолжением, а составляют комплексный мультимедийный продукт.

Исследование показало, что трансформация устного рассказа в медиатизированном пространстве — это сложный процесс, который включает в себя перенос устных нарративов в новые формы и каналы коммуникации. Этот процесс затрагивает как содержание, так и форму устных рассказов, а также взаимодействие между рассказчиком и аудиторией.

Покажем отличия форматов. Если традиционный рассказ — это небольшое по объёму повествование автора об отдельном событии или ряде событий, то медиатизированный рассказ (трансмедийный сторителлинг) — это история, которая представлена с помощью медийных инструментов, таких как видео, аудио, подкасты и другие цифровые платформы.

В традициях устного рассказа — диалогичность, даже если это не прямой диалог. В медиатизированной форме монологичность становится доминирующей, особенно в видеоплатформах и блогах, где спикер выступает единственным носителем информации. Форма обратной связи через комментарии-лайки не является частью прямого контакта.

В традиционном устном рассказе ключевую роль в создании эмоциональной окраски и воздействия играют интонация и темп речи. В медиатизированном рассказе эти параметры функционируют через монтаж, фоновую музыку, диалоги в субтитрах.

Устный рассказ не всегда лаконичен, поскольку слушатель воспринимает информацию вживую и может корректировать восприятие. Медиатизированная форма требует экономии в языке, чтобы быстро захватить внимание аудитории и удержать его краткими, сжато структурированными фразами.

Если традиционная форма рассказа ограничивается только одним каналом коммуникации — речью, то в медиатизированной форме происходит взаимодействие текста, изображения, звука, активно используется интерактивность (например, комментарии, лайки, реакция аудитории, комментарии в социальных сетях). Рассмотрим основные отличия разных типов повествования (Табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Ключевые отличия разных типов повествований:

Характеристика	Традиционное повествование	Цифровое повествование
Структура	линейная	линейная и нелинейная
Форматы	текст, речь	видео, аудио, текст, гиперссылки
Участие адресата	пассивное	активное, интерактивное
Устройства	бумага, голос	компьютеры, смартфоны, VR
Технологии	минимальные	высокотехнологичные

Чтобы адресату было удобнее ориентироваться в современном литературном пространстве, появились «навигаторы» — лонгриды — формат подачи журналистских материалов, спецификой которого является текст, разбитый на части с помощью различных мультимедийных элементов: фотографий, видео, инфографики и т.д. Этот эффективный способ подачи информации, благодаря своей структуре и оформлению, значительно облегчает восприятие текста. Он в большей степени адаптирован к электронным носителям, где автор имеет возможность рассказать свою историю. Обладая драматической структурой, правильно выстроенный лонгрид воспринимается как рассказ, развивающийся по принципу наличия завязки, развития и кульминации конфликта, обязательно с чётко очерченной сюжетной линией. Важно отметить, что лонгрид характеризуется не объёмом представленной информации, а глубиной проникновения в тему, уникальным содержанием. Как известно, истории запоминаются лучше, когда затрагивают чувства и эмоции, убеждают и вдохновляют. Так, казахстанский медиаэксперт Гулим Амирханова в одном проекте под рубрикой «SOSkaraganda.tilda.ws» сумела объединить и лаконично показать в социальных сетях оперативные сведения — рассказ о наводнении в Карагандинской области: описан масштаб бедствия, представлены фотографии очевидцев, списки пунктов оказания помощи пострадавшим, интерактивная карта наводнения (Рис.1).

Рисунок 1. Интерактивная карта наводнения.

Популярны среди пользователей интернета короткометражные видеоролики — вайны. Эти рассказы с увлекательным сюжетом и пародии на различные жизненные ситуации набирают тысячи просмотров, что приносит авторам таких роликов признание и даже прибыль. Популярность вайнов объясняется тем, что они понятны и интересны разным возрастным и социальным группам. Один из примеров — комикс «*KazakhManBatyr*» — история о молодом супергерое по имени Батыр, который хочет заслужить уважение общества и поэтому старается помогать людям, сражается со злодеями [11]. Экшн-комикс о супергерое вышел тиражом 15 тысяч экземпляров и продолжает набирать популярность среди казахстанцев. *Автором является известный в республике вайнер Бексултан Казыбек*. Помимо печатной версии, комикс представлен в цифровом формате, и управляется при помощи портативной игровой площадки. Геймификация комикса помогает добавить интерактивности и увлекательных элементов в традиционный цифровой формат, позволяя адресату взаимодействовать с историей и миром персонажей. Этот комикс объединил черты фольклорного нарратива, поп-культуры и современного медиадискурса. Юмористический экшн-комикс «*КазахMAN*» — это потенциально лингвокультурный гибрид — трилингвизм (казахский–русский–английский), который сочетает этническую принадлежность («казах»), западный формат (англоязычный суффикс «MAN»), русскоязычный текст, национальный нарратив через язык.

Среди современных образовательных инноваций, широко используемых в последние годы в практике обучения языкам, можно отметить технологию создания анимационного фильма. Его еще называют «интерактивным повествованием», «цифровым документальным фильмом», «цифровым эссе», «компьютерным рассказом». Главное отличие нарративных журналистских текстов — это субъективный характер изложения истории, который необходим не для констатации фактов, а для раскрытия драматических событий общественной жизни.

Отметим, что авторы современных типов повествования стремятся к созданию эффекта сопричастности, который более ярко выражен, в отличие от традиционного рассказа. Так, стрим, т.е. видеорассказ в режиме реального времени из горячих точек, где корреспонденты рассказывают о подвигах бойцов в ситуациях боевых действий или о тяжёлой жизни мирных граждан в оккупированных врагом городах, может вызвать желание зрителя оказать им возможную помощь. Стримеры напрямую общаются с подписчиками и позволяют им наблюдать за своими действиями в режиме реального времени. Данный тип коммуникации часто использует военный корреспондент Первого канала российского телевидения Александр Сладков [12]. Отметим, что стримы в средствах массовой коммуникации часто используют кулинары, спортсмены, путешественники, медийные личности и др., что предполагает обратную связь автора с массовой аудиторией, с пользователями.

Наблюдения показывают, что на современном этапе развития информационно-коммуникационных технологий традиционный рассказ заменяется цифровым аналогом — повествованием, известным как Digital Storytelling, который с развитием интернет-технологий и появлением большого количества образовательных ресурсов становится всё более популярным. Это особый жанр ораторского мастерства, который дословно переводится как трансляция историй, как «искусство рассказа». С. Морра предлагает рассматривать этот феномен как искусство рассказывать истории в XXI-м веке, поскольку цифровые технологии дали возможность каждому желающему рассказать свою историю и в традиционном, и в необычном, трансформированном формате и поделиться ею со всем миром [13]. Бенмайор даёт следующее определение цифрового повествования: «короткий мультимедийный рассказ, сочетающий в себе голос, изображение и музыку» [14]. «В результате мы получаем своеобразный медиа-продукт малой формы, который использует цифровые инструменты для создания и презентации» рассказа с элементами интерактивности [14].

Жанры сторителлинга разнообразны: от историй из жизни людей, рассказов об интересных случаях до притч, поздравлений, тостов, анекдотов, а также любимых с детства сказок. Важно, чтобы все они имели увлекательный сюжет. Хороший рассказчик предоставляет слушателям возможность создать в своём воображении собственную картинку. Важно, чтобы проблемы, о которых повествует рассказчик, были приближены к реальной жизни. Наконец, один из существенных факторов — сюжетная линия должна развиваться стремительно.

Сторителлинг можно определить, как гуманитарную технологию, при помощи которой рассказчик формирует впечатления и эмоции аудитории. История, рассказанная в нужное время и в нужном месте, оказывает сильное убеждающее воздействие на слушателей, кроме того, она может содержать немалый воспитательный эффект. Иногда к Digital Storytelling причисляют также снятые цифровой видеокамерой рекламные ролики, а также художественные и документальные фильмы.

Наше исследование целого ряда традиционных рассказов позволило выделить факторы, которые сближают их со сторителлингом — популярным, креативным форматом повествования: присутствие идеи, которая лежит в основе каждой истории; наличие героя, который является движущей силой истории и, обладая сильным характером, должен совершать поступки, решать проблемы, получая в результате награду; истории связаны с реальной жизнью; чёткая структура, развитие истории должно происходить по заранее намеченному плану: сюжет, завязка, описание, кульминация и развязка; логика и связность повествования, что позволяет удержать внимание слушателей, сохранить их интерес к повествованию; стиль повествования способен создать общее настроение; активность героев проявляется в речи. Ниже в таблице представлена трансформация традиционного устного рассказа в цифровой формат.

Т а б л и ц а 2

Основные факторы трансформации:

Традиционный устный рассказ	Современный цифровой рассказ
Структура: экспозиция, завязка, кульминация, развязка	Структура: часто фрагментарная.
Личное общение, контекст узнаваем	Анонимная публика, гипертекстуальный и массовый контекст
Устная форма, живое взаимодействие	Гибридность: устно-визуальный формат, монтаж, музыка
Использование фразеологии, диалектизмов, интонации	Использование сленга, англицизмов, интернет-мемов,
Ситуативная эмоциональность	Стратегическая эмоциональность, рассчитанная на вовлечение аудитории

Как показывает анализ, современные форматы подачи материала подчёркивают новые, креативные и нестандартные возможности трансформированного жанра устной коммуникации: соединение вербальных, звуковых, визуальных и иных компонентов. Вместе с тем практика показывает, что в ряде случаев можно наблюдать и другие процессы, когда аудиторию больше интересуют иллюстрации, сюжет, раскрытие образов героев, чем уникальность слога и мировоззрение автора. Исследователи отмечают проблемы, связанные с замедлением развития языковых навыков детей и подростков вследствие переизбытка видеoinформации; ростом числа интернет-зависимых молодых людей; сокращением времени, уделяемого физической активности и спорту [15]. Подчеркнём, что одной из целей государственной программы РК «Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности» является развитие человеческого капитала, что включает в себя ответственное отношение к обучению и воспитанию детей и подростков, подготовку высококвалифицированных специалистов с современными навыками, востребованными в век цифровизации [16].

Заключение

Проведенное исследование позволило обосновать процесс трансформации устного рассказа и применение диджитал-формата, способствующего повышению эффективности коммуникации. Цифровой рассказ при этом сохранил целый ряд лексических и стилистических особенностей традиционного устного рассказа. Основные из них: доверительные отношения автора с адресатом; использование разговорной лексики. В то же время в условиях развития мультимедийности можем выделить некоторые основные тенденции модификации текста: сжатие объемов текста с увеличением информационной нагрузки на его единицу; рост интерактивности; развитие форм обратной связи и установление эмоциональных отношений между автором и аудиторией. Подчеркнём тенденции качественного изменения природы текста: традиционные для устного рассказа вербальные конструкции уступили место текстам, для которых характерны гипертекстуальность, синтез мультимедийности и вербальных структур, активное использование инфографики, дополненной реальности и других элементов выражения смысла. Традиционные жанровые условности, как основа классификации произведений, в цифровом формате становятся менее значимыми.

Говоря о предпосылках процесса трансформации повествовательных жанров в новой цифровой среде, исследователи называют стремительное развитие технологий искусственного интеллекта, внедрение чат-ботов, или виртуальных собеседников, то есть, голосовых помощников, а также компьютерные программы, которые интерактивно имитируют человеческую речь и позволяют общаться с

цифровыми устройствами, как с живыми людьми под влиянием экстралингвистических факторов — цифровизации всех сфер жизни человека.

Таким образом, исследование показало, что жанр устного рассказа в современном коммуникативном пространстве претерпевает значительные изменения, адаптируясь к новым форматам и ожиданиям аудитории. Трансформация жанра устного рассказа обусловлена рядом факторов: цифровыми форматами коммуникации, изменением ролевых моделей общения, ростом самопрезентационных практик. Современный устный рассказ становится многослойным феноменом, сочетающим элементы традиционного нарратива, разговорного стиля и медийных стратегий.

В то же время элементы традиционного устного рассказа продолжают жить в современных формах — например, в сторителлинге, подкастах, блогах и пр. Базовые свойства жанра — сюжетность, экспрессивность, интерактивность — сохраняются, подтверждая его устойчивость и универсальность. Лингвостилистические преобразования в современном нарративе отражают общее движение языка к гибкости, индивидуализации и медиатизации, отражают адаптацию к новой среде. Язык становится неотъемлемой частью среды, в которой он существует, включая виртуальную реальность. Изучение трансформации литературных жанров актуально для понимания эволюции произведений художественной литературы под влиянием цифровых технологий. Назовём медиатизированные формы рассказа: аудиорассказ, транслируемый по радио; подкаст на телевидении, содержащий рассказ; видеоролик, рассказывающий историю; электронная книга с иллюстрациями и интерактивными элементами; пост в социальной сети, содержащий короткий рассказ с изображениями.

Признаки трансформации устного рассказа в современном медиадискурсе позволяют сделать вывод, что данный жанр сохранил многие черты традиционного устного рассказа, но также приобрёл специфические черты за счёт новых креолизованных форматов повествования, что, безусловно, требует внимания авторов в осмыслении функций устной речи в цифровую эпоху. Медиатизация текста расширяет возможности его восприятия и распространения, делая его более доступным и привлекательным для широкой аудитории.

Нельзя не согласиться с мыслью профессора Барлыбаевой С.Х., что «новая технологичная окружающая среда, углубление коммуникационной глобализации не только изменили медиaprостранство страны, наше восприятие времени и пространства, они также изменили нашу повседневную жизнь, нашу культуру. Массмедиа не только транслируют существующую систему ценностей, но и активно формируют новое познавательное информационное пространство» [17].

В современном мире информационные технологии стали неотъемлемой частью нашей жизни. Цифровая платформа должна не только давать дорогу инновациям, но и сохранять ценности, накопленные человечеством.

Финансирование: Исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP23485158).

Список литературы

- 1 Лихачёв Д. С. Исследования по древнерусской литературе / Д. С. Лихачев. — Л.: Наука, 1986. — 409 с.
- 2 Виноградов В. В. О теории художественной речи / В. В. Виноградов. — М.: Высшая школа, 1971. — 240 с.
- 3 Гуйдалаева А. С. Устный рассказ — жанр лакского фольклора [Электронный ресурс] / А. С. Гуйдалаева // Известия ДГПУ. Общественные и гуманитарные науки. — 2011. — № 2. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnyy-rasskaz-zhanr-lakskogo-folklor> (дата обращения: 12.08.2025).
- 4 Cochrane T. The power of stories: oral storytelling, schooling and onto-epistemologies in rural Malawi / T. Cochrane // Oxford Review of Education. — 2023. — Vol. 49 (4). — P. 478–495. <https://doi.org/10.1080/03054985.2023.2218609>
- 5 Ökmen Y. New Media Narratives and Visualization as an Alternative to Traditional Media: Youtuber Barış Özcan Sample / Y. Ökmen // The International Visual Culture Review. — 2019. — Vol. 1(1). — P. 17–22. doi: <https://doi.org/10.37467/gka-visualrev.v1.1751>
- 6 Zhang X. Challenges, Opportunities and Innovations Faced by the Broadcasting and Hosting Industry in the Era of Convergence Media / X. Zhang // Advances in Journalism and Communication. — 2021. — Vol. 09(03). — P. 102–113. doi: 10.4236/ajc.2021.93008
- 7 Ryan M.-L. Transmedia narratology and transmedia storytelling / M.-L. Ryan // Artnodes. — 2016. — Vol. 18. — P. 1–10. doi: [10.7238/a.v0i18.3049](https://doi.org/10.7238/a.v0i18.3049)

- 8 Костомаров В. Г. Наш язык в действии. Очерки современной русской стилистики / В. Г. Костомаров. — М., 2005. — 215 с.
- 9 Ладыженская Т. А. Методические указания к факультативному курсу. Теория и практика сочинений разных жанров (VII-VIII классы) [Электронный ресурс] / Т. А. Ладыженская, Ю. И. Равенский, П. Ф. Ивченков. — Режим доступа: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000069/st000.shtml><http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000069/st000.shtml><http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000069/st000.shtml> (дата обращения: 25.07.2025).
- 10 Елина Е. Г. Устный рассказ студента-активиста как речевой жанр [Электронный ресурс] / Е. Г. Елина // Жанры речи. — 2019. — № 3(23). — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnyy-rasskaz-studenta-aktivista-kak-rechevoy-zhanr> (дата обращения: 10.06.2025).
- 11 Казыбек Б. Комикс КазахManBatyr [Электронный ресурс] / Б. Казыбек. — Режим доступа: <https://comx.life/19377-kazahman-batyr.html> (дата обращения: 28.08.2025).
- 12 Телеграм-канал А. Сладкова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://web.telegram.org/a/#-1001164348791> (Дата обращения: 04.03.2024)
- 13 Morra S. 8 Steps to Great Digital Storytelling [Electronic resource] / S. Morra // Edtech teacher. — 2013. — Access mode: <http://edtechteacher.org/8-steps-to-great-digital-storytelling-from-samantha-on-edudemic/> (accessed on 04.10.2024)
- 14 Benmayor R. Digital storytelling as a signature pedagogy for the new humanities / R. Benmayor // Arts Humanit High Education. — 2008. — Vol. 7(2). — P. 188–204. doi:[10.1177/1474022208088648](https://doi.org/10.1177/1474022208088648)
- 15 Буцык С. В. Цифровое поколение в образовательной системе российского региона: проблемы и пути решения / С. В. Буцык // Открытое образование. — 2019. — № 1. — С. 27–33. <https://doi.org/10.21686/1818-4243-2019-1-27-33>
- 16 Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023–2029 годы. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 269. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269>
- 17 Барлыбаева С. Х. Трансформация медиaprостранства в Казахстане / С. Х. Барлыбаева. — Текст: электронный // Цифровая журналистика: технологии, смыслы и особенности творческой деятельности: сборник материалов Международной научно-практической конференции (Екатеринбург, 26-27 апреля 2024 г.). — Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2024. — С. 243–245. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/136368?ysclid=mh4d2umapg196230435>

Ю.А. Демьянова, В.Т. Абишева

Қазіргі коммуникативті кеңістіктегі ауызша әңгіме жанрының өзгеруі

Ауызша әңгіме жанры — ақпаратты, эмоцияларды және әлеуметтік тәжірибені жеткізудің ең көне тәсілдерінің бірі, ауызша тұлғааралық қарым-қатынастың ең көп таралған түрі. Технологиялар мен цифрлық медианың дамуымен, қазіргі ақпараттық кеңістіктің жаһандық медиатизациясының әсерінен жазбаша және ауызша сөйлеу арасындағы шекаралардың айырмашылығына әкеледі, бұл тек формада ғана емес, шығарманың мазмұнында да өзгерістерді тудырады, өйткені жанрдың өзгеруі көркем тұтастық құрылымының барлық деңгейлерінде көрінетін көп өлшемді құбылыс. Жаңа формаларды іздеу жанрларды тоғыстыру және ығыстыру бойынша эксперименттерді белсендіреді. XX-XXI ғасырлардың аралығында мәдени код өзгерді, негізінен ауызша ұлттық мәдениет логоцентризм дағдарысын бастан кешуде. Ақпаратты жеткізудің визуалды және есту әдістеріне артықшылық берілуде. Ғасырлар бойы дәстүрлі қалыптасқан жанрлық ойлаудың түрі де өзгеруде. Компьютерлік технологиялар әдебиеттермен белсенді өзара әрекеттеседі, жаңа жанрлық формалар мен әңгімелеуді ұйымдастырудың тәсілдерін тудырады. Көркем мәтіндерде олар әртүрлі деңгейлерде белгілі бір әдістер түрінде жүзеге асырылады. Ауызша әңгіме (нарратив) сөйлеу арқылы жеткізіледі, оның ақпараттық және коммуникативті функциялары басымдыққа ие болады. Мақалада digital technology-дің қазіргі коммуникативті кеңістіктегі құрылымына, функциялары мен сөйлеу стратегияларына әсер ететін ауызша әңгіме жанрының өзгеруінің бірқатар аспектісі қарастырылған, бұл дәуірлер мен коммуникация арналарының өзгеруі, сондай-ақ автор мен адресаттың тілдік санасындағы өзгерістер. Ұқсастықтармен қатар, жаңа форматтағы ауызша әңгімелер мен дәстүрлі әңгімелер арасындағы айырмашылықтар да зерттелді. Цифрландыру адамдардың ақпарат алмасу тәсілдерін де, коммуникацияның өзін де, соның ішінде тақырыптарды, стилистиканы және аудиториямен өзара әрекеттесу формаларын таңдауды да өзгертті. Бақылаулар ауызша шығармашылықтың классикалық жанрларымен қатар подкасттар, бейнетарихтар, сторителлингтік жобалар, мессенджерлер, онлайн-пікірталастар және т.б. сияқты баяндаудың цифрлық формаларының танымалдығы артып келе жатқанын көрсетеді. Дәстүрлі ауызша әңгімені медиатизацияланған мәтінге айналдыру — бұл оның стилі мен құрылымы заманауи медиа платформаларға бейімделу барысында өзгертін процесс екені анықталды. Дәстүрлі жанрлық жүйеге медиа конвергенция процесі әсер еткені атап өтілді. Қазіргі коммуникативті кеңістікте әңгімелер интерактивті, визуалды және қысқаша болуда, жанрлық өзгерістер адресатпен тығыз байланыс орнатуға ықпал етеді. Цифрлық коммуникациялық ортаның ерекшеліктеріне байланысты әңгіме жанрының өзгеру заңдылықтары ашылды. Аудиовизуалды элементтер тек тілде ғана емес, жалпы баяндау принциптерінде де өзгерістерді қажет ететіні атап

өтілді. Аудиторияның жаңа форматтары мен мүмкіндіктеріне бейімделе отырып, қазіргі коммуникативті кеңістіктегі ауызша әңгіме жанры айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда.

Кілт сөздер: ауызша әңгіме, жанр, трансформация, цифрлық кеңістік, акпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Yu.A. Demyanova, V.T. Abisheva

Transformation of the Oral Story Genre in the Modern Communication Space

The genre of oral storytelling is one of the oldest ways of transmitting information, emotions, and social experience, and it remains the most common form of verbal interpersonal communication. With the development of technology and digital media, as well as the influence of global mediatization on the modern information space, the boundaries between written and oral speech have begun to blur. This has led to transformations not only in form but also in content, as genre transformation is a multidimensional phenomenon that manifests itself at all levels of the artistic whole. The search for new forms has led to experiments in crossing and blending genres. At the turn of the 20th and 21st centuries, a change occurred in the cultural code, and the predominantly verbal national culture experienced a crisis of logocentrism. Visual and auditory methods of transmitting information began to take precedence. The very type of genre thinking, shaped by centuries-old traditions, started to change. Computer technologies began actively interacting with literature, creating new genre forms. This article examines several aspects of the transformation of the oral storytelling genre under the influence of digital technology—particularly its effects on structure, functions, and speech strategies within the modern communicative space. The analysis takes into account not only the changing eras and communication channels but also the shifts in the linguistic consciousness of both author and addressee. In addition to identifying similarities, the article explores the differences between oral stories in new digital formats and traditional oral storytelling. Digitalization has altered both the ways in which people share information and the nature of communication itself, including topic selection, style, and audience interaction. Observations show that, alongside classic genres of oral creativity, there is growing popularity of narrative digital forms such as podcasts, video stories, storytelling projects, messaging platforms, and online discussions. It has been established that the transformation of a traditional oral story into a mediatized text is a process in which style and structure change as the story is adapted for modern media platforms. The traditional genre system has also been influenced by the process of media convergence. In the modern communicative space, storytelling becomes increasingly interactive, visual, and concise, and these genre transformations enhance contact with the recipient. The article identifies patterns of modification within the storytelling genre influenced by the specific features of the digital communication environment. It emphasizes that the inclusion of audiovisual elements necessitates changes not only in language but also in the overall principles of storytelling. As the genre of oral storytelling adapts to new formats and audience expectations, it undergoes significant transformations in the modern communicative space.

Keywords: oral story, genre, transformation, digital space, information and communication technologies.

References

- 1 Likhachev, D. S. (1986). *Issledovaniia po drevnerusskoi literature* [Research on Ancient Russian literature]. Leningrad: Nauka [in Russian].
- 2 Vinogradov, V. V. (1971). *O teorii khudozhestvennoi rechi* [On the theory of artistic speech]. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 3 Guidalaeva, A. S. (2011). Ustnyi rasskaz — zhanr lakskogo folklora [Oral storytelling is a genre of Lak folklore]. *Izvestiia Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Obshchestvennye i gumanitarnye nauki — Proceedings of Dagestan State Pedagogical University. Social and Humanitarian Sciences*, 2. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnyy-rasskaz-zhanr-lakskogo-folklora> (Date of request: 12.08.2025) [in Russian].
- 4 Cochrane, T. (2023). The power of stories: oral storytelling, schooling and onto-epistemologies in rural Malawi. *Oxford Review of Education*, 49(4), 478–495. <https://doi.org/10.1080/03054985.2023.2218609>
- 5 Ökmen, Y. (2019). New Media Narratives and Visualization as an Alternative to Traditional Media: Youtuber Barış Özcan Sample. *The International Visual Culture Review*, 1(1), 17–22. doi: <https://doi.org/10.37467/gka-visualrev.v1.1751>
- 6 Zhang, X. (2021). Challenges, Opportunities and Innovations Faced by the Broadcasting and Hosting Industry in the Era of Convergence Media. *Advances in Journalism and Communication*, 09(03), 102–113. doi: 10.4236/ajc.2021.93008
- 7 Ryan, M.-L. (2016). Transmedia narratology and transmedia storytelling. *Artnodes*, 18, 1–10. doi:10.7238/a.v0i18.3049
- 8 Kostomarov, V. G. (2005). *Nash yazyk v deistvii. Ocherki sovremennoi russkoi stilistiki* [Our Language in Action. Essays on Modern Russian Stylistics]. Moscow [in Russian].
- 9 Ladyzhenskaia, T. A., Ravenskii, Yu. I., & Ivchenkov, P. F. (1986). Metodicheskie ukazaniia k fakultativnomu kursu. Teoriia i praktika sochinenii raznykh zhanrov (VII-VIII klassy) [Guidelines for the optional course. Theory and Practice of Writing in Different Genres]. Moscow [in Russian].

ferent Genres (Grades 7-8)]. Retrieved from <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000069/st000.shtml> (data obrashcheniia: 25.07.2025) [in Russian].

10 Elina, E. G. (2019). Ustnyi rasskaz studenta-aktivista kak rechevoi zhanr [An oral story by an activist student as a speech genre]. *Zhanry rechi — Speech genres*, 3(23). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/ustnyy-rasskaz-studenta-aktivista-kak-rechevoy-zhanr> (Date of request: 10.06.2025 [in Russian]).

11 Kazybek, B. Komiks KazakhManBatyr [The KazakhManBatyr comic]. Retrieved from <https://comx.life/19377-kazahman-batyr.html> (data obrashcheniia: 28.08.2025) [in Russian].

12 Telegram-kanal A. Sladkova [Telegram channel of A. Sladkov]. Retrieved from <https://web.telegram.org/a/#1001164348791> (Date of request: 04.03.2024) [in Russian].

13 Morra, S. (2013). 8 Steps to Great Digital Storytelling. *Edtech teacher*. Retrieved from <http://edtechteacher.org/8-steps-to-great-digital-storytelling-from-samantha-on-edudemic> (accessed on 04.10.2024)

14 Benmayor, R. (2008). Digital storytelling as a signature pedagogy for the new humanities. *Arts Humanit High Education*, 7(2), 188–204. doi:10.1177/1474022208088648

15 Butsyk, S. V. (2019). Tsifrovoe pokolenie v obrazovatelnoi sisteme rossiiskogo regiona: problemy i puti resheniia [The Digital Generation in the Educational System of the Russian Region: Challenges and Solutions]. *Otkrytoe obrazovanie — Open Education*, 1, 27–33. <https://doi.org/10.21686/1818-4243-2019-1-27-33> [in Russian].

16 Kontseptsiiia tsifrovoy transformatsii, razvitiia otrasli informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologii i kiberbezopasnosti na 2023–2029 gody. Utverzhdena postanovleniem Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda № 269 [The concept of digital transformation, development of the information and communication technology and cyber security industry for 2023–2029. Approved by Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 269] [in Russian].

17 Barlybaeva, S. H. (2024). Transformatsiia mediaprostranstva v Kazakhstane [Transformation of the media space in Kazakhstan]. *Tsifrovaia zhurnalistika: tekhnologii, smysly i osobennosti tvorcheskoi deiatelnosti: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Digital Journalism: Technologies, Meanings, and Features of Creative Activity: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 243–245). Ekaterinburg: Izdatelstvo Uralskogo Universiteta. <https://elar.urfu.ru/handle/10995/136368?ysclid=mh4d2umapg196230435> [in Russian].

Information about the authors

Demyanova, Yuliya Alexandrovna — Senior Lecturer at the Journalism Department, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: ydemyanova@list.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5369-6871>

Abisheva, Vera Tukenovna — Doctor of Philology, Professor, Department of Journalism, Karaganda Buketov National Research University, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: vera.abisheva@mail.ru; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3783-9577>

2025 ЖЫЛҒЫ
«Қарағанды университетінің хабаршысы. “Филология” сериясы»
журналында жарияланған мақалалардың көрсеткіші

Указатель статей, опубликованных в журнале
«Вестник Карагандинского университета. Серия “Филология”»
в 2025 году

Index of articles published in
«Bulletin of the Karaganda University. “Philology” Series»
in 2025

№ б.
№ с.
№ р.

ТІЛТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ
ACTUAL PROBLEMS OF LINGUISTICS

<i>Abu A.S., Saurbayev R.Zh.</i> The dynamics of conflictogeme perception in intercultural communication: examples from English-language, Russian-language, and Kazakh-language media	3	26
<i>Adamova K.</i> Systematicity in language use of the L2 learners of English: A corpus-based study of the students’ written production	1	18
<i>Altynbekov A.M., Mazhitayeva Sh., Khan N.K.</i> Brandon Sanderson’s linguistic ingenuity: grounding occasionalisms and their derivational potential	3	39
<i>Amirova A., Beisenbay A.</i> Paremiological space of language: the concept of “state” (based on the materials of the Kazakh and English languages)	3	122
<i>Baishukurova G.Zh., Irgebayeva A.B., Aitova N.N.</i> Akhmet Baitursynuly’s Parallel Corpus: Lexical transformations in translation	2	91
<i>Balkhimbekova P.Zh., Zhumay N.</i> Semantics and Functioning of Phraseological Phrases with the Components “Create/Destroy” (создавать/разрушать) in Russian.....	1	27
<i>Dyussebekova Z.A., Sansyzbayeva S.K.</i> Developing Linguocultural Competence in Foreign Language Education: a Pilot Study Among First-year Kazakh Department Students at Al-Farabi Kazakh National University	2	16
<i>Kappassova A.Sh., Adilova A.S., Şahin S., Zhaldybayeva A. Zh., Nurgazina A.B.</i> The Use of Folklore Precedent Names in the Kazakh Media Discourse	1	42
<i>Kapranov O.</i> Discourse on Climate Change in Corporate Reporting: The Case of Vedanta Resources	2	6
<i>Karshigayeva A., Mursal A., Tlegenova G., Maralbek E.</i> Study of the lexical composition and peculiarities of language use based on the frequency dictionary of Abay’s works	4	106
<i>Kenges B.E.</i> The Influence of Latin and Greek Elements on the Development of IT Terminology in the Kazakh Language	2	27
<i>Khassanova M.T.</i> Modified Idioms: Health Trends from “An Apple a Day” to “A Ginger Shot a Day”: A Corpus-Based Study	1	6
<i>Khassenov B., Ibraimova Zh.</i> Evolution of Labial Consonants	4	19
<i>Kulmanova Z.B.</i> Linguocultural aspects of “duty” and “obligation” in Kazakh and English languages	3	6
<i>Kurmangali F.T., Sirin H., Aidarova A.A.</i> The National-Cultural Code is a Phenomenon that Makes Up Linguistic Consciousness (Based on the Kazakh and Turkish Languages)	3	16
<i>Kussaiynova A.T., Yersultanova G.T., Seidaliyeva G.O.</i> A comparative study of occasionalism translation in Russian and Kazakh languages: a case analysis of J.K. Rowling’s “Harry Potter and the Philosopher’s Stone”	2	40
<i>Lyanova T., Issina G., Bilyalova A.</i> Linguistic representation of the phenomenon of national identity in Kazakhstanian mass media.....	3	64
<i>Zhanzhigitov S.Zh., Bakytzhanova A.K.</i> Linguoconflictology of the Media Space: Study of Foreign Experience	1	82

<i>Асенова А.Х., Ақжігітова А.О., Соyleмез О., Салқынбай А.Б.</i> Қазақ және ноғай тілдеріндегі заттанған есімшелердің семантизациясы	2	128
<i>Ахметова М.К., Сыздықова Г.О., Абилмажинова А.Б., Ғабдірашит А.Н.</i> Тілдік сана көрінісін этникалық-когнитивтік тұрғыда зерделеу	3	110
<i>Базарбаева З.М., Садық Д.А., Жұмабаева Ж., Аманбаева А.</i> Қазақ тіліндегі сөйлеу синтезінің фонетика-фонологиялық негіздері	2	139
<i>Баймұрынов Ж.М., Ақатаева Ш.Б., Жукеев Т.Б., Жанғабылова З.К., Мұқтар Т.Т.</i> Тұрлаусыз мүшелер теориясына	4	78
<i>Давлетова С.Е., Бижекенова А.Е.</i> Сравнительный анализ когнитивных и коммуникативных особенностей топонимов в английском и казахском языках	2	55
<i>Елеужанова А.К., Бейсембаева Г.З., Ереханова Ф.Т., Жусубалина Ж.М., Абдыкаримова С.А.</i> Репрезентация нейротехнологической терминологии в подкастах и лексикографических источниках	4	27
<i>Ергалиев Қ.С., Ергалиева С.Ж., Уайханова М.А.</i> Виртуалды дискурстағы заманауи мифологемалардың көрінісі.....	1	98
<i>Есимова А.К., Ерик Г., Разумовская В.А.</i> Прецедентные имена в медиадискурсе: сравнительный анализ на материале «Егемен Қазақстан» и «The Times»	3	75
<i>Жақытов Ж.А., Түйлебаева Қ.Б.</i> Сөйлеуде бейберекеттіліктен реттілікке өту	2	70
<i>Жетпісбаева Қ.Б., Жұбатова Б.Н.</i> Лингвомәдениеттану және мәдени лингвистика: салыстырмалы талдау.....	4	6
<i>Жумашева К.Б., Турганалиева Г.Г., Өтесова А.М.</i> Тұрақты тіркестердегі ер мен әйел бейнесінің гендерлік ерекшеліктері.....	3	133
<i>Ислам А.</i> Медиалингвистика негіздері және медиа аударма мәселелері.....	2	151
<i>Келмағамбетова Ш.С., Кенжеғалиев С.А., Жанузахова Қ.Қ.</i> Қазақ танымындағы «Бақыт» концептісінің вербалдануы	3	161
<i>Кенжебекова Г.А., Түйте Е.Е.</i> Қазақ ертегілеріндегі бала бейнесінің берілу амалдары	3	99
<i>Кенжебулатова Д.Т., Григорьева И.В.</i> Языковые особенности профессиональной языковой личности IT-специалистов	1	52
<i>Қоңыратбаева Ж.М.</i> Қазақ тілінің академиялық корпусын әзірлеу: мақсаты, міндеті, маңызы (гуманитарлық ғылымдар бағытында).....	3	88
<i>Медетбекова П.Т., Қордабай Б.Қ., Мамбетова М.К.</i> Ассоциативтік сөздіктің психоллингвистикалық аспектісі	3	51
<i>Нурбаева А.М., Байсыдық И.Б., Оспанов Е.Т.</i> Когнитивные и лингвокультурные факторы влияния культурного кода на эффективность рекламы в Казахстане: анализ слоганов за 2018–2024 гг. .	4	42
<i>Нұрсұлтанқызы Ж., Снасапова Г.Ж., Байдаулетова А.Ө.</i> Фитонимдік паремиялардың этномәдени семантикасы	4	69
<i>Омарбекова Г.</i> Эмотивті лингвоэкология және ұлттық концептілер: қазақ паремиялогиясына эмотивті-прагматикалық көзқарас	4	96
<i>Оналбаева А.Т., Жумагулова Б.С.</i> Обряд «тасаттық» как лингвокогнитивный феномен.....	4	55
<i>Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К., Жумагулова Б.С.</i> Роль невербальных средств общения в формировании фразеологической картины мира	2	116
<i>Пак М.К., Долгова Т.В.</i> Лингвокультурема <i>жизнь</i> как код русской культуры	2	106
<i>Райбек Е.Ө., Ерхожина Ш.Л.</i> Қазақ сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық мәселелері және оны оқытудың жайы.....	3	172
<i>Сүйеркұл Б.М., Аққозов А.А.</i> Сом ежелгі түбірі: этимологиясы мен фразеологиялық семантикасы	1	64
<i>Тургумбаева Н.К., Оспанова Д.Ж., Қапантайқызы Ш.</i> Эмотивтілік санаты лингвистикалық феномен ретінде: эмоциялық сезім-күйді жеткізудің синтаксистік құралдары	3	148
<i>Утеулиева А.А.</i> Бейвербалды амалдардың ұлттық нышан ретінде орыс және ағылшын тілдеріне аударылуы (Ө. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романы негізінде).....	2	79

ӘДЕБИЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ
RELEVANT ISSUES OF LITERATURE STUDY

<i>Amanbekkyzy Zh., Syzdykova G.O., Husainova L.M.</i> The cognitive meaning of the concept of “death” in Shakarim’s poems.....	4	144
---	---	-----

<i>Bazylova B., Token M., Mamedova F.</i> Modern interactive methodological techniques for working with fiction text (based on the analysis of the ethical dilemma of “good and evil” in the work “Les Misérables” by Victor Hugo).....	4	154
<i>Kazhymurat A., Kamzabekuly D.</i> The image of Abai in the works of Alash intellectuals: spiritual continuity and ideological harmony.....	4	125
<i>Orazalina A.B., Beisenova Z.S., Smagulov Z.K.</i> Aesthetic principles of R. Nurgali in journalistic works.....	4	135
<i>Rasulova A.A.</i> Literary hero and time as the main problem in Mir Jalal’s stories	4	115
<i>Zhakulayev A.M., Tleubekova B.T., Sherizatova Zh.Zh., Nurakhmetova Z.A., Suranchiyeva N.R.</i> The function of reminiscence in literary texts.....	2	172
<i>Демесинова Л.М., Сұлтан Е.Б.</i> Бөрі архетипінің қазіргі қазақ прозасындағы трансформациясы	3	184
<i>Демьянова Ю.А., Абишева В.Т.</i> Трансформация жанра устного рассказа в современном коммуникативном пространстве	4	209
<i>Дьяков Д.В.</i> Циклообразующий потенциал темы в русской народной прозе.....	1	112
<i>Дьяков Д.В.</i> Эволюция образа Ивана в контексте фольклорной циклизации	4	163
<i>Жарылғапов Ж.Ж., Бахбергеннова Г.А.</i> Қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдар генезисі.....	1	124
<i>Жумагелдин Ж.Ш., Жарылғапов Ж.Ж., Смагулов Ж.Қ.</i> Тотемдік наным-сенімдер және әдебиеттегі анималистік образдар	3	224
<i>Макатова А.А., Әбсадық А.А.</i> XIX ғасырдағы қазақ фольклорының баспаға жариялануы («Дала уалаяты газеті» негізінде).....	4	176
<i>Мансурова Э.Ж., Керімбекова Б.Д., Орда Г.Ж.</i> Қазіргі қазақ әдебиетіндегі детективті повестердің жанрлық ерекшелігі.....	3	210
<i>Мустояпова А., Абдиганбарова Ж.</i> Образ женщины: сравнительный анализ романов Мыржакыпа Дулатова «Несчастная Жамал» и Такэо Арисимы «Женщина».....	3	195
<i>Мустояпова А., Өстемір М.</i> Когнитивные метафоры в эссе Элен Сиксу «Смех Медузы»	2	182
<i>Сайлаухан А.Б., Мамбетов Ж.О., Кенжеқожаева А.</i> Баксылық дәстүрдің аймақтық ерекшеліктері және құрылымдық сипаты	4	186
<i>Сыздықов С.К., Таңжарықова А.В., Мухамадиев Д.Б., Бегманова Б.С.</i> Ақын Алақанұлы шығармаларындағы тарихи контекст және кейіпкер тағдыры.....	3	234
<i>Уразаева К.Б., Култанова Ж.М.</i> Двойкая событийность и двойкая поэтика в «страшных» историях А.С. Пушкина. Готическое как объект пародирования.....	2	162
<i>Худайбергенов Н.Д., Абиханова Г.Д.</i> Балаларға арналған 7-8 буынды және 11 буынды өлеңдердің ырғақтық трансформациясы	4	196

**МЕРЕЙТОЙ
ЮБИЛЕЙ
ANNIVERSARY**

<i>Адилова А.С.</i> Білгендердің сөзіне махаббатпен ерген... (Ғалым, грамматикограф Ж.Н. Жүнісова жөнінде).....	1	136
---	---	-----